

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 6 (471)

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 2006

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Резнт** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Резнт**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**

www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**

Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**

Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 27.11.2006 р.

Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.

Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21

Тираж 1200 прим. Зам. № 6-1924 л

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.

03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru

Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ», 03151, Київ, вул. Волинська, 60

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Рубльов О. С., Юркова О. В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.)	4
Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)	35
Пришляк В. В. (<i>Луцьк</i>) Український історик Іван Джиджора	56
Кульчицький С. В. Голод 1932 р. в затінку голодомору-33	77
Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні	98
Біла С. О. Досвід ліберального реформування української економіки (1991–2005 рр.)	125
Липинський В. В. (<i>Донецьк</i>), Рощина Л. О. (<i>Донецьк</i>). Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.)	145
Вовк Я. О. Формування політики Польської держави стосовно протестантських конфесій (1918–1926 рр.)	166

М Е Т О Д О Л О Г І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Верменич Я. В. Територіальна управлінська система в Україні: теоретико-методологічні проблеми оптимізації	177
Космина В. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Історичний метод Освальда Шпенглера	189
Шевченко В. М. (<i>Чернігів</i>). «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції позе- мельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.	203

Р Е Ц Е Н З І Ї

Кучер В. І. О.Р.Давлетов. «Гітлерюгенд»: від «Загону Адольфа Гітлера» до єдиної державної молодіжної організації «третього рейху» (1922–1939 рр.): нариси	212
Мартинюк А. Ю. М.М.Варварцев. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія	213
Тюрменко І. І. Листування митрополита Іларіона (Огієнка)	217
Удод О. А. З.І.Зайцева. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	220

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Зашкільняк Л. О. (<i>Львів</i>). ІІІ конгрес польських істориків селянського руху	223	
Блануца А. В. (<i>Київ</i>), Жеребцова Л. Ю. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжнародна наукова конференція «Історія та культура Балтійського регіону: Литва та Польща»	225	
Мельниченко В. М. (<i>Черкаси</i>). VI всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії	227	
<table border="1"><tr><td>Ковальський Микола Павлович</td></tr></table>	Ковальський Микола Павлович	229
Ковальський Микола Павлович		

Наукова література, видана Інститутом історії України НАН України в 2005 р.	.231
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2006 р.	.235

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи форматуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

О.С.Рубльов, О.В.Юркова*

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ:
ВІХІ ІСТОРІЇ (1936–2006 рр.)**

У статті висвітлюються основні періоди сімдесятирічної діяльності провідної установи історичного профілю в Україні – Інституту історії України НАН України. Автори дають стислу характеристику історіографічного здобутку науковців упродовж 1936–2006 рр., виділяють головні напрями досліджень учених, не оминають і трагічних сторінок історії установи, зокрема репресій проти наукових співробітників. Велика увага приділена чільним напрямкам діяльності інституту та здобуткам співробітників на сучасному етапі.

Інституту історії України Національної академії наук України виповнилося 70 років. Але незважаючи на свій досить поважний вік, він є динамічною, продуктивною, без перебільшення провідною установою історичного профілю в Україні.

Історія інституту, так само, як і історія України, сповнена як триумфальних, так і трагічних сторінок. Вона веде свій відлік від протокольної постанови ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук», відповідно до якої на базі Інституту історії ліквідованої Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) був створений Інститут історії України у складі новосформованого в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук¹. 27 липня 1936 р. це рішення «навздогін» було закріплено відповідною постановою Президії АН УРСР. Першим директором інституту «з подачі» ЦК КП(б)У був призначений колишній директор Інституту філософії ВУАМЛІН, «червоний професор» А.Х.Сараджев (1898–1937)².

Звичайно, інститут був створений не на порожньому місці. В Академії наук це був уже не перший подібний заклад. Відлік історичним академічним установам поклала створена у грудні 1918 р., ще на початку діяльності Української академії наук, Комісія для складання історично-географічного словника української землі у складі Історично-філологічного відділу. А відкрита у грудні 1923 р. Кафедра історії українського народу, очолювана спочатку акад. Д.І.Багалієм, а згодом акад. М.С.Грушевським, фактично представляла усі напрями історичних досліджень. У 1920-х рр. завдяки М.С.Грушевському в системі Академії наук розгорнула надзвичайно плідну роботу ціла мережа науково-дослідних установ історичного профілю, відомих як історичні установи М.С.Грушевського. Тут варто згадати Археографічну комісію, а також Історичну секцію ВУАН з її комісіями історичної пісенності, культурно-історичною, Старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобідської України, Полудневої України, Західної України, Заходо- та американознавства, старої історії України, новітньої історії України, історії козаччини й козацької доби, дослідження нової української історіографії, історії освіти, українсько-молдавською; а також Науково-дослідну кафедру історії України³. Вони мали кілька своїх періодичних серійних друкованих органів – журнали «Україна», «За сто літ», «Український археографічний збірник», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Студії з історії України», «Збірник заходознавства». Вчені (а дослідників налічувалося більше 100 чоловік!) також друкували свої праці в «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН», «Збірниках Історично-філологічного від-

* Рубльов Олександр Сергійович – д-р іст. наук, учений секретар Інституту історії України НАНУ; Юркова Оксана Віталіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ділу ВУАН» та як окремі монографічні роботи. Крім того, у складі Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів ВУАН існували й активно працювали і інші комісії, спрямовані на вивчення різних аспектів історії України та всесвітньої історії.

Улітку 1928 р. акад. М.С.Грушевський розробив проект організації Українського історичного інституту. Передусім учений прагнув заснувати таку установу, де б систематично студіювалася історія України і як «цілісності», і з погляду взаємовідносин «з історичними процесами – середземноморським, західноєвропейським, євразійським»⁴. Вказуючи, що можливості для цього принесла із собою революція, вчений зазначав, що досі таких інституцій не створено, бо «науково-дослідні кафедри, сей продукт соціалістичного будівництва, тільки підводили до цього завдання». Тим часом, підкреслював М.С.Грушевський, «робітники і селяни України повинні мати повно, солідно і всебічно розроблену історію своєї країни, українського народу та тих нацменшостей, що разом із ним заселяють сю країну..., [і яка] була б здатна витримати хоч би яку сувору наукову критику... Явища українського життя повинні бути приведені в зв'язок з явищами світового історичного процесу»⁵.

Для виконання цього масштабного завдання, підсумовував визначний історик, необхідно створити Історичний інститут, тим більше, що кадри для нього були достатньо підготовлені⁶. Структура цієї установи уявлялася М.С.Грушевському такою: «1. Відділ методології і соціального обґрунтування історії. 2. Відділ порівняної історії господарства в двох секціях: господарства міського і господарства сільського. 3. Відділ історії культури, з окремою секцією Західної України. 4. Відділ старшої соціальної і політичної історії України в складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської (в дальшому плані вони можуть бути відділені в окремий відділ, з поділом на секції – європейську й азійську) і двома секціями допоміжних наук (що в дальшому теж можуть бути відділені в окремий відділ): а) історичної географії; б) джерелознавства і дотичних наук. 5. Відділ нової соціальної й політичної історії України, з окремою секцією Західної України»⁷. Втім, цей план так і залишився нереалізованим проектом.

Більше того, вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. переважна більшість академічних історичних установ була ліквідована, а десятки наукових співробітників зазнали репресій. Ті ж комісії, що ще намагалися бодай номінально працювати, перестали існувати під час реорганізації ВУАН у 1933–1934 рр. Однією із форм репресій стала заборона історикам займатися дослідницькою діяльністю, викладанням, публікуватися. Репресії торкнулися і підготовлених до друку видань, а опубліковані раніше книги репресованих авторів вилучалися з бібліотек.

Проте у лютому 1934 р. – як певна компенсація за ліквідовані науково-дослідні історичні заклади – постав Історично-археографічний інститут ВУАН, що мав репрезентувати історичну академічну науку. Однак його роботу по реалізації грандіозних планів з опрацювання проблем історії України, здійсненню різних археографічних проектів та обов'язковою для ідеологічної установи тих часів боротьбою із так званими «буржуазним націоналізмом» та «фашизмом» в українській історіографії невдовзі було без зайвого галасу припинено. У листопаді 1934 р. інститут, який щойно розпочав нормально працювати, був ліквідований. Упродовж наступних двох років науково-дослідну роботу в галузі історії в системі Академії наук УСРР проводив лише Інститут історії матеріальної культури (археології).

Втім, паралельно до академічних історичних установ, де здебільшого працювали історики, далекі від марксистсько-ленінських поглядів, що пізніше були тавровані як «буржуазно-націоналістичні», за постановами ЦК КП(б)У на по-

чатку 1920-х рр. була створена низка нових наукових та навчальних закладів для утвердження в українській історичній науці ідеології марксизму-ленінізму «як єдино правильної і пануючої». Це, зокрема, були Всеукраїнська комісія по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (Істпарт), у 1929 р. перетворена на Інститут історії партії та Жовтневої революції, й Український інститут марксизму-ленінізму з кількома історичними кафедрами, що у 1931 р. був організаційно перебудований на Всеукраїнську асоціацію марксо-ленінських науково-дослідних інститутів із Інститутом історії у своєму складі. До літа 1934 р. вони працювали у Харкові, а після перенесення столиці УСРР перебазувалися до Києва. Інститут історії ВУАМЛІН розмістився за тією самою адресою, що й ліквідований невдовзі Історично-археографічний інститут – бульвар Шевченка, 14.

На середину 1930-х рр. компартійній владі в Україні вдалося підпорядкувати собі колишню автономну наукову спільноту Академії наук. Вичистивши з неї сотні «шкідників», «контрреволюціонерів», «націоналістів», республіканська адміністрація здійснила низку заходів щодо реорганізації наукових установ, зокрема історичного профілю. А завдяки діяльності ВУАМЛІН, Комуністичного університету імені Артема та Інституту червоної професури були підготовлені нові кадри дослідників, які вже, як вважалося, оволоділи марксистсько-ленінським розумінням історичного процесу, боролися за чистоту марксистсько-ленінської теорії «на історичному фронті», виступали проти дрібнобуржуазних і буржуазних проявів у розвитку науки.

Отже, цілком логічним виглядає проведена ЦК КП(б)У ліквідація ВУАМЛІН та створення на базі її інститутів науково-дослідних установ гуманітарного профілю в системі АН УСРР. Так з Інституту історії ВУАМЛІН постав Інститут історії України АН УСРР. На відміну від Інституту історії ВУАМЛІН із існуючими в ньому п'ятьма секторами (історії України, історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічним і бібліографічним), Інститут історії України почав функціонувати у складі трьох секторів. Його структурна організація (а структура опосередковано відображає мету, цілі та завдання науково-дослідної одиниці) не відзначалася оригінальністю: панівна тоді «єдино правильна» теорія суспільно-економічних формацій логічно привела до утворення секторів історії України доби феодалізму, історії України доби капіталізму та історії України радянського періоду. Проте вже самий факт створення інституту як спеціалізованої установи саме з історії України, незважаючи на його повну підпорядкованість компартійній владі, давав «якісь шанси на збереження, хоч і в деформованому вигляді, хоч і під оболонкою сталінських догматів, але все ж історичної пам'яті українського народу»⁸.

1936 р. поклав початок першому періоду розвитку Інституту історії України, що тривав два десятиріччя. Це був сталінський період, що характеризувався використанням тоталітарною державою всіх функцій контролю над суспільством – терористичних, пропагандистських і виховних. Умовно його можна поділити на три етапи: 1) 1936–1941 рр. – час становлення інституту, 2) 1941–1947 рр. – діяльність у воєнні та перші повоєнні роки до сумнозвісної постанови «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» та, нарешті, 3) 1947–1956 рр., коли держава сприяла досить відчутному зростанню наукового потенціалу інституту з тим, щоб охопити дослідженнями усі періоди вітчизняної історії.

Складними, а інколи драматичними, були перші роки існування Інституту історії України. Пам'ятаючи, що «кадри вирішують все», ЦК КП(б)У окремими постановами формував штат цієї важливої з ідеологічного погляду установи. Так, відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 1 серпня 1936 р. «Про остаточний розподіл наукових робітників бувшого УАМЛІНу», до Інституту історії України

Відділу суспільних наук АН УСРР, крім уже призначених на посади директора інституту доктора філософських наук, професора А.Х.Сараджєва та заступника директора старшого наукового співробітника Г.Я.Слюсаренка, були зараховані старші наукові співробітники В.В.Гуристримба, К.Г.Гуслистый, І.М.Премислер, Т.Т.Скубицький, М.Ф.Трегубенко, а також молодші наукові співробітники й асистенти ВУАМЛІН В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось та Ф.О.Ястребов. Трохи пізніше до колег приєднався і старший науковий співробітник К.Ф.Гребенкін⁹. У грудні 1936 р., після арешту А.Х.Сараджєва, обвинуваченого у «право-лівацькій контрреволюційній терористичній діяльності», директором інституту став випускник московського Інституту червоної професури, колишній начальник політуправління Грушківської МТС Одеської області С.М.Белоусов. А на початку 1937 р. до колективу влився вже досвідчений історик М.Н.Петровський. Таким чином, в інституті у той час налічувалося лише 12 наукових співробітників (разом із директором) – переважно наукова молодь за віком та стажем дослідницької роботи, яка не мала ще вчених ступенів і звань¹⁰. Як пізніше зазначала колишній співробітник установи й історіограф ВУАН Н.Д.Полонська-Василенко, «склад Інституту історії був укомплектований переважно партійними істориками, частина яких перейшла із ліквідованого ВУАМЛІНу, а частина з молоді, початкуючих на історичному полі комсомольців»¹¹.

Трагічний 1937 рік повною мірою відбився на кадровому потенціалі інституту. Після процесу у сфабрикованій справі «контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської організації», коли в Москві та Ленінграді було заарештовано та засуджено до вищої міри покарання багато випускників Інституту червоної професури у Москві, наукових співробітників Комакадемії та Російської асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук, у жорнова подібних справ «право-лівацької контрреволюційної організації на Україні» та «контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації на Україні» потрапили «червоні професори», які в той час на різних посадах працювали в Україні, а також колишні наукові працівники ВУАМЛІН. У 1937 р. були розстріляні в катівнях НКВС перший директор інституту А.Х.Сараджєв, старші наукові співробітники К.Ф.Гребенкін, В.В.Гуристримба, Г.Я.Слюсаренко, Т.Т.Скубицький та М.Ф.Трегубенко, зазнали репресій і члени їхніх родин. Інші колишні співробітники ВУАМЛІН якимось дивом уникли подібної долі, попри те, що у протоколах допитів ув'язнених науковців установи згадувалися прізвища й інших працівників інституту – К.Г.Гуслистого, В.А.Дядиченка, Ф.Є.Лося, Ф.О.Ястребова...

Репресії, що знекровлювали колектив науково-дослідної установи, одним із своїх наслідків мали потребу поповнення (за тогочасною термінологією – «зміцнення») штату співробітників Інституту історії України АН УРСР. Зокрема, у доповідній записці С.М.Белоусова до ЦК КП(б)У щодо стану справ в інституті і роботи з написання підручника «Історія України» (червень 1937 р.), порушувалося питання про створення з випускників університету та Інституту червоної професури «нормальної аспірантури при інституті в кількості 15 чоловік», а також висувалася вимога спрямувати до установи для «постійної основної наукової роботи 3-х професорів-комуністів»¹².

Дійсно, справа «підготовки і вирощування більшовицьких українських кадрів»¹³ для інституту стала надзвичайно нагальною. У вересні 1937 р. в інституті почав працювати випускник Інституту червоної професури М.І.Марченко, який, ще не маючи дисертації та наукових здобутків, одразу був призначений завідувачем сектору історії України доби феодалізму. У 1938–1939 рр. в інститут на посаду старших наукових співробітників були зараховані «червоні професори» Ф.Ю.Шерстюк, П.П.Бистренко та К.В.Максимчук, колишній науковець ВУАМЛІН О.С.Сенченко, випускники Київського державного університету О.Б.Слуцький та К.І.Стецюк.

Було також зрозуміло, що для розробки проблем історії України самих лише кадрів вчорашніх або позавчорашніх випускників інститутів червоної професури та працівників ВУАМЛІН замало. Тому, поряд із поповненням поріділих унаслідок репресій лав співробітників установи за рахунок наукової молоді, почали запрошувати й уцілілих істориків-професіоналів старшої генерації. Так, із листопада 1937 р. до виконання обов'язків старшого наукового співробітника інституту приступив висококваліфікований історик О.П.Оглоблин, який невдовзі очолив сектор історії України доби капіталізму. Того ж року старшим науковим співробітником-консультантом був зарахований відомий фахівець з економічної історії проф. Є.Д.Сташевський, який, проте, через рік був заарештований і загинув під час допиту 26 липня 1938 р. А в серпні 1938 р. за постановою Президії АН УРСР з Інституту економіки до Інституту історії України була переведена відома дослідниця Н.Д.Полонська-Василенко. Із 1938 р. в інституті працював і вихованець акад. Д.І.Багалія старший науковий співробітник П.А.Білик. Наступного року до штату інституту увійшов дослідник соціально-економічних відносин доби Київської Русі С.В.Юшков, обраний 22 лютого 1939 р. членом-кореспондентом АН УРСР.

У жовтні 1938 р. до інституту прийшли перші 5 аспірантів (М.Комашко, Є.Макарук, Д.І.Мишко, Б.Л.Погребинський і М.Осетров), чотирма з яких заопікувався О.П.Оглоблин. У 1939 р. до аспірантури були зараховані Л.К.Полухін та М.О.Шиманський.

Значно (і кількісно, і якісно) збільшився інститут за рахунок наукових співробітників Львівського відділення, створеного у Львові 1 лютого 1940 р. після приєднання Західної України до УРСР та ліквідації Наукового товариства імені Шевченка. Тоді до праці в інституті були залучені професори О.А.Терлецький, В.І.Герасимчук та Ф.Я.Голійчук, яких зарахували на посади старших наукових співробітників, молодші наукові співробітники І.І.Карпинець, О.Й.Пріцак та С.Т.Білецький. Очолив Львівське відділення інституту відомий український учений, учень М.С.Грушевського проф. І.П.Крип'якевич.

Рік за роком зростала наукова кваліфікація співробітників інституту, що вимагало певної наукової атестації. Адже на 1938 р. в інституті був лише один доктор наук – О.П.Оглоблин, та і той здобув свій науковий ступінь доктора історії української культури ще у 1926 р. Запроваджена постановами РНК СРСР у 1934, 1937 та 1938 рр. радянська гратифікаційна система передбачала два наукових ступені – доктора і кандидата наук. Уже у 1939 – на початку 1940 рр. відбулися перші захисти кандидатських дисертацій співробітниками інституту К.Г.Гуслигим, Ф.Є.Лосем, М.І.Марченком, І.М.Премислером та Ф.О.Ястребовим – але на вченій раді Київського державного університету, що мав право присудження наукового ступеня кандидата наук. Інституту історії України АН УРСР таке право було надано навесні 1940 р., і вже у червні відбувся перший захист. Захисти кандидатських дисертацій, так само, як і надання вчених звань, відбувалися на засіданнях вченої ради інституту. До початку війни встигли провести захисти семи кандидатських дисертацій, зокрема, кандидатами наук стали співробітники інституту В.А.Дядиченко, П.П.Бистренко, К.І.Стецюк, О.С.Сенченко.

Право ж надання ступеня доктора наук мала лише союзна науково-дослідна установа історичного профілю. В Інституті історії АН СРСР у 1939 р. успішно захистив докторську дисертацію М.Н.Петровський, а у 1940 р., після тривалого зволікання з дозволом на захист докторської дисертації без захисту кандидатської, відбувся блискучий захист Н.Д.Полонської-Василенко. Науковий ступінь доктора історичних наук одержав у 1941 р. у Москві без захисту дисертації О.П.Оглоблин. У квітні того ж року без захисту дисертації на підставі друкованих праць було присуджено ступінь доктора історичних наук і затверджено у

званні професора І.П.Крип'якевича. До речі, саме відсутність диплома доктора наук у І.П.Крип'якевича дозволила Президії АН УРСР у вересні 1940 р. перевести його на посаду заступника завідуючого Львівського відділу, натомість завідувачем призначено К.В.Максимчука, якого було направлено з Києва. І лише після отримання «корочок» Іван Петрович знову очолив сформований ним колектив¹⁴. Отже, підрахунки показують, що на червень 1941 р. в Інституті історії України працював один член-кореспондент АН УРСР, 4 доктори та 8 кандидатів наук – досить поважні цифри як на невеликий колектив.

Наукова діяльність Інституту історії України визначалася, власне, тими завданнями, які ставила партія, та наявністю наукових кадрів, що були спроможні ці завдання виконати. Звичайно, колектив інституту був заручником марксистсько-ленінської методології, що у 1938 р. набула виразу чітких постулатів із сумнозвісного сталінського підручника «Історія ВКП(б). Короткий курс». Українські вчені були жорстко детерміновані нав'язаною згори тематикою, що визначалася тогочасною політичною кон'юктурою, а не інтересами української історичної науки. Це стосується як вибору, так і формулювань тем, а також тих акцентів, які історики змушені були розставляти у своїх працях. Але, попри необхідність бути ідеологічним додатком партійного апарату, дослідники все ж звертали першочергову увагу на висвітлення різних сторінок історії України.

Чого вартий, приміром, грандіозний проект «Нарисів з історії України» (17 випусків!), частково зреалізований у 1937–1941 рр. Усього побачили світ шість випусків «Нарисів», підготовлених К.Г.Гуслигим, О.П.Оглоблиним (напередодні війни побачив світ сигнальний примірник праці вченого), М.Н.Петровським, Ф.О.Ястребовим. Не можна не згадати і про серію документальних збірників «Історія України в документах і матеріалах», започатковану у 1939 р. (опубліковано два томи), а також про «Хронологію історії України» (2 випуски, 1938–1940 рр.).

Віхою у житті інституту став вихід у грудні 1940 р., після кількарічної підготовки й багаторазового посторінкового обговорення, науково-популярного видання «Історія України. Короткий курс»¹⁵, що був складений згідно з настановами «альфи і омеги» істориків того часу – праці «Історія ВКП(б). Короткий курс». Маючи не лише подібну назву, а й відповідні заголовки розділів та підрозділів, він знаменував собою появу «української радянської історіографії» – саме з того часу в історичній науці СРСР з'явилося це визначення.

Деяко особіно від тем, що опрацьовувалися у Києві, виглядала проблематика, яку досліджували у Львові. Фактично львівські історики і далі поглиблювали теми, на вивченні яких вони спеціалізувались у попередні (дорадянські) роки, зосереджуючись на історії Західної України. Їхні формулювання, навіть за критеріями сучасної історичної науки, можна визначити як повністю наукові. Примітно, що не лише у назвах праць, а й у текстах важко знайти такі ритуально-ключові означення, як-от: «боротьба», «класова боротьба», «проти гніту», які надто часто зустрічаються у працях київських істориків того часу.

Розуміючи необхідність створення періодичного органу інституту для нормального функціонування науково-дослідної установи, дирекція неодноразово клопоталася перед Президією АН УРСР. Нарешті, на початку 1941 р. було ухвалено дозволити інституту видавати «Наукові записки» та затверджено редколегію у складі С.М.Белоусова, О.П.Оглоблина, М.Н.Петровського, М.І.Марченка та М.І.Супруненка. Проте перше число «Записок» побачило світ лише у 1943 р.

Із 1939 р. у науковий побут співробітників інституту входить таке явище, як «наукова сесія» (сьогодні подібні заходи називаються переважно конференціями). Того року у травні відбулася сесія, присвячена основним проблемам іс-

торії Київської Русі й визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. У липні у Полтаві була проведена всесоюзна наукова сесія, присвячена 230-літтю Полтавської битви, організаторами якої виступили Інститут історії України АН УРСР спільно з Інститутом історії АН СРСР. А у листопаді, невдовзі після приєднання Західної України до УРСР, науковці інституту провели наукову сесію, присвячену історії Західної України. Нарешті, у грудні 1940 р. відбулася остання передвоєнна наукова сесія інституту з історії іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни в Україні. Ці сесії – конференції, безумовно, мали велике значення для поживлення наукової роботи, координації наукових досліджень та сприяли налагодженню контактів з істориками України та інших республік.

Окремо слід згадати про публіцистичну та пропагандистську діяльність співробітників інституту, що з перших років діяльності установи йшла пліч-о-пліч з науковою працею. Цього, перш за все, вимагав від учених ЦК КП(б)У, що розглядав вивчення історії як одну із найважливіших умов вироблення марксистського світогляду і тому пильно відслідковував ситуацію на «історичному фронті». Науковці інституту публікували десятки статей у центральній і місцевій пресі, виступали з публічними та радіолекціями, в яких на численних цитатах із «класиків марксизму-ленінізму» викривали «фальсифікації» «українських буржуазних націоналістів», що вважалися «найлютішими ворогами українського народу», а висвітлюючи «спільну боротьбу українського та російського народів проти (далі були варіації – польських панів, німецьких псів, іноземних інтервентів)», перекидали місток до «радянського патріотизму». Інколи виконання партійних доручень навіть заважало плановій роботі. Утім, варто зазначити, що публіцистичні виступи, присвячені героїчним сторінкам історії українського народу, водночас сприяли піднесенню патріотичних почуттів, національної самосвідомості.

Водночас публіцистична активність співробітників Інституту історії АН УРСР старшої генерації, крім обслуговування вищезгаданих цілей, виконувала ще одну, вкрай важливу, «сигнальну» функцію для їхніх закордонних, насамперед галицьких, колег. Адже дозована інформація, котру подавали часописи підрадянської України, свідчила, принаймні, що дехто з колишніх представників вітчизняної немарксистської історіографії, учнів і співробітників академіка М.С.Грушевського, все ж таки уцілів у вирі репресій і натомість, спокутуючи «гріх» перебування «на волі», несамохіть був змушений обернути свій фах на «знаряддя політичної доктрини», обслуговуючи ідеологічні потреби тоталітарного режиму¹⁶. Так, традиційна «Хроніка Совітської України» у львівському щоденнику «Діло» наприкінці осені 1938 р. подавала чергову київську новину: «Сторінки з минулого нашої Батьківщини» запровадила з недавнього часу на своїх шпальтах київська газета «Вісті». Чергова сторінка – це стаття професора М.Петровського «Брацлавський полковник Данило Нечай»¹⁷.

Із початком війни 22 червня 1941 р. долі співробітників інституту склалися по-різному. Вже на другий день війни за ґратами опинився завідувач сектору історії України феодальної доби М.І.Марченко, обвинувачений у, мовляв, націоналістичних поглядах та у тому, що, нібито, «брутально спотворював національну політику нашої партії» під час перебування на посаді першого радянського ректора Львівського державного університету імені І.Франка (1939–1940) і виявляв «терористичні та еміграційні настрої»¹⁸.

Уже 5 липня 1941 р. усіх співробітників інституту було звільнено, деякі з них, зокрема, К.Г.Гуслистый, В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, М.Н.Петровський, М.І.Супруненко, Ф.Ю.Шерстюк, Ф.О.Ястребов були евакуйовані з Києва. Чимало науковців пішло до лав РСЧА, серед них С.М.Белоусов, П.П.Бистренко, К.В.Максимчук, О.В.Слуцький, К.І.Стецюк, аспіранти Б.Л.Погребинський та

Л.К.Полухін. На фронтах війни загинули К.В.Максимчук та Б.Л.Погребинський. У зайнятому вермахтом Львові залишилися всі співробітники Львівського відділення Інституту історії України, у Києві – вчені, які з різних причин не змогли або не захотіли евакуюватися – П.А.Білик, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, О.С.Сенченко.

У вересні 1941 р., після здобуття вермахтом столиці УРСР, змінили свою ідеологічну орієнтацію окремі працівники Інституту історії України старшої генерації. Завідувач сектору історії України періоду капіталізму доктор історичних наук О.П.Оглоблин із 23 вересня по 29 жовтня 1941 р. очолював Київську міську управу, а з 17 квітня по 18 листопада 1942 р. керував Музеєм-архівом переходової доби історії м. Києва¹⁹. Старший науковий співробітник, доктор історичних наук Н.Д.Полонська-Василенко за «нового порядку» була призначена на посаду директора Археологічного інституту, а з грудня 1941 р. одночасно керувала Центральним архівом давніх актів, співробітничала також як науковий консультант із Музеєм-архівом переходової доби²⁰. Старший науковий співробітник П.А.Білик у жовтні 1941 р. – липні 1942 р. працював інспектором вищих шкіл Київської міської управи, співробітничав із Музеєм-архівом переходової доби, який очолював його колега О.П.Оглоблин, і «навіть» двічі надрукувався на шпальтах «Нового українського слова» (щоправда, на порівняно нейтральні теми)²¹.

Спонукальні мотиви, що привели згаданих науковців-істориків на шлях співпраці або принаймні толерування гітлерівської окупаційної адміністрації, були різними й мали для кожного з них виразний особистий підтекст. Так, наприклад, О.П.Оглоблин сам зазнав репресій (побував у в'язниці, вийшов, але кілька років поспіль його цькували за «немарксистські» погляди, котрі він, мовляв, «протягував» у своїх працях, кається у власних помилках, позбавлявся роботи за фахом тощо)²², а Н.Д.Полонська-Василенко мала гіркий досвід репресій щодо чоловіка – академіка ВУАН М.П.Василенка, а також і сама зазнала всіляких утисків із боку влади.

По-друге, німецька окупаційна адміністрація спочатку (упродовж лічених місяців, а то і тижнів) декларувала підтримку українського руху. За цих обставин, здавалося б, з'явилася можливість реалізувати свої наукові плани, про які можна було лише мріяти за попередніх часів, уголос розповісти про репресії. Але незабаром тимчасова прихильність німецької влади до українського руху обернулася на свою протилежність.

По-третє, було й значно прозаїчніше міркування: щоб вижити за окупації, необхідно було десь працювати (так, на допиті 12 лютого 1945 р. П.Білик свідчив, що до колабораціонізму його спонукало насамперед «*прагнення забезпечити собі матеріальний добробут*»)...²³.

21 липня 1941 р. у Харкові Інститут історії України поновив свою роботу, але ненадовго – разом з іншими вченими Академії наук УРСР співробітники установи були евакуйовані до столиці Башкирської АРСР – Уфі. Там 20 жовтня відбулося перше засідання групи історії та археології Інституту суспільних наук АН УРСР, до якої входили працівники Інституту історії України та Інституту археології АН УРСР, а 12 червня 1942 р. постановою Президії АН УРСР відновлено роботу Інституту історії й археології України у складі двох відділів – історії України (завідувач відділу – проф. М.Н.Петровський) та археології (завідувач відділу – чл.-кор. АН УРСР Л.М.Славін). Очолив об'єднаний інститут М.Н.Петровський, ученим секретарем був призначений Ф.Ю.Шерстюк. У відділі історії України працювали К.Г.Гуслистый, В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, М.А.Рубач, К.І.Стецюк, М.І.Супруненко, М.М.Ткаченко, С.В.Юшков, Ф.О.Ястребов. В Уфі Інститут історії й археології перебував до літа 1943 р., коли за рішенням РНК УРСР Академію наук було перебазовано до Москви, а вже

25 березня 1944 р. (через 4 місяці після визволення Києва) науковці повернулися до рідного міста. Тут 17 липня 1944 р. було відновлено діяльність Інституту історії України та Інституту археології як окремих інститутів АН УРСР. Директором Інституту історії України був призначений М.Н.Петровський, ученим секретарем – Ф.Є.Лось. Інститут діяв у складі 4 відділів: історії України періоду феодалізму (зав. – К.Г.Гуслистый), історії України періоду капіталізму (зав. – Ф.Є.Лось), історії України радянського періоду (зав. – М.А.Рубач) та археографії (зав. – М.Н.Петровський). А вже 13 серпня 1944 р. у Львові було відновлено діяльність Львівського відділу, який знову очолив І.П.Крип'якевич. На початку 1945 р. в інституті налічувалося (без Львівського відділу) 13 наукових співробітників (у тому числі 3 доктори і 7 кандидатів наук).

Проблема наукових кадрів залишалася надзвичайно гострою в Інституті історії України АН УРСР упродовж другої половини 1940-х і на початку 1950-х рр.

Так, ще 3 лютого 1943 р. член-кореспондент АН УРСР С.В.Юшков з Алмати надіслав до агітпропу ЦК КП(б)У меморандум, в якому висловлював власні міркування щодо розвитку історичної науки та підготовки кадрів науковців-істориків у республіці. У документі, зокрема, йшлося про нагальну потребу «видання історичного журналу українською мовою», розширення тематики досліджень Інституту історії України за рахунок питань всесвітньої історії й перетворення установи на Інститут історії. Водночас пропонувалося поповнити поріділі лави співробітників інституту вузівськими викладачами УРСР, істориками-українцями, які працювали поза межами України, та дослідниками – неукраїнцями, котрі спеціалізувалися з історичної україністики у наукових центрах Росії²⁴.

Кадрові втрати серед істориків України (поряд із втратами інших представників інтелектуальної еліти) привернули увагу першого секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова в час, коли знадобилося відновлювати партійно-радянський апарат у республіці, повертати до Києва з евакуації АН УРСР. 31 жовтня 1943 р., напередодні вирішальних боїв за столицю УРСР, помічник Хрущова П.М.Гапочка надіслав за дорученням шефа меморандум до наркома держбезпеки УРСР генерала С.Р.Савченка. У ньому містилися прізвиська 48 визначних вітчизняних діячів науки і культури, зокрема 10 вчених-істориків.

Починався документ так: «Подаю список людей, відносно яких слід було б з'ясувати, чи є можливість притягти їх до роботи в тому або іншому науковому чи мистецькому закладі УРСР.

По Інституту історії АН УРСР:

У цьому інституті відчувається гострий брак наукових робітників. Багато досить кваліфікованих істориків року [19]32–37 виїхали з України. Певна частина з них була зв'язана зі школою М.Грушевського.

Виїхавши з України, вони влаштувалися на роботу в історичних закладах інших міст: Москва, Ленінград, Куйбишев тощо. Репресіям вони не підлягали. Певна частина людей із цього списку репресіям (адміністративна висилка, а то й ув'язнення) підлягала, але зараз звільнена і працює в тих або інших радянських установах». Далі перераховувалися прізвиська й подавалася стисла характеристика Л.О.Окіншевича, М.Є.Слабченка, В.О.Пархоменка, В.С.Євфимовського та інших відомих свого часу українських дослідників²⁵.

Попри оптимістичний тон звернення, відповідь НКДБ УРСР була маловтішною: репресивний вир поглинув свої жертви, ті ж, хто дивом уцілів, назавжди були втрачені для вітчизняного історичного українознавства або ж опинилися в еміграції (Л.О.Окіншевич /1898–1980/)²⁶.

Утім, наявність цих документів стала, на нашу думку, своєрідною «охороною грамотою» для М.І.Марченка, оскільки він потрапляв до кола цих репресованих, вивезених поза межі республіки, але ще живих українських істориків, яких вочевидь потребувала радянська адміністрація, що слідом за РСЧА про-

сувалася по території УРСР і прагнула відновити довоєнний статус-кво. Відтак, за недоведеністю обвинувачення та з огляду на фантастичні втрати професорсько-викладацького й наукового складу республіки М.І.Марченко був звільнений 12 лютого 1944 р. і до завершення радянсько-німецької війни викладав у Новосибірському педагогічному інституті, читав лекції з історії СРСР на курсах підвищення кваліфікації вчителів та у місцевому військовому училищі. Згодом він повернувся до Києва, де викладав у столичному педінституті²⁷.

Інакше склалася доля його колеги передвоєнних часів – П.А.Білика, який на противагу О.П.Оглоблину й Н.Д.Полонській-Василенко, не став шукати щастя на Заході, а необережно залишився у зруйнованому рідному Києві й навіть став до праці у реєвакуйованому Інституті історії України.

За ним «прийшли» практично через рік після повернення радянської адміністрації до міста – 3 листопада 1944 р. Йому інкримінувалося «зумисне залишення на проживання на окупованій території», праця «в органі німецької окупаційної влади – міськуправі», друкування статей у «фашистському» «Новому українському слові», співробітництво в «органі антирадянської пропаганди» – Музеї-архіві переходової доби, «антирадянські висловлювання» вже після здобуття Києва РСЧА, незаконне зберігання у власному помешканні значної кількості «фашистських газет й антирадянської літератури». Особлива нарада при Наркомі внутрішніх справ СРСР 18 серпня 1945 р. засудила П.А.Білика до десяти років виправно-трудових таборів. А 22 лютого 1951 р. він помер у Карагандинському таборі. Реабілітований 4 листопада 1993 р. Прокуратурою м.Києва на підставі ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р.

Складні глибинні ідейно-політичні процеси, що відбувалися в українському суспільстві під час війни, прямо позначилися на діяльності інституту. Науковці зосередили зусилля на історико-патріотичній тематиці. У брошурах серії «Наші великі предки» підкреслено патріотично розповідалося про героїчні подвиги талановитих державних та військових діячів України – Данила Галицького, Богдана Хмельницького, ватажків українського козацтва Семена Палія, Івана Богуна, Максима Кривоноса. Також дослідники не обходили мовчанкою міфологізованих радянською пропагандою ще у передвоєнні роки «героїв громадянської війни» Олександра Пархоменка та Миколу Щорса. Водночас тривала робота над науково-популярним «Нарисом історії України», виданим в Уфі у 1942 р., перевиданим у Києві 1944 р. й опублікованим у 1943 р. у Канаді. Тричала розпочата ще в Києві праця і над чотиритомним підручником з історії України для вузів, перший том якого вийшов друком в Уфі у 1943 р. Вчені і далі підтверджували свій фаховий рівень. Так, у 1942 р. в Уфі докторську дисертацію захистив М.А.Рубач, кандидатські дисертації – М.І.Супруненко та М.М.Ткаченко.

Обмежену відсутністю необхідних бібліотечних та архівних фондів науково-дослідну роботу почасти компенсувала гіперактивна пропагандистська та популяризаторська праця. Під час війни співробітники інституту опублікували близько 100 газетних і журнальних статей, прочитали понад 1000 лекцій і доповідей у частинах РСЧА, в установах і на підприємствах. Безпосередньо на передовій, зокрема, читав лекції у 1942 р. М.Н.Петровський.

Лекції з історії України читалися у той складний час і в зовсім несподіваних місцях. Так, наприклад, колишній завідувач сектору історії України феодальної доби М.І.Марченко не лише прочитав цикл популярних лекцій із минувшини своєї Батьківщини... під час етапування з Києва до Сибіру й у листопаді – грудні 1941 р. у камері Томської в'язниці, де його утримували за фальшивим обвинуваченням спільно з іншими земляками – українцями, а й встиг отримати на свою адресу закид у «націоналізмі» і відповідний донос до «орга-

нів» від свого колеги-сокамерника, російського шовініста й історика за фахом²⁸. Прикметно, що життєві шляхи цих двох антагоністів могли перетнутися й раніше: донощик брав участь у вищезгаданій науковій сесії Інституту історії України АН УРСР у Полтаві 8–12 липня 1939 р.; Михайло Іванович, натомість, ухилився (?) від участі у цьому зібранні²⁹.

Природне патріотичне піднесення, яскраво виражене у працях учених України цієї доби, викликало занепокоєння вищого партійного керівництва у Кремлі, схильного кваліфікувати подібні висловлювання як націоналістичні, антирадянські. Відтак, уже у розпалі війни окреслилася тенденція до виявлення проявів «українського буржуазного націоналізму», пошуку й поборювання «антиленінських помилок і націоналістичних перекручень» у літературно-мистецьких творах, працях науковців. Досягнення переваги на радянсько-німецькому фронті та перехід РСЧА у контрнаступ стали підставою для не менш рішучого ідеологічного контрнаступу задля зміцнення тоталітарного режиму. В епіцентрі чергового витка боротьби з «антирадянськими проявами» опинився й Інститут історії України.

17 травня 1944 р. датований меморандум директора Інституту історії партії при ЦК КПУ Ф.Ф.Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР». Документ не заперечував, що ученими-істориками «зроблено багато», зокрема вивчені джерела і факти історії України, насамперед дожовтневого періоду, оформилася у науковому відношенні група кваліфікованих істориків України. Водночас наголошувалося, що «наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів, немає». Пояснювалося це тим, що історики, поборюючи соціологічні схеми школи М.М.Покровського, впали в іншу крайність – замість виокремлення найістотніших подій в історії України співробітники інституту, мовляв, брали буквально усі факти, обмежуючись поверховим описом, за яким не видно було основного, вирішального в історії України.

Установі закидалися суттєві хиби або ж недостатнє висвітлення певних проблемних питань вітчизняної минувшини, зокрема, історії до часів Київської Русі; плутанина у висвітленні питання виникнення й оформлення української нації; дотримання частиною істориків хибного твердження про «приєднання Галичини до Польщі»; вживання помилкової термінології, а саме: перший, другий і третій поділи Польщі. Ця «стара, затаскана і цілком неправильна» термінологія мала бути замінена «новою, науковою». Водночас наголошувалося, що в роботах співробітників інституту однобічно характеризувалися Українська козацька республіка XVI–XVII ст., причини приєднання України до Росії (Московського царства); недостатньо висвітлювалося питання про дві дореволюційні Росії (офіційну реакційну й демократичну); український націоналізм помилково отожднювався з національним обличчям українського народу; перемога соціалістичної революції в Україні була недостатньо вмотивована тощо. Отже, переконував меморандум, робота в інституті вимагала докорінної перебудови³⁰.

Цей документ давав ЦК КП(б)У всі підстави для «наведення порядку» в інституті, постійного ідеологічного тиску, часто-густо дріб'язкового, малокомпетентного втручання. Ситуацію погіршувала атмосфера незлагоди й групівщини, що мала місце у колективі ще з довоєнного часу, постійні доповідні записки до Президії АН УРСР та ЦК КП(б)У, що нагадували скарги та навіть доноси. Проф. М.Н.Петровський як директор не зміг опанувати ситуацію, більше того – дозволяв «директивним органам» легко маніпулювати собою. Формою «виховання» істориків стали «наради» з питань історії України у ЦК КП(б)У, що проходили у дусі «безкомпромісної й необмеженої критики та самокритики» (у 1945–1947 р. відбулося 5 таких ідеологічних «активів»).

Особливого тиску зазнавали співробітники Львівського відділу інституту, навіть, незважаючи на «зміцнення» відділу «перевіреними партійцями» (щоправ-

да, без будь-якого наукового авторитету) І.І.Белякевичем та В.Т.Горбатюком. Цькування істориків на чолі з І.П.Крип'якевичем за належність до школи М.С.Грушевського, як «українсько-німецьких націоналістів», «зрадників Батьківщини», «фашистів» тощо логічно спричинило ліквідацію у вересні 1946 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) Львівського відділу Інституту історії України. Співробітникам відділу в ультимативному порядку було запропоновано переїхати до Києва.

Риску під кількарічними намаганнями «виховати» істориків провідної ідеологічно-наукової (саме так!) установи того часу було підведено 29 серпня 1947 р. постановою ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», яка кваліфікувала всі праці, що були підготовлені дослідниками упродовж 13 років існування інституту, як «антимарксистські» чи такі, що мали «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру». Неодноразово підкреслювалося, що вчені «не викрили фальсифікаторів», «не розкрили», «не впорались», «не показали», «не розробили». Тож найважливішим, «бойовим завданням» було визначено підготовку марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України»³¹.

Після публікації постанови в органі ЦК КП(б)У – журналі «Більшовик України»³² у республіці розгорнулася широка кампанія таврування Інституту історії України та його співробітників на численних нарадах, розширених засіданнях кафедр суспільних наук, закритих партійних зборах тощо. Прикметно, що вищезгадана редакційна стаття теоретико-політичного часопису ЦК КП(б)У «логічно» вписувала владну «критику» на адресу установи у контекст відомих програмних постанов ЦК ВКП(б) того часу – «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”», «Про кінофільм “Велике життя”», «Про репертуар драматичних театрів», «Про підготовку, добір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів в Українській партійній організації»³³.

Зважаючи на розгромну постанову, з посади директора інституту було звільнено обраного на початку 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР М.Н.Петровського, який став одним із головних об'єктів дошкульних обвинувачень в українському буржуазному націоналізмі. Натомість у жовтні 1947 р. директором інституту було затверджено кандидата історичних наук, завідувача кафедри історії міжнародних відносин Київського державного університету, одного з членів делегації УРСР на Паризькій мирній конференції О.К.Касименка. Йому судилося очолювати колектив інституту впродовж наступних 17 років.

Із другої половини 1940-х рр. Інститут історії України поступово кількісно і якісно зростає. До роботи в установі залучаються кваліфіковані вузівські вчені (А.О.Введенський, В.О.Голобуцький, В.А.Жебокницький, П.А.Лавров, М.Н.Лещенко, О.А.Парасунько), архівні працівники (О.М.Апанович, Ф.П.Шевченко), а також молоді дослідники, які розпочали свій шлях у науці з аспірантури інституту (І.О.Гуржій, І.Х.Ганжа, П.М.Калениченко, О.С.Компан, І.І.Компанієць, І.М.Кулинич, М.М.Лисенко, О.П.Лола, І.А.Петерс, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей, Р.Г.Симоненко, Є.М.Скляренко, Й.Т.Щербина) та ін. У 1945 р. в інституті відновлюються захисти кандидатських дисертацій (ще у червні 1944 р. Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР підтвердив своє довоєнне рішення про надання Вченій раді інституту права приймати до розгляду кандидатські дисертації та присудження на основі захисту наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей «Історія України», «Історія СРСР», у 1954 р. додалася ще і спеціальність «Всесвітня історія»).

Після влиття у 1950 р. до складу інституту Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР в установі діяли 8 відділів: історії феодалізму (зав. – В.А.Дядиченко); історії капіталізму (зав. – Ф.О.Ястребов); історії радянського суспільства (зав. – С.М.Белоусов); військово-історичний (зав. – І.І.Слинько); історії країн народної демократії (зав. – Ф.П.Шевченко); історіографії й фондів

(зав. – М.Н.Лещенко); всесвітньої історії і міжнародних відносин (зав. – О.К.Касименко); археографії (зав. – В.О.Голобуцький). Структура яскраво промовляла про пріоритетну тематику наукового пошуку установи, а також появу нових напрямів досліджень у вітчизняній історіографії. У полі зору вчених опинилися не лише питання історії України, а й проблеми історії країн народної демократії, міжнародних відносин, всесвітньої історії. Це дозволило Президії АН УРСР 6 вересня 1952 р. ухвалити постанову про перейменування Інституту історії України на Інститут історії. 2 березня 1953 р. Рада Міністрів УРСР «погодила» із рішенням академічного керівництва щодо «приведення найменування Інституту історії України у відповідність із направленістю проблематики його наукової діяльності», встановивши для нього «надалі таке найменування: Інститут історії Академії наук УРСР»³⁴.

Структура інституту постійно змінювалася відповідно до завдань, які висувалися партією перед установою, та наявного кадрового потенціалу; певних змін зазнавали і назви деяких відділів. Із 1955 р., відповідно до постанови Президії АН УРСР, завідувачими призначалися переважно доктори наук. Наприкінці 1955 р. в інституті плідно функціонували 6 відділів – історії радянського суспільства (зав. – М.І.Супруненко); історії капіталізму (зав. – Ф.Є.Лось); історії феодалізму (зав. – І.О.Гуржій); історії країн народної демократії (зав. – Ф.П.Шевченко); загальної історії і міжнародних відносин (зав. – О.Д.Война); археографії (зав. – М.А.Рубач). Після приєднання Кримської області до УРСР і переведення до АН УРСР Кримського філіалу АН СРСР у 1954 р. Інституту історії була підпорядкована група історії Кримського філіалу, що у 1956 р. трансформувалася у Кримську філію Інституту історії (діяла у складі установи до 1965 р., учені досліджували історію Криму).

Відповідно до вже згаданої постанови ЦК КП(б)У 1947 р. головним завданням істориків, фактично «справою честі», стала підготовка нового «Курсу історії України», що розтяглася на цілих 10 років. І хоча періодизація та «проект схеми» були розроблені ще на початку 1948 р. силами авторського колективу після тривалого обговорення з вченими Інституту історії АН СРСР та у ЦК КП(б)У, внаслідок збільшення обсягу тексту, багаторазового обговорення макетів у Києві та Москві, рецензування, доопрацювання, а також тривалої підготовки у видавництві перший том «Історії Української РСР» українською та російською мовами побачив світ у 1953 р. (доповнене і перероблене 2-е видання у 1955 р.), а другий том – у 1956 р., наступного року вийшло його 2-е доопрацьоване видання.

На відміну від попередніх колективних монографій, де періодизація «дожовтневого періоду» базувалася переважно на подіях політичної історії та враховувалося перебування українських земель у складі інших державних утворень, в основу періодизації курсу було покладено марксистсько-ленінсько-сталінське вчення про соціально-економічні формації. На вимогу директивних органів акцент робився на «тісному зв'язку історії України з історією інших народів СРСР», з особливим наголосом на українсько-російських зв'язках і винятковій ролі російського етносу та його державних утворень у вітчизняній минувшині. Утім, незважаючи на властиві розвитку тогочасної науки недоліки, це було перше з 1940 р. синтетичне дослідження історії України, що може вважатися певним досягненням колективу інституту і є етапною подією у вітчизняній історіографії.

Рік за роком зростала кількість друкованої продукції співробітників інституту, водночас урізноманітнювалася наукова проблематика. Проте можна виділити дві магістральні теми, на дослідженні яких зосереджувалися науковці – це історія українського козацтва та визвольної війни українського народу середини XVII ст. у контексті святкування «300-річчя возз'єднання України з Росією»

та «історія Жовтневої революції на Україні» в рамках підготовки до відзначення 40-ліття більшовицького перевороту в Росії 1917 р.

Справді велика науково-дослідна та популяризаторська робота була проведена вченими інституту під час відзначення 300-річчя входження України до складу Росії. Численні праці О.М.Апанович, І.Д.Бойка, В.О.Голобуцького, В.А.Дядиченка, О.К.Касименка, О.С.Компан, О.П.Лоли, К.І.Стецюк, Ф.П.Шевченка та інших дослідників свідчили про всебічне вивчення подій 1648–1654 рр. Знаменною, без перебільшення, подією став і вихід у 1953 р. ґрунтовного три томного документального видання «Воссоединение Украины с Россией», підготовленого спільно з ученими Інституту історії АН СРСР, який вводив у науковий обіг значний масив документального матеріалу, в тому числі з архівосховищ Польщі, Румунії, Чехословаччини. Це був саме той випадок, коли історики, незважаючи на відчутний ідеологічний диктат, спричинений постановою ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та схваленими ЦК КПРС «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», повною мірою використали ювілей як привід і можливість глибокого дослідження історії рідного краю.

Крім колективних та індивідуальних монографій і збірників документів і матеріалів, в інституті у першій половині 1950-х рр. побачили світ 4 томи «Наукових записок» (тт.3–6; т.1 і 2 вийшли під титулатурою «Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР» у 1943 та 1946 рр.). У цих збірниках праць друкувалися різноманітні за тематикою розділи монографій, статті, повідомлення, огляди джерел та історичної літератури, документальні матеріали, рецензії на союзні й республіканські видання з історії, хронікально-інформативний матеріал, що належали перу як співробітників інституту, так і вченим із Москви, інших міст України.

Більш різноманітним ставало й наукове життя. Повоєнне десятиліття було відзначено великою кількістю проведених наукових сесій, конференцій, дискусій і нарад. Примітним явищем стали візити у першій половині 1950-х рр. закордонних істориків, передусім із «країн народної демократії» – Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Натомість і провідні співробітники інституту (В.О.Голобуцький, О.К.Касименко, В.І.Клоков, Ф.П.Шевченко та ін.) дістали можливість брати участь у закордонних міжнародних конференціях. Так, у 1955 р. на Х Міжнародному конгресі історичних наук у Римі інститут був репрезентований І.Д.Бойком. Почався обмін науковою продукцією, архівними матеріалами. Учасником і доповідачем на XI Міжнародному конгресі історичних наук у Стокгольмі 1960 р. був В.О.Голобуцький³⁵.

Участь у XII Міжнародному конгресі історичних наук у Відні (1965 р.) директора Інституту історії АН УРСР проф. К.К.Дубини прикметна його зустріччю у столиці Австрії під час форуму істориків з І.Лисяком-Рудницьким, який у своїй резонансній статті-репортажі несподівано високо оцінив свого випадкового співбесідника, побачивши у ньому не лише «досвідченого дискусанта»: *«Це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканості й розгубленості, ані чванькуватості й грубіяництва, що творять звичайні атрибути радянських людей у контактах із зовнішнім світом. Подобалися мені його стриманість, невимушеність та легка нотка іронії, що бриніла в його словах – «панські» прикмети, що їх аж надто часто бракує українським інтелігентам. Було відчутно по ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського «червоного дворянства» [...]»³⁶...*

Переломним для науковців інституту став 1956 р. XX з'їзд КПРС із закладеним ним курсом на десталінізацію партії, держави і суспільства фактично зна-

менував собою початок другого періоду в історії установи, що завершився розпадом тоталітарної держави. Незважаючи на змінену назву, головним напрямом досліджень в Інституті історії АН УРСР залишалася, як і раніше, історія України. Намагання розвинути різні напрями всесвітньої історії наштовхувалося на небажання керівників АН СРСР позбутися традиційної монополії на цю галузь. Республіканські історичні установи, як вважали у Москві, мали досліджувати історію відповідних республік, та й то переважно в контексті «боротьби за встановлення радянської влади». Це фактично прирікало історичні дослідження в Україні на провінціалізм.

Упродовж 1956–1990 рр. Інститут історії АН УРСР значно зріс кількісно³⁷ – від 61 до 165 наукових співробітників, у тому числі кількість докторів наук збільшилася з 5 до 31 особи, а кандидатів наук – з 45 до 108. Колектив інституту в той час очолювали О.К.Касименко (до 1964 р.), К.К.Дубина (1964–1967); акад. АН УРСР А.Д.Скаба (1968–1973); чл.-кор. АН УРСР А.Г.Шевелєв (1973–1978); акад. АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор (1978–1993).

Структура установи постійно змінювалася відповідно до завдань, які ставилися перед інститутом черговими постановами директивних органів, і лише частково такі трансформації диктувалися іманентними потребами самої історичної науки. У 1959 р. на базі відділу археографії створено відділ допоміжних історичних дисциплін. 1960 р. відділ історії радянського суспільства було розділено на два: історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни; соціалістичного і комуністичного будівництва. Наприкінці 1963 р. в інституті існували відділи: історії соціалістичного і комуністичного будівництва (зав. – П.П.Гудзенко); історії Жовтневої революції і громадянської війни (зав. – чл.-кор. АН УРСР М.І.Супруненко); досоціалістичних формацій (зав. – В.А.Дядиченко); нової і новітньої історії зарубіжних країн (зав. – В.І.Клоков); історіографії і джерелознавства (зав. – Ф.П.Шевченко); історії міст і сіл УРСР (зав. – О.А.Парасунько, відділ був створений для наукового і науково-методичного керівництва підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР») та сектор історії техніки і природознавства (зав. – акад. АН УРСР Й.З.Штокало) у складі відділів історії техніки (зав. – Ю.О.Анісімов) та історії природознавства (зав. – Й.З.Штокало). У 1965 р. на основі великих відділів історії соціалістичного і комуністичного будівництва та нової і новітньої історії зарубіжних країн були сформовані відповідно відділи історії комуністичного будівництва (зав. – Г.М.Шевчук) та історії соціалістичного будівництва (зав. – П.П.Гудзенко); історії зарубіжних соціалістичних країн (зав. – І.М.Мельникова) та нової і новітньої історії (зав. – В.І.Клоков). У 1966 р. відділ історії досоціалістичних формацій, що виявився громіздким і важкокерованим, знову було розділено на відділи історії капіталізму (зав. – Ф.Є.Лось) та історії феодалізму (керівник – В.А.Дядиченко). У 1968 р. створено відділ зарубіжної історіографії (зав. – П.М.Калениченко, у 1969–1978 рр. – Р.Г.Симоненко); наступного року – відділ історії Великої Вітчизняної війни (зав. – В.І.Клоков); у 1972 р. – відділ історії дружби народів СРСР (зав. – чл.-кор. АН УРСР А.Г.Шевелєв; із листопада 1978 р. до червня 1994 р. – Р.Г.Симоненко; із квітня 1990 р. і до моменту ліквідації у червні 1994 р. підрозділ називався – відділ історії та теорії міжнародних відносин).

У 1973 р. постановою Президії АН УРСР затверджено нову структуру установи, підпорядковану підготовці багатотомної «Історії Української РСР»: 1) сектор історії України дожовтневого періоду з відділами – історії феодалізму, історії капіталізму, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін; 2) сектор історії соціалістичного будівництва з відділами – історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни; 3) сектор проблем розвинутого соціалістичного суспільства з відділами – історії комуністичного будівництва, історії

дружби народів СРСР, зарубіжної історіографії; 4) сектор історії країн соціалістичної співдружності з відділами – історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, Ужгородським і Чернівецьким відділами інституту; 5) сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн із відділами – нової й новітньої історії країн Європи й Америки, історії країн зарубіжного Сходу; 6) сектор історії науки і техніки з відділами – історії природознавства, історії техніки. Сектори у структурі установи були ліквідовані у 1978 р. (за винятком сектору історії природознавства і техніки).

У жовтні 1978 р. Інститут історії виступив донором при створенні Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, до якого відійшов сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн, а також Ужгородський і Чернівецький відділи та було переведено (за їхньою згодою) фахівців із відділів нової та новітньої історії країн Європи й Америки, історії зарубіжного Сходу – 19 старших, 25 молодших наукових співробітників, із них 3 доктори та 22 кандидати наук. Очолив новостворену установу один із колишніх провідних учених Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР (акад. з 1982 р.) А.М.Шлепаков (1930–1996)³⁸.

У 1982 р. структуру інституту було приведено у відповідність до загальноакадемічної, що передбачала такі ланки: сектор – відділ – відділення. Проблемні групи з історії Київської Русі та історичної географії перетворено на сектори відділу джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін, а сектор історії природознавства і техніки – на відповідне відділення. На базі відділу історико-краєзнавчих досліджень у лютому 1983 р. створено відділення історико-краєзнавчих досліджень із двох відділів: наукового забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР» та історичного краєзнавства.

У 1985 р. в інституті було 2 відділення, 14 відділів і 7 секторів: 1) відділ історії феодалізму (зав. – Г.Я.Сергієнко); 2) відділ історії капіталізму (зав. – В.Г.Сарбей); 3) відділ історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни (зав. – акад. АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор) із секторами – історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, історії громадянської війни; 4) відділ історії соціалістичного будівництва (зав. – С.В.Кульчицький); 5) відділ історії Великої Вітчизняної війни (зав. – чл.-кор. АН УРСР В.І.Клоков); 6) відділ історії розвинутого соціалізму (зав. – А.В.Лихолат) із сектором історії культури; 7) відділ історії дружби народів СРСР (зав. – Р.Г.Симоненко); відділення історико-краєзнавчих досліджень (зав. – акад. АН УРСР П.Т.Тронько) у складі двох відділів – 8) наукового забезпечення томів Зводу пам'яток історії та культури; та 9) історичного краєзнавства; 10) відділ джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (зав. – чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко) із секторами – історичної географії та картографії, історії Київської Русі; 11) відділ зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби (зав. – І.С.Хміль) із сектором проблем ідеологічної боротьби; 12) відділ історії соціалістичних країн і міжнародних зв'язків України (зав. – чл.-кор. АН УРСР І.М.Мельникова) із сектором історичних зв'язків України з зарубіжними країнами; відділення історії природознавства і техніки (зав. – акад. АН УРСР Й.З.Штокало) у складі двох відділів – 13) історії природознавства та 14) історії техніки (відділення припинило існування у 1986 р., співробітники були переведені до інших академічних інститутів).

Упродовж 1956–1990 рр. з року в рік зростала кількість колективних та індивідуальних монографій, збірників документів і матеріалів, підготовлених науковцями інституту. Тематика також поступово ставала дедалі більш різноплановою, хоча однозначно превалювали дослідження з історії радянського періоду – адже перед істориками стояло партійне завдання «кріпити зв'язок історичної науки з життям».

У другій половині 1950-х – у 1960-х рр. пріоритетним було вивчення історії трьох російських революцій, встановлення радянської влади в Україні, історії громадянської війни (Ю.М.Гамрецький, А.П.Гриценко, П.П.Гудзенко, Г.Д.Діденко, І.І.Компанієць, П.Н.Надінський, Є.М.Скляренко, О.Б.Слуцький, акад. АН УРСР М.І.Супруненко, Ж.П.Тимченко, Г.М.Шевчук), історії робітничого класу (Г.Д.Діденко, О.Б.Слуцький) та селянства (І.Х.Ганжа, М.А.Рубач, П.С.Загорський, П.К.Стоян, І.І.Слинько) у міжвоєнний період. Разом із тим виникали нові напрями історичних досліджень, зокрема, багато уваги вчені приділяли історії міжнародних відносин та міжнародної політики, діяльності УРСР на міжнародній арені (Ю.О.Боев, І.Ф.Євсєєв, В.С.Коваль, І.М.Кулинич, Р.Г.Симоненко, Д.М.Сташевський, І.Ф.Черніков), тривало вивчення історії Другої світової війни (П.М.Балковий, В.І.Клоков, П.М.Калениченко, К.М.Шамко), з'явилися праці з історії зарубіжних країн (В.О.Горбик, В.Н.Гулевич, Л.О.Лещенко, І.М.Мельникова, С.М.Пархомчук, І.А.Петерс, П.С.Сохань), української еміграції (А.М.Шлепаков), історіографії та допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін (Я.І.Дзира, М.Ф.Дмитрієнко, М.Ф.Котляр, А.Л.Перковський, Л.К.Полухін, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей).

Продовжувались і вже традиційні дослідження з історії України періоду капіталізму та феодалізму, зокрема з історії селянства і селянських рухів (І.Д.Бойко, Г.Я.Сергієнко, К.І.Стецюк, Ф.П.Шевченко), українського козацтва (О.М.Апанович, В.О.Голобуцький), соціально-економічного розвитку різних районів України у середньовіччі (І.О.Гуржій, В.А.Дядиченко, О.С.Компан, І.С.Слабєєв), дореформеного та пореформеного села (А.З.Барабой, І.О.Гуржій, М.Н.Лещенко), робітничого класу XIX – початку XX ст. (В.І.Кізченко, Ю.П.Лавров, Ф.Є.Лось, О.І.Лугова, О.А.Парасунько, Й.Т.Щербина). У 1960-х рр. учені повертаються до вивчення доби Київської Русі (М.Ю.Брайчевський, І.М.Гапусенко, І.М.Шекера), більше уваги приділяють історії культури та «кадрам інтелігенції» (С.К.Гутянський, В.І.Кізченко, Ю.О.Курносів, І.М.Шевчук). Відповіддю на рішення ЦК КПРС побудувати комунізм за 20 років (до 1980 р.) стали цікаві хронологічні довідники «Літопис комуністичного будівництва», перші випуски яких побачили світ у 1962 та 1964 рр. (незважаючи на певний скептицизм упорядників щодо швидкої побудови комунізму, «Літопис» був поновлений у 1977 р. і до 1987 р. побачило світ ще 4 випуски)³⁹.

Завершення періоду недовгої «відлиги» в суспільстві боляче вдарило по інституту. 1968 р. – у розпал спричиненої подіями у Чехословаччині кампанії переслідування шістдесятників і загального придушення інакомисляччя – «не пройшов» чергової атестації, а відтак був звільнений з установи непересічний знавець давньої історії слов'янських народів, зокрема доби Київської Русі, автор відомої праці «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966) М.Ю.Брайчевський (1924–2001). Підданий жорсткому ідеологічному тиску, того ж року залишив Інститут історії АН УРСР «за власним бажанням» і старший науковий співробітник І.Х.Ганжа (1923–2002), який відтоді викладав у київських вузах. У 1972 р. «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» (формально – внаслідок бюджетного скорочення «неперспективної тематики») були звільнені доктор історичних наук О.С.Компан (1916–1986), кандидат історичних наук О.М.Апанович (1919–2000) та кандидат філологічних наук Я.І.Дзира (двоє останніх були поновлені в інституті 1995 р.). У червні 1972 р. був звільнений із роботи (забалотований під час проходження конкурсу) в.о. старшого наукового співробітника відділу історіографії і джерелознавства інституту В.С.Кук, колишній Головний командир УПА.

Знову почалося полювання на «українських буржуазних націоналістів», з'явилася низка праць із викриттям і тавруванням різноманітних «буржуазних

теорій», тематика «боротьба з фальсифікаціями» вважалася перспективною й усіяло заохочувалася владними структурами.

У 1970–1980-х рр. історики зосереджуються на дослідженні Київської та Галицько-Волинської Русі, історії Великого князівства Литовського (О.Б.Головко, М.Ф.Котляр, В.М.Ричка, Ф.М.Шабульдо); визвольної війни середини XVII ст. (В.А.Смолий); суспільно-політичних рухів XIX ст. (В.Й.Борисенко, А.К.Волощенко, Г.Я.Сергієнко); класової боротьби в місті та селі у другій половині XIX – на початку XX ст. (М.Н.Лещенко, Ф.Є.Лось); історії революційних подій 1917–1920 рр. (акад. АН УРСР М.І.Супруненко, Ю.М.Гамрецький, А.П.Гриценко, О.П.Реєнт, Ю.І.Терещенко, Ж.П.Тимченко, І.В.Хміль, О.І.Щусь); індустріалізації, колективізації та культурних перетворень (С.В.Кульчицький, П.П.Гудзенко, В.М.Даниленко, В.М.Кривоніс, Є.П.Шаталіна); Другої світової війни (Л.Є.Кизя, чл.-кор. АН УРСР В.І.Клоков, М.В.Коваль, В.І.Кучер, Н.М.Руденко, акад. АН УРСР П.Т.Трощко); повоєнного зростання кадрів інтелігенції та науково-технічного прогресу (Ю.О.Курносів, М.Р.Плющ, О.М.Веселова, Л.А.Шевченко); суспільно-політичного життя аграрного сектору УРСР 1950–1980-х рр. (П.П.Панченко); історії робітництва УРСР (А.А.Кондрацький); з'являються і перші гендерні дослідження (про «жінок-трудівниць») (Л.Д.Вітрук).

Багато уваги історики звертали на спеціальні історичні дисципліни (М.Ф.Котляр, В.В.Панашенко, В.В.Румянцева, О.Ф.Сидоренко), історіографію (Н.В.Комаренко, Ю.А.Пінчук, А.В.Санцевич, В.Г.Сарбей) та джерелознавство (О.В.Молодчиков, А.В.Санцевич, В.П.Сидоренко, Є.П.Шаталіна); історію країн соціалістичної співдружності та їх зв'язки з Україною (С.В.Віднянський, П.М.Калениченко, І.М.Кулинич, чл.-кор. АН УРСР І.М.Мельникова, В.В.Павленко, В.У.Павелко, І.А.Петерс, В.Ф.Репрінцев, чл.-кор. АН УРСР П.С.Сохань). Продовжувалися сходознавчі студії (Ю.М.Мацейко, С.М.Пархомчук, І.Ф.Черніков), вчені спеціалізувалися в галузі нової та новітньої історії окремих країн (В.О.Горбик, В.Н.Гулевич, Л.О.Лещенко, М.М.Фролкін, І.М.Хворостяний), історії техніки та природознавства (В.С.Сологуб, Е.Г.Циганкова та ін.); постійно велися краєзнавчі дослідження.

Однак головні зусилля співробітників інституту були зосереджені передусім на підготовці великих колективних праць. Серед них варто згадати двотомник «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 р.; Державна премія УРСР, 1969 р.); доопрацьоване видання двотомника «Історія Української РСР»; двотомники – «Історія робітничого класу Української РСР» та «Історія селянства Української РСР» (усі – 1967 р.); тритомник «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967–1969 рр.; Державна премія УРСР, 1970 р.), шеститомник, присвячений історичним зв'язкам українського народу з білоруським, молдавським та російським народами (1978–1982 рр.; Державна премія УРСР, 1984 р.); «Історія Києва: В 3-х т., 4-х кн.» (1982–1986 рр.). Співробітники інституту брали участь у написанні історичних статей до першого та другого видання «Української Радянської Енциклопедії» (1959–1965 рр., 17 т.; 1977–1985 рр., 12 т.), підготовці «Радянської енциклопедії історії України» (4 т.) (1969–1972 рр.). Велетенську науково-методичну й науково-організаційну роботу здійснив структурний підрозділ установи – спеціалізований відділ історії міст і сіл УРСР із координації зусиль понад 100-тисячного авторського колективу грандіозного республіканського проекту – 26-томного видання «Історії міст і сіл Української РСР» (1967–1974), що створювалася на громадських засадах і не мала аналогів у тогочасному СРСР⁴⁰.

Важливою подією у 1962 р. стало видання підручника з історії України для учнів 7–10 класів середніх шкіл, підготовленого В.А.Дядиченком та Ф.Є.Лосем у співавторстві з доцентом Київського державного університету В.Є.Спицьким.

Незважаючи на те, що історія України в школах вивчалася у рамках історії СРСР, це був перший і єдиний (у 1968 р. він був розділений на дві частини – для 7–8-го та 9–10-го класів) у радянські часи шкільний підручник з української історії.

Та найголовнішим творчим здобутком вчених інституту історії цього часу була багатотомна «Історія Української РСР», надрукована у 1977–1979 рр. у 8-ми томах 10-ти книгах, а потім у 1981–1985 рр. у десяти книгах російською мовою⁴¹. Ця праця, розпочата ще наприкінці 1960-х рр., фактично увібрала у себе усі здобутки та всі вади історичної науки радянської доби, однак маємо констатувати, що й досі немає подібних альтернативних досліджень узагальнюючого характеру.

Другий період у житті інституту характеризується і зростанням періодичних друкованих видань. Уже на середину 1950-х рр. накопичений досвід публікації «Наукових записок» установи підказав доцільність їхньої заміни тематичними збірниками. Цьому сприяли зрослий науковий рівень підрозділів інституту, здатних силами одного відділу підготувати окремих том. У 1955–1960 рр. вийшло друком шість тематичних наукових збірників, приурочених до певних ювілейних дат: «Революція 1905–1907 рр. на Україні» (1955), «Історичні зв'язки слов'янських народів» (1956), «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн (1917–1920 рр.)» (1957), «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (1957) та ін. Після 1960 р. «Наукові записки» припинили виходити, натомість друкувалися збірники статей та тематичні колективні монографії.

Справжнім проривом стала поява у 1957 р. давноочікуваного «Українського історичного журналу» – друкованого органу Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ. Головними редакторами «УІЖ», який швидко завоював популярність у республіці, були чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченко (1957–1967, 1967–1972), К.К.Дубина (1967), П.М.Калениченко (1972–1979), акад. АН УРСР Ю.Ю.Кондуфор (1979–1988), М.В.Коваль (1988–1995). Із 1995 р. часопис очолює акад. НАН України В.А.Смолій.

До 1990-х рр. «Український історичний журнал» переважно був виданням із пріоритетом так званих історико-партійних тем, котрі порушували чи тлумачили одну й ту ж саму (незалежно від назви) нав'язливу проблему «партія у боротьбі за...» чи «партія у боротьбі проти...». Практично згорнутими, попри окремі «прориви», були публікації з часів до 1917 р., а те, що все ж потрапляло на шпальти часопису, переважно ілюструвало «класову боротьбу трудящих України проти гнобителів/іноземних (неросійських) поневолювачів» або ж таврувало «український буржуазний націоналізм» та інші «ізми». Фактично часопис – разом із вітчизняною історичною наукою – перебував на узбіччі світового історіографічного процесу.

Переломним для журналу став 1990 р., коли від студювання (і фільтрування) його версток відмовився ще існуючий Головліт. Відтоді з'явилися нові рубрики й свіжа тематика. По-новому зазвучав традиційний розділ журналу «Документи та матеріали», з'явилися такі розділи й рубрики, як «Новий погляд на проблему», «Маловідомі сторінки історії», «По сторінках дожовтневої періодики», «Портрети істориків минулого», «Питання вітчизняної історії у зарубіжних дослідженнях» тощо. Належне місце відтоді посіла на шпальтах часопису медієвістика. У сучасних умовах «Український історичний журнал» є провідним органом вітчизняної історіографії, а його редколегія прагне, аби кожний номер був не лише наповнений новим змістом, оригінальними думками й проблематикою, а й – що не менш важливо – статті й матеріали мали під собою ґрунтовну джерельну базу, залучали широке коло давньої і сучасної вітчизняної та зарубіжної історичної літератури⁴².

У другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. інститут збагатився кількома щорічними збірниками. Разом із Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР інститут у 1964–1972 рр. видав 7 випусків збірника «Історичні джерела та їх використання». У 1968–1973 рр. виходили засновані з ініціативи Ф.П.Шевченка «Історіографічні дослідження в Українській РСР». Із п'ятого випуску (1972) була впроваджена практика вилучення статей (Ф.П.Шевченка, О.М.Апанович, Я.І.Дзири), а наклад шостого випуску був майже повністю знищений за вказівкою вищого партійного керівництва УРСР. У 1971–1972 рр. побачили світ два випуски «Українського історико-географічного збірника». У зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби в республіці ці україномовні видання були закриті.

Певною компенсацією у 1975 р. стало заснування двох щорічних видань «Історичні дослідження. Вітчизняна історія» та «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», які характеризували основні напрями досліджень в інституті й виходили до 1989 р.

Академічний історичний інститут сприймався не лише як суто науково-дослідна установа історичного профілю республіканського масштабу, а і як провідний ідеологічний центр, що зумовлювало відповідну й перманентну (переважно – набридливу) увагу до нього з боку партійних органів. Це знайшло відображення у призначенні директорів інституту, які мали неабиякий досвід саме партійної роботи, хоча й були істориками за освітою, великій кількості постанов та нарад «з приводу» діяльності інституту, пильній увазі до праць його співробітників. Партійність історика цінувалася найбільше, навіть у річних звітах установи у 1960-х рр. окремим розділом йшла інформація про кількість партійних зборів та їхню тематику.

У 1950–1980-х рр. надзвичайно високою була лекторсько-популяризаторська і пропагандистська діяльність учених. Співробітники інституту об'їздили мало не всю Україну, відбувалися навіть такі заходи, як лижні агітаційні походи у Карпатах, лекції на БАМі. Багато часу науковці віддавали партійній та «суспільно-корисній праці» (у тогочасному розумінні): частими були поїздки до «підшефних» колгоспів на збирання врожаю з одночасним читанням лекцій.

Новий період в історії інституту розпочався наприкінці 1980-х рр. Позитивні зрушення у суспільно-політичній сфері, викликані горбачовською «перебудовою» і «гласністю», а невдовзі й відновлення державної незалежності України кардинально змінили ідеологічний клімат та загальну атмосферу, в якій розвивалося усе вітчизняне суспільствознавство. Відтак і науковці-історики одержали реальні можливості повно, об'єктивно й неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, котрі на догоду ідеологічним догматам десятки років насаджувалися у національній історіографії й суворе додержання котрих вважалося «священним обов'язком» кожного науковця-історика. Свобода творчості, розсекречення архівів, попри перманентні гострі економічні проблеми, спричинили вибух творчої активності учених інституту. Це, своєю чергою, дало можливість установі поступово інтегруватися в європейський та світовий історіографічний процес. Активізувала цю трансформацію й здобута наприкінці 1980-х рр. можливість вільного пересування, обміну думками та виданнями із закордонними колегами, зокрема із провідними українознавчими осередками зарубіжжя.

Відповідаючи на виклики часу, відповідних змін зазнала й тематика наукового пошуку. 1989 р., згідно з розпорядженням Президії АН УРСР щодо перегляду планів науково-дослідних робіт із врахуванням нагальних потреб докорінної перебудови історичної науки, новітніх досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії, а також у зв'язку з потребою скорегування наукових пріоритетів

інституту було достроково припинено виконання 3-х тем науково-дослідних робіт: 1) «Зближення країн соціалізму – закономірність історичного розвитку»; 2) «Буржуазні концепції історії УРСР у політиці та ідеології імперіалізму»; 3) «Проблеми методології й методики критики буржуазної історіографії історії Української РСР». Натомість уже наступного, 1990 р., в установі розпочалося дослідження таких піонерських для вітчизняної історіографії тем, як: «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» (науковий керівник Ю.З.Данилюк /1958–2005/); «Ради, Центральна Рада, Директорія: Порівняльний аналіз, цілі, методи, лідери протиборствуючих сторін (1917–1920 рр.)» (керівник – акад. НАН України Ю.Ю.Кондуфор); «Становлення та еволюція Української держави (до кінця XVIII ст.)» (науковий керівник В.А.Смолій). Суттєві корективи були внесені і до планів роботи інших відділів інституту.

У червні 1990 р. ЦК Компартії України розглянув питання про постанови ЦК КП(б)У кінця 1940-х – початку 1950-х рр. із питань розвитку української літератури, мистецтва, історичної науки. Усі вони були відмінені «як політично помилкові». Серед них і постанова від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Тим же червневим рішенням ЦК КПУ підтримав «ініціативу Інституту історії АН УРСР по підготовці нарисів історії України з найдавніших часів до наших днів із залученням для цього кращих наукових сил республіки, широким використанням творчої спадщини всіх поколінь українських істориків»⁴³.

21 листопада 1990 р. рішенням академічного керівництва установи була повернута первісна назва – Інститут історії України. У постанові Президії АН УРСР це обґрунтовувалося таким чином: «Сьогодні, в умовах духовного оновлення суспільства, завдання поглибленого вивчення історичного минулого українського народу набувають особливого значення. Вони вимагають як ґрунтовного перегляду всієї дослідницької тематики, так і приведення у відповідність до неї самої назви Інституту історії АН УРСР». Відтак, із врахуванням клопотання колективу установи, ухвалювалося: «1. Перейменувати Інститут історії АН УРСР на Інститут історії України АН УРСР; 2. Протокольне рішення Президії АН УРСР від 13.03.53 «Про внесення змін у найменування Інституту історії України АН УРСР» вважати таким, що втратило чинність».

І якщо ідеологічно-цензурні обмеження канули в Лету, то натомість на перший план вийшли проблеми теоретико-методологічного забезпечення, інструментарію історичної науки, питання осмислення й використання сучасного досвіду світової історіософії та історіографії. Із відомих причин, майже рівноцінними з ними за своєю гостротою виявилися й проблеми фінансового забезпечення дослідницького пошуку...

У березні 1991 р. на засіданні вченої ради Інституту історії України було затверджено нову структуру, в основу якої замість формаційно-класового підходу були покладені хронологічні принципи. Тоді фактично оформилася сучасна структурна організація установи.

На базі інституту упродовж 1990-х рр. відбулися десятки представницьких міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференцій, серед яких: «500-річчя українського козацтва», «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні: 20–80-ті роки», «Б.Хмельницький і його доба: До 400-річчя від дня народження великого гетьмана», «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи», «Україна у Другій світовій війні», «Незалежність України: історичні витоки та перспективи», «Центральна Рада і український державотворчий процес: До 80-річчя створення Центральної Ради», «Голод 1946–1947 рр. в

Україні: причини і наслідки» та ін. Із 1991 р. регулярно відбувалися Всеукраїнські історичні читання «Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку», які інститут проводив спільно з Черкаським державним університетом⁴⁴.

Археографічна робота традиційно була одним із потужних і головних напрямів наукової діяльності установи з моменту її організації 1936 р. і до сьогодні. 1969 р. на базі Інституту історії було створено Археографічну комісію АН УРСР на чолі з акад. А.Д.Скабою як міжвідомчий координаційний центр у справі видання документальних джерел. Вона об'єднувала представників академічних, архівних установ, університетів республіки. До складу Бюро Археографічної комісії входили К.Г.Гуслистий, Ф.П.Шевченко, А.Г.Шевелєв, В.І.Стрельський, О.Г.Мітюков. 1972 р. Комісія розробила перспективний видавничий план, що включав понад 40 томів документальних публікацій; до друку були підготовлені два випуски щорічника «Археографія України». Однак Археографічна комісія так фактично й не опублікувала жодного із запланованих видань, невдовзі припинивши своє існування. Зазнали невдачі й спроби керівництва Інституту історії АН УРСР (1970–1971 рр.) отримати владну згоду на підготовку пропагандистського збірника «Злочини УПА проти людяності», адресованого насамперед зарубіжному читачеві, й отримати таким чином доступ до закритих архівів КДБ УРСР.

Археографічна комісія АН УРСР була відновлена постановою Президії АН УРСР від 5 жовтня 1987 р. Очолив її заступник директора Інституту історії чл.-кор. АН УРСР П.С.Сохань. У 1990–1991 рр. Комісія переросла в Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.

У другій половині 1980-х – першій половині 1990-х рр. Інститутом історії України у співпраці з центральними державними архівами було опубліковано низку цінних із наукового погляду збірників документів і матеріалів, які стали надбанням вітчизняної історіографії⁴⁵.

Завдяки принциповій і звично толерантній позиції директора Інституту акад. Ю.Ю.Кондуфора в установі була створена обстановка ідеологічного плюралізму, хоча особисто він залишався прибічником традиційної для колишньої радянської історіографії методології. Науковці інституту, які усвідомлювали можливість і необхідність докорінної ревізії історичного процесу, дістали можливість продуктивно працювати. Було започатковано вивчення принципово нових для української історичної науки тем, зокрема дослідження голодоморів в Україні, політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр., діяльності Української Центральної Ради та Директорії, становлення та еволюції Української держави (до кінця XVIII ст.).

У грудні 1993 р. акад. Ю.Ю.Кондуфор за власним бажанням залишив посаду директора інституту і став радником дирекції. Натомість директором був обраний чл.-кор. НАН України (з 1995 р. – акад.) В.А.Смолій, який розпочав свій шлях в інституті аспірантом.

Відмова від прикметної для радянських часів офіційної історії, яка виявилася наскрізь фальсифікованою, створила умови для ґрунтовного перегляду історичного процесу. Ішлося не про «переписування» історії відповідно до чергових партійних постанов, а про нове дослідження і написання історії України. Ідеологічний плюралізм в Інституті історії України продовжує існувати й тепер. Він захищений Конституцією України, ніхто не цікавиться, які ідеологічні цінності більше до вподоби науковцям – комуністичні, національні, ліберальні чи навіть монархічні. Критерій оцінки наукової роботи один – сприяння державотворчому процесу, прагнення до ліквідації політичних нашарувань на картині історичного минулого, оволодіння арсеналом сучасних методів історичного дослідження, вписування вітчизняної історії в контекст всесвітньої.

Після відновлення державної незалежності України Інститут історії України НАН України одержав низку важливих наукових результатів, зокрема: проаналізовано роль і місце України у загальноєвропейському та світовому історичному контексті упродовж останнього тисячоліття національної історії (М.М.Варварцев, С.В.Віднянський, акад. НАН України В.А.Смолій та ін.); досліджено феномен українського козацтва (О.І.Гуржій, П.М.Сас, акад. НАН України В.А.Смолій, В.В.Станіславський, Т.В.Чухліб, В.О.Щербак та ін.); вивчено генезу та еволюцію української державної ідеї, практичну реалізацію якої простежено на прикладі Національної революції 1648–1676 рр., доби Української революції 1917–1921 рр. та сучасного державотворення (В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський, С.В.Кульчицький, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, акад. НАН України В.А.Смолій, В.С.Степанков).

Серед вагомих досягнень інституту останніх років – колективні монографії «Нариси з історії українського національного руху» (1994), «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)» (у 3-х кн.; 1994), «Історія України: нове бачення» (у 2-х т.; 1995–1996); збірники документів «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: У 2 ч.» (1995) та «Чорнобильська трагедія» (1996); двотомний збірник документів «Українська Центральна Рада» (1996–1997); збірник документів і матеріалів «Операція «Френтік»: З історії бойової співдружності Військово-Повітряних Сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни» (1998), двотомник «Все про Україну» (1998); колективна монографія «Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (ч.1–3; 1999); «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (2000); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Київ: Енциклопедичне видання» (2001); «Україна: Утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001); «Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання» (2001); документальний збірник «Український національно-визвольний рух, березень – листопад 1917 р.» (2003); «Українська культура другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст.» (3-й том п'яти томника «Історія української культури»; 2003 р.); «Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т.» (2004); збірник документів та матеріалів «Кримські татари: Шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух очима радянських спецслужб (друга половина 1940-х – початок 1990-х рр.)» (ч.1–2, 2004 р.); «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник» (2005); «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали: У 2-х т.» (т.1–2; 2006); «Історія українського козацтва: Нариси у 2-х т.» (т.1; 2006); «Історія українського селянства: Нариси в 2-х т.» (2006) та ін.

Суттєві здобутки установи у дослідженні новітньої історії України, насамперед у вивченні історії Української революції 1917–1921 рр. (О.Д.Бойко, В.Ф.Верстюк, В.М.Волковинський, А.П.Гриценко, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, Т.С.Осташко, І.В.Хміль, О.Й.Щусь та ін.); становлення та функціонування тоталітарної держави, репресій у республіці 1920-х – 1950-х рр. (С.І.Білокінь, чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко, Ю.З.Данилюк, Г.В.Касьянов, С.В.Кульчицький, Ю.О.Курносів, О.С.Рубльов, акад. НАН України П.Т.Трощако та ін.), дисидентського руху 1960–1980-х років в Україні (О.Г.Бажан, С.І.Білокінь, Ю.З.Данилюк, Г.В.Касьянов, Ю.О.Курносів та ін.). Цим питанням, зокрема, присвячені колективні праці «Репресоване краєзнавство: 20–30-ті рр.» (1991), «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002); видання «Пам'ять Биківні: Документи та матеріали» (2000); збірник статей «Зневажена Клію» (2005) та ін. Інститут історії України є співзасновником науково-документального журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (видається з 1994 р.).

Ґрунтовно досліджені ученими-істориками голод 1921–1923 рр., голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. в Україні, висвітленню яких присвячено монографії, збірники документів і матеріалів, підготовлені спільно з працівниками центральних архівів України – «Голод 1921–1923 рр. в Україні» (1993), «Колективізація і голод на Україні, 1929–1933» (1992; 1993), «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (2003) та ін. (В.Ю.Васильєв, О.М.Веселова, С.В.Кульчицький, В.І.Марочко, О.М.Мовчан, Р.Я.Пиріг та ін.).

Активно розробляється в інституті історія Другої світової війни, в тому числі внесок України й українців у перемогу, історія Української повстанської армії (УПА) (зб. документів «Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб» /2003/; монографія «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси» /2005/ та ін.), польсько-українське протистояння на Волині 1943–1944 рр. (О.В.Буцько, Т.В.Вронська, М.В.Жоваль, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко) та ін. Вчені Інституту велику увагу надають підготовці підручників для учнів середніх шкіл і вищих навчальних закладів (С.В.Віднянський, чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, В.М.Ричка, О.С.Рубльов, акад. НАН України В.А.Смолій та ін.).

Важливі результати одержано у розробці спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін: опубліковані праці «Нагороди України: історія, факти, документи» (у 3-х т.; 1996 р.) та «Гроші в Україні: факти і матеріали» (1998) (Державна премія України в галузі науки і техніки, 1999 р.) (М.Ф.Дмитрієнко, В.Й.Бузало, Ю.К.Савчук та ін.).

Нові підходи до висвітлення історії України синтезовані у 15-томному виданні «Україна крізь віки» (1998–2000) (Державна премія України в галузі науки і техніки, 2001 р.) (керівник проекту – акад. В.А.Смолій; лауреати – акад. В.А.Смолій, чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт, чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляр, С.В.Кульчицький, чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко, О.В.Русина, О.П.Толочко, чл.-кор. НАН України В.Д.Баран, В.С.Степанков та В.П.Троцинський)⁴⁶.

На початок 2006 р. в інституті діяли: 1) відділ історії України середніх віків і раннього нового часу (зав. – акад. В.А.Смолій) з центрами – вивчення історії Київської Русі (керівник – О.П.Толочко) та вивчення проблем соціальної історії (керівник – В.М.Горобець); 2) відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. (зав. – чл.-кор. НАН України О.П.Реєнт); 3) відділ історії Української революції 1917–1921 рр. (зав. – проф. В.Ф.Верстюк); 4) відділ історії України 20–30-х років ХХ ст. (зав. – проф. С.В.Кульчицький) з центрами дослідження геноциду українського народу (керівник – проф. В.І.Марочко) та тюркологічним (керівник – О.І.Галенко); 5) відділ історії України періоду Другої світової війни (зав. – проф. О.Є.Лисенко); 6) відділ історії України другої половини ХХ ст. (зав. – чл.-кор. НАН України В.М.Даниленко); 7) відділ новітньої історії і політики (зав. – проф. Г.В.Касьянов); 8) відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин (зав. – проф. С.В.Віднянський); 9) відділ української історіографії (зав. – проф. Ю.А.Пінчук); 10) відділ спеціальних історичних дисциплін (зав. – проф. М.Ф.Дмитрієнко); 11) відділ історико-краєзнавчих досліджень (зав. – проф. В.О.Горбик); 12) відділ регіональних проблем історії України (зав. – акад. НАН України П.Т.Трощинський); 13) кабінет українсько-грецьких відносин (керівник – Н.О.Терентьєва); 14) комп'ютерно-видавничий відділ (зав. – Г.О.Аплевич); 15) науково-інформаційний відділ (зав. – Л.Я.Муха).

Потреби науково-дослідної роботи й зокрема вимоги оптимізації керівництва підрозділами установи спричинили певні зміни у структурі: з 1 липня 2006 р. відділ історико-краєзнавчих досліджень увійшов як Центр історико-краєзнавчих досліджень до складу відділу історії України другої половини ХХ ст.; з 15 липня функціонує об'єднаний відділ української історіографії та спеціаль-

них історичних дисциплін (керівник – проф. О.А.Удод). Із 2 жовтня 2006 р. кабінет українсько-грецьких відносин перетворений на Центр українсько-грецьких відносин при відділі історії України XIX – початку XX ст.

У складі Інституту історії України працює науковий архів (зав. – Л.Ф.Шепель), який веде свій відлік із відділу рукописів, створеного у 1954 р. Наукова бібліотека установи (у складі науково-інформаційного відділу) налічує понад 130 тис. томів, серед яких майже 22 тис. зарубіжних видань.

У науковому колективі інституту нині плідно працюють 144 наукових співробітники, в тому числі 33 доктори та 89 кандидатів наук; 2 академіки та 4 члени-кореспонденти НАН України. Вагомий внесок у розробку фундаментальних проблем історії України новітньої доби зробив упродовж останнього десятиріччя акад. НАН України В.М.Литвин (формально не є співробітником інституту), під керівництвом або за активною участю якого виконано низку масштабних наукових проєктів – «Нариси з історії дипломатії України» (2001), «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси» (2002), «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (2003) та ін.⁴⁷

Чимало учених установи відзначені Державними преміями України в галузі науки і техніки, урядовими нагородами, удостоєні почесних звань, а О.М.Апанович та С.І.Білокінь за свої дослідження стали лауреатами Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Основними напрямками діяльності Інституту історії України НАН України на сучасному етапі є: вітчизняна історія з часів Київської Русі до сьогодення; Україна в контексті європейської та світової історії; регіональна історія України; історичне краєзнавство; дослідження національної історіографії та публікація археографічної спадщини; спеціальні історичні дисципліни; підготовка багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України»; виконання Національної програми «Реабілітовані історією»⁴⁸. Масштабною роботою, в якій бере участь практично весь колектив інституту, є підготовка багатотомної (у 8-ми т.) «Енциклопедії історії України» (тт. 1–3, 2003–2005 рр.).

Виразним і досить потужним напрямом діяльності установи останніх двох десятиліть є вивчення, власне, історії Інституту історії України НАН України, початок якій поклала виконана ще у звичному річчї радянської історіографії до 50-річчя установи монографія А.В.Санцевича та Н.В.Комаренко, що у ній «складний шлях розвитку історичної науки» у республіці подавався крізь призму «пошуків і досягнень колективу Інституту історії АН УРСР» упродовж півстоліття⁴⁹. Уже за часів відновленої державної незалежності України А.В.Санцевич (1924–1996) встиг підготувати нову версію історії установи, в якій переглянув чимало застарілих і хибних положень попереднього видання⁵⁰. Відзначення 60-річчя Інституту 1996 р. дало потужний імпульс публікації не лише першого збірника документів і матеріалів з історії його першого двадцятиріччя (1936–1956), а й ініціювало появу низки статей, довідників, документальних збірників, присвячених цій же тематиці⁵¹. 70-річчя колишнього заступника директора Інституту історії АН УРСР, члена-кореспондента АН УРСР І.О.Гуржія (1915–1971) започаткувало в установі відродження давньої цивілізованої традиції – добрим словом згадувати (переважно з нагоди ювілейних дат) Тих, Хто Відійшов, й нині активно працюючих колег – маститих істориків, лідерів наукових шкіл, присвячуючи їм збірники наукових праць⁵². Ледь не кожне таке видання подає цінний історико-біографічний та мемуарний матеріал про ювілярів і водночас – історію Інституту історії України. Збірники суттєво доповнюють поодинокі монографічні дослідження, присвячені окремим визначним постатям – колишнім чільним співробітникам установи⁵³.

Технологічна революція, що відбулася в інституті за останні роки, та наявність досить міцної поліграфічної дільниці, що забезпечує оперативну публіка-

цію всього поточного творчого доробку, пришвидшили появу значної кількості індивідуальних та колективних монографій, збірників документів і матеріалів: у 1985–2005 рр. побачили світ 58 колективних і 294 індивідуальні монографії, всього ж було понад 10 тисяч публікацій (загалом упродовж 1936–2005 рр. співробітниками інституту опубліковано майже 19 тис. друкованих праць, у тому числі 200 колективних та 640 індивідуальних монографій)⁵⁴. З'явилося чимало періодичних і неперіодичних інститутських видань. Зокрема, відділами установи публікуються тематичні збірники наукових праць: «Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки» (вип.1–2; з 2005 р.); «Історіографічні дослідження в Україні» (відновлений у 1998 р.; вип.1–16); «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» (вип.1–32; з 1996 р.); «Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки» (вип.1–15; з 1991 р.); «Проблеми вивчення історії Української революції» (вип.1–2; з 2002 р.); «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки» (вип.1–14; з 1991 р.); «Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.» (вип.1–11; з 2002 р.); «Соціум: Альманах соціальної історії» (вип.1–5; з 2002 р.); «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики» (вип.1–12; з 1997 р.); «Сторінки воєнної історії України» (вип.1–10; з 1997 р.); «Україна в Центрально-Східній Європі» (вип.1–5; з 2000 р.); «Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика» (вип.1–8; з 1993 р.); «Український історичний збірник» (вип.1–8; з 1997 р.); «Rutheni-sa» (вип.1–4; з 2002 р.).

Усе більшу частку у науковій продукції інституту займають публікації у зарубіжних виданнях. Це не випадково. Адже з набуттям незалежності Україна здобула право на власну історію. Якщо раніше зарубіжні вчені друкували книги з історії Радянського Союзу, в яких історія України цілком розчинялася і безслідно зникала, то тепер час від часу в різних країнах світу з'являються книги з історії України. Людство хоче знати минуле країни, яка за територією займає перше місце в Європі (за винятком обох євразійських держав – Росії і Туреччини), що її історія сягає раннього середньовіччя. Тому наші спеціалісти з історії України – бажані гості на багатьох наукових конференціях в Європі й Америці. Знаючи їх по публікаціях, зарубіжні вчені бажають познайомитися з ними особисто. Відтак з початку 1990-х рр. набуло регулярного характеру стажування учених Інституту історії України у закордонних наукових центрах, їхня участь у престижних міжнародних наукових конференціях, публікації у закордонних виданнях. Своєю чергою, бажаними гостями в установі є наші закордонні колеги із Центрально-Східної та Західної Європи й Америки, а також країн колишнього СРСР.

Інститут співробітничав з вітчизняними та зарубіжними установами спорідненого профілю, співпрацює з Міністерством освіти і науки України у підготовці навчальних посібників, хрестоматій; з Державним комітетом архівів України, Державним комітетом України у справах національностей та міграції, Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН–УПА, іншими міністерствами і відомствами України; проводить наукові конференції, літні школи для молодих учених. При інституті діє аспірантура та докторантура (держзамовлення та контракт), Спецрада із захисту докторських дисертацій.

¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.409. – Арк.42.

² Історія Національної академії наук України (1934–1937): Документи і матеріали. – К., 2003. – С.226–227, 446, 448.

³ Див., напр.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – 199 с.; *Юркова О.В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с. та ін.

⁴ [Грушевський М.С.] Проект Українського історичного інституту // НА ПУ НАНУ. – Оп.3. – Спр.170. – №2. – Арк.1.

- ⁵ Там само. – Арк.1 зв.
- ⁶ Там само. – Арк.2.
- ⁷ Там само.
- ⁸ *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр. іст. журн. – 1996. – №6. – С.52.
- ⁹ Див.: *Коваль М.В., Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лецатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і матеріалів: У 2-х ч. – Ч.1. – К., 1996. – С.7.
- ¹⁰ *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. – К., 1986. – С.35.
- ¹¹ *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Т.173: Збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – С.43.
- ¹² Див.: *У лецатах тоталітаризму.* – Ч.І (1936–1944 рр.). – С.56.
- ¹³ *Белоусов С.М.* На історичному фронті України // Комуніст. – 1937. – 22 серпня.
- ¹⁴ Див.: *Луцький О.* Науково-організаційна і педагогічна діяльність І.П.Крип'якевича у вересні 1939 – червні 1941 рр. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць / Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Львів, 2001. – С.792.
- ¹⁵ Прикметно, що ще у 1937 р. «безприкладним зухвальством ворогів» вважалася пропозиція писати «Історію України» російською мовою. Див.: *Белоусов С.М.* На історичному фронті України // Комуніст. – 1937. – 22 серпня.
- ¹⁶ Див.: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С.269.
- ¹⁷ Відчити, концерти, вулиці, чужі герої, прокуратура: Із хроніки Совітської України // Діло. – 1938. – 26 листоп. – Ч.263. – С.3; Див. також: *Петровський М.* Брацлавський полковник Данило Нечай // Вісті ЦВК УРСР. – 1938. – 5 листоп. У цьому ж київському щоденнику з'явилися й інші, відповідного спрямування, історико-пропагандистські публікації М.Петровського: «Розгром польської шляхти під Пилявцями 1648 р.» (15 верес.); «Максим Кривонос» (28 верес.); «Іван Федоров» (22 листоп. 1938 р.) тощо.
- ¹⁸ Див.: Постанова НКДБ УРСР на арешт М.І.Марченка, 22черв. 1941р. / Публ. О.С.Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119.
- ¹⁹ Докладніше див.: *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – С.243–267 (Розд.5 – «Окупація /1941–1944/»).
- ²⁰ Див.: *Ульяновський В.* Наталія Полонська-Василенко: Штрихи до портрета // *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. – К., 1992. – Т.1: До середини XVII ст. – С.ХХХVII–ХХХІХ; *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С.160–186.
- ²¹ Див.: *Білик П.* Г.Ф.Міллер // Нове українське слово. – 1942. – 1 лют.; *Його ж.* Август Шлецер // Там само. – 1942. – 15 лют.
- ²² Див., напр.: Невідомі сторінки життя О.П.Оглоблина в архівних документах / Публ. О.Пшеннікова, Д.Веденєва, І.Верби, Г.Смирнова // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – №1/2(10/11). – С.260–315.
- ²³ Див.: *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С.270–271.
- ²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.46. – Арк.117–121.
- ²⁵ Там само. – Оп.23. – Спр.699. – Арк.10–11.
- ²⁶ Див. докладніше: *Аксютін Ю., Табачник Д.* Український синодик Хрущова // Репресоване «відродження» / Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. – К., 1993. – С.28–52; *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні / Сер. «Мемуарна бібліотека НТШ». – Ч.2. – Львів, 1995. – 87 с. та ін.
- ²⁷ Див.: Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова: Історичний нарис, 1920–2000 / Уклад. П.В.Дмитренко, О.Л.Макаренко. – К., 2000. – С.60.
- ²⁸ Див.: Протокол допиту в'язня М.І.Марченка слідчим НКВС УРСР Кузнецовим у м.Томську, 6 берез. 1942 р. / Публ. О.С.Рубльова; Свідчення В.Ю.Гессена слідчому НКВС УРСР Кузнецову в м.Томську про націоналістичні погляди в'язня М.І.Марченка, 2 черв. 1942 р. / Публ. О.С.Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.121, 123–125.

²⁹ Див.: Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.) / Упоряд. О.В.Юркова. – К., 2001. – С.94.

³⁰ У ледачах тоталітаризму... – Ч.І. – С.122–135.

³¹ Див.: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1073. – Арк.16–24; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і матеріалів / Упоряд.: М.І.Панчук (кер.) та ін.; Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К., 1994. – С.291–296; У ледачах тоталітаризму... – К., 1996. – Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – С.80–89.

³² Див.: До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекирчення історії України // Більшовик України. – 1947. – №8. – С.1–10.

³³ Там само. – С.10.

³⁴ У ледачах тоталітаризму... – Ч.ІІ. – С.162–163.

³⁵ Див.: В.Г[олобуцький]. ХІ Міжнародний конгрес істориків // Укр. іст. журн. – 1960. – №6. – С.171.

³⁶ Лисяк-Рудницький І. Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні // Сучасність (Мюнхен). – 1966. – Ч.3. – Березень. – С.75–91; Передрук: Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973. – С.420–441; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. / Центр досліджень історії ім. П.Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту. – К., 1994. – Т.2. – С.401–416.

В архіві І.Лисяка-Рудницького зберігається лист-поздоровлення К.К.Дубини, надісланий з Києва 19 груд. 1966 р. Із його тексту зрозуміло, що директор Інституту історії АН УРСР уже після Віденського конгресу переслав своєму заокеанському кореспонденту копію книжки про М.Драгоманова (Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – С.533 /Коментарі/).

³⁷ Значне розширення інституту вимагало й створення відповідних умов для творчої праці науковців. Влітку 1960 р. інститут змінив адресу і з бульвару Шевченка,14 переїхав у нове приміщення по вул.Кірова, 4 (нині вул. М.Грушевського,4), де зайняв 5-й поверх.

³⁸ Санцевич А. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – С.96.

³⁹ Див.: Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1959–1961) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1962. – 423 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка подій на Україні (1961–1962) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1964. – 408 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1971–1975) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. П.М.Калениченко. – К., 1977. – 431 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1976–1980) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. П.М.Калениченко. – К., 1981. – 502 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1963–1970) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. А.В.Санцевич. – К., 1986. – 420 с.; Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Українській РСР (1981–1985) / АН УРСР: Ін-т історії; Відп. ред. А.В.Санцевич. – К., 1987. – 334 с.

⁴⁰ Див.: Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР»: в 26 т. / Ин-т истории АН УССР; Отв. ред. И.Л.Бутич. – К., 1981. – 128 с.

⁴¹ Див.: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / АН УРСР: Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К., 1977. – Т.1: Первіснообщинний лад: Виникнення і розвиток феодалізму. (З найдавніших часів до середини ХVІІ ст.). – Кн.1: Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства. Київська Русь. (До другої полов. ХІІІ ст.) / Редкол.: І.І.Артеменко (відп. ред.) та ін. – 444 с.; Кн.2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга полов. ХІІІ – перша полов. ХVІІ ст.) / Редкол.: В.О.Голобуцький (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 343 с.; Т.2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин. (Друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.) / Редкол.: Г.Я.Сергієнко (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 615 с.; Т.3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (ХІХ ст.) / Редкол.: А.Г.Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К., 1978. – 608 с.; Т.4: Україна в період імперіалізму (1900–1917) / Редкол.: Ф.Є.Лось (відп. ред.) та ін. – К., 1978. – 532 с.; Т.5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) /

Редкол.: М.І.Супруненко (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 592 с.; Т.6: Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941) / Редкол.: П.П.Гудзенко (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 544 с.; Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редкол.: В.І.Клоков (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 536 с.; Т.8: Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 50-ті рр.). – Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 50-ті рр.) / Редкол.: А.В.Лихолат (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 390 с.; Кн.2: Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х – 70-ті рр.) / Редкол.: А.В.Лихолат (відп. ред.) та ін. – К., 1979. – 698 с.

⁴² Див., напр.: «Український історичний журнал» (1957–1966): Систематичний покажчик / Уклад. Л.Д.Вітрук, Т.М.Шелюх. – К., 1968. – 233 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1967–1976 рр. / Уклад. І.М.Данилова, Є.Г.Кузнецова. – К., 1982. – 315 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1977–1986 рр. / Уклад. Є.Г.Кузнецова, Л.Я.Муха. – К., 1987. – 277 с.; «Український історичний журнал»: Систематичний покажчик, 1987–2001 рр. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська, О.О.Заплотинська, А.В.Невмирицька. – К., 2004. – 263 с.; Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» акад. НАН України В.А.Смоля // Укр. іст. журн. – 1995. – №5. – С.3–7; *Гуржій О.І., Капітан Л.І.* «Український історичний журнал» та проблеми вітчизняної медієвістики в другій половині ХХ ст. – К., 2004. – 256 с. та ін.

⁴³ Див.: У ЦК Компартії України: Принципова політична оцінка // Радянська Україна. – 1990. – 19 черв.

⁴⁴ Див.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. істор. читань / АН України: Ін-т історії; Відп. ред. В.А.Смолий. – К., 1991. – Вип.1. – 158 с.; К., 1992. – Вип.2. – 193 с.; К., 1993. – Вип.3. – 211 с.; К., 1994. – Вип.4. – 200 с.; К., 1995. – Вип.5. – 220 с.; К., 1996. – Вип.6. – Кн.1. – 232 с.; Кн.2. – 206 с.; К., 2000. – Вип.7. – 360 с.

⁴⁵ Див., напр.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 – черв. 1941: Зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; ЦДАЖР УРСР; Ін-т історії АН УРСР; та ін.; Упоряд.: В.М.Даниленко та ін.; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К., 1986. – 416 с.; Робітничий рух на Україні: Становище та боротьба робітничого класу 1861–1884 рр.: Зб. док. та матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; Ін-т історії АН УРСР та ін.; Редкол.: О.А.Парасунько (відп. ред.) та ін. – К., 1986. – 422 с.; Промышленность и рабочий класс Украинской ССР, 1959–1965: Сб. документов и материалов / Главн. архив. упр. при Совете Министров УССР; Ін-т історії АН УССР і др.; Редкол.: В.Е.Романцов (отв. ред.) і др. – К., 1987. – 490 с.; Селянський рух на Україні, 1850–1861 рр.: Зб. док. і матеріалів / Ін-т історії АН УРСР; Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР та ін.; Редкол.: М.Н.Лещенко (відп. ред.) та ін. – К., 1988. – 447 с.; Культурне будівництво в Українській РСР, черв. 1941 – 1950: Зб. док. і матеріалів / Голов. архів. упр. при Раді Міністрів УРСР; ЦДАЖР УРСР; Ін-т історії АН УРСР та ін.; Упоряд.: В.М.Даниленко та ін.; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К., 1989. – 576 с.; Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР: Археогр. комісія, Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1989. – 389 с.; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР: Археогр. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м.Києві; Упоряд.: І.Л.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко; Редкол.: П.С.Сохань (голов. ред.), В.Г.Сарбей (заст. голов. ред.), Ф.П.Шевченко та ін. – К., 1990. – Т.1. – 544 с.; Т.2. – 696 с.; Т.3. – 440 с.; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР: Археогр. комісія, Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О.І.Гуржій, В.О.Пірко; Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1991. – 223 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Зб. док. і матеріалів / АН України: Ін-т історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; Редкол.: С.В.Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К., 1992. – 734 с.; 2-е вид. стереотип. – К., 1993. – 733 с.; Голод 1921–1923 рр. на Україні: Зб. док. і матеріалів / АН України: Ін-т історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: О.М.Мовчан та ін.; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1993. – 240 с.; Кримські татари, 1944–1994 рр.: Статті, документи, свідчення очевидців / НАН України: Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О.Г.Бажан, Ю.З.Данилюк. – К., 1995. – 363 с.; Німці в Україні, 20–30-ті рр. ХХ ст.: Зб. док. державних архівів України / НАН України: Ін-т нац. від-

носин і політології, Ін-т історії України; ЦДАВО України; Упоряд.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко. – К., 1994. – 244 с. та ін.

⁴⁶ Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії / Сер. «Україна крізь віки». – Т.1. – К., 1998. – 336 с.; Крижацький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я / Сер. «Україна крізь віки». – Т.2. – К., 1998. – 352 с.; Баран В.Д. Давні слов'яни / Сер. «Україна крізь віки». – Т.3. – К., 1998. – 336 с.; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / Сер. «Україна крізь віки». – Т.4. – К., 1998. – 352 с.; Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / Сер. «Україна крізь віки». – Т.5. – К., 1998. – 336 с.; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / Сер. «Україна крізь віки». – Т.6. – К., 1998. – 320 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.7. – К., 1999. – 352 с.; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна / Сер. «Україна крізь віки». – Т.8. – К., 1999. – 304 с.; Сарбей В.Г. Національне відродження України / Сер. «Україна крізь віки». – Т.9. – К., 1999. – 336 с.; Рубльов О.С., Реснт О.П. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / Сер. «Україна крізь віки». – Т.10. – К., 1999. – 320 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.11. – К., 1999. – 336 с.; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.12. – К., 1999. – 336 с.; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.13. – К., 1999. – 304 с.; Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т.14. – К., 2000. – 360 с.; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі / Сер. «Україна крізь віки». – Т.15. – К., 1999. – 352 с.

⁴⁷ Нариси з історії дипломатії України / Ін-т історії України НАН України; Редрада: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – 736 с.; Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Ін-т історії України НАН України; Редрада: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (відп. ред.), С.В.Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2002. – 952 с.; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Ін-т історії України НАН України; Редрада: В.А.Смолій (голова), В.М.Литвин (відп. ред.), В.І.Марочко (кер. авт. кол.) та ін. – К., 2003. – 887 с.

⁴⁸ Див.: Реабілітовані історією: У 27 т. / Голов. редкол.: П.Т.Тронько (голова) та ін. – Донецька обл. – Донецьк, 2004. – Кн.1. – 648 с.; Донецьк, 2005. – Кн.2. – 624 с.; Закарпатська обл.: У 2 кн. / Редкол.: І.М.Різак (голова) та ін. – Ужгород, 2003. – Кн.1. – 788 с.; Ужгород, 2004. – Кн.2. – 800 с.; Запорізька обл. – Запоріжжя, 2004. – Кн.1. – 584 с.; Івано-Франківська обл. – Івано-Франківськ, 2004. – Кн.1. – 984 с.; Київська обл. – К., 2004. – Кн.1. – 544 с.; Кіровоградська обл. – К.; Кіровоград, 2004. – Кн.2. – 540 с.; Луганська обл. – Луганськ, 2004. – Кн.1. – 736 с.; Миколаївська обл. – К.; Миколаїв, 2005. – Кн.1. – 870 с.; Полтавська обл. – К.; Полтава, 2004. – Кн.2. – 720 с.; Харківська обл. – К.; Харків, 2005. – Кн.1. – 800 с.; Херсонська обл. – Херсон, 2005. – 944 с.; Черкаська обл. – Черкаси, 2002. – Кн.2. – 480 с.; Кн.3. – 528 с.; Кн.4. – 504 с.

⁴⁹ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. / Под ред. акад. АН УССР Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – 208 с.

⁵⁰ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної Академії наук України: Історіограф. нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – 129 с.

⁵¹ Див., напр.: Рубльов О.С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: Михайло Марченко // Укр.іст.журн. – 1996. – №1. – С.106–118; Михайло Марченко: [Документи] / Публ. О.С.Рубльова // Укр. іст. журн. – 1996. – №1. – С.119–129; №2. – С.92–116; №3. – С.66–77; Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Укр.іст.журн. – 1996. – №6. – С.50–68; У лещатах тоталітаризму... У 2-х ч.; ЦДАГО України; Упоряд.: Р.Я.Пиріг (кер.), О.С.Рубльов та ін.; Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1996. – Ч.І (1936–1944 рр.). – 146с.; Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – 247 с.; Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довідник / Сер. «Українські історики». – Вип.І; Редкол.: В.А.Смолій (голов. ред.), В.М.Даниленко (заст. голов. ред.) та ін. – К., 1998. – 426 с.; Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.) / Упоряд. О.В.Юркова. – К., 2001. – 210 с.; Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України // Енциклопедія історії України: В 5т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2005. – Т.3. – С.490–494 та ін.

⁵² Див.: Історія та історіографія України: Зб. наук. праць: Присвячується пам'яті чл.-кор. АН УРСР Івана Олександровича Гуржія / АН УРСР: Ін-т історії; Редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К., 1985. – 181 с.; *Санцевич А.В.* І.О.Гуржій: Життя і творчість // Історія та історіографія України: Зб. наук. праць. – С.3–19.

⁵³ Див., напр.: Історія українського середньовіччя: козацька доба: Зб. наук. праць: На пошану історика, лауреата Держ. премії України ім. Т.Шевченка О.М.Апанович: У 2 ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К., 1995. – Ч.1. – 161 с.; Ч.2. – 134 с.; Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.) та ін. – К., 1995. – Вип.5: На пошану І.М.Кулиничу у зв'язку з його 70-річчям. – 150 с.; Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип.6: На пошану П.С.Соханя у зв'язку з його 70-річчям. – 113 с.; Середньовічна Україна: Зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 1997. – Вип.2: Присвячується пам'яті чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія з нагоди 80-річчя від дня народження. – 290 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів / Ін-т історії України НАН України. – К., 1997. – Ч.1: На пошану д-ра іст. наук М.Ф.Дмитрієнко. – 269 с.; Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб.: Присвячується чл.-кор. НАН України І.М.Мельниковій у зв'язку з її 80-річчям та 50-річчям наук. діяльності / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С.В.Віднянський. – К., 1998. – 525 с.; *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні: До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – 383 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів / Ін-т історії України НАН України. – К., 1999. – Ч.3: Пам'яті д-ра іст. наук А.В.Санцевича. – 288 с.; Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін. – К., 2000. – Вип.11: На пошану акад. П.Т.Тронька: До 85-річчя з дня народж. – 524 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Ч.5; Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10: Об'єднаний вип. зб. наук. праць на пошану акад. В.А.Смолія: З нагоди 25-річчя наук. діяльності та 50-річчя від дня народж.: У 2-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко та Ю.А.Пінчук. – К., 2000. – Ч.1: Джерелознавство та спеціальні іст. дисципліни. – 459 с.; Ч.2: Історіографія. – 472 с.; Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / Редкол.: В.П.Ляхоцький (гол. ред. та ін.). – К., 2000. – 210 с.; Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки. – К., 2001. – Вип.10: На пошану С.В.Віднянського у зв'язку з його 50-річчям. – 305 с.; Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип.6: Зб. наук. праць на пошану С.В.Кульчицького: З нагоди 45-річчя наук. діяльності та 65-річчя від дня народж.; Відп. ред. В.А.Смолій. – 567 с.; Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Вип.13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П.М.Калениченка (1923–1983). – Ч.1. – 498 с.; Ч.2. – 330 с.; «Сарбейські читання»: Перше засідання Всеукр. «круглого столу», 30 січ. 2003 р.: Тези виступів. – К., 2003. – 126 с.; Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю.Ю.Кондуфора / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Т.1. – 422 с.; Т.2. – 395 с.; «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка / Держкомархівів України: ЦДАВО України; ЦДАКФФД України; Ін-т історії України НАН України; та ін.; Відп. ред. Г.Боряк. – К., 2004. – Т.1: Джерела. – 782 с.; Т.2: Наукові студії. – 550 с.; Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-докум. сер. книг «Реабілітовані історією»; Відп. ред. Є.М.Склярєнко. – К., 2005. – Вип.29: Зразок вірного служіння Батьківщині... Зб. наук. праць на пошану акад. НАН України П.Т.Тронька. – 217 с.; *Удод О.А., Шевченко А.Ю.* Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика. – К., 2005. – 192 с.; Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – Ч.12: У 2-х ч.: На пошану акад. НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. П.Т.Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: М.Ф.Дмитрієнко (відп. ред.) та ін. – К., 2005. – Ч.1. – 424 с.; Ч.2. – 456 с. та ін.

⁵⁴ Див., напр.: *Мовчан О.М.* Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України, 1988–1997: Анотований бібліогр. покажч. – К.,

1997. – 164 с.; *Реснт О.П., Лисенко О.Є.* «Історичні зошити»: Огляд видань Інституту історії України НАН України за останнє десятиріччя. – К., 1997. – 117 с.; Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України, 1936–2001 / Уклад. І.С.Азарх, Л.Я.Муха. – К., 2002. – 161 с.; Праці Інституту історії України НАН України, видані на власній поліграфічній базі (1988–2005 рр.) / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмержицька, І.В.Рознюк; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2006. – 597 с.

The article reveals the main stages of seventy-year activity of leading institution of historical type in Ukraine – the Institute of the history of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. The authors give brief characteristics of historiographical achievement of the scientists during the period of 1936–2006, mark out the main directions of the researches of the scientists and do not leave aside the tragic pages of the history of the institution, particularly repressions against the researchers. A great attention is paid to the main directions of the activity of the institute and to the achievements of its members at this point.

А.О.Гурбик*

ВТОРГНЕННЯ ВІЙСЬК ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В УКРАЇНУ ТА ОБОРОНА КИЄВА (1651 р.)

Статтю присвячено недостатньо дослідженим військово-політичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли, унаслідок Берестецької поразки (червень 1651 р.), бої на півночі України та оборона Києва від армії Великого князівства Литовського відіграли вирішальну роль у відстоюванні Української козацької держави. Проаналізовано білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату, хід військової кампанії та її наслідки в один із найдраматичніших періодів української історії 355-літньої давнини.

У загальному руслі розвитку історичних досліджень білоруський контекст Української визвольної війни середини XVII ст. потребує подальшого дослідження як на концептуальному, так і на фактологічному рівнях. Адже перші перемоги армії Б.Хмельницького та подальше творення Української козацької держави помітно вплинули на суспільні настрої та викликали покозачення білоруського населення. Український Гетьманат у ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі значні (3–4 полки) військові сили навіть у найдраматичніші моменти війни (приміром, у час Берестецької кампанії влітку 1651 р.). У ході українських визвольних змагань Білорусь усе більше входила в орбіту геополітичних інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративно-соціальний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Москвою.

В історіографії загалом білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату 50-х років XVII ст. набув самостійного звучання вже у працях істориків XIX – початку XX ст.¹ У радянській історіографії зазначена проблематика розроблялася за рахунок залучення широкого кола архівних джерел, проте в жорстких офіційних рамках, які передбачали не всебічне дослідження проблеми, а обґрунтування наперед заданих ідеологічних тез².

---

* Гурбик Андрій Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Зважаючи на необхідність повного дослідження всього комплексу проблем, пов'язаних із впливом Української визвольної війни середини XVII ст. на білоруський етнос (встановлення чіткої послідовності військово-політичних подій, визначення передумов та перебігу українсько-російського протистояння в Білорусі, поширення козацького устрою й покаяння білорусів тощо), у сучасній українській історіографії, починаючи з 1990-х рр., у цьому напрямку ведеться значна науково-пошукова робота. Причому дослідження проводяться як у руслі загального переосмислення історичних подій в Україні середини XVII ст., так і в контексті їхнього впливу на Білорусь³.

Окрім того, зазначена проблематика тією чи іншою мірою постійно перебуває у полі зору сучасних польських, російських та, власне, білоруських дослідників⁴.

Важливість для історичної долі України подій літа 1651 р. обумовлювала раніше і нині визначає їхню наукову актуальність. Тоді внаслідок Берестецької катастрофи (червень 1651 р.) та здачі Києва військам Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) під орудою Я.Радзивілла (25 липня 1651 р.) в умовах розпорошеності козацьких сил та наступу величезної польської армії, на порядку дня стояло питання про існування чи неіснування Української козацької держави.

Проте у той час як Берестецькій кампанії приділялася значна увага, то бої на українсько-білоруському порубіжжі й оборона Києва, які відбувалися синхронно з Берестецькими подіями, були змальовані не так повно. Тому і сьогодні ще не вдалося відтворити детальну картину просування військ Я.Радзивілла до Києва, захоплення міста та відступу на з'єднання з польською армією, встановити точну хронологію подій через плутанину в датуванні за старим (юліанським) та новим (григоріанським) стилями. Не допомагають у цьому ані узагальнюючі праці, зокрема «Історія Києва» (К., 1986. – Т.1. – С.335–336) чи «Історія українського козацтва. Нариси у двох томах» (К., 2006. – Т.1. – С.471–530), ані спеціальні дослідження з історії бойових дій. Зокрема, в узагальнюючій монографії І.С.Стороженка «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.» (К., 1996), яка присвячена воєнним діям 1648–1652 рр., походу Я.Радзивілла на Київ приділено незначну увагу.

Тож в умовах, коли не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні цієї проблеми, вважаємо за доцільне детально розглянути весь комплекс проблем щодо просування військ ВКЛ на півночі України та оборонні бої поблизу Чернігова, Києва й інших українських міст влітку 1651 р.

***

Загрозливе становище на північних кордонах України склалося на кінець зими – початок весни 1651 р. Саме у той час шляхтич Семен Павша сповіщав у ставку литовського гетьмана про передислокацію з Чернігова у район Любеча трьох козацьких полків під командою Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка. Схожа інформація надходила і в Москву: «Чтоб литовское войско не пропустит на козацкіе города, три полковника: киевской, да черниговской, да нежинской, да с ними ж нагайцы все, которие кочевали около Полтавы по Орели и по Самари»⁵. Тоді ж, запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Я.Радзивілла, гетьман України Б.Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському (за деякими відомостями, і батуринському) полковникам активізувати свої дії й організувати захист північних рубежів козацької держави. Особливу активність у даний період проявляли Чернігівський (з містами Черніговом, Борзною, Любечем, Меною та Седневом) і Ніжинський полки, очолювані відповідно Мартином Небабою і Сте-

паном Пободайлом. Ними було налагоджено сторожову службу для захисту річицького та лоївського шляхів, а також боротьбу з радзивілівськими вивідниками. Зокрема, на півночі Чернігівщини було заарештовано городнянського війта Криштофа Хваща, якого згодом стратили як шпигуна. До такої пильності закликав і гетьман України, обіцяючи підмогу в разі потреби: «Небабе Хмельницької писал... стоять в Чернигове против Родивиля и Литвы и о всем велел писать к себе наскоро почасту, будет ему Небабе с полком от Родивиля... теснота [наступ] и он де Хмельницкой хочет на помощь ему прислать татар»⁶. Згодом загальна чисельність північного угруповання українських військ сягала кількох десятків тисяч козаків (називалося близько 50 000) та 12 000 татар. За деякими відомостями, для підсилення захисту порубіжжя з ВКЛ ранньою весною туди направлявся Тиміш Хмельницький із кількома десятками тисяч козаків і був розгромлений (чи навіть полонений), але детальних даних про це відрядження віднайти не вдалося.

На початку травня 1651 р.*, за свідченням козака Г.Задяца, основні сили київського полковника Антона Ждановича зосереджувалися в місті Києві, де «остался гарнизоном немалый полк с Антоном»⁷. Також повідомлялося, що «полковнику козацькому київського полку Антону Чигиринському з київським полком велено стояти коло Дніпра, для захисту, щоб поляки і Литва не пройшли на козацькі українні міста»⁸. Але вже на середину травня, як сповіщали козаки, «двум полкам – Киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и Черниговскому, которым командует Гладкий, приказали идти к Чернобылю»⁹. Загалом, у травні 1651 р. розташування українських козацьких військ було таким: А.Жданович зі своїм полком стояв поблизу Чернобиля, а загони С.Пободайла – під Лоевом на Дніпрі. Військам М.Небаби, які всім складом вирушили із Чернігова 4 квітня (у Світлу п'ятницю Пасхального тижня), за різними відомостями, наказувалося то йти на Бихів, то «заступити й оберігати Стародуб і Почеп, і інші міста від Литви». Але врешті-решт чернігівці роздислюкувалися на річці Сож¹⁰. Із повідомлень, які надходили до Москви, дізнаємося, що «до 14 числа [травень 1651 р.] за неделю или побольши... перешли де было... через реку Сож на сю сторону под селом Ериловичами литовских людей тысяча человек, а козачей де полковник Небаба с козаки... литовских людей всех тысячею человек побили на голову»¹¹. Десь у 20-х числах травня командування Київського, Чернігівського та Ніжинського полків теж підтвердило цю інформацію, повідомляючи в ставку Б.Хмельницького, що в козацьких військ «с поездезными сторожевыми литовскими людьми был бой, и литовских де людей на том бою побито с 1000 человек, и с того де бою литовские люди с войском отступили подале в Литву»¹². Подібну інформацію про активну оборонну стратегію українських військ на північних рубежах підтверджували й інші джерела. Зокрема, у листі до російського царя грецький інок Павло сповіщав, що «Радивилу сторожу козаки скарали и побили людей его две тысячи и привели к гетману дву чекловек языков, и те языки гетману говорили, что Родивил побежал в дальние места»¹³. Хоча достеменно твердити, чи це була інформація про нові бої, чи дещо змінена (вдвічі збільшено литовські втрати) про вже згадуваний бій, досить проблематично.

На іншому театрі воєнних дій – на Овруччині, підрозділи Гаркуші вели кровопролитні бої зі шляхетськими литовськими загонами Семена Павші. Як писав про сутички з козаками у своєму листі до Я.Радзивілла полковник С.Павша: «Прийшли до того неприятеля в край Овруцкий, якого було повно по різних містах та містечках, у там тих краях скупчених заставши, насамперед у Наро-

* Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Різниця між останнім та григоріанським (новим) для XVII ст. становить 10 днів (Авт.).

дичах містечку»¹⁴. Народичі на той час героїчно обороняли козацькі загопи Наталчича та Сасименка. У ході жорстокої битви, в якій полягла більшість захисників, частина козаків разом зі своїми отаманами «в містечку і в церкві закрилися», вважаючи за краще накласти головою, аніж здатися завойовникам. Як далі пише у своєму листі радзивіллівець С.Павша, «мусили їх шаблею і вогнем знищити, а інші в луки між ріками» відступили¹⁵.

Здобувши Народичі, підрозділи С.Павші рушили до Норинська, який захищали козацькі загопи Лащівця та Сагайдачного. Де, як писав із литовського обозу сучасник тих подій, «теж козацтво кілька хоругв перед містом щастя свого з нами пробували, але їм пан Бог не допоміг; відібрали з допомогою шабель дві хоругви [козацькі] і бубни у них і сотники, які на залозі в Норинську були, із нами вступили в сутичку, там же при тих хоругвах полягли, а інші в р. Горині потонули»¹⁶. Лащівець і Сагайдачний, як і захисники Народич, теж вирішили за краще вмерти на полі бою, але не потрапити до завойовників у ганебний полон.

Проводячи важкі оборонні бої, «полк Гаркуші, який ішов із Овруча», направився на з'єднання з «київським полковником Антоном» під Чорнобиль. Щоправда, на Гаркушу знову напав польсько-литовський корпус, який козаків «немало положил, а більше всего под местечком Любанем, в трех милях от Чернобыля»¹⁷.

За козацькими загонами потягнулося й місцеве населення. Люди, боячись грабунків та насильств, забирали худобу, вантажили свої статки на вози або човни й рухалися в напрямку Чорнобиля та Києва. Так, у кінці травня поблизу Чорнобиля під прикриттям полків Гаркуші й Ждановича зібралось близько 8000 голів худоби, зігнаної з Овруччини. На шляху просування загарбників залишалася пуста, оскільки відступаючі спалювали навіть свої садиби. Як писав сучасник, яке ж було здивування литовського війська, коли вони застали спаленим «Корогут – село велике, в якому було подим'я більше 400»¹⁸. Згодом, як доносила литовська розвідка, «Антон із Гаркушею розділили худобу, 8000, яку з краю Овруцького до обозу їм приведено, частину її немалу до Києва відіслано, а меншу половину при собі zostавили»¹⁹.

Проте незважаючи на локальні сутички, розпочинати широкомасштабний наступ у глиб козацької України [з генеральним напрямком на Київ] Я.Радзивілл весною 1651 р. не наважувався. Не могли його переконати це зробити ані заповзятливі листи коронного гетьмана Потоцького, який намагався синхронізувати виступ військ Великого князівства Литовського і розпочатий уже наступ коронної армії, ані поради «гарячих» голів з оточення самого Радзивілла. І справа тут полягала не в особистому прихильному ставленні литовського гетьмана до Б.Хмельницького, чи бажанні зберегти нейтралітет, що постійно демонструвалося в переговорах із гетьманом України. Я.Радзивілл досить добре розумів усю складність та серйозність подібного кроку. І як досвідчений полководець знав, що без широкої підготовки до походу на Київ, останній може зазнати провалу. Тож готувався до нього, враховуючи усі фактори. А у квітні військовим діям перешкоджали навіть природні умови, зокрема, небачена здавна у цих краях повінь. Як повідомлялося у листі від 16 квітня 1651 р. до Х.Піноцці: «Військо литовське, як тільки вода спаде, якої тут від давньої пам'яті такої великої не бувало, має волю за Дніпро вирушити»²⁰.

Необхідно було також подбати про боєприпаси та фураж для війська. Крім того, ще не було виплачено солдатам кошти за попередні військові дії, оскільки шляхта ВКЛ без ентузіазму збирала гроші для армії Я.Радзивілла. А щоб не припинити підготовку до походу, військо заохотили обіцянкою виплатити гроші в травні в Мінську. Тож до цього часу литовський гетьман не зміг би ніякою силою відвести армію від указанного міста на значну відстань. Загальна чисельність литовського війська для протистояння з Україною була визначена на варшав-

ському сеймі в грудні 1650 р., де послі з Литви дали дозвіл на формування 15-тисячної армії. Але на початок 1651 р. кількість вояків Я.Радзивілла ледь перевищувала 13 000, із-поміж яких уповні боєздатними були лише близько 4000, зокрема, особисті загони Я.Радзивілла (3340 чол.). Хоча на весну того ж року, до часу початку активної фази порубіжного протистояння, загальна чисельність військових підрозділів ВКЛ могла сягати кількох десятків тисяч вояків за рахунок розширення постійного війська, базованого на німецькій піхоті й артилерії (близько 10 000 чол. і кілька десятків гармат), та залучення тисяч ополченців²¹.

Про організацію українського війська дізнаємося з детальних повідомлень, які надходили в травні 1651 р. до Москви: «А войска де с полковником со всяким есть тысяч по 30 и по 40 [явне перебільшення – *Авт.*] ... А ружьем де войско все исполнено, у иных огненной бой, а у иных лучная стрельба, а с киями де, как бывало преж сего, ныне в войске никого нет, а пороху и свинцу в войске много..., у всякого полковника в полку пушек по 5 и по 6..., готовых запасов в войске будет бочки по две и по три сухарей на десяток [козаків], да к ним же де привозят запасы и питье из Киева»²².

Досить важливим фактором, який впливав на плани Я.Радзивілла, були військові сутички з козаками на українсько-білоруському порубіжжі та рейди загонів козаків на територію ВКЛ, що моментально підносили спалах народної боротьби білоруських селян у тилу литовського гетьмана. Тож не забезпечивши собі надійного тилу, та належним чином не вивчивши розстановку військових сил на півночі України, Я.Радзивілла годі було й думати про успішний похід у глиб українських земель.

На початок червня 1651 р. Я.Радзивілл провів необхідні виплати війську й завершив підготовку до походу. Але перед гетьманом ВКЛ залишалася ще одна дилема: який із двох можливих стратегічних напрямків наступу обрати. Один міг пролягати на Річицю й далі через Дніпро, а інший – на Мозир і далі через Прип'ять. Як слушно зазначав історик Е.Котлубай, другий напрям був безпечнішим, оскільки форсувати Дніпро було важче та й тут зі значними силами стояв чернігівський полковник М.Небаба. Але, з іншого боку, якби Я.Радзивілл спрямував війська на Мозир, то оголив би весь свій лівий фланг і відкрив козацьким військам дорогу в глиб ВКЛ²³. Тому, вірно оцінивши ситуацію, Я.Радзивілл прийняв єдино правильне стратегічне рішення – наступати на Україну через Дніпро. Цим він не лише прикривав від козацьких рейдів ВКЛ, але й скомував війська М.Небаби на порубіжжі, та, за сприятливих обставин, намагався розгромити останні в кількох великих битвах.

В останній декаді травня 1651 р. спливав термін перемир'я, яке, за деякими відомостями, уклали Б.Хмельницький та Я.Радзивілл до свята Духа Святого (Великдень припадав тоді на 30 березня). Тому українська сторона спробувала дипломатичними засобами подовжити нейтралітет ВКЛ і надіслала литовцям досить обґрунтовані пропозиції, мовляв: «між предками гетьмана [Я.Радзивілла] і Військом Запорозьким здавна існували взаємно-доброзичливі стосунки; у козаків ніколи не було ніякої сварки з Великим князівством Литовським, ніяких приводів до ворожих дій; образами поляків доведені козаки до боротьби за свободу, а усім іншим вони пропонують дружбу, і якщо литовці згодні на мир з ними, то вони виведуть своє військо з їхніх меж»²⁴. Але Я.Радзивілл 4 червня відкрито заявив українським послам, що розпочне військові дії, оскільки Велике князівство Литовське та Польща станowiąть одну Річ Посполиту і не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою²⁵.

Як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на території ВКЛ весною–літом 1651 р. Останні, очевидно, були частиною стратегічного плану Б.Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави. Хоча одноча-

сно організовувалися й самовільні (не підконтрольні українському гетьману) вилазки порубіжних козаків до ВКЛ. Як сповіщалося до Москви в даний період: «Перед Николиным днем [9 травня за ст.ст.] сто человек козаков ходили в загон в литовскую сторону в Гомельской уезд и тех де козаков в селе Ериловичах литовские люди побии всех на голову»²⁶. У травні ж М.Небаба спрямував 7-тисячний загін козаків Забіли під Гомель (штурм якого розпочався 26 травня), а Шохова з 4000 козаків і 500 татар направив через Брянщину до Рославля та Кричева. Проте, незважаючи на значну підтримку білоруських селян, ці походи не дали бажаних наслідків. Загін Шохова не зміг здобути Кричева й у кровопролитних боях зазнав значних втрат²⁷. Невдало діяв і корпус Забіли під Гомелем, якому так і не поталанило здобути укріплене місто²⁸.

Невдачі козаків у Білорусі значною мірою обумовлювались активною оборонною тактикою військ Я.Радзивілла. Зокрема, довідавшись, що Гомель обложений українськими козаками, литовський гетьман відправив туди на підмогу загін Франкевича (1500 чол.), який загалом і вирішив долю битви на користь ВКЛ²⁹. Ось як про бойові дії в червні 1651 р. сповіщав сам Я.Радзивілл із бобруйського обозу в листі до великого гетьмана литовського Я.Кишки: «...У п'ятницю прийшли до Річиці, допомогу Гомелеві зараз відправляємо, а людям у Бабичах і в Хойниках знищити полк козацький, який від Бабич у чотирьох милях став, наказуємо»³⁰. Як бачимо, крім захисту білоруських міст, литовський гетьман проводив і наступальні дії проти українських полків, що захищали чорнобильський напрямок. Стратегічно важливою тут була переправа через Прип'ять у Бабичах, яку утримувала литовська застава під орудою С.Павші. Проте вирватися за Прип'ять на оперативний простір цим підрозділам військ Я.Радзивілла не було можливості, оскільки з українського боку стояли значні сили полковників Ждановича та Гаркуші, які впритул до переправи наблизили велику залого. Останніх необхідно було відтіснити від переправи. І це добре розумів сам Я.Радзивілл. У листі до короля (червень 1651 р.) він писав: «Маючи відомість, що Антон полковник окопався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабич, щоб прогнати наших людей з сеї переправи – єдиної, що її можемо мати на Прип'яті, я вирішив удати, нібито ми хочемо заходити йому у тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки зібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойник разом із деякими близькими хоругвами сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і, рушившись, спробувати щастя. Припускаю, що неприятель, покладаючись на свої сили і окопи, буде почувати себе безпечним із сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабич, певно, поспішить за ним і вони його зможуть за Божою поміччю щасливо атакувати на переправі. Коли вдасться, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля, де стоїть немало їх залого і щораз збільшується. Тоді б лишилося, зібравши військо, йти на сполучення з військом Вашої Королівської Милості, і на очах Вашої Королівської Милості, сповнити свій обов'язок»³¹. Проте одразу втілити в життя цю військову операцію не вдалося через необхідність боронитися від козацьких рейдів углиб ВКЛ.

Щоправда, згодом, як писав С.Павша, хоча «мені Антон і Гаркуша на шляху, яким до них йшов на переправах в 4000 заступили були. Але я іншим трактом пішов і через ріку Словечну зі всією компанією переправився». Під час цієї переправи українські козаки завдали відчутного удару по ар'єргарду литовських військ, а тому, як далі відзначав радзивілівський полковник: «Та засідка на них напала і хлопів і челяді убито мені більше десятка, а інші болотом над Словечною рятувалися»³².

Приходили до обозу Я.Радзивілла й смоленчани, налякані появою українських козаків під Рославлем, яким було подано в підмогу кількатисячний литовський загін Мирського. Цікаво, що зазначені події в ставці гетьмана ВКЛ, яка

в кінці червня знаходилася вже поблизу Річиці, відбувалися на очах козацького посольства, що прибуло ще 3 червня й було затримане в литовському обозі. На дивний збіг у часі «мирного» посольства й агресивних козацьких рейдів під Гомель і Рославль уже звертав увагу М.С.Грушевський³³. Це свідчило про певні прорахунки української сторони в дипломатичних стосунках із гетьманом ВКЛ та неузгодженість дій полковників на півночі України.

Тому-то козацькі послы (Пободайло, Передримирський, Кланевський) із недовірою та й не відразу були прийняті Я.Радзивіллом. У нього виникла підозра, що метою приїзду козацьких посланців було затягування часу та розвідування позицій і сил литовського гетьмана (адже саме Пободайло керував спорудженням козацьких редутив на Лоївській переправі). Тому литовський гетьман, завершуючи приготування до боїв, вирішив якнайдовше затримати посланців, щоб інформація про основні сили ВКЛ надійшла до козаків якнайпізніше. Та ще й вправно використав козацьке посольство для дезінформації захисників Лоївської переправи – відпускаючи послів, дав їм зрозуміти, що відправляє зі свого обозу великий загін (3000 чол.)* під командуванням литовського стражника Мирського під Рославль. Пересвідчившись, що загін Мирського дійсно зібрався й вирушив у похід, посланці й передали цю інформацію на Лоївську заставу. Це згодом зіграло погану службу її захисникам, оскільки останні випустили з уваги згаданий 3-тисячний загін, та і загалом послабили пильність, бо не допускали можливим переходу в наступ значно зменшених (таким чином) основних сил Я.Радзивілла. Тим паче, що остаточно не згасла й надія української сторони на нейтральність гетьмана ВКЛ.

Але запущений Я.Радзивіллом механізм війни уже діяв. Виряджаючи корпус Мирського 21 червня 1651 р. нібито на Смоленщину, насправді ж «наказав йому через р. Сож аж під Гомелем переправитися і в тил неприятелю заходити»³⁴. А сам гетьман ВКЛ зі всім військом рушив із-під Річиці берегом Дніпра вниз до Лоева, спускаючи «частину піхоти й великих гармат на байдаках водою»³⁵.

У наперед визначений із Мирським день 26 червня Я.Радзивілл «домовленої години рівно зі світанком на березі Дніпра навпроти козацьких шанців із військом став і знак подав трьома пострілами з гармат пану стражнику», який із військом за п'ять днів, зробивши великий перехід, переправився через р. Сож і непомітно наблизився до козацького табору з тилу³⁶. Розпочалася друга Лоївська битва**.

Козаки, які на світанку 26 червня побачили на протилежному березі Дніпра велике радзивіллове військо, готове до переправи, негайно вийшли з табору і зайняли укріплені шанці над водою, щоб дати відсіч неприятелю. Але в цей самий час, почувши три умовні гарматні постріли, як сніг на голову, з тилу по козаках вдарив загін Мирського. Після короткої й лютої січі останній захопив укріплений козацький табір, «а згодом і самі шанці опанував»³⁷. Значна частина козаків загинула, п'ятеро поранених вирвалося з оточення й поспішили попередити Небабу, а решта відступила вниз Дніпра до Любеча³⁸.

Наступав вирішальний момент битви. Я.Радзивілл розумів, що військо полковника М.Небаби стоїть неподалік під Ріпками, в 5-ти милях звідси й що в будь-який час воно може напасти на загін Мирського. Тому останньому наказано було зайняти оборону, а сам литовський гетьман «зараз із військом пішим переправився і коней якнайшвидше наказав переправляти»³⁹. Декілька наступ-

* *Е.Котлубай називав 2500 чол. (Зусіє... – С.168).*

** *Таким чином, бойові дії в районі Лоева розпочалися 26 червня (за старим), або 6 липня (за новим стилем), але аж ніяк не «в середині липня 1651 р.», як про це пише І.С.Стороженко (Назв. праця. – С.267).*

них годин мали вирішити все. І дійсно, «заледве деякі хоругви вершників» Я.Радзивілла встигли переправитись, як буквально «через годину зараз із Небабою полковником чернігівським, із Литвиченком ніжинським і Шумейком надзвичайно швидко» підійшло п'ятнадцятитисячне військо⁴⁰.

М.Небаба, дізнавшись від захисників Лоївської переправи, «же ляхи прийшли на те місце, де їх залага була, але небагато ляхів»⁴¹, вирішив розбити загін Мирського ще до того часу, як переправиться з основними силами сам Я.Радзивілл. Тому-то чернігівський полковник, швидко зібравши усі наявні в його таборі сили, спішно повів військо з-під Ріпок* на Лоїв, куди прибув «у полудень» того ж дня. Але, як і в першій Лоївській битві (липень 1649 р.), поспішність козацьких полководців не призвела до бажаних результатів, оскільки, спрямувавши наступ на зағони Мирського, М.Небаба випустив із поля зору основні сили Я.Радзивілла, очевидно, припускаючи, що останні ще на протилежному березі Дніпра. Але такі припущення, замість конкретних розвідувальних дій, дорого обійшлися чернігівському полковнику. Не був несподіваним цей блискавичний наступ і для Мирського, який уже був «готовий» до оборони. Із початком бою Я.Радзивілл, який уже встиг переправити на лівий берег Дніпра (за чверть милі від табору Мирського) піхоту та 3 хоругви кінноти, вдарив із флангу на військо М.Небаби, що загалом і вирішило хід битви. Як сповіщав із литовського табору сучасник: «Зразу хоругви їздні взялися до справи, на неприятеля рішуче насили й так змішали, що ті відступити мусили»⁴². Про причини поразки козаків у Літописі Самовидця повідомлялося: «Старшій козацькій Небаба, полковник чернігівській, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тоє войско литовское зломило, и много козакое порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»⁴³. Як бачимо, непередготовленість нашвидкуруч зібраного війська, та «неуважність» козацького полководця виявилися вирішальними, про що зазначав і Самовидець⁴⁴.

Загалом тактичне розташування козацьких військ напередодні другої Лоївської битви було вдалим. На Дніпрі, поблизу Лоева, перебувала незначна застава (близько 300 чол.), а основні сили розташовувалися «задля пространности» у двох таборах поблизу Ріпок. Але в умовах швидкого розгортання подій козацькі воєначальники не змогли адекватно оцінити ситуацію й замість того, щоб згуртувати війська й організувати оборону на другому рубежі в районі Ріпок, боячись розголосоу, що не втримали ввірених їм північних кордонів, вирішили будь-якою ціною виправити ситуацію. А ціна виявилася дійсно високою: «вбитими кілька тисяч полягло, між іншими й сам Небаба полковник чернігівський, як його називали козаки – «Батько»; в'язнів багато забрано, між якими небіж Небаби; писарів військових, сотників й інших козаків як Чернігівського полку, так і Ніжинського, бубни і 14 хоругв»⁴⁵.

Мужність українських козаків і полковника М.Небаби дістала високу оцінку самого Я.Радзивілла, який у листі до дружини (26 червня 1651 р.) порівнював чернігівського полковника з відомим козацьким полководцем М.Кричевським: «Небаба ... хоробро наступав на нас, але, подібно Кричевському, і сам загинув, і військо своє втратив»⁴⁶. М.Небаба дійсно бився до останньої краплі крові. В одному з листів із литовського обозу (27 червня 1651 р.) так описувалися останні хвилини життя чернігівського полковника: втративши коня, поранений М.Небаба «почав був пішо відходити, коли товариш з-під хоругви пана старости мозирського почав насідати. Там же довго боронився від того товариша і врешті межі собою зійшлися, лише той товариш зійшов з коня, якого інший відвів. На той час [М.Небабу] посікали удвох і коли його в праву руку поранили, лівою

* М.С.Грушевський неточно зазначав, що М.Небаба «рушив із Чернігова» (Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – С.322).

боронився, аж його на місці забито»⁴⁷. На вбитому полковнику був «жупан атласний зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра із золотими гудзиками й таким же шнурком, шабля в оправі, перстень на пальці і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в якому було 7000 золотих – то йому князь [Я.Радзивілл] дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу»⁴⁸.

Наступного дня, 27 червня, Я.Радзивілл наказав «гармати й піхоти більшу частину з возами всіма залишити» в обозі, а сам із кіннотою рушив під Ріпки, «на ті табори Небаби і Литвичонка, які були обкопані і розташовувалися неподалік один від одного»⁴⁹. Підступивши впритул, гетьман ВКЛ «рушив пана підстолего литовського, придавши йому пана Курпського і пана Воронича й дві татарські хоругви, але козаків не застали в таборах, щоправда «живності багато там знайшли»⁵⁰. До рук Радзивілла потрапив і чималий козацький обоз – «вози з борошном, не відаючи про поразку своїх, ішли до війська козацького, при яких було 200 козаків піших із самопалами, яких, оточивши, всіх живцем взяли. Полонені оповіли, що їх було в полку Небаби 20 000, але послав 3000 під Кричев, а 2000 послав для живності, сам мав 15 000»⁵¹. Поразка в другій Лоївській битві мала трагічні наслідки для Української козацької держави й тому не могла не відгукнутися болем у серцях людей та не відбитися на настроях козацьких загонів. А, з іншого боку, втрата найбоєздатніших сил Чернігівщини й обозу з боєприпасами та фуражем робили край практично беззахисним перед армією Я.Радзивілла й відкривали стратегічний напрям на Київ, Чернігів та інші міста Сіверщини.

Деморалізовані козацькі загоны не бажали вступати в бій із великою армією литовського гетьмана й відступали до Києва та Чернігова. Як писали з литовського обозу, «прийшла була відомість, що козаки не хочуть нашим досаджати, з Любеча втекли й місто пустою zostавили»⁵². Тому сам Я.Радзивілл, збираючись до Чернігова, «направив пана Підбереського з капітаном ..., щоб місто [Любеч] опанували, що й сталося; бо козаків ще там застали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили і в лісі пішли; бубни й чотири хоругви відбили»⁵³.

27 червня, «відпочивши кілька годин, [Я.Радзивілл] рушив, до Чернігова бажаючи, у тому їх страху перебуваючих, ввійти, або на певну принаймні виманить битву»⁵⁴. За 5 миль від Чернігова до литовського гетьмана прибули «міщани чернігівці... піддаючись, аби їх тільки не страчено і дітей їх, а що є ще кілька тисяч парубків, які також до Небаби збиратися почали, мали були видати князю його милості», – сповіщалося у листі з литовського обозу в цей день⁵⁵.

Проте козаки, на відміну від міської верхівки, які обрали «на місце Небаби» чернігівським полковником Пободайла, зайняли рішучішу позицію й вирішили оборонятися в місті, значно укріпивши його. Тому, коли Я.Радзивілл 29 червня, «в неділю ранесенько став під містом з кількома хоругвами», то побачив, що в Чернігові «вали потужні, в яких [козаки] обозом стали і за ними огорожа міська нова (бо в той час війни постійно сипали й будували), і ті й ті обоє людьми осаджені», то зрозумів, що «не без великої шкоди» прийдеться «проводити людей до штурму». А тому він поміняв свій план і намагався маневрами поблизу міста виманити його захисників у відкрите поле. Проте навчені гірким досвідом М.Небаби, козаки не піддалися на ці тактичні хитрощі литовського гетьмана⁵⁶. Як влучно писав М.С.Грушевський: «Так виправляв новий чернігівський полковник Пободайло помилку свого «неуважного» попередника»⁵⁷.

Така ситуація одразу поставила перед Я.Радзивіллом питання: чи йти далі на Київ, залишивши в тилу великий чернігівський гарнізон, чи все ж осадити й штурмом узяти Чернігів (на що необхідно було переправити під місто великий обоз з артилерією). Так остаточно й не вирішивши для себе цю дилему, гетьман ВКЛ, як пише Самовидець, під Черніговом «нічого не вскуравши, назад повер-

нув на Любеч»⁵⁸. Туди ж наказав «возам і озброєнню з обозом приходять». Хоча попри Чернігів «боком кілька хоругв татарських і вісімнадцять значків челяді лозної придавши по товаришу від Десни пустив на Слабин*, аби лівим крилом все, що трапиться, загорнули і хлопам скупчуватися і за Десну посилку переправляти не допускали»⁵⁹. Проте і без таких заходів Чернігів залишався єдиним в окрузі місцем, де ще перебувала сильна козацька залога. Інші прилеглі території були залишені людьми, які подалися геть, не бажаючи залишатися на милість завойовникам. Тому останні «застали там пустки в будинках, але в полях багато збіжжя та худоби і військо значно поживилося», – як писали з литовського обозу⁶⁰.

Загалом опис подій, пов'язаних із перебуванням військ ВКЛ під Черніговом базується переважно на відомостях литовської сторони, які місцями видаються односторонніми й тенденційними (дехто з литовців писав навіть у Варшаву про звияжне здобуття міста). Натомість, козацькі свідчення (які загалом є досить рідкісним явищем) суттєво доповнюють і уточнюють фактологічний бік проблеми, бо в останніх знаходимо не лише опис таких собі розвідувальних герців супротивників, але й чіткі твердження, що «под Черниговом у козаков с гетманом Радивилом был бой и литовских людей... побили многих, и на бою взяли две пушки огненные да три пушки полковых. И литовские де люди от Чернигова отступили»⁶¹.

На початку липня 1651 р. Я.Радзивілл, який перебував з обозом під Любечем, уже почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України в нього недостатньо. Оскільки для успішного наступу на Київ литовській армії частину необхідно було залишити для оточення Чернігова, а також zostавити залоги в Любечі, Лоеві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. У листі з-під Любеча до Я.Кишки (від 3 липня 1651 р.) литовський гетьман сповіщав, що мусить дробити своє військо, бо «посполитого рушення до сих пір не видно, за винятком Новогрудського воєводства». Тому Я.Радзивілл прохав Я.Кишку, аби той «гарячими універсалами» спішно збирав із воєводств ВКЛ посполите рушення й направляв до Річиці й далі «на границю [з Україною] для цілої ойчизни заспокоєння». Сам же литовський гетьман проводив розвідку, «чекаючи на язика доброго на шпигів відправлених», а 8 липня «виправив чату добру за Чернігів до Седнева ... пана підстолего литовського, пана оберштер лейтенанта Ганскопфа, пана майора Нольда, пана старосту радунського і кілька інших хоругв»⁶².

Розуміючи, що така затяжна перерва не на його користь у даний час, думається, Я.Радзивілл приймає рішення десь у десятих числах липня «з гарматами» розпочати облогу Чернігова. Але все змінила ситуація, що склалася на Овруцько-Чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ.

Козацькі полковники Гаркуша й Жданович, які до цього успішно відбивали атаки С.Павші й не пропускали його загони через Прип'ять, дізнавшись про розгром військ М.Небаби, вирішили на початку липня відступати до Києва. Оскільки необхідно було не лише зміцнити військами давню столицю, але й не дати основним силам Я.Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від них підійти до міста, а, можливо, і зайти в тил козацьким полком. Ведучи жорстокі бої з військами присланого Я.Радзивіллом під Чорнобиль литовського стольника Гонсевського (під команду якого передавався й полк у Бабичах), «Гаркуша зі своїм полком... з місяця рушив і пішов до Києва»⁶³. Згодом, як сповіщали з литовського обозу, відійшов із-під Чорнобиля і А.Жданович із полком «зачим чорнобильці ворота нашим відкрили і решту козаків Смальському, який був туди посла-

* М.С.Грушевський чомусь називає «Слабунь» (Назв. праця. – С.326).

ний, видали; той же задню сторожу там ще зоставивши, сторожу козацьку знищив, кілька сотень вбив і значних в'язнів узяв»⁶⁴.

Об'єднавши свої сили, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера, «в п'яти милях від Києва». На березі ріки укріпили козацький табір та викопали шанці. Туди ж направився восьмитисячний литовський корпус Гонсевського, який, за Й.Срlichem, «прямував до Києва, а наблизившись до Димера, в 5 милях від Києва, зупинився там, розсилаючи загоны». Гонсевський пізніше у своїй реляції зверхньо писав, що «козацькі полковники, урятувавши себе і недобитків, втекли до Києва». Інші джерела твердять, що полки Ждановича й Гаркуші мужньо вели бої на Ірпінській переправі, захищаючи довжелезний міст та новозбудовані шанці. Саме тут склали свої голови чимало козаків, у тому числі й вправний воєначальник – осавул Воропай. Про бої, які велися під Димером із 7 липня 1651 р., так сповіщав російський посол Г.Богданов: «Киевский полковник Онтон с козаками, не допуская польских людей до Киева, встретил за 15 верст и польские люди с казаками учинил бой, и бились вовесь день. И козаки польских людей побили и до Киева их не допустили... и с ляхами бой у него [Ждановича] был неодинова и до Киева польских воинских людей не допускал»⁶⁵. Дане свідчення цілком заперечує захоплючі оповіді сучасників із литовського табору, які занадто прикрашали свої перемоги та применшували ратні справи козаків. Тому тут слід поставити під сумнів висновки тих дослідників, які писали про пасивність А.Ждановича в оборонних боях. Навпаки, думається, слід підкреслити зваженість та правильність тактики Гаркуші й Ждановича, які, знекровлюючи ворога в оборонних боях, уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити й не відкриваючи дороги на Київ.

Затримавши переважаючі сили Гонсевського під Димером, козацькі війська, спаливши великий міст через Ірпінь, відступили до Києва. І це теж був вірний крок, оскільки лівобережжям до Києва уже прямував сам Я.Радзивілл, який у будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу та Ждановича від міста, оточити й знищити їх. Це було б дійсно катастрофою, оскільки практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування, і беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна. Тому Жданович і Гаркуша вірно визначили своє головне стратегічне завдання – це збереження армії ціною територіальних поступок і знекровлення ворога в оборонних боях. Необхідно було виграти час.

У першій половині липня все вирішували тижні, а то й дні. Б.Хмельницький, який перебував у Павлоччі десь із 3 по 7 липня, і куди до нього дійшли вісті про поразку під Берестечком та розгром М.Небаби, уже розсилав універсали по Україні із закликами до народу підніматися на боротьбу із загарбниками. Як писалося в «Літописці» Йоахіма Срлича: „Гетьман їх Хмель почав універсали розписувати аби гуртувалися», а тому на заклик багато людей відгукнулося – «молоді й старі, незважаючи, що косовиця і жнива наступають»⁶⁶. Хоча реально військовими силами допомогти захисникам Києва на той момент гетьман України не міг.

Водночас Я.Радзивілл скасував призначений на 10 липня великий штурм Чернігова, в якому «замкнулося недобитків Чернігівського полку, також з Ніжина, Борзни, Батурина, Мени, просто з усієї Сіверщини більше як 40 000 козаків»⁶⁷, залишив біля міста залогу, а також, «поливши застави в Любечі й Лоеві, рушився зі всім військом до Києва»⁶⁸. Це рішення було прийняте 15 липня, а сам похід розпочався наступного дня. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках водою. Основне ж військо з кіннотою чисельністю близько 10 000 чол. рушило суходолом і, подолавши за тиждень багато річок і рік («одного дня [литовці] п'ять мостів собі побудували, другого дня

сім разів плавали»), 22 липня об'єдналося із загонами Гонсевського під Вишгородом (який було розорено), «у 3 милях від Києва»⁶⁹.

Тим часом тривога, яка з'явилася в киян після поразки війська М.Небаби, переросла у відкриту паніку після відступу загонів Ждановича і Гаркуші з-під Димера. Вже в десятих числах липня, як писав очевидець, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили й самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали і між ними в Києві на вулицях і на перевозах була велика тіснота». Інший сучасник подій додавав, що захисники міста відступали «з Києва зі всіма пожитками до Трипілля, від якого з часом знову повернулися до Києва»⁷⁰.

Київське духовництво теж зайняло нерішучу позицію. Ієрархи церкви – київський митрополит та киево-печерський архімандрит – не лише не благословили козацькі загонами на захист міста, а навпаки, писали до київського полковника А.Ждановича, «сильно прохаючи..., нехай би він в Києві проти поляків більше не стояв, а вийшов би геть, а митрополит вишле до Радзивілла своїх посланців»⁷¹. І дійсно, 14 липня до литовського табору «світлішим, ясновельможним, вельможним, урожоним їх милості панам регіментарям його королівської милості війська Великого князівства Литовського й усьому рицарському колу» було надіслано листа, в якому «найнижчий посилаючи уклін, слізно просили» помилувати місто й людей «Йосип Тризна архімандрит киево-печерський, Сильвестр Косів митрополит київський і галицький, бурмистри, радці міста Києва»⁷².

Крім того, як писав тоді сучасник, кияни «всякого стану люди, духовні й світські, хочуть бути в підданстві і всій волі королівській, а що козаки проти короля стоять, і війну ведуть, і Києвом володіють – це чиниться не з їх волі... стало відомо, що митрополит послав до Радзивілла свого посланця, дуже прохаючи його, щоб він прислав своє військо для охорони Києва»⁷³. У таких умовах А.Жданович «полковник із застави зійшов з козаками і став у двох милях вище Києва»⁷⁴, і одразу ж повідомив Б.Хмельницькому в Корсунь про свій відхід та позицію міської верхівки. На що гетьман України відповів суворим наказом київському полковнику захищати Київ «потому, что он то учинил недобро: самой стольной город й церкви Божии, и святые мощи откудова православная христианская вера зачалася и возсияла яко солнце, выдал в лядские и еретические руки на поруганье»⁷⁵. І навіть пригрозив А.Ждановичу «войсковым каранем» за те, що «он Киев покинул без его гетманского росказания»⁷⁶. Митрополиту Б.Хмельницький теж послав гнівного листа, в якому засудив його позицію щодо козаків і вказав, що «ему, митрополиту, смерти бояться не годитца, хотя за православную христианскую веру и постражет, и он от Господа Бога венец воспримет»⁷⁷.

Отримавши таку відповідь, Жданович і Гаркуша зрозуміли, що, незважаючи на обіцяну Б.Хмельницьким допомогу, захищати місто доведеться своїми, значно ослабленими в оборонних боях, силами. Тим часом війська Гонсевського 23 липня підійшли «до Києва і стали обозом на Блоню [Оболоні]», а Я.Радзивілл з усім військом підступив до Києва 24 липня і з 1000 вершників виїхав на розвідку місцевості та «на допомогу Гонсевському й усьому війську, байдаками прислав піхоти Дніпром півтори тисячі і сам поспішав». У ці ж дні* почалися перші сутички з козаками, які навіть робили вилазки проти литовських загонів. У ході боїв на передмісті було спалено близько півсотні будинків. Побачивши, що місто захищається, Я.Радзивілл почав готувати серйозний штурм, плануючи організувати наступ із трьох боків. Частина війська ВКЛ була направлена з найзручнішого боку до собору Святої Софії, підрозділи Шварцкоффа й Полубинського (15 хоругв) – старою вишгородською дорогою, а піхота під ко-

* М.С.Грушевський чомусь писав, що «наступ на Київ призначався на 4 січня» (Назв. праця. – С.329).

мандою Пшипковського мала байдаками підпливти по Дніпру під місто й наступати берегом. Горецькому було наказано підготувати артилерію й на світанку наступного дня подати сигнал до штурму⁷⁸.

Гаркуша й Жданович, які протягом дня відбивали атаки військ Я.Радзивілла, не дочекавшись підмоги та запобігаючи можливому оточенню в місті, увечері відступили з Києва: «Того ж дня із середина на четвер о першій годині ночі, подавши між собою сигнали, дали кілька гарматних залпів» та залишили місто. Як оповідав Самовидець: «З козаками и міщане киевские уступили суднами вниз Дніпра ку Переясловлю, Черкасом и к ним инним містам коло Дніпра, где могли пройти байдаками и инними суднами»⁷⁹. Тому драгуни полковника Корфа, вислані на розвідку, уже не застали в Києві його захисників, окрім кількох десятків міщан, які забарилися з від'їздом.

Із залишеного козацьким військом Києва, назустріч Я.Радзивілла, демонструючи прихильність та повагу, виїхав митрополит С.Косів із супроводом, прохаючи гетьмана ВКЛ помилувати місто й церкви. На що гетьман відповів вимогою до магістрату Києва відновити присягу підданства королю й видати гармати, корогви та ключі від міста. На підкріплення досягнутої домовленості Я.Радзивілл залишив у себе у заручниках «czernca starszego akademiej kijowskiej» та пообіцяв наступного дня мирно ввійти в місто.

25 липня Я.Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті ворота до Києва. Як писалося в тогочасній реляції: «Зустрічали його митрополит і архімандрит печерський з усім духовним чином... Війт із писарем клали князеві під ноги корогви й ключі городові віддали, і зложили наново присягу. Князь заїхав до Святої Софії й митрополит з усім собором служив молебень і співали: «Тебе Бога хвалимо»⁸⁰. Литовське військо стало «табором під містом, між Св. Софією й Печерським монастирем», а сам Я.Радзивілл розмістився в палатах митрополита. За іншими відомостями, литовський гетьман наказав розташувати свій обоз «коло Софії в старосвятських валах, а сам князь у самому Софійському монастирі, в покоях митрополита спочинок мав і в них зупинився»⁸¹. У наступні дні Я.Радзивілл відвідав Печерський монастир, де встановив потужну варту. Так закінчився перший етап битви за Київ.

Науковці по-різному оцінювали роль козацьких полковників Ждановича й Гаркуші в обороні Києва. Одні, піддавшись впливу тенденційних реляцій із литовського обозу, змальовували пасивність козацьких воєначальників в оборонних боях, твердили, що основною причиною бездіяльності полковників була позиція верхівки духівництва. І все ж, думається, що захисники Києва зробили в тих умовах усе, від них залежне, і скільки могли захищали місто. Проте сил для тривалої оборони Києва від великої й добре вишколеної армії ВКЛ у київського полковника було дійсно недостатньо. Саме місто (на відміну, наприклад, від Чернігова) теж було мало придатним для оборонних боїв, бо, як писав той же Г.Богданов: «В Киеве города и крепостей никаких нет и в осаде сидеть от воинских людей негде»⁸². Та й чекати відчутної підмоги від основних сил гетьмана України через бої під Берестечком теж не було підстав. Хоча Б.Хмельницький і розпорядився направити підмогу А.Ждановичу, але виконати вчасно дане розпорядження не вдалося, бо мобілізація козацького війська лише починалася. Розраховувати на киян, які б могли суттєво поповнити лави захисників і допомогти зміцнити міські фортифікації, теж не доводилося, оскільки вони здебільшого залишили місто. Таким чином, думається, дані обставини стали головною причиною того, що А.Жданович вирішив під загрозою оточення в порожньому місті й знищення своїх сил відступити.

Іншим моментом, який спонукав київського полковника до вказаних дій, стали увіщування митрополита та печерського архімандрита. Але це, думається, не було основною причиною відступу козацького війська, як це відзначають

дослідники. Прохання ієрархів церкви, якщо й мали певне значення, то не головне, оскільки й сам Хмельницький у своїх листах засудив подібну позицію. А.Жданович добре розумів, що відповідати за відступ із Києва йому доведеться перед гетьманом України і «прикритися» при цьому проханнями митрополита не вдасться. Для цього в київського полковника повинні були бути більш вагомі аргументи. І вони були, вважається, приблизно такі: краще впустити ворога в спорожнілий Київ і примусити оборонятися в малопридатному для цього місті, перерізавши всі комунікації, а при нагоді й штурмом оволодіти Києвом, аніж втратити військо та відкрити шлях Я.Радзивілу в глиб козацької України, де Б.Хмельницький проводив мобілізацію нової армії. Дана аргументація, певно, була задовільною для гетьмана й генеральної старшини, оскільки в подальшому А.Ждановича не лише не покарали, але й не відсторонили від командування військами в наступних боях за Київ.

Вступ армії Я.Радзивілла до Києва не віщував місту нічого доброго. Люди навіть за природними прикметами намагалися завбачити подальші події. Цікаву деталь занотував у своїй «Хроніці» шляхтич Й.Єрлич: «У тому ж місяці [липні] солов'ї співали й зозулі кували кілька тижнів, над звичай свій природній». Це, за народними віруваннями, віщувало нещастя, оскільки вважалося, що зозулі кують не далі свята Петра й Павла (29 червня за ст. ст.). І дійсно, після перших днів спокійного перебування в Києві радзивілівці згодом перейшли до грабунків, насильств, пюндрування церков та монастирів. Зокрема в діаріуші з польського обозу від 24 серпня сповіщалося «про спалення й спустошення Києва, і яка велика здобич війську литовському дісталася, як грішми, так і іншими речами руховими, що на мільйони рахувати потрібно, бо у трьох купців тільки 160 тисяч знайшлося, а ще в інших сріблом, клейнодами»⁸³.

За свідченням киян, у місті було спалено 5 дерев'яних церков (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Святого Василя, Святого Пророка Іллі, Святого Богоявлення) та 1 кам'яну (Пресвятої Богородиці). Решту церков і монастирів Києва було спустошено, знято й завантажено на байдаки всі церковні дзвони, пограбовано цінні речі (ризи, чаші, хрести, ікони й т.п.). Зокрема, літописець так занотував деякі деталі київських пожеж: «Згоріло будинків більше двох тисяч і кілька церков, а саме: на ринку – Святої Пречистої, в якій книги ґродські й земські зберігалися, усі пропали; монастир жіночий святого Флора; церква Миколи Доброго; кляштор бернардинський і дзвони пропали»⁸⁴.

Значних збитків Києву завдали пожежі, які декілька разів спалахували під час перебування армії ВКЛ у місті. Про одну з них, яка була 6 серпня, так сповіщали очевидці з литовського обозу в Києві: «Показався вогонь над Дніпром і близько 60 будинків із землею зрівняв»⁸⁵. Ще більша пожежа сталася 7 серпня. Вона навіть вразила одного з вояків армії Я.Радзивілла: «Знову показався вогонь опівдні такий страшний, якого ніде не бачив. Згорів костел отців бернардинів із кляштором [монастирем], школи, церква вірменська, дві муровані стародавні дизунітів: одна Троїці Пренайсвятішої, друга ще від Володимира князя київського заложена. Самих будинків шляхетських близько 300. Приступив над вечір такий страшний вихор, що нам з гори пекло або Содом і Гомора бачилося. Знищено було б і обоз наш, коли б на високій горі не був закладений, також речі й товари, бо всі крами погоріли»⁸⁶. Магістрат у листі про «спустошення Києва за приходу Радзивілла з військом» так підсумовував перебування останніх у місті: «Під той час вигорів увесь город із невеликими виїмками..., всякі справи вікопомні і окраси міські разом із церковними речами погоріли»⁸⁷.

У літературі по-різному визначали винуватців цих київських пожеж⁸⁸. Думається, доклали до цього руки й військо Я.Радзивілла, які, шукаючи свавільників та багатства, забрані козаками з розгромлених раніше польських обозів, і самі вдавалися до чималих грабежів, а потім замітали сліди вогнем.

Є підстави, щоправда, думати й про те, що козацькі війська теж були ініціаторами підпалів. Це, до речі, не суперечило й загальній тактиці козацької боротьби. Адже, як відомо, на шляху свого відступу до Києва козаки неодноразово залишали спалені села (як чорнобильське село Корогут), міст через Ірпінь поблизу Дніпра, оболонське передмістя Києва. М.І.Костомаров наводив навіть приклад, коли один киянин сам запалив свій будинок і кинувся у вогонь⁸⁹, пояснюючи це домовленістю козаків із городянами про спільну боротьбу із загарбниками. Проте чи було це частиною плану боротьби козацьких полковників, чи лише свідченням відчаю киян в умовах насильств та грабунків військ Я.Радзивілла, факт залишається фактом: і козаки, і міщани вповні могли ініціювати пожежі, щоб «викурити» завойовників із Києва. Тим паче, що останні, налякані розмірами пожеж, неодноразово гасили вогонь: 6 серпня «костел Св.Яцка було піхотою [литовською] оборонено», а 7 серпня «костел отців домініканів цілим зостався, бо пломінь у куполі загасив один вояк [радзивіллівець]»⁹⁰. Та й перебувати військам ВКЛ у значною мірою спаленому й закуреному місті було з кожним днем усе важче, оскільки запасів фуражу та їжі залишалося все менше, а відправлені обози челяді в київських пригородах все частіше потрапляли в руки козацьких загонів.

Загалом захоплення Києва військами ВКЛ, як справедливо відзначали В.А.Смолій та В.С.Степанков, «стало найкритичнішим моментом на даному етапі Визвольної війни»⁹¹. Проте зазначимо, що здача Києва завдала більше втрат морального плану й аж ніяк не означала реального програшу війни. В умовах, коли навколо міста діяли чималі козацькі підрозділи А.Ждановича, Ф.Гаркуші та інших полковників, подальше просування військ Я.Радзивілла в глибоку козацької України було неможливе. А це в той час було найголовнішим. У тих критичних умовах (наступ чималої польської армії, захоплення Києва, здирства та розбій загарбників) значного піднесення набула й народна боротьба. І саме партизанська війна на шляху польської армії та блокування військ ВКЛ у Києві дали можливість Б.Хмельницькому швидко зібрати велику армію. На початку серпня гетьман уже мав близько 15 000 козаків із гарматами, не рахуючи полків поблизу Києва, Вінниці, Білої Церкви, Чернігова⁹². Уже на початку серпня Б.Хмельницький веде активні бойові дії проти коронного гетьмана М.Потоцького поблизу Фастова, що згодом зупинило просування польської армії на з'єднання з військами Я.Радзивілла. Одночасно київський полковник готувався штурмом оволодіти Києвом. Тим паче, що йому на допомогу Б.Хмельницький уже надіслав козаків Білоцерківського та Уманського полків⁹³.

Для комплексного наступу на Київ до міста підтягувалися все нові козацькі сили. На підсилення полків Ждановича й Гаркуші прибули також 3000 корсунських козаків Мозири та 2000 татар. Проте не дочекавшись ще «2000 піших, що мали прийти через Дніпро і 5000 кінноти», щоб «усі злучившись, і з переду, і з тилу, і від води, і від лісу» на обоз литовський вдарити, корсунські козаки передчасно вступили в бій із загоном Нольда. Ось як про це сповіщали з литовського обозу 7 серпня: «Того ж дня відправлений був на варту пан Нольд, який, ставши коло Золотих воріт київських, побачив на пагорбі козаків із Корсуня від Хмельницького посланих, які з татарами коло млина близько 40 чоловік челяді вбили і вози наші пограбували. Зараз тоді на тривогу вдарено»⁹⁴.

Корсунці, яких було 3000, та декілька сот татар вдарили на литовський загін, який змушений був відступити до основного обозу. І тут Мозира припустився тактичної помилки. Замість того, щоб узявши «язиків» та трофеї, повернутися через р. Либідь до основного козацького табору, він, окрилений успіхом, почав переслідувати Нольда аж до литовського табору. Тобто, передчасно почав атакувати основні сили Я.Радзивілла, за що дорого поплатився. Проти корсунців Я.Радзивілл зразу вислав драгунів та декілька хоругв кінноти під командою

О.Полубинського. Як згодом писав про це до пана Краківського в листі литовський гетьман, що козаки «з яким поривом так близько були підійшли, так і назад відступили поспіхом»⁹⁵. Проте до найближчої переправи через Либідь було 2 милі й тому козаки лише підійшли до неї, але переправитися не встигли. Як писали з литовського обозу 7 серпня: «тільки татари за переправу втекли», а «козаки спішившись, на собі наших трохи тримали» й «чималу частину наших постріляли й частину позабивали»⁹⁶. Бій біля мосту через Либідь тривав цілий день і «аж над вечір, коли підійшли драгуни й коли їм (козакам – А.Г.) раз і другий із мушкетів дали залп» та ще «хоругву одну в диму тому переправили через міст», то відступ козацьких загонів перетворився на безладну втечу. Я.Радзивілл згодом писав: «Більше як на дві милі їх гнали, густо трупи кладучи, тих, які на болото пішли, драгуни й челядь спішена дали кінчили» і «під тисячу неприятелів убивши, під сто живцем припровадили»⁹⁷. Пізніше, 12 серпня, у листі до короля, повідомлялося, що після цієї битви в полон було взято «30 добрих козаків та 4 татар», та й загалом, що «і нога їх (козаків – А.Г.) була б не втекла, коли б ніч кінця битві не поклала»⁹⁸.

Слід зазначити й ту обставину, що такого розгрому вдалося б уникнути, якби татарська кіннота підтримала відступ козаків на переправі. Але цього не сталося. Як писали з литовського обозу, у битві взяло участь всього 150 татарських вершників. Решта ж, близько 2000, стояла «у селі одному в кількох милях і виглядали чим кінчиться бій», а «побачивши, що наші міст взяли заледве раз і другий стріли свої випустили і зразу втекли, полон, однак, забравши з собою»⁹⁹.

Таким чином, неузгодженість дій козаків, кмітливість литовських воєначальників і пасивність татар провалили всю військову операцію по звільненню Києва 7 серпня 1651 р.

Проте тривога в київському таборі Я.Радзивілла все зростала. Прислані Б.Хмельницьким під Київ багатотисячні загоони козаків ясно свідчили, що сили українського гетьмана реально збільшилися вже на першу половину серпня. А значить, розповіді взятих у полон під час штурму Києва 7 серпня козаків, що Хмельницький усе зробить, аби не допустити, щоб «військо литовське до з'єднання з коронним прийти мало»¹⁰⁰, були реальними. Розтрачені під час останнього козацького штурму боєприпаси та фураж поповнювати ставало все важче, оскільки практично всі комунікації контролювалися козацькими загонами. Як писав із Києва 24 серпня Л.Білобжовський: «Козаки... нам кожен день челядь під Києвом ловлять»¹⁰¹. У той же час до табору Я.Радзивілла надходили тривожні відомості, що на кінець серпня «все сильніший неприятель і вже має близько 60 000 козаків, орди 15 000, а щогодини з Криму чекають 30 000»¹⁰². Тож із кожним днем у війська литовського гетьмана залишалося все менше шансів узагалі вирватися з оточеного козаками міста.

Тривожила литовського гетьмана й інформація про активізацію козацької боротьби на півночі України, оскільки зібрані в Чернігові під командою Пободайла значні сили повели наступ на литовські залоги в Любечі, Кричеві й інших містах та знову розпочали руйнівні рейди в глиб ВКЛ. Як сповіщав із Мозира в серпні 1651 р. шляхтич Силіч: «І до сих пір любецьке військо (якого є 4000 із паном Францкевичем старостою мозирським) в оточенні зостається від» козаків, а «тут, у Брагиню, козаків повно, в Загалю міст спалили і самих їх повно всюди»¹⁰³.

Тому, поки шлях відступу армії Я.Радзивілла не був остаточно перерізаний, литовський гетьман вирішує пробиватися на північ у межі ВКЛ, везучи байдаками по Дніпру награвовані в Києві трофеї.

Із цією метою Я.Радзивілл веде інтенсивні переговори з М.Потоцьким, хоругви якого 16 серпня ввійшли у Фастів, пропонуючи останньому зайняти Ки-

ів замість литовського війська. Реально оцінивши все зростаючі козацькі сили, коронний гетьман відкинув цю пропозицію, як і план Я.Радзивілла наступати на війська Б.Хмельницького в Білій Церкві та полки Ждановича й Гаркуші в Трипіллі. І хоча польська й литовська сторони розуміли, «що йому (Я.Радзивілли – А.Г.) Дніпра й байдаків своїх відступати не годиться», але все ж зійшлися на думці, що єдино можливим шляхом продовження війни в даних умовах є об'єднання військових сил¹⁰⁴.

Із метою реалізації наміченого плану Я.Радзивілл наполегливо прохає М.Потоцького, щоб той на Б.Хмельницького «якнайшвидше наступав і розірвання сил (козацьких – А.Г.) чинив», а також ар'єргард свого війська «на Обухів, Копачів, Мотовилівку до Василькова виправив та й про нього, як і про себе якнайшвидше дав відомість»¹⁰⁵.

Узгодивши всі деталі, 23 серпня Я.Радзивілл на чолі двотисячного загону вирушив у напрямку Василькова на зустріч із коронною армією, залишивши в Києві основні сили й обоз. Однією з причин походу литовського гетьмана до М.Потоцького була й участь у переговорах із козацькими посланцями, на які армія ВКЛ покладала значні надії. Зокрема, у листі шляхтича Лукаша Білобжеського з Києва від 23 серпня (останній служив у хоругві литовського стольника) сповіщалося: «з козаками трактату без малого не дійшли, що дуже на це схоже, пан Краківський із військом на них не назирає, прислав до пана гетьмана (Я.Радзивілла – А.Г.), просячи на трактати з козаками, яко ж пан гетьман з 2000 йде до коронного війська, а тут усе військо в Києві залишає»¹⁰⁶. А інший литовський шляхтич Збігнев Морстин у листі з Києва (23 серпня) прямо писав: «Якщо договору (з козаками – А.Г.), до якого йде, укладено не буде, дамо собі сильно по лобі»¹⁰⁷.

25 серпня, як писали в діаріюші з польського обозу поблизу Василькова, «пан Краківський з кавалькадою натрапив у полі на князя Я.Радзивілла з великим обозом військовим»¹⁰⁸, якому влаштували блискучий прийом Потоцький та Калиновський. Щоправда, у той же день надвечір «пан гетьман (Калиновський – А.Г.) у 4 полках кінноти і 1000 піхоти, виявивши (за 3 милі від Василькова – А.Г.) табір козаків, що прямували до Дніпра, уранці (26 серпня – А.Г.) штурмувати почав і за 3 години здобув. Лягло їх щонайменше 3000»¹⁰⁹. Що це був за козацький табір? Дослідники, ідучи за Е.Котлубаєм, припускають, що це прямував на Київ із 5000 козаків Василь Золотаренко¹¹⁰. Але є й інші відомості. Зокрема, у листі віленського стольника з-під Василькова писалося, що в таборі було не 5000, а «7000 виборних козаків із доброю зброєю й трьома гарматами»¹¹¹. Та й очолював, думається, цей корпус, що базувався поблизу Трипілля, як відзначав М.С.Грушевський, київський полковник А.Жданович¹¹².

Зазначена поразка не лише провалила другу комбіновану спробу звільнення Києва від військ ВКЛ, але й поставила під удар корпус Гаркуші, який мав одночасно наступати на місто від Дніпра, оскільки полонені під час бою козаки оповіли полякам, що «намір їх був злучитися з тими, що вже готові човни мали й хотіли на байдаки литовські під Києвом ударити, а потім військо литовське осадити»¹¹³. Тому жмудський староста, який тоді перебував у війську Калиновського, до київського обозу «на той час дав зразу знати до своїх, аби були обережні від тих, що водою мали наступати на Київ»¹¹⁴. І дійсно, 27 серпня, не відаючи про поразку А.Ждановича, флотилія Гаркуші «яко домовленість мали, із гори Десною рікою спустившись, долом від Микільського монастиря наступила на Київ і на байдаки литовські; там потужно стріляючи з ними литовці» бій мали¹¹⁵.

Протягом кількох днів воєначальник Комаровський, який очолював військо ВКЛ після від'їзду з Києва Я.Радзивілла, успішно відбивав козацькі атаки (останнім вдалося «урвати [відбити] два байдаки литовські»). Тим паче, що на підмогу литовській армії «пан Краківський послав пана Сокола з кільканадцятьма хоруг-

вами»¹¹⁶. Уже перед самим відступом литовського війська з Києва «козаки почали були з островів дніпровських» нападати і ще «три байдаки литовські урвали», хоча й самі втратили «дев'ять човнів із людьми». 1 вересня, як сповіщали з польського обозу, «пан Сокол повернувся від війська литовського з Києва, яке вирушило вже звідти, бо Хмельницький двох козаків прислав, наказуючи своїм людям припинити бої. Ці ж два козаки до Лоева й Любеча їхали, оголошуючи про перемир'я, аби козаки від облоги там тих полків литовських відступили»¹¹⁷.

Скориставшись перемир'ям, війська ВКЛ поспішили з Києва на з'єднання з коронною армією, яке відбулося 3 вересня* під Германівкою: «салютували гарматами тричі від обидвох військ, із великою радістю сердець рицарських, а пострахом неприятелю, бо при козацьких послах війська об'єднувалися», – сповіщав сучасник із польського обозу¹¹⁸.

Ось так завершився похід армії Я.Радзивілла на Київ. Де, як влучно писав М.С.Грушевський, «коронні регіментарі мусили рятувати литовських триумфаторів, що так необачно загналися [в Україну] слизькою стежкою Болеславів»¹¹⁹ (у даному випадку вчений натякав на вимушений відступ із Києва польського короля Болеслава I Хороброго (1018 р.) під натиском дружинників Святополка Ярополчича й аналогічний відхід військ короля Болеслава II Сміливого (1069 р.).

У подальшому після затяжних переговорів та перманентних боїв українських військ із польсько-литовською армією, в умовах, коли звільнити українські землі в Б.Хмельницького не було достатніх сил, а поляки не могли остаточно розгромити козацьку армію, 18 вересня було підписано Білоцерківський договір. Цей договір звузив територію Української козацької держави до розмірів Київського воєводства, а чисельність реестру скоротив до 20 000.

Узагальнюючи викладений матеріал, зазначимо, що після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.), оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України та подальша битва за Київ влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни фактично врятували від знищення козацьку державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня 1651 р. здати Київ, проте завоювники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників були врятовані, а активні військові операції не лише скували литовську армію в місті, але й змусили її згодом рятуватися відступом і з'єднанням із коронним військом. Виграний час дозволив Б.Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а, головне, добитися збереження й визнання Української держави.

¹ Терлецький О. Козаки на Білій Русі в роках 1654–1656 // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1896. – Т.14. – С.1–30; Смирнов Я.И. Князь Януш Радзивилл и его Киевский поход 1651 г. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г. – Екатеринослав, 1908; Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. – К.; Відень, 1920. – С.220–254.

² Марченко М. Борьба России і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941; Мальцев А.Н. Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655 рр.) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954: Сб. статей. – Москва, 1954. – С.264–306; Казаченко А.И. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. – Москва, 1954; Игнатенко А.П. Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (втор. пол. XVII–XVIII вв.). – Минск, 1974; Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – Москва, 1974; Абецедарский Л.С. Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины

* Датування вказане за старим стилем, або 13 вересня – за новим, але аж ніяк не «13 серпня 1651 р.», як це пише І.Стороженко (Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – С.268).

XVI–XVIII вв. – Минск, 1978; Белоруссия в эпоху феодализма: Сб. документов и материалов. – Т.2. – Минск, 1960.

³ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; *Їх же.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993; *Їх же.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – К., 1995; *Горобець В.М.* Білорусь козацька. Полковник І.Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – 98 с.; *Його ж.* Проблема політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі як вузол українсько-російських суперечностей // Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – С.151–177; *Його ж.* Проблеми збереження козацької займанщини на білоруських землях у стосунках із Варшавою та Москвою (вересень 1658 – грудень 1659 р.) // Там само. – С.210–220; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796–861; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.107–162; *Горобець В.М.* Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформації регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – №2. – С.16–47; *Гурбик А.О.* Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – №3–4; *Його ж.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип.7. – С.69–78; *Його ж.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Радотської системи (1656–1657 рр.) // „Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2. – К., 2004. – С.205–232; *Його ж.* Україна в умовах Радотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С.34–37; *Його ж.* Українське військо у війні Радотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К., 2005. – С.315–334.

⁴ *Rachuba A.* Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655–1661 // Lithuania. – 1994. – 2 (11); *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997; *Koszarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі – Вип.5. – К., 2005. – С.359–391; *Заборовский Л.В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа: (1655–1657 гг.). Документы, исследования. – Москва, 1994; История внешней политики России конец XV–XVII вв. (От свержения ордынского ига до Северной войны) / Отв. ред. Г.А.Санни. – Москва, 1999; Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000; *Саганович Г.* Невядомая вайна: 1654–1657. – Минск, 1995.

⁵ Акты ЮЗР. – Санкт-Петербург, 1861. – Т.III. – С.455; *Смирнов А.И.* Указ. соч. – С.260–261.

⁶ Там же; *Мицик Ю.* Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн.2. – К., 2004. – С.120–136.

⁷ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – №156. – С.406.

⁸ Цит. за: *Смирнов А.И.* Указ. соч. – С.260–261.

⁹ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – №165. – С.423.

¹⁰ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Спр.19. – Арк.52, 54; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах (далі – ВУР). – Т.3. – Москва, 1954. – №19. – С.58.

¹¹ Цит. за: *Смирнов А.И.* Указ. соч. – С.260.

¹² Акты ЮЗР. – Т.III. – С.455.

¹³ Там же. – С.451.

¹⁴ Starożytności historyczne polskie. – Т.1. – Kraków, 1840. – S.314.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. – №167.

¹⁸ Starożytności... – S.315.

¹⁹ Ibid.

- ²⁰ *Grabowski A.* Ojczyznie spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.2. – Kraków, 1845. – S.108–109.
- ²¹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Вид.4. – Л., 1992. – С.575–578; *Смирнов Я.И.* Указ. соч. – С.230, 257–258; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – К., 1996. – С.224.
- ²² Акты ЮЗР. – Т.III. – С.456.
- ²³ *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwiłła. – Wilno; Witebsk, 1859. – S.167.
- ²⁴ *Смирнов Я.И.* Указ. соч. – С.262–263.
- ²⁵ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.131.
- ²⁶ *Смирнов Я.И.* Указ. соч. – С.260.
- ²⁷ Документы об освободительной войне украинского народа. – С.582–583; Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч.1. – Минск, 1994. – С.207.
- ²⁸ Документы об освободительной войне украинского народа. – С.457–458; 518–520.
- ²⁹ *Kotlubaj E.* Życie... – S.167.
- ³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Archiwum Radziwiłłów (далі – AR). – Dz.IV. – Т.16. – Кор.188. – С.276.
- ³¹ Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.1. – С.225.
- ³² Starożytności... – S.315.
- ³³ *Грушевський М.* Назв. праця. – С.228.
- ³⁴ Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №145. – S.213. Архівні документи бібліотеки Музею ім. Князів Чарторийських у Кракові (Спр.№145) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м.Варшаві (мікрофільм №6698).
- ³⁵ Ibid.
- ³⁶ Ibid.
- ³⁷ Ibid. – S.213–124; AGAD.AR. – Dz.IV. – Т.16. – Кор.16. – S.277.
- ³⁸ BCzart. – №145. – S.214.
- ³⁹ Ibid.
- ⁴⁰ Ibid.
- ⁴¹ Starożytności... – S.317.
- ⁴² BCzart. – №145. – S.209, 210, 211, 215, 241.
- ⁴³ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.61.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ BCzart. – №145. – S.215; AGAD.AR. – Dz.IV. – Т.16. – Кор.188. – S.277.
- ⁴⁶ Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – Т.IV. – 1882. – С.333.
- ⁴⁷ Starożytności... – S.318.
- ⁴⁸ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.322.
- ⁴⁹ BCzart. – №14. – S.215.
- ⁵⁰ Ibid. – S.216.
- ⁵¹ Starożytności... – S.318.
- ⁵² BCzart. – №145. – S.216.
- ⁵³ Ibid.
- ⁵⁴ Ibid.
- ⁵⁵ Starożytności... – S.318.
- ⁵⁶ BCzart. – №145. – S.217.
- ⁵⁷ *Грушевський М.* Назв. праця. – С.323.
- ⁵⁸ Літопис Самовидця. – С.61.
- ⁵⁹ BCzart. – №145. – S.217.
- ⁶⁰ Ibid.
- ⁶¹ Акты ЮЗР. – Т.III. – С.474.
- ⁶² BCzart. – №145. – S.217–218; AGAD.AR. – Dz.IV. – Т.16. – Кор.188. – S.277.
- ⁶³ BCzart. – №145. – S.218.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Южнорусские летописи / Под ред. О.И.Левицкого. – К., 1916. – С.150; ВУР. – Т.3. – С.115.
- ⁶⁶ Starożytności... – S.277; Южнорусские летописи. – С.150.

- ⁶⁷ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.325.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – С.343.
- ⁷⁰ Южнорусские летописи... – С.150; *Грушевський М.* Назв. праця. – С.327.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. – Т.ІІІ. – С.472–473.
- ⁷² AGAD.AR. – Dz.ІІ. – №1254.
- ⁷³ Акты ЮЗР. – Т.ІІІ. – С.472–473.
- ⁷⁴ Там же.
- ⁷⁵ ВУР. – Т.3. – С.114.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Там же. – С.114–115.
- ⁷⁸ *Kotlubaj E.* Życie... – S.170–171; Южнорусские летописи. – С.150.
- ⁷⁹ Южнорусские летописи. – С.151; Літопис Самовидця. – С.61.
- ⁸⁰ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.330.
- ⁸¹ Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.460–462; Спр.19. – Арк.49; Южнорусские летописи. – С.151; Документи об освободительной войне украинского народа. – №225. – С.580–581; Історія Києва. – Т.1. – С.336.
- ⁸² Воссоєдинение Украины с Россией. – Т.3. – С.115.
- ⁸³ Starożytności... – S.292; Южнорусские летописи. – С.151.
- ⁸⁴ Южнорусские летописи. – С.151; Starożytności... – S.339; ВУР. – Т.3. – С.114, 130; *Крижановська О.О.* Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир у документах та матеріалах XVI – початку XX ст. – К., 2001. – С.5.
- ⁸⁵ Starożytności... – S.339.
- ⁸⁶ Ibid. – S.339–340.
- ⁸⁷ Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С.332–333.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Т.9. – Кн.4. – Санкт-Петербург, 1904. – С.454.
- ⁹⁰ Starożytności... – S.339–340.
- ⁹¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. – С.343.
- ⁹² Архів Інституту історії України НАНУ. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.464; Starożytności... – S.287.
- ⁹³ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаніка (далі – ЛНБ). Відділ рукописів. – Ф.103. – Спр. Сапегів ХІ. – №96; Документи об освободительной войне украинского народа. – №235. – С.606.
- ⁹⁴ Starożytności... – S.340.
- ⁹⁵ Ibid. – S.347.
- ⁹⁶ Ibid. – S.340, 347.
- ⁹⁷ Ibid.
- ⁹⁸ Ibid. – S.340, 343, 347.
- ⁹⁹ Ibid. – S.340–342.
- ¹⁰⁰ Ibid. – S.348.
- ¹⁰¹ Ibid. – S.349.
- ¹⁰² Ibid.
- ¹⁰³ Ibid.
- ¹⁰⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.322. – Арк.3; Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Інститут рукописів (далі – НБУ ІР). – Ф.ІІ, 13699. – Арк.20; Starożytności... – S.346, 348; *Kotlubaj E.* Życie... – S.173–174.
- ¹⁰⁵ Там же.
- ¹⁰⁶ Starożytności... – S.348.
- ¹⁰⁷ Ibid. – S.349.
- ¹⁰⁸ Ibid. – S.293.
- ¹⁰⁹ Ibid.
- ¹¹⁰ *Kotlubaj E.* Życie... – S.175; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.352.

- ¹¹¹ Starożytności... – S.349.
¹¹² Грушевський М. Назв. праця. – С.318.
¹¹³ Starożytności... – S.293.
¹¹⁴ Ibid. – S.350.
¹¹⁵ Ibid.
¹¹⁶ Ibid. – S.294.
¹¹⁷ Ibid. – S.295–296.
¹¹⁸ НБУ ІР. – Ф. II, 13699. – Арк.16–17; ЦДІАК України. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.9; Starożytności... – S.297.
¹¹⁹ Грушевський М. Назв. праця. – С.334.

The article is dedicated to not adequately explored military-political aspects of the Liberation War of the Ukrainians of the middle of XVII century, when following a defeat of Berestechko (June 1651) the battles in the north of Ukraine and the defense of Kyiv against the army of Grand Duchy of Lithuania played a crucial role in holding Ukrainian Cossack State against enemy attacks. The article analyzes Byelorussian context of foreign policy of Ukrainian Het'manat, the course of military campaign and its consequences in one of the most dramatic periods of Ukrainian history of 355 years' prescription.

В.В.Пришляк*

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК ІВАН ДЖИДЖОРА

У статті висвітлено життєвий шлях та науковий доробок українського історика, одного з представників львівської історичної школи й улюбленого учня Михайла Грушевського – Івана Джиджори (1880–1919 рр.). На тлі тогочасних суспільно-політичних обставин та інтелектуального оточення розглянуто формування історичних поглядів дослідника та оригінальні студії з історії Гетьманщини першої половини XVIII ст.

Львівська історична школа М.Грушевського стала фундаментальною основою професіоналізму й окреслила реальну перспективу для фахового зростання багатьох майбутніх істориків. Серед двох десятків молодих людей, які входили до її складу, можна виокремити улюбленця й навіть протеже професора, який пізніше називав його не інакше, як «мій ученик і приятель»¹, – Івана Джиджору².

Наукова школа, яку зумів організувати у Львові талановитий учень «документаліста» Володимира Антоновича – М.Грушевський, вирізнялась водночас кількома істотними особливостями. Вона мала взаємопов'язану дворівневу структуру, яка органічно поєднувала в одне ціле Львівський університет та історично-філософську секцію НТШ. Крім того, це була перша, заснована на кращих традиціях київської документальної школи В.Антоновича, академічна школа в новітній національній історіографії, яка послідовно сповідувала головну концептуальну тезу М.Грушевського про окремішність, а також безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої доби, через середньовіччя й аж до новітнього періоду історії України³.

Заснований у 1661 р. Львівський університет, який, згідно з дипломом про відновлення (1817 р.), отримав офіційну назву «Львівський королівський університет імені Франца І», був «alma mater» для більшості учнів львівського періоду М.Грушевського. Коли в польсько-українському протистоянні в Галичині

* Пришляк Володимир Васильович – канд. іст. наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки (Луцьк).

наступило короткочасне затишшя – так звана «нова ера», 1890 р. міністр освіти Габсбурзької імперії Отто фон Гаух дозволив відкрити в університеті кафедру «Всесвітньої історії зі спеціальним оглядом на історію Східної Європи». Слів «українська історія» в назві кафедри свідомо уникали, оскільки, за переконанням австрійського міністра, «руська історія» («Ruthenische Geschichte») не була конкретним науковим предметом⁴. Запропонована спочатку В.Антоновичу, ця нова українознавча кафедра стала полем для небувалого злету його найкращого учня – Михайла Грушевського. У листопаді 1893 р. зі Львівського університету йому було надіслано офіційного листа із запрошенням посісти кафедру. Таким чином, принагідно зреалізовувалася давня громадівська ідея перенесення національно-культурної діяльності з підросійської Наддніпрянської України до підавстрійської Галичини – задум, що його О.Кониський у листуванні з О.Барвінським образно іменував «пасікою»⁵. Отже, молодий 28-річний «магістр руської історії» взявся за роботу в самому серці Галичини як «звичайний професор загальної історії Львівського університету»⁶. В інавгураційній лекції 30 вересня 1894 р. М.Грушевський наголошував на своєму кредо про науку як «...неперестанний скептицизм. Не той недужий немощний, що зостаєть ця при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плідотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм у своїй науці я уважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* – неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках – слухачах як найбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре»⁷. Саме сюди, у цю трохи зреформовану інтелектуальними зусиллями молодого професора з Великої України атмосферу в 1902 р. прийшов випускник Бучацької гімназії Іван Джиджора.

І.М.Джиджора народився 9 лютого 1880 р. в с. Заставцях Підгаєцького повіту (нині – Монастириський р-н Тернопільської обл.) у селянській родині Миколи й Павлини Джиджор⁸. Тимотей Бордуляк, який у 1890–1893 рр. мешкав у Заставцях, а поряд, у сусідньому селі Голгочах, мав парафію й вчителював тоді в цих селах⁹, помітив здібності й тягу до знань у хлопця, що рано втратив батька, добре вчився в місцевого дяка й навіть згодом допомагав йому на крилосі під час церковних служб. Сільська громада за ініціативою пароха й письменника-початківця, що підписував свої перші твори літературним псевдонімом «Бондаришин», відрекомендувала Івана в 1895 р. до школи отців василіян, на базі якої якраз тоді постала Бучацька державна гімназія. Близкуче (з відзнакою) закінчивши гімназію, у 1902 р. з невеличкою стипендією від міста Бучача Іван Джиджора записався на зимове півріччя 1902/1903 навч. року в історичну групу філософського факультету Львівського університету¹⁰. Тодішній філософський (філософський) факультет, що відповідав історико-філологічному та фізико-математичному факультетам вищої школи, мав багатолітні наукові традиції, а тому навчання на ньому передбачало оволодіння солідною базою знань. Однак без серйозної самоосвіти й постійної праці над собою про жодне розуміння улюбленого предмета не йшлося. Тут, у стінах університету, і перетнулися життєві та наукові шляхи перспективного професора й сумлінного студента. Уже на перших роках навчання Іван слухав лекції М.Грушевського («Історія України-Руси», «З історії Східної Європи XI в.», «Суспільно-політичний устрій Литви», «Історія унії Литви й Польщі», «Вибрані питання з історії Східної Європи», «Церковні відносини Східної Європи», «Суспільно-політичні й економічні відносини українських земель»), Людвіка Фінкля («Вступ до науки історії», «Історія XIX ст.», «Історія Австро-Угорської монархії», «Історія Австрії в 1848 р.», «Нарис загальної історії» та ін.), Броніслава Дембінського («Кінець стародавнього світу»), Казимира Твардовського («Історія філософії»), а також лекції з права, географії, іноземної мови та інших предметів¹¹. Разом із ним –

раніше, на одному курсі або пізніше – студіювали Федір Голійчук, Василь Гарасимчук, Микола Стадник, Богдан Барвінський, Осип Чайковський, Микола Лепкий, Осип Турянський, Микола Тершаковець, Йосип Застирець, Іван Кривецький, Антін Крушельницький, Федір Срібний, Олексій Сушко, Володимир Навроцький, Андрій Кос, Іван Крип'якевич¹².

Лекції в молодого професора виходили своєрідними як за рівнем насиченості матеріалу, так і за формою його викладу. М.Грушевський на рік вступу І.Джиджори до університету готував до друку черговий (IV-й) том «Історії України-Руси». Завантажений видавничими справами, М.Грушевський на лекціях інколи просто вчитував студентам ґранки чергового тому своєї праці. Тому аудиторія не завжди із захопленням сприймала такі позитивістські лекційні курси (загалом їх було 32 – за весь час професорування у Львівському університеті). Та незважаючи на всі ці дрібні вади, за кафедрою все ж стояв Михайло Грушевський і з цим не можна було не рахуватись.

Своєрідною компенсацією за якість університетської лектури був неперевірений дидактичний семінар під назвою «Історичні вправи», під час якого пріоритету набували не лекційні, а індивідуальні заняття – так звані «privatissima»¹³ з невеликою кількістю зацікавлених у науці студентів. І.Крип'якевич, згадуючи осінь 1904 р., відзначав у мемуарах, що «... дуже цінний був його (проф. М.Грушевського) семінар «Історичні вправи», як це звалось офіційно, бо справжнього семінару Грушевському не дозволено. Тут старші студенти читали свої роботи й над ними ведено дискусію. Студентів було до 20, м. ін. Кривецький, Джеджора*, Голійчук, Форостина, М.Залізник, Головка, Срібний, Бучинський, В.Пачовський, Колтунюк...»¹⁴.

Серед молодих істориків, які в 1902–1905 рр. відвідували «Історичні вправи», окрім І.Джиджори були Осип Чайковський, Федір Голійчук, Василь Гарасимчук, Микола Стадник, Іван Флюнт, Теодор Гуль, Андрій Кос, Іван Кривецький, Олександр Павляк, Олександр Сушко, Ярослав Колтунюк, Іван Крип'якевич¹⁵. На цей семінар М.Грушевський покладав особливу надію. Уже тоді голова Наукового товариства імені Шевченка, директор його історичної секції, голова археографічної комісії, редактор «Записок НТШ» та співредактор «Літературно-наукового вісника» одночасно намагався залучити найздібніших слухачів, до яких ввічливо звертався не інакше, як «пане-товаришу», до самостійних наукових пошуків. Реферати про прочитані наукові праці, які готували студенти, ними ж зачитувались, а рецензувались професором і колегами-ровесниками по семінару. Без сумніву, такий спосіб навчання сприяв виробленню самостійного мислення, допомагав формувати власний погляд. Найкращі розвідки отримували право друкуватися на сторінках «Записок НТШ»¹⁶.

Наукове товариство імені Шевченка в дійсності було тією національною інституцією, яка з честю й до кінця виконувала важливий обов'язок надійного підґрунтя для поступу української науки. «Хоч як скупі фонди товариства, то все ж воно не спускало з ока сього, щоби прийти хоч із невеликими підмогами в поміч тим людям, що працюють науково, або бодай показали охоту до наукової праці...»¹⁷, – зазначалось у звіті НТШ за 1903 р. Своему професійному становленню багато майбутніх істориків завдячували справжній батьківській опіці товариства. І.Джеджора, певно, надавався до науки, бо з перших курсів університету з огляду на «зладжені» ним праці отримував фінансову «підмогу на нау-

* Прізвище «Джеджора», подібно до «Гарасимчука / Герасимчука», інколи не зовсім точно вживали через «е» – у варіанті «Джеджора». Див., наприклад: ДАЛО. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.4. Етимологія прізвища, імовірно, походить від гуцульської назви рослини тирлич жовтий (*Gentiana*) – «джеджора». Див.: Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я.Закревська. – Л., 1997. – С.58.

кові цілі» від товариства. Аналогічні допомоги одержували і його однолітки – також студенти історичної групи філософського факультету – Олександр Сушко, Федір Голійчук, Іван Шпитковський, Василь Гарасимчук, а також Зенон Кузеля, який студював філософію у Відні¹⁸.

Львівські студенти мали свої численні організації, серед яких провідне місце посідало товариство «Академічна громада». Воно виникло 1896 р. в результаті об'єднання «Академічного братства» й студентського товариства «Ватра» та діяло до 1921 р. Це справжнє вогнище громадського життя українського студентства мало фахові наукові гуртки, організовувало лекції з української та зарубіжних літератур, проводило тематичні вечори, видавало книги, брошури й часописи¹⁹.

Іван Джиджора працював бібліотекарем «Академічної громади» з березня 1903 р. – щодня від 1800 до 1900, у суботу від 1900 до 2000 вечора. Його заступник Гринюк обслуговував читачів також щоденно від 19 до 20 години²⁰. Товариство зібрало цілу плеяду ліпшого львівського студентства. У 1903–1904 рр. списки товариства та кореспонденційні книги поряд із І.Джиджорою фіксують тут перебування й суспільно-культурну працю Федора Голійчука, Олега Целевича, Івана Крип'якевича, Михайла Возняка, Осипа Назарука, Івана Кривецького, Василя Гарасимчука, Олександра Сушка, Стефана Томашівського, Сидора Голубовича, Івана Навроцького та ін.²¹

Шлях у науку студентів семінару М.Грушевського здавався на перший погляд простим: від коротких рефератів-рецензій, оглядів літератури – до самостійних розвідок і праць. Однак пройти його міг лише одержимий. Однією з перших робіт молодого науковця-початківця була вдала й, головне, надрукована на сторінках «Записок НТШ» рецензія на третій том «Опису старої Малоросії: Полк Прилуцький», що побачив світ 1902 р. у Києві, чи не останньої великої археографічної публікації О.Лазаревського²².

За завданням М.Грушевського І.Джиджора опрацював 14 великих нововиданих томів архівних джерел – протоколів, журналів та указів Верховної таємної ради 1726–1730 рр. та документів кабінету міністрів імператриці Анни Іоанівни за 1731–1740 рр., які опублікувало історичне товариство в Петербурзі. На цих матеріалах І.Джиджора написав свою першу самостійну працю, яка заступувала найвищої похвали без зайвих слів – публікації в «Записках НТШ».

24 травня 1904 р. на засіданні історично-філософської секції професор М.Грушевський сам представив працю 24-річного студента з попередньою назвою «Нові причинки до історії московсько-українських відносин 1726–37 рр.», яку ухвалено друкувати в «Записках НТШ»²³. І надалі університетський професор і голова НТШ рідко відступав від цієї традиції – особисто реферувати новий науковий доробок одного з улюблених своїх учнів – Івана Джиджори²⁴. У примітці на початку першої друкованої студії молодий автор відзначав: «Ся праця написана була спочатку для семінара проф. Грушевського на львівським університеті, на предложену ним тему, а тут друкується в переробленій формі, по вказівкам зробленим в. п. професором на семінарі»²⁵. Піддавши реконструкції картину поетапної ліквідації Російською імперією засад української автономії, автор дійшов висновку, що «так як це робило російське правительство на Україні, поступають держави в підбитих провінціях, котрих не сподіваються при собі на дальше удержати, отже користаючи з часу визискують їх усякими можливими способами»²⁶. Розвідка майже відразу була залучена до наукового обігу. Вдалі вирази І.Джиджори з приводу урядових санкцій кабінету міністрів Анни Іоанівни щодо України навіть зачитував у своїй статті на сторінках листопадово-грудневого числа «Київської старовини» В.Пархоменко²⁷.

М.Грушевський завжди пишався такими учнями, які були основою його першої історичної школи. Недарма в березні 1906 р. в «Автобіографії» він пи-

сав про свої наукові заняття зі студентами, з жалем зауважуючи про несприятливі умови для цієї перспективної праці: «Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаїд, бо підховані молоді адепти історичної науки (підкреслення моє – В.П.) мусили потім іти в глуху провінцію, і часто якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержажщих властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінара і з тих *privatissima* по-виходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід в науковій роботі, а деякі роблять науково й далі, не вважаючи на тяжкі обставини (ідучи в хронологічному порядку, були тов.: Омел. Терлецький, Д.Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кривецький, Ів. Крип'якевич та ін.)»²⁸.

Однак, попри несприятливі умови й перепони, університетський семінар М.Грушевського, що в реєстрах навчальних дисциплін офіційно іменувався «Історичними вправами» працював, 20 студентів історичної групи факультету філософії готували й читали свої роботи, жваво дискутували. Як згадував безпосередній учасник і очевидець І.Крип'якевич, серед його товаришів – студентів університету – «найбільш імпульсивним був Джджора, що студіював історію гетьманщини» і «з молодих дуже живо і з жаром реферував»²⁹.

Восени 1904 р. І.Джджору мобілізували до австрійського війська, тому він пропустив один семестр 1904/1905 навч. року. Служив у «регіменті інфантерії» (піхота) в Триєсті, на узбережжі Адріатичного моря. У листі зі служби до М.Грушевського від 9 жовтня 1904 р. скрушно нарікав на брак часу й пояснював, що рецензію на «Яворницького не зробив ще тим більше, що тов. Голійчук не прислав мені Косто[маро]ва «Мазепи»³⁰. Про його військову службу свідчить і військова карта (Militarschein), видана в Бережанах у жовтні 1905 р.³¹

Проте незабаром на сторінках 67-го тому «Записок» з'явився огляд двотомника джерел до «Історії запорізьких козаків» Д.Яворницького, зроблений І.Джджорою як дослідником-початківцем, за словами вчителя, «з чисто бенедиктинською мікроскопічністю»³². Поряд із цим оглядом була вміщена друга бліц-рецензія І.Джджори – на статтю В.Модзалевського «Чутки про призначення Кантакузіна гетьманом Малоросії (1718 р.)», надрукована в шостому числі «Київської старовини» за 1904 р.³³ У наступному томі «Записок НТШ» І.Джджора опублікував відгук на книгу петербурзького професора С.Платонова «Лекции по русской истории» (СПб., 1904. – Вып.IV.)³⁴. Він критикував автора за те, що той тримався старої концептуальної схеми «русской истории», на відміну від М.Грушевського, який у статті «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.) обґрунтував потребу відмовитися від неї й створити нову – схему власне української історіографії.

М.Грушевський, продовжуючи працю над своєю «Історією України-Руси», водночас зніщював укладання корпусу документів до історії козаччини. Проект підготовки документальних матеріалів здобув підтримку НТШ.

Навесні 1905 р. з ініціативи професора поновила свою роботу археографічна комісія НТШ³⁵. А вже влітку цього ж року від її імені були організовані наукові експедиції-відрядження до архівів та рукописних відділів бібліотек Харкова, Москви, Петербурга, Кракова й Варшави. Молоді археографи з семінару М.Грушевського розібрали між собою окремі малодосліджені періоди в історії козаччини й розпочали систематичний збір нових архівних першоджерел для публікацій у збірниках³⁶.

В.Герасимчук ще 1903 р. їздив до Кракова, підбираючи джерела з історії Руїни за 1657–1665 рр.³⁷ Тепер із ним поїхали зі Львова І.Крип'якевич та співробітник М.Павлик в бібліотеці НТШ І.Кривецький. І.Джджорі випадала дорога до Харкова й Москви. Коло його зацікавлень замикалося на конкретному

хронологічному відтинку. «Часи між Мазепою й Розумовським – перший ліквідаційний період, розділений короткою передишкою часів Апостола»³⁸, – Гетьманщина в 1720–1740 рр. стали об'єктом його археографічних пошуків та наукових розвідок. «З усім запалом своєї глибокої, небуденної натури»³⁹ віддався він обраній темі. Серед досліджень, якими мали б займатися історики Наддніпряни, вона залишалась відкритою й, на жаль, не знаходила охочих на Великій Україні. Лише в особі молодого галицького історика знайшла свого завзятого та відданого дослідника. М.Грушевський із гордістю писав згодом про цю наукову сміливість свого учня: «Джиджора – тоді ще зовсім молодий науковий робітник, що ледве тільки сховався з університетської лавки, взяв своїм завданням освітити історію ліквідації державного життя козацької України – центральничу політику російського уряду – у зв'язку з економікою, ліквідацію політичних прав України у зв'язку зі змаганнями російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу... Се дійсно було чергове наукове завдання»⁴⁰. Сумлінному виконанню його І. Джиджора присвятив усе своє коротке життя.

Щоб полегшити доступ до архівних фондів за кордоном, НТШ розробило спеціальне клопотання до Російської академії наук про надання дозволу працювати в московських архівах І.Джиджорі й І.Крип'якевичу⁴¹. У серпні–вересні 1905 р. І.Джиджора здійснив першу археографічну подорож до архівосховищ Харкова та Москви⁴². Історичний архів у Харкові, в якому, за рекомендацією М.Грушевського, І.Джиджорою опікувався Д.Багалій⁴³, давав змогу зосередитись на діяльності Малоросійської колегії в Україні.

На основі зібраного тоді великого фактичного матеріалу молодий учений підготував кілька цікавих наукових статей. Зокрема в січні наступного року він подав на суд «виділу» – верховного органу управління НТШ – свою розвідку «Реформи Малоросійської колегії на Україні в роках 1722–1723», яку схвалили до друку⁴⁴. У цьому дослідженні, що ґрунтувалося переважно на документах із фондів Харківського історичного архіву, простежувався хід петровських реформ у гетьманській Україні, які обмежували українську автономію. І.Джиджора підкреслив факт хитрого протиставлення Петром I козацькій старшині нижчих верств суспільства, підступно обіцяючи посполитим оборону від панських утисків у ході проведення реформи. «Оная (Малороссийская коллегия) учинена не для чего иного, токмо для того, дабы малороссийский народ ни от кого как неправедными судами, так от старшины налогами утесняем не был»⁴⁵ – демагогічне обґрунтування змін, що насправді принесли тільки погіршення становища тому ж таки «малоросійському народові». Докладно розглянувши програму цих реформ – так звані «пункти Вельяминова», – автор розвідки зробив висновок, що в ній з обіцяних нововведень для оборони населення перед старшинськими зловживаннями не лишилося й сліду, оскільки ці реформи, затверджені царським указом 1723 р., забезпечували дедалі більші фіскальні інтереси російського самодержавства, яке ніяк не могло змиритися з «якоюсь автономією» в складі свого царства, що вже переростало в імперію. Ця робота ввійшла до виданого 1906 р. ювілейного «Наукового збірника присвяченого професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)».

Того ж року розвідками, рецензіями й повідомленнями І.Джиджори зарясніли «Записки НТШ». Не минуло й місяця, як на засіданні виділу він представив нову розвідку – «Україна в першій половині 1738 р.». «Праця ся була читана на історичнім семінарі проф. Грушевського, а тут друкується з деякими змінами, відповідно до заміток, пороблених в.п. п. професором»⁴⁶, – готуючи розвідку до публікації, відзначав у рукописі автор. На підставі опублікованих у 120-му томі збірника Імператорського історичного товариства документів кабінету міністрів І.Джиджора показав становище України 1738 р., під час російсь-

ко-турецької війни 1735–1739 рр. «Війна ся далась взнаки цілій Російській імперії, – відзначав І.Джиджора, а для України, яка була операційною базою для обох російських армій (фельдмаршалів Мініха й Лессі), була просто руїною. Україна мусіла брати у війні, яка нітрохи не була в її інтересах ведена, пасивний і активний уділ»⁴⁷. Утримання російської армії, яка перебувала на території Гетьманщини, на «вінтерквартирах», лягало непосильним тягарем на селян і козаків, яких брали в рекрути й безжално гнали на «лінійні роботи». Усе це стало причиною справжньої економічної руїни. Таке тривале перебування великої маси війська дало змогу самодержавній Росії вrostи своїми закоренілими бюрократичними порядками, а ще більше – безпорядками, в українській суспільно-політичний організм. Цілком справедливо зауважував І.Джиджора, що козацька старшина зазнавала політичної деморалізації, часто підпадала під чужий вплив, втратила почуття національної гідності, запопадливо переймаючи хоча й споріднену, але чужу мову, звичаї та побут – фактично денаціоналізувалася. Підсумовуючи, І.Джиджора назвав основну причину того, що Гетьманщина так швидко втрачала риси незалежності – брак внутрішньої організації в українському суспільстві, безгетьманство та інші важливі політичні чинники, що визначали в той період суверенне обличчя держави й народу»⁴⁸.

Відгук наукового метра на розвідку був коротким і однозначним: «Тим поспідаю, що слухач філософії Іван Джиджора предложив на історичних вправах працю під титулом: Україна в першій половині р. 1738, оперту на матеріалах друкованих і недрукованих, зроблену вповні самостійно й науково»⁴⁹.

25 лютого 1906 р. на засіданні археографічної комісії І.Джиджору, В.Гарасимчука, І.Крип'якевича, І.Кревецького та Д.Коренця прийняли в члени археографічної комісії НТШ⁵⁰. У наступному томі «Записок НТШ» під рубрикою «Miscellanea» («Повідомлення») була надрукована нова праця І.Джиджори, присвячена соціальному статусу українського селянства у 1720-х рр.⁵¹

У травні було ухвалено студента філософії І.Джиджору прийняти з 1 червня 1906 р. на вакантне місце бібліотекаря товариства⁵². Відтоді словосполучення «Джиджора і бібліотекар НТШ» зливаються воедино, творячи нерозривну органічну цілісність і перекочують у всі енциклопедичні довідники, примітки до різних видань, що містять надто невеликі відомості про історика, який, за висловом М.Грушевського, мав дані «на ученого дослідника високої марки», бо «виявляв гарне методичне виконання, здібності до ширшого синтезу – і zarazом темперамент совісного, скрупульозного дослідника»⁵³.

Тоді ж у травні на засіданні історично-філософської секції НТШ І.Джиджора подав на розгляд ученої громади критичну студію, в якій проаналізував видане 1905 р. в Петербурзі двотомне дослідження О.Єфименко «Южная Русь: очерки, исследования и заметки». Незабаром стаття вийшла друком⁵⁴. Про неї схвально відгукнувся М.Грушевський, наголосивши, що ця історіографічна студія написана, з «добрим переглядом матеріалу, уповні науково й методично»⁵⁵. У наступних томах «Записок НТШ» за 1906 р. І.Джиджора опублікував ще одну невелику замітку та спільно з І.Кревецьким – проблемно-тематичний огляд української періодики за 1905 р.⁵⁶

У рік закінчення університетських студій, на загальних зборах НТШ кандидата філософії І.Джиджору обрали заступником до віділу (президії – В.Л.) разом із літературознавцем, або, як тоді казали, «літератом» Вс.Козловським та фольклористом і композитором Ф.Колессою⁵⁷. І.Джиджора ввійшов також до складу «язикової» (мовної – В.Л.) комісії НТШ, членами якої були К.Студинський, В.Гнатюк, А.Кримський, С.Смаль-Стоцький, С.Томашівський та І.Франко. 17 червня 1907 р. на засіданні цієї комісії молодий науковець ознайомив колег із проектом реформи українського правопису, який запропонувала академія наук у Петербурзі⁵⁸.

З 1906 р. погляди М.Грушевського щораз більше зверталися до Києва. Після революції 1905 р., коли з'явилися ознаки послаблення цензурного тиску, а з українського друкованого слова у Великій Україні було знято заборону, він наполегливо пропонував перенести до Києва редакцію провідного часопису – «Літературно-наукового вісника», відкрити там відділ львівської книгарні НТШ та налагодити видання газети «Рада». Цю великої ваги соборницьку справу мали здійснити молоді галицькі науковці й публіцисти – учні та сподвижники М.Грушевського. У 1907 р. життєвий шлях І.Джиджори проліг до золотоговерхого Києва, випала нагода попрацювати в київському архіві, віднайти нове, вивчити, дослідити. Як співробітник тепер уже київського відділення редакції «Літературно-наукового вісника», він із головою поринув у нову й таку добре знайому адміністративну роботу, до якої відчував певне покликання⁶⁹. У січні 1907 р. в листі до майбутньої дружини Наталі Навроцької її «фільософ» І.Джиджора писав: «Я попав саме в найбільший розгар роботи, а власне коли ЛНВістник на гвалт друкуються... Сяк так поставилося «Раду» на ноги й вона починає набирати значіння серйозної часописі, а тим самим єднає коло себе серйозний гурт серйозних читачів – а се вже багато значить при браку якої би то не було політичної організації»⁶⁰.

Юрій Тищенко (Сірий) залишив цікаві спомини про співробітників київської редакції «Літературно-наукового вісника» (вул. Прорізна, 14), і зокрема про зовнішність І.Джиджори: «Був це доволі високого зросту пан. Голова довгаста, укрита чорним шорстким чубом, зачесаним угору під «їжачок». На вигляд мав він не більше тридцяти літ і то, мабуть, тільки тому, що запустив бороду. Може, це зробив для того, щоб наслідувати професора, бо ж, звичайно, у Львові рідко коли зустрічав я молоду людину з бородою, та ще такою довгою...»⁶¹.

І.Джиджора займався не лише адміністративними справами, але й досить активно дописував до «Літературно-наукового вісника»⁶². У 1906 р. він рецензував твори І.Франка, Е.Цеклера, студію І.Кревецького⁶³, а 1907 р. – сім актуальних політологічних статей М.Грушевського⁶⁴, а також зміст «Записок НТШ»⁶⁵. У численних листах постійно інформував професора про стан редакційних справ у Києві⁶⁶. Незабаром І.Джиджора повернувся до Львова. Так, в активній громадській та науковій праці минули студентські літа⁶⁷.

Праця І.Джиджори як експедиційного археографа від НТШ в харківських, київських та московських архівах розпочалася фактично ще із серпня 1905 р.⁶⁸ Російський академік О.Лаппо-Данилевський безпосередньо сприяв організації архівних пошуків вихованця М.Грушевського. До листа, відправленого 14 листопада 1907 р. із Санкт-Петербурга, він долучив виписку зі звіту історико-філологічного відділення Імператорської академії наук, в якій ішлося, що на прохання проф. М.Грушевського зі Львова Іван Миколайович Джиджора, який вивчає «лад і управління Малоросії» з часів Скоропадського до Апостола, отримав відповідне відношення, що дозволяє йому працювати в головному архіві міністерства закордонних справ у Москві, московському архіві міністерства юстиції, київському центральному архіві й харківському історичному архіві (архів Малоросійської колегії)⁶⁹.

Так само, як і М.Кордуба, наступного 1908 р. І.Джиджора здійснив довготривале археографічне відрядження до Москви, де протягом квітня–липня 1908 р. в уже згаданих архівах міністерства юстиції, закордонних справ і Рум'янцевському музеї шукав документи з історії Гетьманщини за доби Данила Апостола⁷⁰. Подібними, як і в М.Кордуби, були його враження та розчарування з приводу роботи московських архівів. 29 березня 1908 р. з Москви І.Джиджора писав, потрохи бідкаючись та з певним романтичним пієтетом водночас, до майбутньої дружини Наталі Навроцької: «Таких як тут архівів, з огляду на величину й багатство поміщених в них матеріалів особливо для нашої

рідної дорогої історії, не знайдеш у цілій Європі. Горе тільки, що вони не гаразд упорядковані, та і в декотрих з них (архів министерства юстиції) сидять люди, не скажу не дуже то ввічливі, але скорше нетямущі в таких справах – отже чоловікови чужому, свіжому тяжко приходить ся орієнтуватися в такій масі матеріялу. Адже ж тут (в архиве мин. иностр. дел и юстиції) числиться на міліони, розумієш, на міліони (підкреслення І.Джиджори – В.П.) ріжних рукописів, навіть досі не розібраних! Тут би сидіти чоловікови літами, а не тижнями – от тоді би що не будь путнього вийшло. А признаюся, я сидів би Бог зна, доки тільки біда, що грошей ніяк ні звідки не добудеш на таке сидженне... Тут тобі так наче в сні пересувається перед очима давня-древня старовина! Так і стають перед тобою всі оті Володимири, Ярослав, Богдани, Апостоли й т.и. кармазинові панове. А тут за ними тягнеться цілий ряд малого люда, усіх отих «значкових» та значних військових товаришів та простих рядових, що за славних героїських часів по тюрмах турецьких гнили та просилися «на ясні зорі й тихі води, у край веселий та мир хрещений», а дальше більш прозаїчно свої голови клали будуючи московські кріпости, сушачи болота, копаючи невські канали та сиплючи вали від Дніпра аж до Дону. Ще більша маса таких простих собі «посполитих», що ліси в Брянську рубали, сплавливали їх по Дніпрі аж до Чорного моря, на підводах своїх возили московські гармати та інше знарядде воєнне, не щадячи – з мусу – «живота свого», а в нагороду за се попадали під кормигу якому небудь пану сотникові новомлинському, котрий решту соків не витягнених із них московськими поручиками, витягав. І все те робилося для добра й слави «милої отчизни України», над якою так бідкався літописець Величко. Та, з другої сторони, виринають інші образи далеко не такої гарної краси. Ну та що тут багато й говорити, усього було доволі, тільки нікому все те на світ Божий витягати та змальовувати, як слід, зрештою ні для кого, бо ніхто сього не розуміє й не хоче розуміти. Ох, тягне мене усіма невидимими ланцюгами до отсеї нашої старовини, і ніяк не можу їх порвати, а не маю змоги знова сидіти, обклавши себе тими документами»⁷¹. У листі ж до професора в червні того ж року І.Джиджора вже більш конкретніше відзначав, що «знайшов масу документів, які освітлюють закулісну роботу російських інстанцій (резидента, Колегії иностр. дел і Верх. Т. Совета), якої результатом була конституція т. зв. рішительні пункти і боротьбу Апостола проти тих обмежень. Дальше я знайшов теж подяки від усіх полків з 1728 р. за затвердження А-ла (Д.Апостола – В.П.) гетьманом... Ті подяки, з одного боку, інтересні своїм змістом (зазначенне своєї державно-правної окремішности) і підписами всіх старшин аж до в'їтів включно (се все оригінали й підписи власноручні – очевидно тих, хто вмів писати), а, з другого боку, цікаві як документ, що тодішнє наше правительство вміло робити ...вох рорілі»⁷². Крім того, зазначав у листі, що знайшов неопубліковане «Генеральне слідство про маєтності» 1729–1730 рр. Полтавського полку та інші цікаві документи»⁷³. Через два дні, у листі від 4 червня 1908 р. знову хвалився професорові: «Матеріалу найшов я велику масу...самі донесення Апостола дадуть зо два томи, тільки часу багато треба, щоб те все перечитати й переглянути. Бачу тому, що гетьманованне Апостола буде велика тема, що саме, так би сказати, уконституванне гетьманства (липень 1727 – серпень 1728 до видання «рішительних пунктів) можна б написати дисертацію»⁷⁴.

На основі опрацьованих документів із-під пера історика вийшла стаття під назвою «Матеріяли московського «Архива Министерства юстиції» до історії Гетьманщини», яка відразу потрапила на сторінки чергового тому «Записок НТШ». На початку своєї розвідки автор слушно відзначав, що «з поміж усіх частин пошматованої України історія лівобережя, докладніше кажучи – історія гетьманщини, найменше оброблена, а спеціально в деяких питаннях – просто *tabula rasa*. А прецінь гетьманщина се одинока часть України, де український

народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономістичнім устрою, а через те саме жив і релятивно найповніше своїм національно-культурним життем, без огляду на се, де були центри тієї культури. І власне дякуючи довшому, чим деінде, існуванню державно-автономічної окремішности в масі могло сильніше вкорінитися се почування національно-культурної окремішности, так що могло переховати ся через пізніші безпросвітні часи аж до порога ХІХ ст. і послужити зародком національного відродження. Ясно, що Гетьманщина повинна бути центром нашої історії в ХVІІ і ХVІІІ ст.»⁷⁵. Економічна історія козацького гетьманату стала головним предметом студій молодого галицького історика, який намагався не користуватися наперед заданими тезами, а до всього доходив самостійно, ґрунтуючи свої висновки на скрупульозному опрацюванні передусім архівних джерел. Це особливо промовисто видно з його першої історичної оцінки гетьмана Д.Апостола, якого у своїй ранній студії «Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.», І.Джиджора охарактеризував як «чоловіка слабкої енергії», що виступав ніби виключно з тіні «світлішого князя» О.Д.Меншикова⁷⁶. У пізніших публікаціях, опертих на архівні першоджерела, комплексно проникнувши в суть дослідницької проблематики, І.Джиджора вже заперечував свої попередні поквалітивні та дещо нерозважливі висновки, дійшов слушної думки, «що старий Апостол один із кращих історичних українських діячів, а при тім рішучий автономіст»⁷⁷ і протиставляв його попередникові з гетьманською булавою Іванові Скоропадському.

У тодішній реальній політиці І.Джиджора – активний член Української національно-демократичної партії, мабуть, був одних зі своїм науковим керівником політичних поглядів, які неодноразово викликали певне незадоволення в амбітних галицьких політиків посеред «українського П'ємонту»⁷⁸. Богдан Лепкий, наприклад, у листі до О.Барвінського від 15 квітня 1908 р. роздратовано заявляв, що «з Джиджорами не сядемо до одного стола»⁷⁹.

Окрім археографічних студій, на І.Джиджору покладалися обов'язки співробітника київської редакції «Літературно-наукового вісника», і він не завжди вдало та безпрограшно для спільної справи вмів поєднувати наукову й редакційну діяльність. У травні 1908 р. М.Грушевський писав у листі до І.Джиджори: «Дорогий товаришу! [...] Знов Ви виїхали з Києва – наче камінь у воду – нічого не чути про Вас»⁸⁰. А 12 липня 1908 р., коли той зволював із відповіддю, професор скрушно зауважував на початку свого листа: «Тяжкий Ви чоловік, Іван Николаєвич, і – Боже – який тяжкий!»⁸¹. Або ж ще один, уже з іншим тоном, фрагмент із листа М.Грушевського, написаного в серпні, де він просив І.Джиджору «безпроводно а) надіслати мені Ваш реферат про Антоновича, бо треба сими днями зачати складати книжку Записок, присвячену Антоновичу»⁸². У листі за грудень того ж року майже наказним тоном: «...мусите: написати статтю до ЛНВ ... потім розвідку до Записок, до кінця січня, на одну з тих тем, що ми з Вами намітили – з державности в Гетьманщині чи що...»⁸³.

Як і багато хто з його оточення, І.Джиджора – натура романтична та поетична, десь у тих часах показав чи надіслав у рукописі поетичну збірку (36 ліричних віршів) із виразними декадентськими мотивами («Чому я не трачу надії...», «Коли б...», «Я їду, їду в світ широкий» та ін.) під псевдонімом «Ignotus» на розсуд І.Франка, яка збереглася донині в його фондї⁸⁴. До речі, наприкінці лютого 1908 р. під час загострення хвороби І.Франка, І.Джиджора разом зі своїм другом Михайлом Мочульським відвідували письменника, потім одразу зайшли до М.Грушевського, що мешкав поряд – «і того вечора всі три ми журилися Франком»⁸⁵.

7 листопада 1909 р. в церкві в Голгочах – сусідньому з рідними Заставцями селі, Іван Джиджора взяв шлюб із донькою місцевого священника Івана Нав-

роцького – Наталею⁸⁶. У них народилося двоє дітей – Ліда й Анатолій⁸⁷. Як видно з листування, І.Джиджора не поспішав утаємничувати професора у свої родинні справи, про що свідчить короткий лист професора: «Дорогий Іван Миколаєвич! Приклад впливає як зараза, як бачу – і Ви оточили своє ожененне найбільшим секретом. Прийміть отже моє поздоровлення ex post, і приїздіть скоріше до Львова, щоб спільними силами подумати, як його урядити, щоб Ваше ожененне не вибило Вас із наукової колії. Щиро прихильний М.Груш[евський]»⁸⁸.

Їхні контакти й взаємини все ж були доволі тісними, про що свідчать щоденники М.Грушевського⁸⁹. Хоча й деколи виходили дивними, особливо, коли І.Джиджора «випадав» із поля зору метра. У щоденнику за 7 березня 1910 р. М.Грушевський записав, наприклад: «Казали, що бачили під фірткою Джиджору, але не з'явився; він весь сей час, від свят не подавав ніяких вістей про себе, хоч обіцяв на Йордан уже бути в Києві; і я лишив його в спокою»⁹⁰.

Того ж місяця після пошуків у харківському архіві І.Джиджора знову поїхав до Москви – працювати в архіві міністерства юстиції⁹¹. У квітні 1910 р. І.Джиджора від НТШ був на похороні Марка Кропивницького в Харкові⁹². Його промова на могилі від імені галичан була сприйнята як один із найщиріших виявів подяки й пам'яті за талант, присвячений рідному народові.

А вже в жовтні 1910 р. на засіданні НТШ, як завжди, М.Грушевський, а не хтось інший, зреферував головну, найбільшу за обсягом, студію І.Джиджори «Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.»⁹³, яку під такою ж назвою було надруковано в 98, 101, 103 і 105 томах «Записок НТШ» за 1910–1911 рр.⁹⁴ та того ж року вийшла окремим відбитком. Це солідне дослідження ґрунтувалося, в основному, на детальному вивченні недрукованих матеріалів із харківського історичного архіву, московського архіву міністерства юстиції та Рум'янцевського музею. Висновки стосувалися передусім вивчення торгівлі в Гетьманщині в контексті меркантилістської політики Російської імперії періоду Петра I та його наступників, де наростали тенденції до автаркії. Це спричинило цілу низку обмежень для української торгівлі у вигляді системи «заповідних товарів», переорієнтації торговельних шляхів на північні ярмарки й порти (що призвело до поступового занепаду традиційних вроцлавського, гданського й кеніґсберзького напрямків української торгівлі), регламентації міжрегіональних та міждержавних торговельних контактів, дискримінації щодо окремих категорій купців, зокрема євреїв, протиставленні російського й українського купецтва тощо. Така проколоніальна економічна політика російського абсолютизму, на думку І.Джиджори, не лише нівелювала господарську самостійність Гетьманщини, але й була спрямована на остаточний занепад її політичної автономії⁹⁵. У 1912 р. І.Джиджора безпосередньо підійшов до захисту своєї дисертації. 11 липня 1912 р. в екзаменаторів М.Грушевського й Л.Фінкеля І.Джиджора блискуче склав 1-годинний «кандидатський» іспит із давньої й австрійської історії, а на грудень готувався до наступного екзамену з філософії⁹⁶. І раптом як грім серед ясного неба в жовтневому числі львівської газети «Діло» з'явилася розгромна рецензія колеги по цеху – доктора Мирона Кордуби⁹⁷.

Рубрика «З нашої наукової літератури» в газеті «Діло», якою тоді керував як «одвічальний редактор» Володимир Бачинський, була досить популярною серед читачів часопису, що в серці Галичини виконував роль своєрідного політичного барометра, лакмусового папірця й рупора одночасно. Упродовж 1911 р. під цією рубрикою в різних числах І.Франко рецензував «Історію українського письменства» С.Єфремова, подавав критичні зауваги до «Історії України-Руси» М.Грушевського; І.Свенціцький – «Переписку Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом»; свої „Гльосси» (з лат. зауваги, пояснення – В.П.) до брошури М.Грушевського «Наша політика» тут друкував С.Томашівський.

У рецензії М.Кордуба закидав авторові, що при такому багатстві джерельної бази для XVIII ст. його здогади й висновки вибудовані «на доривочних, зовсім випадкових датах», з яких не можна зробити жодних висновків. М.Кордуба прямо критикував його за: 1) невикористання митних рахунків з архіву придворної комори (Hofkammer) у Відні та міських реєстрів Гданська; 2) відсутність обґрунтування особливостей української торгівлі в конкуренції з російською. Рецензент доводив, що укази про «заповідні товари», власноруч підписані Петром I, ґрунтувалися на його політиці меркантилізму, що тоді цілком панував у країнах Західної Європи. Тут же М.Кордуба писав і про економічний світогляд Жана-Батиста Кольбера⁹⁸, першого міністра фінансів королівської Франції в 1661–1683 рр. за правління Людовика XIV. Ж.-Б.Кольбер став активним провідником політики протекціонізму, за допомогою якої намагався подолати соціально-економічну відсталість країни. М.Кордуба вважав меркантилістську політику Петра I саме запозиченням і наслідуванням кольбертизму. Піддано уїдливій критиці різночитання між вступом і висновками студії, де на початку декларація значного розвитку торгівлі козацького гетьманату входила в суперечність із негативними наслідками торгівельної регламентації під час реформ Петра I. З іншого боку, М.Кордуба розкритикував висновок автора про страшні репресії післямазепинської доби як каталізатор пожвавлення власне економічного життя Гетьманщини.

Рецензія М.Кордуби з'явилася в газетному числі за 12 жовтня 1912 р. Рівно за десять днів – 22 жовтня – по свіжих слідах, у певній емоційній напрузі І.Джиджора підготував відповідь, яку планував надрукувати під тією ж назвою в згаданій рубриці в «Ділі». В оригіналі «Відповіді» на берегах архівної справи поміщено приписку: «Призначено до друку в «Ділі», але туди невійшло»⁹⁹. І.Джиджора щиро сподівався, що газета, де неодноразово друкувалися і його історичні замітки, хоча б про анафему гетьманові І.Мазепі¹⁰⁰ та Полтавську катастрофу 1709 р.¹⁰¹, усе ж таки надрукує «Відповідь д-рови М.Кордубі на його рецензію моєї розвідки», але цього не сталося. У цій блискавичній відповіді рецензентові І.Джиджора зробив спробу аргументовано й емоційно заперечити цілу низку несправедливих, як на його погляд, закидів щодо змісту, інтерпретації окремих фактів та висновків у тексті своєї студії¹⁰².

Того ж року у Львівському університеті І.Джиджора успішно захистив на окреслену тему дисертацію, про що свідчить виданий 21 грудня 1912 р. докторський диплом¹⁰³. Ще раніше праця отримала позитивну рецензію наукового керівника – професора М.Грушевського – на сторінках травневої книжки «Літературно-наукового вісника»¹⁰⁴ та схвальну оцінку під час захисту¹⁰⁵. «Написана строго науково й документально, – писав учитель і керівник, – вона розгортає одначе таку цікаву сторінку з життя нашого народу, кидає таке яскраве світло на процес задавлення життя старої Гетьманщини російським централізмом, що має високий інтерес для всіх, хто цікавиться нашим життям – причинами упадку українського національного життя й пасивності нашого громадянства перед офіційним обрусінням...»¹⁰⁶.

Підготовка дисертації та її захист зайняли багато часу, однак на сторінках «Записок НТШ» за 1912 р. І.Джиджора встиг опублікувати свою нову розвідку «До історії Генеральної військової канцелярії»¹⁰⁷, яку в «Ділі» за 23 листопада прорецензував разом зі статтею М.Василенка в рубриці «З нашої наукової літератури» В.Щурат¹⁰⁸. Окрім того, молодий доктор підготував до чергового випуску «Жерел з історії України-Руси» збірку актів гетьманського правління Д.Апостола 1727–1734 рр.¹⁰⁹, яка, на жаль, не була надрукована й загубилася у воєнному лихолітті.

Тоді І.Джиджорі з Ляйпцига надіслав листа Микола Залізняк – давній приятель, публіцист і перекладач, громадсько-політичний діяч, працював у му-

зеї НТШ і також колись копіював документи в московських архівах для археографічної комісії НТШ. М.Залізник піддав сумніву «підозрілу й малопереконливу» рецензію М.Кордуби, а також повідомляв про позитивну оцінку його праці С.Єфремовим¹¹⁰.

Доля розвела менторського, суворого рецензента й ображеного автора. Миронові Кордубі пощастило пережити Івана Джиджору на 28 років – дуже великий як для дослідника-науковця відрізок часу. Розгадати справжню причину цього конфлікту й полеміки між двома учнями М.Грушевського надзвичайно складно. Можливо, «загнали» амбіції, елементарна заздрість, можливо, було за що критикувати, але чому в такій різкій формі? Виникає більше запитань, ніж відповідей. Залишається невідомим, чому «Діло» не вмістило на своїх шпальтах розлогої відповіді І.Джиджори. Чи не тому, що автор – найближчий співробітник, улюблений учень, «протеже» й права рука М.Грушевського в НТШ, проти якого в тій же газеті зовсім недавно, у грудні 1911 р., друкував свої «гльосси», як згодом виявилось, його ж таки колишній учень С.Томашівський?¹¹¹

В усі часи рецензування інтелектуального доробку колеґ по цеху було справою не завжди вдячною, але вельми потрібною для загального поступу науки. Конструктивна фахова рецензія давала не лише об'єктивну оцінку авторові та його «дітищу», але й загалом спонукала до подальшого професійного росту того, кого критикували, хвалили чи ганили – незалежно, чи в рецензійних статтях, а чи в усній формі. Добра рецензія допомагала чимшвидше «одужати» авторові й «вилікувати» його помилки (похибки), що вийшли друком. Зрештою, торувала шлях для подальшої взаємної та плідної дискусії.

У даному випадку – геть інша справа. Фахова критика, що подекуди межувала із сердитим критиканством, з одного боку, і майже хвороблива ображеність прорецензованого автора, який прагнув себе якомога швидше «реабілітувати» на сторінках того ж таки часопису і йому це, як видно, не вдавалося здійснити, з іншого. Заплутані психологічні лабіринти взаємин двох істориків. Проте, в основі дискусії, яка фактично тоді не відбулася, очевидно, лежало прагнення використувати різні дослідницькі методи й практики, що незважаючи на перше враження особистого суперництва двох учнів одного вчителя, а тоді вже – уповні самостійних дослідників, об'єктивно сприяло розвитку української історіографії. «Суворого рецензента» й «ображеного автора» – хоч запіздно, зате об'єктивно, як найліпший суддя, розсудив час.

Коли вибухнула Балканська війна 1912–1913 рр., дружина Наталка в листах із Голгіч турбувалася, що немає довго відповіді, переживала («Тебе нема у Львові, може де пішов на війну славян зі турецької неволі визволяти...»¹¹²).

І.Джиджора – довголітній, з 1906 р., бібліотекар НТШ в лютому 1913 р. став дійсним членом історично-філософської секції товариства¹¹³. Цьому сприяв також його авторитет серед співробітників. Ще в 1911 р. тодішній фінансовий директор НТШ Всеволод Козловський писав до «високоповажаного» Івана Миколайовича в Голгочі, що професор М.Грушевський у кореспонденціях постійно запитує, чи вже не приїхав Джиджора до Львова, доручає його викликати. «Приїздіть як найскорше, – просив Вс.Козловський, – (коли засипано Підгаєцьку лінію, то можна вибрати ся на Монастириска самому без жінки і доньки), бо Кревецький не може дати собі ради в бібліотеці, Томашівський хорий і лежить, Гнатюка Господь Бог не може вже ісцїлити; а за тим в товаристві хоч голову собі розбий – нема нікого ні до проводу, ні до поради»¹¹⁴.

Поряд з активною науковою працею І.Джиджора плідно працював і в царині публіцистики. Його критичні політичні огляди знаходили місце на сторінках «Діла» й «Літературно-наукового вісника», в якому він часто виступав під псевдонімом «Ignotus» (з лат. – незнайомец, невідомий). Є.Чикаленко у своєму «Щоденнику» за 1912 р., пишучи про проблеми «Літературно-наукового вісни-

ка», відзначав, що відомий громадський діяч і письменник, член київської редакції В.Леонтович «посадив би за редактора Сірого, викликав би Джиджору, який, як кажуть галичани, вчиться на Грушевського і вже навчився закусувати бороду так, як пан професор»¹¹⁵.

Упродовж усього львівського періоду життя й діяльності М.Грушевського вони були добрими співпрацівниками й друзями. Про це свідчить доволі інтенсивне листування, епістолярні джерела. Загалом збереглося півтисячі архівних аркушів (110 листів) М.Грушевського до І.Джиджори й великий масив (148) розлогих листів І.Джиджори до М.Грушевського¹¹⁶. Багато сучасників, як відомо, твердили, що І.Джиджора – здібний учень і протеже М.Грушевського – здобув собі довіру тим, що «до огиди підлещується до Грушевського й по-лакейськи гнеться перед ним». Ю.Тищенко (Сірий) згадував у спогадах, що неодноразово «був свідком його розмов із професором, і ніколи не помічав, що б він, в угоду професора, приймав без заперечень усе, що Михайло Сергійович скаже. Не раз я був свідком досить таки горячих дебатів між ними, в яких Джиджора одверто боронив свої позиції»¹¹⁷.

Під час сумнозвісного конфлікту 1913 р. в НТШ І.Джиджора був одним із перших (слідом за І.Франком), хто виступив на боці свого вчителя¹¹⁸. Коли розгорівся конфлікт навколо виданої у Львові 1911 р. брошури М.Грушевського «Наша політика», І.Джиджора разом із М.Мочульським, О.Роздольським та іншими учнями став на захист навчителя, опублікувавши пізніше в співавторстві брошуру «В обороні правди»¹¹⁹, в якій на основі звітів товариства спростовувалися несправедливі закиди на адресу М.Грушевського. Саме з І.Джиджорою в грудневому листі 1913 р. він обговорював обставини появи брошури С.Томашівського («Перед загальними зборами»), спрямованої супроти нього¹²⁰.

В останній рік перед Великою війною І.Джиджора активно працював не лише як бібліотекар НТШ, але й секретар археографічної комісії¹²¹, запрошувався й на засідання Історичного товариства Нестора-літописця, що діяло при Київському університеті¹²². М.Грушевський час від часу стимулював наукові пошуки, як-от у листі з Києва від 11 липня 1913 р. – із проханням поживити наукову роботу¹²³.

11 червня 1914 р. «д-р Іван Джиджора, урядник бібліотеки т-ва» писав до виділу НТШ про свої плани на відпустку – поїхати до Москви, щоби в архівах докомплектувати зібрані документи ще двома новими документами, про які він дізнався пізніше й без яких не хотів би публікувати вже готової до друку своєї збірки¹²⁴.

Перша світова війна заскочила І.Джиджору на літньому відпочинку в рідному селі. Вільно володіючи російською мовою та знаючи російські звичаї, заставецький «Джиджорів Іван» (тоді вже «пан зі Львова» і зять голгочанського священика) намагався захистити односельців від нещастя воєнної пори: арештів, заслань, грабунків і реквізицій. Фактично виступав посередником між місцевими мешканцями й окупаційною владою. Брав участь у зібраннях сільських вейтів, застерігаючи їх від тимчасового москвофільства, активно боронив людей від нападів російських козаків і безправних дій поліції, за що навіть зазнав арешту, проте за пару днів був звільнений. Саме завдяки йому розпорядження російської військової влади виходили українською мовою¹²⁵. Аматорську світлинку І.Джиджори (в капелюсі) було вилучено під час обшуку 10 грудня 1914 р. на віллі М.Грушевського у Львові¹²⁶. У секретному агентурному повідомленні (12 липня 1915 р.) до товариша міністра внутрішніх справ про колишнього студента Львівського університету, члена «мазепинської організації» Галичини І.Джиджору, який нібито знаходився тоді в Києві йшлося, що «він був «правою рукою» професора Грушевського в його мазепинській роботі та й взагалі»¹²⁷. Харківське жандармське управління теж мало довідку про «Українську револю-

ційну організацію» зі справ Київського жандармського управління від 18 серпня 1915 р. «про діяльність відомого мазепинського діяча І.М.Джиджори»¹²⁸. 28 листопада 1914 р. в Києві було обшукано, заарештовано, а відтак вислано до Симбірська «ідейного керівника мазепинського руху», професора Львівського університету М.Грушевського. Серед матеріалів, вилучених під час обшуку, знайдено фотокартки 15 осіб – «визначних діячів українського нелегального руху», в числі яких і світлина І.Джиджори¹²⁹.

Коли російська армія відступила з Галичини, його мобілізували до австрійського війська, де він служив референтом торгово-промислових справ при окружній команді в Любліні.

Після проголошення ЗУНР, в умовах українсько-польської війни 1918–1919 рр. І.Джиджору було призначено військовим комендантом Рави-Руської. Син українського письменника Андрія Чайковського, Микола (згодом відомий математик) у своїй «Автобіографії» згадував про «нашого коменданта міста, д-ра Івана Джиджору, історика, члена НТШ, у чині четаря (лейтенанта)» і його рішучість під час вимушеної евакуації під натиском поляків на Равському фронті, коли він, погрожуючи начальникові податкового уряду міста Панькевичу револьвером, домігся відправки всіх грошей із Рави-Руської (кінець листопада 1918 р.)¹³⁰.

Однак давня спадкова хвороба легенів змусила його залишити цю посаду в грудні 1918 р. – важко хворий, через Сокаль і Тернопіль, він повернувся на рідну Підгаєччину. М.Грушевський надсилав телеграми з Праги, викликаючи туди свого молодшого приятеля на лікування, однак було вже запізно – вони надійшли за кілька днів до смерті. Бракувало потрібних ліків та й важка весна виснажила останні сили. Іван Джиджора помер 22 квітня 1919 р. в 39-літньому віці в селі Голгочах, де й був похований із почесними на сільському цвинтарі, з козацькою шаблею при боці та вкритий червоною китайкою¹³¹.

У невеликій статті-некролозі в «Хроніці НТШ» (1920 р.) ішлося: «дня 22 цвітня 1919 р. помер у Голгочах дійсний член і бібліотекар товариства др. Іван Джиджора»¹³². Володимир Дорошенко згадував, що знав І.Джиджору особисто, в останні роки досить близько з ним зійшовся, «цінячи в нім чоловіка освіченого, з широкими поглядами й широго всеукраїнця. Цілою душею належав він до Великої України і в противність до інших наддністрянців чувся на нашій Сході, як у себе вдома, серед своїх»¹³³. У «Листах до молоді», які М.Грушевський опублікував на шпальтах першого числа за серпень 1921 р. неперіодичного органу соціалістичної української молоді «Наш стяг» у Відні, містилася присвята: «Пам'яті найдорогших учеників і друзів: Івана Джиджори і Миколи Федюшка-Євшана»¹³⁴. Д.Дорошенко змістив у фундаментальному «Огляді української історіографії», уперше надрукованому 1923 р. в Празі, згадку про І.Джиджору та його праці¹³⁵. Оцінюючи доробок галицької школи істориків України й НТШ, Д.Багалій в історіографічному вступі до свого соціально-економічного нариса 1928 р. нагадував «про І.Джиджору, що писав майже виключно з історії Лівобічної України на підставі архівних джерел Москви й України»¹³⁶.

М.Грушевський продовжував опікуватися сім'єю І.Джиджори. У листі до К.Студинського з Києва від 27 січня 1928 р. він просив його знайти для вдови, Наталії Джиджори, сталий заробіток та задля гонорару для неї надіслати письмову згоду на видання творів її чоловіка, «що був моїм найближчим учеником і приятелем»¹³⁷. Того ж року він таки домігся виплати Наталії Джиджорі 65 доларів¹³⁸.

У березні 1930 р. з ініціативи М.Грушевського в Києві відбулося засідання Комісії Західної України ВУАН для вшанування пам'яті І.Джиджори у зв'язку з 50-літтям від дня народження та 10-ми роковинами з дня смерті¹³⁹. Із цієї нагоди історична секція ВУАН упорядкувала й видала окремим, 36-м томом, збірку його історичних праць під назвою «Україна в першій половині XVIII віку.

Розвідки і замітки» («як вінець на його могилу, на знак вдячності і вираз глибокого смутку ... від сеї утрати») ¹⁴⁰. Передмову до цього тому написав його «науковий батько» – академік М.Грушевський, який розпочав її такими словами: «В дослідженню історії Гетьманщини займають поважне місце праці покійного Івана Джиджори, незважаючи, що це були праці молодого, початкуючого історика, і він мав змогу працювати над сею темою всього кілька літ... Рідка і визначна була се людина... Як людина визначався чесним і витривалим характером, живим громадським інстинктом, широким світоглядом і об'єктивністю. Як дослідник – виявляв гарне методичне виконання, здібности до ширшого синтезу – і разом темперамент совісного, скрупульозного дослідника... Він заглядав глибоко в сучасне громадське й політичне життя і в минуле, вмів досвідом і обсервацією сучасного помагати собі в орієнтації серед фактів минулого. Був патріотом в кращім розумінню слова, глибоко відданим інтересам мас, свобідним від всякої національної виключности; завсіди орієнтувався на широкі вселюдські перспективи і енергійно поборював всякий провінціалізм, «патріотизм своєї дзвіниці» ¹⁴¹. Загалом, він був одним із перших дослідників, хто проаналізував маловивчений період між гетьмануванням І.Мазепи й К.Розумовського, звернувши особливу увагу на постої російських військ в Україні в роки Північної війни й прояви жорстокості, пов'язані з цим, демагогічну агітацію царського уряду проти гетьмана й козацької старшини та витончений фіскальний грабіж періоду Першої Малоросійської колегії й російсько-турецької війни 1735–1739 рр., здійснив історичну реконструкцію економічної політики, показав розвиток торгівлі, соціальний статус українського селянства, політичну пасивність і деморалізацію козацької старшини під впливом терору та інкорпораційних заходів російського уряду. У 1933 р. Д.Дорошенко на шпальтах німецькомовного «Часопису із східноєвропейської історії» прорецензував цю київську збірку ВУАН ¹⁴².

Більш ніж півстоліття потому, від початку 1930-х рр., коли завершився «ВУАНівський ренесанс», і до початку 1990-х рр. тематика з історії Гетьманщини в радянській Україні не лише штучно випала з поля зору дослідників, але й зник сам невинний для тодішньої політичної кон'юнктури термін для означення автономної території зі специфічним козацьким полково-сотенним устроєм. Оскільки він наголошував на державності України з особливою формою самоврядування у вигляді гетьманату, його повсюди ретельно підмінювали нейтральним територіально-географічним терміном «Лівобережна Україна» ¹⁴³. Упродовж десятиліть радянського періоду горезвісні ярлики «націоналістичного псевдовченого», «представника так званої школи Грушевського», часто-густо як вимушені кліше спеціально для цензури, виривали з української історіографії Івана Джиджору. Хіба що українські історики з діаспори цілком справедливо не переставали заносити його до всіх енциклопедичних та інших видань з історії України ¹⁴⁴. На материковій же Батьківщині чесне ім'я вченого й патріота повернулося лише на хвилі національно-державного відродження кінця 1980-х – початку 1990-х рр. ¹⁴⁵

На Провідну неділю, 22 квітня 1990 р., на старому цвинтарі в селі Голгочах тоді ще Бережанського (нині – Підгаєцького) району Тернопільської області відбулося освячення могили, панахида й ушанування пам'яті похованого тут історика Івана Джиджори. Зачинателем цієї благородної справи став місцевий осередок Народного руху України і безпосередньо вчитель історії місцевої школи Тарас Григорович Колодчин. На відновленій могилі встановили символічний березовий хрест, оплетений-перевитий голгочанськими дівчатами хрещатим барвінком, де прикріплено невеличку табличку з коротким, але промовистим написом:

Ту спочиває
український історик
д-р Іван Джиджора
*1880 р. †1919 р.

Іван Джиджора був лише одним із плеяди учнів М.Грушевського, які становили ядро його історичної школи й авангард новітньої української історіографії. Саме ця наукова школа стала благодатним ґрунтом для зростання власної духовної еліти, сприяла появі на початку ХХ ст. особливої категорії – ученого й патріота в єдиній іпостасі. Вдале поєднання мудрої поради наукового метра з великою працелюбністю й талантом молодих істориків дало унікальну можливість М.Грушевському та його учням написати й видрукувати низку позитивістських вартісних праць, які залишаються не тільки пам'ятками історичної думки тієї епохи, але й становлять золотий фонд як національної, так і загальноєвропейської наукової спадщини з української історії.

¹ *Грушевський М.* Спомини / Підгот. тексту і примітки С.Білоконя // Київ. – 1989. – №10. – С.127.

² Детальніше спробу реконструкції наукової біографії див.: *Пришляк В.* Іван Джиджора: життєвий шлях та наукова спадщина // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. – Вип.1. – Нью-Йорк; Л., 1995. – С.196–205 (передрук: Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я.Грицака, Я.Дашкевича. – Л., 1999. – С.193–199); *Пришляк В.В.* Джиджора Іван // *Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т.2: Г–Д. – К., 2004. – С.375.*

³ *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С.31.

⁴ *Грушевський М.* Автобіографія. – Л., 1906. – С.4.

⁵ *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., передне слово, упор., коментарі й післямова Л.Зашкільняка. – К., 1997. – С.215, 220.

⁶ *Винар Л.* Австрійські урядові документи про призначення М.Грушевського професором Львівського університету // *Український історик.* – 1986. – Ч.3–4 (91–92). – С.86.

⁷ *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. (відбитка). – Л., 1894. – С.11; *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – Л., 2002. – С.74.

⁸ *Джиджора І.* Curriculum vitae [1910 р.] // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ, ВР). – Ф. НТШ. – Спр.781/1. – Арк.1; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.26. – Оп.15. – Спр.607. – Арк.28.

⁹ Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ, ВР). – Ф.59. – Спр.578. – Арк.3, 5; *Бордуляк Т.* Твори / Упор. О.Засенко. – К., 1958. – С.458, 462.

¹⁰ ДАЛО. – Ф.26. – Оп.15. – Спр.607. – Арк.28.

¹¹ Там само. – Ф.26. – Оп.15. – Спр.608. – Арк.27; Спр.609. – Арк.40; Спр.610. – Арк.41; Спр.611. – Арк.39.

¹² Там само. – Спр.607. – Арк.21, 34, 107, 116, 118; Спр.608. – Арк.6, 21, 33, 37, 68, 108, 116, 131; Спр.609. – Арк.50, 58, 95, 101, 102; Спр.610. – Арк.54, 60, 101, 133; Спр.611. – Арк.101, 106, 107; Спр.612. – Арк.120, 121.

¹³ *Грушевський М.* Автобіографія / Друк. як рукопис. – К., 1926. – С.13.

¹⁴ У неопублікованих мемуарах із родинного архіву І.Крип'якевича, наданих автором у лютому 1991 р. його сином – Р.І.Крип'якевичем, прізвище вживалося саме у варіанті «Джеджора». Опубл.: *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С.89. Див. також: Архів Івана Крип'якевича. Інвентарний опис / Упор. Я.Федорук. – К.; Л., 2005. – №329. – С.168.

¹⁵ ДАЛО. – Ф.26. – Оп.15. – Спр.607. – Арк.21, 28, 34, 107; Спр.608. – Арк.27, 108; Спр.609. – Арк.40, 50, 58, 66, 95, 101, 145, 196; Спр.610. – Арк.41, 54, 60, 91, 101; Спр.611. – Арк.39, 45, 101, 106, 107; Спр.612. – Арк.120, 122.

¹⁶ *Винар Л.* Галицька доба М.Грушевського // *Український історик.* – 1967. – Ч.1–2 (13–14). – С.13–14.

- ¹⁷ Хроніка українсько-руського Наукового товариства імені Шевченка (далі – Хроніка НТШ). – Л., 1904. – Ч.17. – Вип.1. – С.4.
- ¹⁸ Хроніка НТШ. – Л., 1902. – Ч.12. – С.3; Там само. – Л., 1905. – Ч.21. – Вип.1. – С.3.
- ¹⁹ *Трегуб М.М.* Українські студентські товариства у Львові другої пол. XIX – поч. XX ст. (Огляд архівних документів) // Записки Львів. наук. бібліотеки ім. В.Стефаника. – К., 1993. – Вип.1 (1992). – С.28–29.
- ²⁰ ДАЛО. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.4.
- ²¹ Там само. – Арк.3, 4, 8, 9, 19, 20, 21, 22; ЛНБ, ВР. – Ф.119. – Спр.9 а. – Арк.41, 184, 309.
- ²² *Джиджора І.* [Рец.] // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Л., 1904. – Т.58. – Кн.ІІ. – С.12–23.
- ²³ Хроніка НТШ. – Л., 1904. – Ч.19. – Вип.3. – С.17.
- ²⁴ *Пришляк В.* Михайло Грушевський та Іван Джиджора / До 100-річчя від початку діяльності М.Грушевського у Львівському університеті: Доповіді й повідомлення наук. конференції. – Л., 1995. – С.55.
- ²⁵ *Джиджора І.* Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. // Записки НТШ. – Л., 1904. – Т.61. – Кн.V. – С.1.
- ²⁶ Там само. – С.40.
- ²⁷ *П[архомен]ко В.* Конец старой Малороссии (1733–1788 годы в истории левобережной Украины) // Киевская старина. – 1905. – Т.91. – С.344.
- ²⁸ *Грушевський М.С.* Автобіографія. – К., 1926. – С.13.
- ²⁹ *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія). – С.90, 98.
- ³⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.6–6 зв., 7.
- ³¹ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2196. – Арк.1.
- ³² *Грушевський М.* Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.V.
- ³³ Записки НТШ. – Л., 1905. – Т.67. – Кн.V. – С.33–36.
- ³⁴ Там само. – Т.68. – С.28–31.
- ³⁵ *Гирич І.Б.* Організація М.С.Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С.73.
- ³⁶ *Грушевський М.С.* Автобіографія. – С.23.
- ³⁷ Про В.Герасимчука та його наукову спадщину див.: *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII в. // Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944): Львів. істор. праці. Джерела. – Вип.1. – Л., 1994.
- ³⁸ *Грушевський М.* Передмова. – С.V.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. – С.IV.
- ⁴¹ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1 – Спр.42. – Арк.66 зв., 70; Спр.154. – Арк.9, 10.
- ⁴² ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.11–13 зв.
- ⁴³ Там само. – Арк.1.
- ⁴⁴ Хроніка НТШ. – Л., 1906. – Ч.25. – С.8–9.
- ⁴⁵ *Джиджора І.* Реформи Малоросійської колегії на Україні в 1722–3 рр. // Науковий збірник присвяч. проф. М.Грушевському. – Л., 1906. – С.353–354. Посилання на цю працю див.: *Франко І.* Пісня про Правду і Неправду // Записки НТШ. – Л., 1906. – Т.70. – Кн.2. – С.13. У сучасній українській історіографії період Першої Малоросійської колегії вичерпно розкрито в кандидатській дисертації та монографії В.М.Горобця «Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I» (К., 1998) (в історіографічному огляді, між іншим, автор критично зазначив і про внесок І.Джиджори в дослідження цього питання (с.28)).
- ⁴⁶ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.163 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.163.
- ⁴⁸ *Джиджора І.* Україна в першій половині 1738 р. // Записки НТШ. – Л., 1906. – Т.69. – Кн.І. – С.82–83.
- ⁴⁹ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2196. – Арк.4.
- ⁵⁰ Хроніка НТШ. – Л., 1906. – Ч.25. – С.15.

- ⁵¹ Джиджора І. До питання про свобідний перехід посполитих на Україні в 20-х рр. XVIII в. // Записки НТШ. – Л., 1906. – Т.70. – Кн.2. – С.168–170.
- ⁵² Хроніка НТШ. – Л., 1906. – Ч.27. – С.2.
- ⁵³ Грушевський М. Передмова. – С.VII.
- ⁵⁴ Джиджора І. З новішої української історіографії // Записки НТШ. – Л., 1906. – Т.71. – Кн.ІІІ. – С.134–157.
- ⁵⁵ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2196. – Арк.3.
- ⁵⁶ Джиджора І. Справа поминання гетьманського імені на «переносі» // Записки НТШ. – Л., 1906. – Т.72. – Кн.IV. – С.142–144; Джиджора І., Кривецький І. Часописи українсько-руські // Там само. – Т.73. – Кн.V. – С.166–186.
- ⁵⁷ Хроніка НТШ. – Л., 1907. – Ч.31. – Вип.III. – С.7.
- ⁵⁸ Там само. – С.19.
- ⁵⁹ Дорошенко В. Д-р Іван Джиджора // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч.2. – С.63.
- ⁶⁰ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2317. – Арк.13, 13 зв.
- ⁶¹ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади / Упор. О.Сидоренко та Н.Сидоренко // Пам'ять століть. – 1997. – №6 (9). – С.37.
- ⁶² Коротку загальну характеристику публіцистичного доробку І.Джиджори на шпальтах «Літературно-наукового вісника» див.: Качкан В.А. Із школи Михайла Грушевського (Іван Джиджора – історик, політолог, публіцист, громадський діяч) // Зб. праць Науково-дослідного центру періодики. – Вип.6. – Л., 1999. – С.512–513; Його ж. «Проти патріотизму своєї дзвіниці» / Історик Іван Джиджора із школи Михайла Грушевського // Перевал. – 1999. – №1. – С.119.
- ⁶³ Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ). – 1906. – Т.34. – С.202–203; 596–597; Т.36. – С.333–334.
- ⁶⁴ Там само. – 1907. – Т.39. – С.451–452.
- ⁶⁵ Там само. – С.156–158, 445–446; Т.40. – С.362–363.
- ⁶⁶ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.22–115 та ін.
- ⁶⁷ Про цей період життя історика детальніше див.: Пришляк В. Студентські роки Івана Джиджори (1902–1907) // На службі Клію: Зб. наук. праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000. – С.380–392.
- ⁶⁸ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.11.
- ⁶⁹ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.585. – Арк.14, 19; «Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности». Письма А.С.Лаппо-Данилевского М.С.Грушевскому. 1905–1914 гг. / Публ. И.Б.Матяш // Исторический архив: Россия и Украина XVI–XX вв. – 2002. – №4. – С.142, 143–144.
- ⁷⁰ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.167, 175–177, 179–179 зв, 180–182, 190–194, 197.
- ⁷¹ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2317. – Арк.48–49 зв.
- ⁷² ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.186 зв. – 187.
- ⁷³ Там само. – Арк.187. На цю тему див.: Бутич І. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1731 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (зб.ст.). – Вип.12. – К., 2001. – С.401–406.
- ⁷⁴ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.192 зв.
- ⁷⁵ Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства юстиции» до історії гетьманщини // Записки НТШ. – Л., 1908. – Т.86. – Кн.VI. – С.59.
- ⁷⁶ Його ж. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр. – С.32–33. Див. також: Пришляк В. Гетьманат доби Даниїла Апостола: спроба відновлення козацької автономії // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. ст. – Ч.2. – Чернівці, 2004. – С.34.
- ⁷⁷ Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.57,131.
- ⁷⁸ Грушевський М. Украинский Пьемонт // Украинский вестник. – 1906. – №2. – С.104; Грушевський М. Галичина і Україна // ЛНВ. – 1906. – Т.36. – Кн.12. – С.489–496.
- ⁷⁹ ЛНВ, ВР. – Ф.11. – Спр.1655. – Папка 110. – Арк.1; Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упор. В.Качкан. – Л., 2001. – С.93.
- ⁸⁰ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.265. – Арк.12.
- ⁸¹ Там само. – Арк.16.

- ⁸² Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства). – Т.1. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – №296. – С.219.
- ⁸³ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.164 зв.
- ⁸⁴ ІЛ, ВР. – Ф.3. – №3278. – Арк.1–22.
- ⁸⁵ *Мочульський М.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і припинки // Записки Наук. товариства у Києві. – Т.29. – К., 1928. – С.272.
- ⁸⁶ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.162 зв.
- ⁸⁷ Там само. – Арк.174, 175,176.
- ⁸⁸ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.265. – Арк.110.
- ⁸⁹ Щоденники М.С.Грушевського (1904–1910 рр.) / Публ. та комент. І.Гирича // Київська старовина. – 1995. – №1 (310). – С.18–19, 21, 23, 24, 25.
- ⁹⁰ *Грушевський М.* Щоденник / *Гирич І., Тодійчук О.* Щоденник Михайла Грушевського за 1910 рік // Український історик. – 2002. – Ч.1–4 (152–155). – С.108.
- ⁹¹ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.56, 57 зв., 58, 76–78 зв.
- ⁹² Хроніка НТШ. – Л., 1910. – Ч.43. – Вип.ІІІ. – С.1.
- ⁹³ Там само. – Ч.44. – Вип.ІV. – С.6–7.
- ⁹⁴ *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – Л., 1910. – Т.98. – Кн.ІVІ. – С.55–74; Л., 1911. – Т.101. – Кн.І. – С.63–100; Т.103. – Кн.ІІІ. – С.54–97; Т.105. – Кн.ІV. – С.50–91. Відтак після смерті І.Джиджори вийшла як окремий 36-й том історичної секції ВУАН під назвою «Україна в першій половині ХVІІІ віку. Розвідки і замітки» / З передм. акад. М.Грушевського. – К., 1930. – С.1–96.
- ⁹⁵ *Його ж.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Записки НТШ. – Л., 1911. – Т.105. – Кн.ІV. – С.88–89; *Пришляк В.В.* Джиджора Іван Миколайович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Вид. 2-е, доп. і переробл. – К.; Запоріжжя, 2006. – С.155.
- ⁹⁶ ДАЛО. – Ф.26. – Оп.15. – Спр.727. – Арк. 187, 211.
- ⁹⁷ *Кордуба М.* [Рец.] // Діло. – 1912. – Ч.230 (12 жовтня). – С.1–3; *Пришляк В.* Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор // До джерел: Зб. наук.праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.ІІ. – С.535–538.
- ⁹⁸ Див.: *Kameron R.* A Consise Economic History of the World from Paleolithic Times to the Present Second Edition. – New York, 1993. – P.182–186; *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира от палеолита до наших дней / Пер. с англ. – М., 2001. – С.184–189; *Юхименко П.І., Леоненко П.М.* Історія економічних учень. – К., 2000. – С.38; *Адагуров В.* Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця ХVІІІ століття). – Л., 2002. – С.205.
- ⁹⁹ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1301. – Арк.1.
- ¹⁰⁰ *Джиджора І.* «Анафема» // Діло. – 1909. – Ч.149 (10 липня). – С.1–2.
- ¹⁰¹ *Його ж.* Полтавське «свято» // Там само. – 14 липня; *Його ж.* Протест українців з Бельгії проти святкування 200-ліття погрому України Москвою на українській землі // Там само. – 19 липня. Про історичну публіцистику І.Джиджори в «Ділі» див. також: *Качкан В.* «Проти патріотизму своєї дзвіниці». Історик Іван Джиджора зі школи Михайла Грушевського // Хай святиться ім'я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (ХІХ – перша половина ХХ ст.). – Кн.4. – Івано-Франківськ, 2000. – С.151.
- ¹⁰² ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1301. – Арк.1–20; *Пришляк В.* Мирон Кордуба та Іван Джиджора: рецензент і автор. – С.538–542.
- ¹⁰³ ДАЛО. – Ф.26. – Оп.15. – Спр.1348. – Арк.493.
- ¹⁰⁴ *Грушевський М.* [Рец.] // ЛНВ. – 1912. – Май. – Т.LVII. – Кн.V. – С.391–392.
- ¹⁰⁵ ДАЛО. – Ф.26. – Оп.15. – Спр.727. – Арк.156.
- ¹⁰⁶ *Грушевський М.* [Рец.] // ЛНВ. – 1912. – Май. – Т.LVII. – Кн.V. – С.391.
- ¹⁰⁷ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1301. – Арк.33–43; *Джиджора І.* До історії Генеральної військової канцелярії // Записки НТШ. – Л., 1912. – Т.CVII. – Кн.І. – С.39–51.
- ¹⁰⁸ *Щурат В.* [Рец.] // Діло. – 1912. – Ч.264 (23 листопада). – С.1.
- ¹⁰⁹ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2317. – Арк.238; Хроніка НТШ. – Л., 1913. – Ч.54. – Вип.ІІ. – С.5.
- ¹¹⁰ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.35.

- ¹¹¹ Наша політика (Гльосси до брошури проф. М.Грушевського) // Діло. – 1911. – Чч.273 (9 грудня) – 279 (16 грудня). – С.1–2.
- ¹¹² Там само. – Арк.175.
- ¹¹³ Хроніка НТШ. – Л., 1913. – Ч.54. – Вип.ІІ. – С.3.
- ¹¹⁴ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.45.
- ¹¹⁵ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1: 1907–1917. – К., 2000. – С.210.
- ¹¹⁶ ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.265. – Арк.1–151; Спр.447. – Арк.1–349; ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.17, 164–166, 184–186 та ін.
- ¹¹⁷ Сірий Ю. Київ (Уривок з споминів) // Літературно-науковий збірник. – Ганновер, 1946. – С.52; Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Тараса Шевченка 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С.48.
- ¹¹⁸ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2276. – Арк.7 зв.
- ¹¹⁹ Михайло Грушевський. Наша політика. Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упор. Л.Винар, Є.Пшеничний. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – №1–4. – С.223–231 (опубліковано 4 листи І.Джиджори до М.Грушевського за 1911–1913 рр., підготовлені до друку С.М.Паньковою); Чикаленко Є. Щоденник. – Т.1: 1907–1917. – К., 2000. – С.295.
- ¹²⁰ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.164–164 а.
- ¹²¹ Діло. – 1912. – Ч.153 (9 липня). – С.7.
- ¹²² ЛНБ, ВР. – Ф.НТШ. – Спр.781/3. – Арк.1.
- ¹²³ ЦДІАЛ. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2316. – Арк.165–166.
- ¹²⁴ Там само. – Спр.2317. – Арк.238.
- ¹²⁵ Дорошенко В. Д-р Іван Джиджора // Життя і мистецтво. – 1920. – Ч.2. – С.62.
- ¹²⁶ ЦДІАК. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320. – Арк.114 (конверт), XV, XVI, 210.
- ¹²⁷ Там само. – Ф.365. – Оп.2. – Спр.56. – Арк.74.
- ¹²⁸ Там само. – Ф.336. – Оп.4 с. – Спр.20. – Арк.127.
- ¹²⁹ Там само. – Арк.120 зв.
- ¹³⁰ Чайковський М. Автобіографія // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упор. Б.З.Якимович. – Т.3. – Л., 2002. – С.74–75.
- ¹³¹ Документальний нарис-есе про Івана Джиджору з трьох розділів: «Заставці. Початок», «Львів. Сходження» і «Голгочі. Вічність» було підготовлено для львівського видавництва «Каменяр» ще навесні 1991 р. Оpubлікована лише третя, заключна частина про останнє десятиліття життя І.Джиджори (1909–1919). Див.: Пришляк В. «...Визначна була се людина» // Тернопіль. – 1992. – №2 (6). – С.38–40 (передрук у зб.: Віночок тернових доль. – Бережани, 1994. – Вип.2. – С.4–13).
- ¹³² Хроніка НТШ. – Л., 1920. – Ч.63–64. – Вип.І–ІІ. – С.54.
- ¹³³ Дорошенко В. Д-р Іван Джиджора. – С.62.
- ¹³⁴ Грушевський М. Листи до молоді // Наш стяг. – Відень, 1921. – Ч.1 (серпень). – С.15.
- ¹³⁵ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.40, 171, 197.
- ¹³⁶ Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Т.1. – К., 1928. – С.43.
- ¹³⁷ ЦДІАЛ. – Ф.362. – Оп.1. – Спр.281. – Арк.177; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – №259. – С.219.
- ¹³⁸ Там само. – Арк.193, 196; №273. – С.230; №274. – С.231.
- ¹³⁹ Павлик О. Засідання Комісії Західної України для вшанування пам'яті Івана Джиджори // Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ, ІР). – Ф.Х. – Спр.17895. – Арк.1–2.
- ¹⁴⁰ НБУВ, ІР. – Ф.Х. – Спр.17895. – Арк.2; Джиджора І. Збірник праць про Гетьманщину // НБУВ, ІР. – Ф.Х. – Спр.14829. – Арк.1–258.
- ¹⁴¹ Грушевський М. Передмова // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С.V, VII.
- ¹⁴² Doroženko D. [Rez.] // Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1933. – В.VII (n.f. V.III). – S.116–119.
- ¹⁴³ Пришляк В. Періодизація історії Гетьманщини: дискусійні питання // IV Міжнародний конгрес українців. Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч.І: Від давніх часів до початку XX ст. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.206–207; Пришляк В. Гетьманщина в українській історіографії 1910–1930-х рр.: студії політики і суспільства // Міжнародний науко-

вий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття». Доповіді та повідомлення. – Т.4. – Чернівці, 2001. – С.47.

¹⁴⁴ Енциклопедія українознавства / Ред. В.Кубійович. – Т.2. – Париж; Нью-Йорк, 1956. – С.507; Ukraine. A Concise Encyclopedia / Ed. by V.Kubijovyc. – Vol.I. – Toronto, 1963. – Р. 567; Грушевський М. Іван Джиджора – історик Гетьманщини // Підгаєцька земля: Історично-мемуарний збірник / НТШ, Український архів. – Т.ХХІV / Гол. ред. Т.Гунчак. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1980. – С.105–109; Encyclopedia of Ukraine / Ed. by V.Kubijovyc. – Vol.I:A–F. – Toronto; Buffalo; London, 1984. – Р.777 etc.

¹⁴⁵ Колодчин Т., Пришляк В., Савчук В. «...Визначна була се людина» // Нове життя (Бережани). – 1989. – №49 (20 квітня). – С.2; Пришляк В. Україна першої половини ХVІІІ століття в історичних розвідках І.М.Джиджори // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. та повідомл. молодіжн. наук. конференції. – Л., 1990. – С.106–107.

The article deals with the life and scientific activities of the Ukrainian historian Ivan Dzhydzhora (1880–1919), one of the representatives of Mykhailo Hrushevs'kyi's L'viv Historical School, who devoted himself to studying history of the Hetmanate in the first half of the 18th century. Dzhydzhoras's scientific inheritance and forming of the historical views are analyzed.

С.В.Кульчицький*

ГОЛОД 1932 Р. В ЗАТІНКУ ГОЛОДОМОРУ-33

У статті аналізується голод в Україні, який розпочався з кінця 1931 р. і тривав до середини 1932 р. Жертвами голоду стали до 150 тис. селян. На відміну від Голодомору 1933 р., викликаного конфіскацією всіх продовольчих запасів у селян, голод 1932 р. був наслідком надмірних хлібозаготівель з урожаєм 1931 р.

В українській і світовій історіографії голод 1932–1933 рр. в Україні розглядається як цілісне явище, спричинене надмірними заготівлями хліба. У цьому є певна логіка, тому що безрозмірні хлібозаготівлі справді мали своїм наслідком смерть селян від голоду і в першій половині 1932 р. (під час вилучення врожаю 1931 р.), і в першій половині 1933 р. (під час вилучення врожаю 1932 р.). Однак смертність від голоду в першій половині 1932 р. вимірювалася десятками тисяч, а в першій половині 1933 р. – мільйонами селянських життів. Об'єднання в одне ціле подій 1932 і 1933 рр. маскує цю жахливу різницю.

Автор зосереджує у статті увагу на аналізі голоду, викликаного надмірними хлібозаготівлями з урожаю 1931 р. Ця тема важлива сама по собі. Разом із тим її дослідження допоможе зрозуміти ситуацію, в якій Й.Сталін прийняв взимку 1932–1933 рр. страхітливе рішення про застосування проти українського селянства терору голодом.

Усі дослідники вважають голод 1932–1933 рр. в СРСР рукотворним і пов'язують його із суцільною колективізацією сільського господарства. Вони не помиляються, хоч у причинно-наслідковій зв'язки треба внести одне суттєве уточнення: голод спалахнув у вже колективізованому селі. Точніше було б пов'язувати його з економічною кризою, викликану форсованими темпами індустріалізації СРСР і здійсненими за 1930–1931 рр. примусовими соціально-економічними

---

* Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.

перетвореннями на селі. Ці перетворення, по-перше, істотно підірвали продуктивні сили сільського господарства. По-друге, що більш важливо, створений лише за два роки колгоспний лад одразу опинився в стані кризи.

Діючи методом проб і помилок, Кремль не відразу вийшов на такі параметри перетворень, які забезпечували хоча б мінімальне врахування інтересів безпосередніх виробників у сільському господарстві. Типовим прикладом є намір комунізувати селянство, який мало не розв'язав на початку 1930 р. нову громадянську війну. Головними, однак, були інші причини. Їх лише дві: по-перше, невміння Кремля своєчасно абсорбувати новий сегмент радянської економіки з десятками мільйонів виробників; по-друге, прагнення негайно і в максимально великих обсягах вилучити і використати за межами сільського господарства вироблений у ньому продукт. Розглянемо обидві причини в названій послідовності.

Націоналізація в 1918–1920 рр. галузей виробництва поклала початок існуванню планової економіки, яка могла функціонувати лише за командами ззовні. Коли сталінська держава загнала у колгоспну клітку десятки мільйонів селян, на селі виник лад, адекватний уже існуючій директивній економіці. Цей лад міг функціонувати, як і «командні висоти» економіки, тільки за директивами ззовні. Коли директиви через які-небудь причини не доходили до села або виявлялися неякісними, колгоспний лад потрапляв у стан кризи.

Якщо Й.Сталін не розумів цієї закономірності раніше, то він її зрозумів на початку 1933 р. Коли голод у СРСР став фактом, він виступив на січевому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) із доповіддю «Про роботу на селі». Партійні керівники вищого рангу почули від нього слово «голод», але у специфічному контексті: «Поки на селі переважав одноосібний господар, партія могла обмежувати своє втручання в справу розвитку сільського господарства окремими актами допомоги, поради або попередження. Тоді одноосібник повинен був сам дбати про сівбу, про збирання і взагалі про всі процеси сільськогосподарської праці, якщо він не хотів залишитися без хліба і стати жертвою голоду. Із переходом на колективне господарство справа істотно змінилася»¹.

Справді, суцільна колективізація вилучила селян із економіки, яка розвивалася природним шляхом, на основі ринкових регуляторів. Колгоспний лад був складовою частиною ізольованої від ринку командної економіки. У такому вигляді він не міг обійтися без керівництва зверху. Проблема управління сільським господарством набула першорядного значення. Якщо якість управлінських рішень була низькою, якщо ці рішення через різні причини не доходили до кожного окремо взятого колгоспу, то у «судинах» колгоспного ладу, побудованого на відчуженні безпосередніх виробників від засобів виробництва, негайно виникали «тромби».

Держава знайшла сили, щоб загнати селян в артілі, але не спромоглася у перші роки існування колгоспного ладу налагодити системне господарювання. Самих колгоспників стан справ у громадському господарстві мало турбував. Вони бачили, що їхня праця на колгоспних полях не компенсується державою. Тому їхні трудові зусилля зосереджувалися на тому, що вони встигли відвоювати у держави в 1930 р. – присадибній ділянці. Тут вони працювали з ентузіазмом. Присадибна ділянка хоч якоюсь мірою рятувала їх від голоду.

Комуністичне будівництво здійснювалося терористичними засобами, які пробуджували в людській натурі найбільш темні інстинкти. Але навіть сталінська «державно-комуна», яка управляла за допомогою протиставлення людей за соціальними та національними ознаками, мусила виконувати звичайні функції держави по забезпеченню громадського порядку. Та якраз 1930–1931 рр., коли в СРСР здійснювалася суцільна колективізація, сільська місцевість в Україні виявилася майже цілком відірваною від управлінських центрів. Саме ця обставина відіграла вагомую роль у тому, що становище в сільському господар-

стві УСРР у 1931–1932 рр. виявилось істотно гіршим, ніж у будь-якому іншому регіоні.

Перша пореволюційна адміністративно-територіальна реформа відбулася у 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти – в округи. При підготовці реформи існувала тенденція остаточно покінчити з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати губернії. Однак цьому перешкодив Х.Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів надто ускладнить роботу центральних партійних і радянських органів. Наступники Х.Раковського все-таки погодилися на ліквідацію губерній, і з 1925 р. в республіці встановилася триступенева структура управління (центр–округ–район).

Здійснення суцільної колективізації перетворювало сільський район у найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім у кадровому відношенні. Улітку 1930 р., коли відбувся XVI з'їзд ВКП(б), Й.Сталін запропонував скасувати округи і за рахунок окружних працівників, які звільнялися, посилити районні організації.

У Російській Федерації, де поряд з округами існували області, перехід на триступеневу структуру дійсно дозволяв зміцнити кадрами райони, наблизити партійний і радянський апарат до колгоспів. У національних республіках, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів означало перехід на двоступеневу структуру управління (центр–район). Це рішення було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. У виступі на з'їзді голова уряду УСРР В.Чубар спробував вилучити Україну з-під дії вже прийнятого рішення. «У нас 580 районів, – говорив він. – Управляти такою кількістю після ліквідації округів неможливо. Ми повинні укрупнити райони, де що відсуваючи районні центри від села. Відсування на ходу, у процесі сільськогосподарських кампаній мені здається неможливим без зриву роботи. Тому неправильно, що ми повинні негайно ліквідувати округи»².

Однак компартійно-радянське керівництво УСРР було змушене виконати рішення XVI з'їзду ВКП(б) буквально і негайно, тобто укрупнити райони і ліквідувати округи. Починаючи з вересня 1930 р., територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони.

Районна ланка управління від реформи дійсно виграла. Проте керувати сільськими районами зі столиці республіки виявилось абсолютно неможливим. Так-сяк справляючись із чотирма десятками округів, Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. У центральних відомствах стали виникати специфічні управлінські структури по групах районів, які здебільшого відповідали ліквідованим округам. Штати центральних установ стали стрімко збільшуватися. Та це не зарадило справі, а тільки призвело до ще більшої дезорганізації. В.Чубар змушений був визнати, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: «Коли ми отримали сигнали про велике простоювання тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району – що там робиться»³.

У лютому 1932 р. керівники України країни дістали згоду Кремля на утворення п'яти областей, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії, – Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. У районах Донбасу Харків вважав за потрібне зберегти безпосереднє керівництво центральних установ. Лише 2 липня 1932 р. була утворена Донецька область у складі 17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а

також 13 районів Харківської та 5 районів Дніпропетровської областей. 15 жовтня цього ж року була утворена Чернігівська область із 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей.

Навіть після того, як центральні органи скинули із себе тягар сільських районів, безладдя в управлінні тривало, тому що обласній ланці потрібний був певний час для налагодження роботи. Характеризуючи стан справ, голова ВУЦВК Г.Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва, не налагодили цю справу так, щоб село відчуло керівну роль партії»⁴.

Разом із колгоспним ладом народилося й директивне управління колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. «Керівна роль партії» на ділі трансформувалася у суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами. Ілюстрацією такого висновку можуть бути слова С.Косіора: «Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже зовсім безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу»⁵. Отже, нерідко розгاردіш в адміністративно-територіальному поділі ставав не недоліком, а перевагою, тому що перешкоджав тиражуванню «безглуздох вказівок». Самі колгоспи не могли ігнорувати вказівки, не наражаючись на звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності.

Народження колгоспного ладу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. У січні 1931 р. в Москві була скликана Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів встановлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в трудовнях. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єдиною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності⁶.

У теорії вимальовувалася досить логічна система оплати праці, але вона не спрацьовувала. Перш за все виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно – витрат на їх утримання за рахунок невеликого доходу від громадського господарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: «Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудовнів, ніж обслуговуючий персонал»⁷. По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931 р. Виявилось, що у 48% колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася⁸. По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С.Косіора, у 1931 р. не видала на трудовні абсолютно нічого⁹. Отже, у половині артілей колгоспники цілий рік працювали, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок. У сільській місцевості основний продукт харчування – хліб ставав величезним дефіцитом.

Й.Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим пропагандистським апаратом виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працюючими залишок виробленої продукції. Дефіцит хліба в сільській місцевості був викликаний, як це зрозуміло, державними заготівлями.

Документ про посівні площі і врожайність, на основі якого розкладався по колгоспах і визначався хлібозаготівельний план, підписувався тільки першими особами керівної ланки – секретарем райпарткому, головою райвиконкому, головою районної контрольної комісії, начальником райземвідділу і начальником райвідділу ДПУ. Щоб применшити ці дані й відповідно полегшити тягар продрозверстки, немало районних працівників мали мужність колективно йти на фальсифікацію. Слід особливо відзначити солідарність із компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ – організації, яку Кремль використовував для контролю над компартійно-радянським апаратом.

Однак керівники районної ланки перебували під контролем. На Всеукраїнській нараді із розкладки хлібозаготівельного плану керівники Синельниківського району повідомили про врожайність у 26 пудів із гектара, а перевірка показала, що врожай був на рівні 50 пудів. Керівники Скадовського району доповідали про врожай у 20 пудів, а контрольний обмолот показав удвоє більшу цифру. Саботаж сміливців виходив боком сусідам, тому що республіканський план не зменшувався¹⁰.

У кінці жовтня 1931 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники партійних комітетів регіонів доповідали про хід виконання плану хлібозаготівель. Прохання деяких керівників зменшити розкладку, бо інакше не залишиться хліба колгоспникам на їжу, були проігноровані. Нарком постачання А.Мікоян повчально зауважив: «Питання не в нормах, скільки залишиться на їжу і т.п., головне в тому, щоб сказати колгоспам: «У першу чергу виконай державний план, а потім задовольняй свій план»¹¹.

23 грудня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло у присутності Г.Петровського, В.Затонського й А.Мікояна становище в УСРР із хлібозаготівлями і визнало його незадовільним: на 1 грудня республіка виконала тільки 74% встановленого плану. В.Молотову доручалося виїхати в Харків «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»¹².

Стан справ в Україні загострювався з кожним днем. У довідці ДПУ УСРР від 28 грудня вказувалося, що в с. Вороновка Ново-Українського району до правління артїлі прийшла група колгоспників і заявила: «Ми на роботу не підемо доти, поки не дасте хліба. Досить нас обманювати, голодними працювати не будемо». У Ново-Бродській сільраді група колгоспників (150 осіб) організовано висунула сільраді таку вимогу: «Якщо не дасте хліба, ми вас розгонимо. Змогли забрати наш хліб, мусите й нам дати». У с. Москалівка Вовчанського району група колгоспників у кількості до 60 осіб, здебільшого жінки, організовано з'явилася в сільраді і заявила: «Давайте нам хліб, ми голодуємо!»¹³

Отже, у грудні 1931 р. хлібозаготівлі в Україні вже пов'язувалися з голодом. Вони викликали голодування сільського населення і в інших зерновиробних регіонах СРСР¹⁴.

29 грудня у присутності Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель і прийняло відповідну постанову. На цей час встановлений план хлібозаготівель (510 млн. пудів) був виконаний на 79%. Членам політбюро ЦК пропонувалося негайно виїхати в райони республіки й організувати виконання плану впродовж січня 1932 р.¹⁵

В.Молотов залишався у Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною ко-

місією, до неформального складу якої увійшли члени політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств. В архівах відсутні документи за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба. Проте є звіти про дії місцевих керівників, які, згідно з його інструкціями, перетворювали січень 1932 р. в «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинимося на одному з них, опублікованому в багатотомному документальному збірнику «Трагедия советской деревни». Це – телеграма секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д.Міхеєнка, доставлена В.Молотову в Харків 1 січня 1932 р.

Д.Міхеєнко доповідав, що заплановані до здійснення в ударному місяці заходи ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу. У згаданій постанові ЦК детально розписувалися організація роботи в ударному місяці, завдання щодо стягнення хліба по декадах (на першу декаду) і п'ятиденках (на дві останні декади)¹⁶. Методи, за допомогою яких вилучалося зерно, у постанові не розписувалися. Те, що описувалося у телеграмі Д.Міхеєнка, треба віднести до усних вказівок голови РНК СРСР.

У телеграмі вказувалося, що кожна сільрада у сфері дій Зінов'євського комітету КП(б)У не пізніше 1 січня одержить завдання в культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськпарткому упродовж трьох годин після одержання такого завдання розподілить вказаний обсяг продукції між колгоспами. Усі уповноважені мали залишитися на селі до повного виконання річного плану. Із колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався весняний посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба, враховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом весняної сівби». Уповноважені зобов'язувалися підібрати місцевий актив для здійснення такої мобілізації, тобто для обшуків. Передбачався показовий розпуск двох артілей – в Аджамці й Лозоватці «у зв'язку з виявом куркульсько-горлохвватських тенденцій і ворожого спротиву хлібозаготівлям». Уповноважені міськпарткому, секретарі колгоспних осередків і редакція газети «Соцнаступ» зобов'язувалися «організувати широку роз'яснювальну роботу навколо розпуску цих артілей»¹⁷.

В одному випадку ми маємо змогу перевірити, як були реалізовані директиви Молотова. У довідці Наркомзему СРСР, що була підготовлена в лютому 1932 р. для ЦК ВКП(б), вказано: за невиконання хлібозаготівельного плану в УСРР розпущено до 80 колгоспів. При розпуску встановлювався такий порядок, що бідняцькі господарства могли без проблем вступати до найближчої артілі, а середняцькі – тільки за умови виконання ними твердих завдань по хлібу і виплати усіх обов'язкових платежів (від такої виплати одноосібники звільнялися після вступу до колгоспу). «В результаті, – вказувалося у цій довідці, – всі середняки невідомо куди поділися». Ліквідацію колгоспів Наркомзем СРСР назвав найгрубішим перекрученням лінії партії і уряду¹⁸.

В.Молотов вибивав весь наявний хліб незалежно від того, чи виконали колгоспи свої зобов'язання перед державою, чи були боржниками. Продрозкладка, однак, руйнувала державну економіку, коли руйнувала колгоспну. У Харкові це добре розуміли. У постанові ЦК КП(б)У від 28 березня 1932 р. «Про наслідки роботи колгоспів у 1931 р. та про дальші завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» вказувалося: «У ряді районів у зв'язку із хлібозаготівлями були допущені перегини щодо найсумлінніших господарств, коли вони фактично перекидали наслідки безгосподарності погано організованих артілей»¹⁹. Тут все правдиво, крім виразу «в ряді районів», картина була однаковою всюди.

Кремль, однак, дотримувався інших пріоритетів. Й.Сталін і його оточення ставилися до колгоспного ладу лише як до засобу викачування хліба, який був потрібним для форсування темпів індустріалізації. У результаті у першій половині 1932 р. в Радянському Союзі почали проявлятися ознаки справжнього голоду як в місті, так і на селі. Епіцентром голоду, який поглинув життя десятків тисяч людей, стала Україна.

Є можливість подивитися на конкретні результати втілення в життя директив В.Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися в телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д.Міхеєнка. У квітні 1932 р. у Зінов'євський район був відряджений заступник наркома землеробства СРСР А.Гриневич з метою ознайомитися на місці з тим, як проходить сівба. У доповідній записці наркомові Я.Яковлеву він повідомляв, що район колективізований на 98%, із 1 січня його покинуло 28,3 тис. осіб, у тому числі всі кваліфіковані трактористи (усього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався вже у березні, є випадки опухання від голоду. У районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, має державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи – 400 г. Запас продовольства для надання харчової допомоги населенню вичерпується у районних організаціях 5 травня. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину, наявні коні вкрай виснажені, їх дальша експлуатація неможлива²⁰.

А.Гриневич майже не згадував про голодні страждання людей, його цікавили економічні показники. Але з його доповідної записки випливало, що здійснена державою зимою 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, які були вкрай несприятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили, була недалекою, що бачили змушені голодувати колгоспники. У ті дні, коли А.Гриневич обстежував Зінов'євський район, колгоспник Давиденко (Знам'янський район) розмірковував у листі, адресованому Й.Сталіну: «Сказати б недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може цей хліб відправили у посушливі райони, чи може для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер із тракторами голодними сидіть»²¹. Різниця між міркуваннями простого українського колгоспника і заступника союзного наркома землеробства полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий – про виробництво. Але за будь-якої організації виробництва, навіть комуністичної, людський чинник залишався вирішальним.

Через півтора місяці після доповідної записки А.Гриневича Я.Яковлев одержав подібний документ від кореспондента газети «За пищевую индустрию» Ковальова. Записка Ковальова стосувалася двох районів Вінницької області – Уманського й Бабанського. Ковальов писав, що на середину червня в Уманському районі голодує 36 сіл із 39, а в Бабанському – усі села. Під час заготівель, які тривали до кінця березня, був вилучений весь хліб, у тому числі насінневий фонд, а також концентровані корми і сіно. У квітні в райони вже довелося завозити насіння для посівної кампанії і продовольчу допомогу для тих, хто працював у полі. У районах втратили половину тяглової сили, населення поїло майже всю худобу, тому що її не було чим годувати, а потім – усіх собак. Трапилися випадки канібалізму. На вулицях Умані щоденно знаходили трупи селян, які приходили в місто в надії знайти допомогу. Опухло від голоду близько третини сільського населення. Невелика кількість картоплі, яку посадили у квітні, була викопана і з'їдена у травні. Уманському району потрібна, вказував Ковальов, продовольча допомога хоча б для того, щоб зберегти 25 тис. га озимини. Голо-

дуюче населення, не чекаючи жнив, знищить більшу частину посівів, як тільки колос почне наливатися. Журналіст додав, що обидва райони повинні бути звільнені у 1932 р. від хлібозаготівель, бо в іншому випадку «багатючі райони стануть убогими»²².

Як бачимо, у цьому опису теж підкреслювалися довготривалі наслідки здійснених за директивами В.Молотова хлібозаготівель. Через півтора місяці голод розвинувся вже настільки, що ігнорувати його наслідки стало неможливим. Звичайно, Ковальов міг навести в своїй доповідній записці тільки дані по окремих селах. Зокрема, він писав, що з Череповодів (800 дворів) виїхало 85 сімей колгоспників і 90 – одноосібників, а крім того, 152 глави сімей. На кінець травня голодною смертю в селі померло 87 осіб, щоденно вмирало по 4–6 осіб. Налічувалося 250 опухлих від голоду, із них 150 лежачих²³.

Рукотворний голод почав перевертати світогляд вихованого вже радянською владою молодого покоління. В адресованому С.Косіору листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента, комсомольця Т.Ткаченка говорилося: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. В колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»²⁴.

Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, обидва апарати диктатури – компартійно-радянський і чекістський, були застукані їх повторними наслідками. Змушені реагувати на явище, співставне за масштабами з голодом 1921 р., але викликане не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони самі проводили в життя, ці люди розгубилися. Їх першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» із низового управлінського апарату. Зокрема, С.Косіор писав Й.Сталіну 26 квітня 1932 р.: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головоцтва, перекручень, особливо щодо колгоспів. Всілякі розмови про «голод» на Україні слід категорично відкинути»²⁵.

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), голод передався словосполученням «продовольчі утруднення». Щодо України у довідці за січень–березень 1932 р. було сказано так: «В ряді населених пунктів (після чого в дужках подавалися всі утворені на цей час області – С.К.) УСРР спостерігаються продутруднення і випадки голодування колгоспних сімей». Попереджаючи про неповноту даних, чекісти наводили кількісні параметри «продутруднень» – 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися реальні дані – до 50%²⁶. У спецдовідці за першу половину 1932 р. чекісти характеризували голод в УСРР більш відверто. Вони нараховували продутруднення в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР. Повідомлялося, що в цих районах є «численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду». У деяких районах, як вказувалося, були зареєстровані випадки людодійства і самовбивств на ґрунті голоду»²⁷.

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, критично необхідної для рятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив чотири області, а в них – 33 райони (у додатку до постанови політбюро ЦК від 21 червня 1932 р.)²⁸. У свою чергу, в апараті ЦК виділили 11 районів із масовою смертністю, які потребували особливої уваги (у списку, що тут наводиться, вони виділені курсивом)²⁹:

<u>I.Київська обл.</u>	<u>II.Вінницька обл.</u>
1.Бузький	1.Уманський
2.Тетіївський	2.Плисківський
3.Жашківський	3.Львівський
4.Ставищанський	4.Бабанський
5.Володарський	5.Погребищенський
6.Богуславський	6.Тростянецький
7.Лисянський	7.Оратівський
8.Звенигородський	8.Липовецький
9.Тальнівський	9.Томашпільський
10.Білоцерківський	
11.Рокитнянський	<u>IV.Харківська обл.</u>
12.Сквирський	1.Семенівський
<u>III.Дніпропетровська обл.</u>	2.Глобинський
1.Олександрійський	3.Оболонський
2.Долинський	4.Кобеляцький
3.Ново-Празький	5.Нехворощанський
4.Межівський	6.Чутовський
5.Каранський	7.Оржицький

У наведених вище доповідних записках наркомун землеробства СРСР Я.Яковлеву наводилися потворно високі оцінки кількості селян, які у пошуках продовольства покинули свої оселі. Ті з них, хто добрався тільки до найближчого міста в межах України, частіше за все помирили на вулицях. В українських містах хліб можна було дістати тільки тим, хто мав продовольчі картки. Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі республіки, могли придбати (купити чи обміняти) хліб і привезти його додому. У листуванні з Л.Кагановичем Й.Сталін 18 червня 1932 р. роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»³⁰.

За станом на середину липня 1932 р., як вказувалося у довідці секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало у пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців³¹. Ця орієнтовна цифра у перерахунку на всю кількість сільських районів (484) дає майже 3 млн. біженців. Отже, не декілька десятків тисяч...

У цій же довідці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в ЦЧО, Ленінградській і Західній областях, Білорусії, Північно-Кавказькому краї та інших регіонах. «Вони, – підкреслювали чекісти, – діяли деморалізуючим чином на колгоспників розмовами: «Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот»³².

Сталін недаремно побоювався впливу біженців на населення суміжних із голодуючою Україною регіонів. У вихованій радянською школою і пропагандою молоді виникали неприємні питання, з якими вони зверталися в партійні комітети і до редакцій популярних газет. Наприклад, житель с. Лобовка Новоскольського району (ЦЧО) Іван Литвинов звернувся у квітні 1932 р. до газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» із листом такого змісту:

«По всьому нашому району кожний день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за який-небудь кусень хліба вони віддають весь свій мотлох, як то: взуття, одяг і все, що є. Коли їх запитуюмо, чому ви голодуєте, вони відповідають: «Урожай у нас був добрий, але Радянська влада до тих пір «заготовляла» наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, поки не залишилися без фунту хліба». Коли їх запитую-

мо, а хто винний у цьому, вони відповідають: «Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, прирікаючи на голод і злидні – гірше, ніж за кріпосного права». Я сам робітник, комсомолец з 1928 р. і дивуюсь, чи може це бути, щоб Україна голодувала за доброго врожаю? У нас теж є колгоспи, а хліба вистачає, чому ж саме в ЦЧО таке становище? Я звертаю увагу «Известий» на таке явище, тому що «голодні обози» всюди, куди приїдуть, наводять паніку і поширюють ворожі настрої щодо Радянської влади»³³.

Під час хлібозаготівель 1931 р. була запроваджена заборона на перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом. На ґрунтових шляхах місцеві органи влади встановлювали загородзагони з метою «попередження спекуляції хлібом». Не маючи змоги підтримати голодуюче населення, ЦК КП(б)У не став заважати людям займатися самозабезпеченням. 22 березня 1932 р. обкомам партії була відправлена телеграма з повідомленням прийнятої того дня постанови ЦК про усунення обмежень щодо перевозу окремими особами незначної кількості хліба. В областях мали бути відкликані всі загороджувальні загони³⁴.

Проте в середині травня нарком шляхів СРСР видав наказ про категоричну заборону перевезення ручним багажем продовольчих продуктів більше 10 кг (25 фунтів). Органи залізничного ДПУ на підставі наказу вже почали в деяких місцях проводити масові обшуки в поїздах і конфісковувати хліб, що перевозився понад зазначену норму. С.Косіор негайно звернувся до Й.Сталіна з опротестуванням наказу НКШ СРСР. «За теперішнього важкого становища з продовольством у ряді районів України вважаю, що такий наказ є неправильним», – писав він³⁵. Й.Сталін не заперечував, але через два місяці, коли почалася заготівля хліба нового урожаю, він звернувся з чорноморського курорту до Л.Кагановича і запропонував відновити минулорічну заборону на перевезення приватних хлібних вантажів. Л.Каганович наступного дня відповів, що Рада Праці і Оборони вже прийняла постанову про обмеження особистого провезення хліба 16 кілограмами³⁶.

Продрозкладка 1919–1920 рр. не була виконана у повному обсязі через те, що селяни не віддавали продовольчого, фуражного і насінневого зерна. Будь-які загрози з боку влади не діяли на них, тому що мова йшла про їх фізичне існування в найближчому майбутньому. Вивезти зернові фонди з колгоспів у 1930–1931 рр. для місцевої влади було значно простіше, ніж забрати останній хліб у кожного окремо взятого селянина, який провадив господарювання самостійно. Притиснуте вищими партійними інстанціями, районне начальство тиснуло, у свою чергу, на колгоспні правління, обіцяючи їм, що влада село в біді не залишить. Ці обіцянки виявилися порожніми, що викликало у сільського населення гостру реакцію.

Описуючи становище, яке склалося в Україні у листі Й.Сталіну від 26 квітня 1932 р., С.Косіор намагався виявляти оптимізм, але все-таки згадав комуністичною новомовою про головну загрозу для влади: «відсутність хліба, голод є темою, стосовно якої куркуль і його агентура розвивають бурхливу кампанію, пускаючись на всі можливі провокації». Применшуючи руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до неочікуваного прориву по Київській області та районам колишніх Білоцерківського та Уманського округів, а потім обережно зауважив: «за розповідями товаришів, які там побували, у цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрій»³⁷.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. У листах, одержаних між 17 і 23 квітня 1932 р. ЦК КП(б)У (агітмасовий відділ ЦК направив відповідну підбірку безпосередньо Й.Сталіну) поряд зі скаргами лунали й погрози. «У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван – учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по

виявленню антирадянських подій»³⁸. Згадуваний раніше студент Київського рибоводного технікуму Г.Ткаченко у листі до С.Косіора від 18 червня 1932 р. закінчував свої роздуми таким висновком: «Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесе-ть ся іскра в селянство, то спалахне всюди»³⁹.

Вагомим джерелом інформації про настрої в суспільстві були «політичні зведення» з неопублікованих листів у центральні газети. Як правило, до газет зверталися представники інтелігенції, їх дописи нерідко мали аналітичний характер. Надзвичайно інформативною виявилася підбірка листів у газету «Известия», датована 6 липня 1932 р. Жахає апокаліптичним передчуттям Голодомору кореспонденція без підпису з Москви: «Голод на Україні – це результат невмілої нашої політики. Щоденно ми кричимо про наші успіхи, тоді як вокзали переповнюються біженцями голодуючих республік. Цілими сім'ями жебрачать по містах. І цей жах за всього бажання не приховаєш. За чутками, на Україні засіяно менше, ніж на 50%, а це значить, що знову доведеться голодувати. Я вже пережив один раз весь жах голоду, не можу обійти це питання мовчанкою»⁴⁰.

Ця добірка листів показує, що радянські люди були позбавлені об'єктивної інформації. У двох регіонах СРСР лютував страхітливий голод, який забирав життя десятків (в Україні) і сотень (у Казахстані) тисяч людей. Але ті, хто писав в «Известия», знали тільки про те, з чим стикалися на власні очі. Казах Косунбек писав: «Прошу пояснити, чому у нас такий голод? Люди один одного різати почали і людським м'ясом торгувати стали»⁴¹. Дописувач із Москви нічого не знав про Казахстан і питав редакцію: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Чим пояснити, що хліба нема в хлібородній країні, а в Москві на ринку хліба скільки бажаєш? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей вмирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України»⁴².

Українським колгоспникам механізм виникнення їхнього голоду був добре відомий, і вони задавали інші питання, не сподіваючись на відповідь: «Якщо далі триватиме така політика, як у 1931–1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому буде розвалюватися. Хіба можна було забрати весь хліб і фураж аж до насіння, щоб потім люди пухли з голоду? Не тільки люди, але й худоба здихає без кормів, поля залишилися незасіяними»⁴³.

Людина з Конотопу обурювалася тим, що центральна газета показує життя в СРСР цілком благополучним: «Я ж проїхав від Одеси до Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які тучами обступали пасажирів. І у вас вистачає нахабства в центральному органі запевнювати когось, що у нас все благополучно!»⁴⁴.

Із 1 січня по 15 липня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ нарахував в Україні лише 923 масових виступи проти влади, але зробив висновок, що республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за антирадянськими проявами⁴⁵. Чим пояснити, що селянство, у тому числі українське, так слабо реагувало тепер на ту неможливо тяжку ситуацію, в яку воно потрапляло завдяки діям влади? Масштаби антирадянської активності були набагато меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра організувала масовий голод – значно тяжчими для селян.

Причина лежить на поверхні: розкуркуленням Кремль за два роки вилучив із села людей із найбільшим протестним потенціалом. Ті, хто залишався, схильні були задовольнитися поступками влади, зробленими у березні 1930 р. Однак сама влада в особі Й.Сталіна та його команди вважала ці поступки не стратегічними, а тактичними.

Хлібозаготівлями 1930–1931 рр. у сільській місцевості СРСР був фізично знищений ринок. У 1919–1920 рр. радянська влада робила спроби знищити ри-

нок законодавчими засобами. Але тоді залишився нелегальний, так званий «чорний» ринок, який задовольняв половину (як повідомляв В.Ленін) потреб громадян радянських республік у продовольстві. У 1930–1931 рр. влада теж активно боролася з ринком за допомогою законодавства, але ця боротьба мала другорядний характер. Ринок був знищений внаслідок того, що держава вилучила з сільської місцевості всі запаси хліба.

Радянський робітничий клас перебував у матеріальній залежності від держави ще з часів націоналізації «командних висот» народного господарства. Селянство потрапило в таку залежність після суцільної колективізації. Але взаємовідносини робітників і селян із «державою-комуною» кардинально різнилися. Робітники одержували заробітну плату, частина якої була натуралізована за допомогою карткової системи. Цим забезпечувалося їх виживання в умовах зростаючих цін на вільному ринку (обсяги якого скорочувалися під впливом забороного законодавства і конфіскації селянської продукції під виглядом заготівель). Колгоспники, на відміну від працівників радгоспів, не одержували заробітної плати від держави. Держава зовсім не прагнула перетворити колгоспи в радгоспи, щоб не збільшувати обсяг фонду заробітної плати. Вона створила ситуацію, за якої колгоспи здавали їй переважну частку виробленої продукції, одержуючи взамін лише ту кількість промтоварів, яку відповідні державні організації мали намір і бажання виділити для сільської місцевості.

Ми вивчали історію колективізації у СРСР, відштовхуючись від подій, що відбулися. Однак треба пам'ятати, що комуністична революція не мала будь-якого відношення до нормального історичного процесу, підвладного об'єктивним законам історії. Вона являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які були сформовані в головах у вождів комуністичної партії. Під час «соціалістичного будівництва» щось народу вдавалося нав'язати, щось не вдавалося. Полем експерименту була величезна країна, і невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас.

27 червня 1930 р. Й.Сталін у політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) проголосив тезу, на яку історики досі не звертали уваги: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються»⁴⁶. Зате сам автор звернув увагу на процитований уривок і при підготовці «Творів» до друку в 1949 р. відредагував його. Змінена теза виглядала так: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, «вільний» товарообіг ще залишається»⁴⁷. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати ту позицію щодо товарообігу і грошового господарства, яку Й.Сталін займав у 1930–1931 рр. Позиція була, як це зрозуміло, негативістська. Й.Сталін вважав тоді, що побудований соціалізм відрізняється від непу перетворенням товарообігу на продуктообмін і відсутністю грошового господарства. Редагуючи текст, він зняв згадку про грошове господарство і спорядив товарообіг іронічним (у лапках) прикметником «вільний», тобто таким, що не контролюється державою і розвивається за законом попиту і пропозиції.

У 1930 р. з непманським капіталом було покінчено, і кінець непу Й.Сталін пов'язував із перетворенням соціально-економічної природи селянства. Як далеко йшли сталінські плани у цьому відношенні?

Присадибна ділянка і корова були визнаною державою власністю членів артілі. З ідеологічних причин «державою-комуною» не могла співіснувати з приватною власністю, і тому ця власність була оголошена особистою. Проте від перейменування присадибна ділянка не перестала бути тим, чим вона була об'єктивно. Функціонування колгоспів в артільній формі, по-перше, породжувало вільний (без усяких лапок) ринок; по-друге, утверджувало товарно-грошові відносини між містом і селом; по-третє, зберігало грошове господарство і на селі, і в місті.

Цілком ясно, що Й.Сталін вважав свій відступ у березні 1930 р. тимчасовим. Він не відмовився від втягнення в колгоспи всього селянства, про що й заявив на XVI з'їзді ВКП(б)⁴⁸. Він не відмовився й від політики цілковитого позбавлення селян приватної власності, хоча на цьому з'їзді визначив артільну форму колгоспів основною ланкою колгоспної системи в даний момент⁴⁹. Кінець кінцем, суцільна колективізація починалася під гаслом побудови сільськогосподарської артілі, хоч Кремль насправді прагнув цілком позбавити селян приватної власності. Після цього, як Й.Сталін сподівався, автоматично зникли б вільний товарообіг і грошове господарство.

Такими були тоді загальні уявлення про комунізм, перейменованій у 1921 р. на соціалізм. Перехід у «наступ по всьому фронту» мав гарантувати, як сподівався не тільки Й.Сталін, утвердження комунізму в місті і на селі, тобто створення цілісної комуністичної економіки, цілком позбавленої товарно-грошових відносин і ринку. Це підтверджують думки 28-річного економіста М.Вознесенського, який робив тоді стрімку кар'єру в галузі економічного управління. У 1931 р. він надрукував книгу «Хозрасчёт и планирование на современном этапе», в якій пропонував широко застосувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудоднями». Прямий соціалістичний облік і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав справою сьогоднішнього дня⁵⁰.

Важко визначити з точністю до одного тижня, коли саме сталася принципова корекція аграрно-селянської політики Кремля. Однак можна сказати з абсолютною точністю, що вона відбулася під впливом боротьби селянства із владою. Боротьба проходила не стільки в активних формах, скільки в пасивних, які не вимагали ні організації, ні координації. Відмова працювати в громадському господарстві колгоспів була стихійною відповіддю селян на конфіскацію їхньої продукції у формі державних хлібозаготівель.

Мабуть, корекція політики щодо селянства відбулася під час XVII конференції ВКП(б), яка тривала з 30 січня до 4 лютого 1932 р. У виступах на конференції завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О.Стецький і секретар Північно-Кавказького крайкому партії Б.Шеболдаєв називали гроші і торгівлю «пережитками старого суспільства». Однак у доповіді В.Куйбишева і відповідно в резолюції конференції висловлювалася вже переконаність у тому, що на сучасному етапі неможливо замінити торгівлю прямим продуктообміном⁵¹.

Аналізуючи так звані «технологічні» постанови ЦК ВКП(б), ми помічаємо одну важливу деталь: Кремль не робив жодної різниці між колгоспами і радгоспами у справі організації посівної та збиральної компаній, у заходах із догляду за посівами. Крім того, що більш важливо, вироблена у колгоспах продукція фактично вважалася такою ж власністю держави, як продукція радгоспів. Радгоспи навіть так само страждали, як і колгоспи, від бажання держави заготовити максимальну кількість хліба, не рахуючись з інтересами виробництва у новому сільськогосподарському циклі. Але ж між робітниками радгоспів і колгоспниками існувала одна істотна різниця: перші одержували заробітну плату, другі – ні. Виходить, що Й.Сталін вважав достатньою матеріальною компенсацією праці колгоспників у громадському господарстві ту продукцію, яку вони одержували з «подарованої» їм у березні 1930 р. присадибної ділянки. Нерозрізнення колгоспів і радгоспів означало, що «колгоспно-кооперативна» форма власності явочним порядком перетворювалася на державну. Проте ця держава не платила колгоспникам заробітну плату. Мовляв, вистачить вам присадибної ділянки!

Отже, держава не мала наміру взяти селян на утримання. Таку «філософію» Кремля селяни досить рано відчули на власному досвіді. Члени артілі «Незаможник» с.Тишківка Гайсинського району на Уманщині розповіли Г.Петровському (в листі від 25 листопада 1931 р.), що уповноважений із району розпорядив-

ся замість хліба, якого вже не було, забирати картоплю, залишаючи на сім'ю для прогонування не більше 2 пудів. «Він заявив, – говорили вони, – що мужикові дай 5 пуд картоплі і 5 пуд хліба, то він обснується, як павук і нікому нічого не скаже». Але селяни запевняли голову ВУЦВК, що вони не мають наміру мовчати, а шукатимуть вихід, аби не загинути голодною смертю. Вони робили такий висновок: «Краще нехай той загине, хто примушує гинути з голоду працюючу людину»⁵².

Голод, однак, мав одну підступну особливість: він знесилював людину фізично й морально, позбавляв її волі до боротьби. За відсутності депортованих «куркулів» селяни надавали перевагу пристосуванню до існуючої ситуації. Одні з них покидали рідні оселі в пошуках хліба, інші залишалися в селі, сподіваючись, все-таки на державну допомогу. Турбуючись про долю майбутнього урожаю, держава з квітня 1932 р. почала надавати голодуючому з її ласки селу певну допомогу насіннєвим, фуражним і продовольчим зерном.

У збірнику документів, який побачив світло завдяки спеціальній постанові ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р., голоду в першій половині 1932 р. присвячено 69 документів. Зміст майже половини з них (32) стосувався організації продовольчої й насіннєвої допомоги сільському населенню України з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Така кількість документів пояснювалася тим, що допомога надавалася неодноразово невеликими обсягами, а постанови приймалися окремо по кожній області. Наявність великої кількості документів про допомогу створювала враження активної боротьби партійних комітетів із голодом, який із невідомих причин вразив сільську місцевість республіки. Проте друга половина вміщених у збірнику документів про голод у січні–червні 1932 р. давала цілком переконливу відповідь на причину голоду: вилучення по лінії державних заготівель майже всіх хлібних ресурсів.

Усі наведені в збірнику документи адекватно відбивали реальність. Чому ж тоді Й.Сталін забирав усе, а потім децицію повертав? Є тільки одна відповідь на це питання, і вона цілком вкладається в загальну практику комуністичного будівництва в СРСР. У постанові завдань перед промисловістю і сільським господарством хазяїн Кремля керувався одним і тим же методом – «підхльостуванням». У промисловості він схвалював неможливо високі контрольні цифри приросту промислової продукції, змушуючи керівників галузей, директорів підприємств і робітничі колективи тягтися до них з останніх сил. У сільському господарстві він затверджував заготівельні плани, які іноді перевищували зібраний урожай, щоб взяти максимум можливого. Смерть десятків тисяч селян від голоду була для Й.Сталіна єдиним переконливим свідченням того, що заготівельники попрацювали добросовісно.

Та й то Й.Сталін підозрював заготівельників у тому, що вони некваліфіковано, за принципом зрівнялівки, без врахування становища у кожному окремому районі розклали план по районах і колгоспах. «В результаті цього *механічно-зрівнялівського* ставлення до справи, – писав він Кагановичу у Кремль 18 червня 1932 р., – вийшла кричуща неадаптивність, через що на Україні, незважаючи на непоганий урожай, ряд *урожайних* районів опинився в стані *розорення й голоду*»⁵³. Тобто, навіть у середині червня він вважав, що невідомій кількості інших районів вдалося приховати від держави певну частину своїх хлібних ресурсів.

16 лютого В.Молотов і Й.Сталін підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), в якій зобов'язали всі партійні, радянські і колгоспні організації «негайно взятися за справу утворення колгоспних насіннєвих фондів». Ці фонди мали бути утворені безпосередньо в регіонах, зокрема, в УСРР – 60 млн. пудів. Східним регіонам, які 1931 р. постраждали від посухи, держава надавала на-

сінневу і продовольчу позички в розмірі 53,5 млн. пудів. Україна була з добрим врожаєм, і насінневий фонд мусила поповнити з власних ресурсів⁵⁴.

Одночасно Й.Сталін через ЦК КП(б)У звернувся з телеграмою до райпарткомів. У телеграмі він рекомендував для утворення колгоспних насінневих фондів використати «практику громадських самозобов'язань, яка себе добре зарекомендувала на досвіді Середньої і Нижньої Волги». Мова йшла про утворення бригад по збиранню насіння до розмірів, які забезпечували виконання у повному обсязі посівного плану. Бригади повинні були виявляти колгоспи, які мали запас зерна, щоб спрямувати його на допомогу сусідам, а також окремих колгоспників та односібників, у яких можна було б узяти зерно на позичковій основі для поповнення колгоспних фондів⁵⁵.

Наступного дня С.Косіор і В.Чубар звернулися з директивним листом до партійних комітетів і виконкомів рад із роз'ясненням основних вимог сталінської телеграми. Вони підтвердили, що не може бути й мови про відпуск насіння для України з централізованих фондів, оскільки в республіці є всі можливості мобілізувати насінневі фонди за рахунок місцевих ресурсів. Вони визнали також, що у розпорядженні ЦК КП(б)У і РНК УСРР нема власних зернових ресурсів, а тому запропонували «припинити які б то не було розмови про насінневу допомогу з центру і всю увагу партійних організацій колгоспів і радгоспів спрямувати на те, щоб здобути насіння на місці, на організацію взаємодопомоги окремим колгоспам, у яких справді не вистачає насіння»⁵⁶.

Можливо, рекомендована Й.Сталіним «практика громадських самозобов'язань» для утворення колгоспних насінневих фондів спрацьовувала на Волзі. Але в Україні заготівельники під керівництвом В.Молотова так добре працювали, що місцевих ресурсів хліба не залишилося. Однак на початку третьої декади лютого тиск на селян подвоївся: до заготівель у рахунок державного плану, які не припинялися з літа 1931 р., долучалася кампанія з утворення колгоспних насінневих фондів.

Слід віддати належне позиції Г.Петровського, який після 23 лютого (лист не датований) офіційно звернувся до С.Косіора з пропозицією підготувати записку для ЦК ВКП(б). У ній голова ВУЦВК пропонував використати наявні в політбюро ЦК КП(б)У матеріали щодо продовольчого становища у сільській місцевості усіх п'яти утворених на той час областей України. Петровський вважав, що треба просити ЦК ВКП(б) схвалити постанову про припинення хлібозаготівель і відновлення вільної торгівлі хлібом. Голова ВУЦВК просив також звернути особливу увагу на голодуючих дітей і вжити заходів для надання їм продовольчої допомоги з централізованих ресурсів. Нарешті, пропонувалося дозволити заготівельникам здійснювати децентралізовані заготівлі хліба за підвищеними цінами в більш благополучних районах із метою надання допомоги важким щодо продовольчого стану районам⁵⁷.

Невідомо, в якій формі С.Косіор довів до Й.Сталіна те, що пропонував Г.Петровський. Але генсек ЦК КП(б)У дістав можливість звернутися 6 березня до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. Усі зусилля партійних організацій повинні були зосередитися на збиранні посівматеріалу. Уповноважені з хлібозаготівель поверталися на постійне місце роботи⁵⁸.

18 березня політбюро ЦК КП(б)У з власної ініціативи передало Зінов'євську 1000 пудів хліба і Молдавській автономії 1000 тонн кукурудзи на харчування колгоспників. Обсяги допомоги були мізерні, запевнення С.Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходилися з правдою. У постанові по Зінов'євську містилася знаменна фраза: «запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»⁵⁹. Усунуті від реальної влади союзними

відомствами, українські керівники боялися, що голодуючі райони скористаються прецедентом і кинуться до них по допомогу.

Кремль підключився тільки з 21 березня, і це була спочатку тільки виробнича допомога: трактори для МТС, насіння для радгоспів. Тим часом керівники областей бомбардували Харків вимогами надання продовольчої допомоги. Секретар Одеського обкому КП(б)У М.Майоров у листі від 3 квітня запевняв С.Косіора, що становище в Новомиргородському районі аналогічне Зінов'євському і просив для області допомогу в 2 тис. пудів хліба на місяць. Розповідаючи про голодуюче молдавське село Мартоноца, він знайшов нову форму контрреволюційної роботи куркульства: трупи померлих по декілька днів залишалися незакопаними⁶⁰. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло лист і обмежилося однократною допомогою в 1000 пудів хліба⁶¹.

19 квітня союзні відомства уперше погодилися виділити зі своїх резервів на території України 3 тис. тонн проса на харчування колгоспників⁶². Витратити недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на рятування селян від голодної смерті, Й.Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів не існувало і в союзному центрі.

У кінці квітня й на початку травня Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Знята з експорту кукурудза і пшениця передавалася Україні. У Китаї, Персії і Канаді для Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн. пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн. пудів зерна з ЦЧО в УСРР⁶³. У кінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання продовольчої підключилися трести й об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані в самій Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, тюльку та інші продукти.

15 червня Й.Сталін роздратовано написав Л.Кагановичу: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб непотрібно і нема звідки»⁶⁴. 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну⁶⁵. Визрівав новий урожай, і Кремль починав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

Ми можемо губитися у здогадках, не знаходячи документального підтвердження, чому Кремль встановлював УСРР більш напружені плани, ніж іншим хлібовиробним регіонам. Але тактику «підхльостування» у визначенні обсягу хлібозаготівель Й.Сталін застосовував у всіх регіонах. Внаслідок цього держава спочатку вивозила з колгоспів і радгоспів усі зернові фонди, а потім певну частину вивезеного повертала назад, здебільшого у позичковій формі.

Відповідь на те, чому підвищені хлібозаготівельні плани «вибивалися» в Україні з особливою лютістю, може бути обґрунтована документально, але на матеріалі другої половини 1932 р. Проте ці документи мають зворотну силу хоча б тому, що основні дійові особи – ті ж самі: Й.Сталін, проти волі якого вже ніхто не міг іти у вищих сферах державної партії, і В.Молотов, який керував хлібозаготівлями в Україні на переламі 1931–1932 рр. і в осінньо-зимові місяці 1932 р. Відповідь полягає в тому, що УСРР вкупі з її компартійно-радянською верхівкою завжди була на підозрі у генсека ЦК ВКП(б).

«Особливе» ставлення до УСРР під час заготівель з урожаю 1931 р. мало своїм наслідком те, що в республіці спалахнув голод, якого не було в інших хлібовиробних регіонах. Воно проявилось також під час ліквідації наслідків голоду. Допомога Україні виявилася дуже помірною. Комітет заготівель при РПО СРСР у першій половині 1932 р. надав регіонам 107 млн. пудів насінневої і продовольчої допомоги (насінневої – 81, продовольчої – 26 млн. пудів), у тому числі 80,5 млн. пудів – у позичковій формі. УСРР, зокрема, одержала 13,1 млн. пудів допомоги, із них 9,5 млн. – насінневої і 3,6 млн. пудів – про-

довольчої. Із цієї кількості колгоспи одержали 8,8 млн. пудів хліба, а радгоспи – 4,3 млн. пудів⁶⁶.

Наведені факти чудово характеризують жорстко-прагматичний підхід Й.Сталіна до викликаного ним же голоду в колгоспному селі. На короткий час він пішов навіть на скорочення хлібного експорту й закупівлю хліба за кордоном. Але це було зроблено заради рятування посівної кампанії, а не людей.

Й.Сталін дуже повільно переконувався в тому, що колгоспи повинні мати в радянській командній економіці автономний статус. Поступовість формування нових поглядів на місце колгоспів у радянській економіці проявлялася в тому, що економічна криза 1931–1932 рр., яка супроводжувалася голодуванням селянства хлібовиробних регіонів, ще не переконала сталінську команду в Кремлі відмовитися від продрозкладки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава не бажала вступати у податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Вона продовжувала вважати колгоспні поставки хліба самій собі «першою заповіддю» колгоспників. Проте критична ситуація в селі змусила державу розв'язати на користь селянства проблему корови – головної продуктивної ланки присадибного господарства.

Проблема, яка здавалася нібито розв'язаною ще у березні 1930 р., знову поставила під час завершення суцільної колективізації у 1931 р. У Кремлі поставили завдання створити на селі «соціалістичний» сектор, який взяв би на себе постачання місту не тільки хліба, але й м'ясомолочної продукції. Це означало, що у створюваних у ході суцільної колективізації артілях треба було організовувати товарні молочні ферми. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив на порядок денний питання «Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах». Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах – до 600 тис., у тому числі на молочних фермах – до 150 тис.⁶⁷

Тут знову слід звернути увагу на те, що партійне керівництво ставило на одну дошку колгоспи і радгоспи у справі створення молочних ферм. Виходило так, що колгоспи повинні були практично безплатно, мабуть, на засадах «другої заповіді» поставляти державним заготівельним органам м'ясомолочну продукцію.

Такий підхід виказував елементарну економічну неграмотність сталінської команди в Кремлі. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що в Кремлі сподівалися, забираючи у селян останню корову?! Адже ніхто селянам не збирався виплачувати за роботу в громадському господарстві колгоспу заробітну плату.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати негласну сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у формі критики сучасного стану речей констатував цілком незадовільне використання ініціативи самих колгоспників щодо усупільнення продуктивної худоби, особливо молодняка⁶⁸. Це був недвозначний натяк на те, щоб натискувати на селянство у справі створення товарних молочних ферм. Місцева влада зрозуміла натяк і протягом півроку спроби переведення корів колгоспників у колгоспне стадо відбувалися безперервно і в різних формах.

Хвиля примусових усупільнень призвела до серйозного загострення обстановки на селі. Ставало цілком ясно, що без корови-годувальниці селяни у громадському господарстві просто не працюватимуть. Й.Сталін відчув, що треба відступити. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою «Про примусове усупільнення худоби» засудив практику усупільнення корів і проголо-

сив: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»⁶⁹.

У документі вказувалося також на необхідність сприяти колгоспникам, які не мали великої рогатої або дрібної худоби, у купівлі і вирощуванні молодняка для особистих потреб. Напруження вдалося зняти, і Й.Сталін у січні 1933 р. так оцінив цей епізод: «У Радянської влади було в недавньому минулому мале неперозуміння з колгоспницями. Справа йшла про корів. Але тепер справа з коровою уладнана, і неперозуміння відпало. Ми добились того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови»⁷⁰.

Й.Сталін виявив зайвий оптимізм (третина господарств колгоспників залишалася в Україні безкорівною, навіть у 1936 р.)⁷¹, але не в цьому справа. Постанова ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. утверджувала право продажу колгоспами засобів виробництва (у даному разі – молочної худоби) членам колгоспу і, відповідно, право купівлі колгоспом худоби у колгоспників. Цим самим визнавався існуючий реально факт відчуження колгоспників від зосереджених у громадському господарстві засобів виробництва. Право купівлі-продажу означало як визнання автономності колгоспного ладу в системі командної економіки, так і визнання неможливості існування колгоспного виробництва у нетоварній формі. Від цього вже залишався один крок до відмови будувати взаємовідносини між містом і селом на засадах продрозкладки, яка стала причиною глибокої кризи колгоспного ладу в момент його утворення. Й.Сталін, як уже зазначалося, не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги в селі була прийнята постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося доцільним «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану й утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у своїх колгоспних лавках». Торгівля м'ясом і м'ясопродуктами дозволялася після виконання плану державних поставок за постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 травня 1932 р. «Про план скотозаготівель і про м'ясну торгівлю колгоспників та одноосібних трудящих селян»⁷².

Славнозвісна постанова про «колгоспну торгівлю» була насправді дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції (у назві другої постанови серед учасників торгівлі вже фігурували одноосібники).

Є документ, який показує, чим керувалася сталінська команда, запроваджуючи «колгоспну торгівлю». Це – схема промови, з якою Л.Каганович виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. Чорнові записи уперше були опубліковані В.Васильєвим і Ю.Шаповалом у 2001 р. Стосовно «колгоспної торгівлі» в записнику Л.Кагановича маємо такий текст (без пунктуації й зі скороченнями, які легко зрозуміти):

«Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

- 1) чтобы лучше сеяли
- 2) успокоить бушевавш украинск мужика
- 3) доходность
- 4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудовней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники»⁷³.

Селяни могли «краще сіяти» (тобто сіяти, доглядати за посівами та збирати хліб) тільки в одному випадку: коли вони були б упевнені, що держава задо-

вольнитися частиною вирощеного врожаю, а не присвоюватиме собі все. Ця нехитра істина вже була підтверджена відмовою В.Леніна від продрозкладки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишилася у нього, у тому числі продавати її на вільному ринку.

«Колгоспна торгівля» означала, що колгоспи могли продавати на ринку те, що у них залишилося після розрахунків із державою. Виручку вони могли витрачати на внутрішні потреби, у тому числі на розподіл між колгоспниками у вигляді грошової частини трудодня. Торгівля означала також, що колгоспники могли продавати на ринку частину продукції, яку одержували на зароблені трудодні у натуральному вигляді. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом – окрім трудоднів, окрім громадської частки, як твердив Л.Каганович, а перетворенням зароблених селянами трудоднів із натуральної у грошову форму. Колгоспи, як визнавав Л.Каганович, були нерентабельні. Він тільки не додавав, що відсутність доходів була наслідком закупівлі у колгоспів продукції державою за символічними цінами.

Важливо було тільки одне: щоб у колгоспів залишався хліб після виконання державного плану. В іншому випадку вони не могли розраховуватися з колгоспниками по трудоднях. Якраз такої впевненості у трудівників сільського господарства не було, і вони не поспішали радіти. Навесні 1932 р. ніхто не знав, скільки ресурсів для вільної торгівлі залишиться у колгоспів і колгоспників після виконання державних зобов'язань. Усі розуміли, що постанова з відстроченим на сім місяців строком дії може мати лише пропагандистське значення.

Із метою приглушення «гострих настроїв» серед голодуючого селянства влада зробила два політичні кроки.

По-перше, була скасована третя депортація «куркульства». 13 квітня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішило провести чистку колгоспів і виселити від 30 до 35 тис. селянських сімей у віддалені регіони СРСР⁷⁴. 4 травня був затверджений план операції ОДПУ по регіонах виселення і вселення: 38300 сімей по СРСР у цілому, у тому числі по УСРР – 6 тис. сімей, які підлягали виселенню на Урал; депортація здійснювалася у травні⁷⁵. Однак 16 травня політбюро ЦК ВКП(б) дало відбій і запропонувало чекістам «окремі контрреволюційні злісні елементи на селі вилучати в порядку індивідуального арешту»⁷⁶.

По-друге, із метою перемикання селянського гніву за нищівні хлібозаготівлі з партійних комітетів високого рангу на «низовку» була організована так звана «Драбівська справа». За «перекручення» партійної політики в галузі хлібозаготівель ЦК КП(б)У розпорядився заарештувати всю керівну верхівку Драбівського району – секретаря райпарткому, голову райвиконкому, голову РК РСІ, голову райпрофради, начальника міліції, народного суддю, уповноважених по хлібозаготівлях, голів сільрад і колгоспів, усього 33 особи. Після закінчення слідства політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, в якій вказувалося: «в хлібозаготівельній кампанії 1931 р. районні керівні партійні та радянські органи брутально викривляли політику партії, підмінили в боротьбі за хліб масово-політичну роботу серед колгоспників, одноосібників – незаможників і середняків голим адмініструванням і самоуправством, вдалися в ряді сіл до куркульського провокаційного знуцання над селянством»⁷⁷. Більшість підсудних була засуджена до різних строків тюремного ув'язнення (максимум – 5 років). Робота виїзної сесії Верховного суду УСРР у Драбові 18–30 червня 1932 р. широко висвітлювалася засобами масової інформації.

Хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1932 р. здійснювалася, як і попередня, на засадах продрозкладки. Це призвело до дальшого руйнування продуктивних сил у сільському господарстві. Намагаючись попередити стихійний спалах антирадянських виступів в Україні, який за своїми масштабами багатократно

перевищив би виступи на початку 1930 р., Й.Сталін у січні 1933 р. вилучив під виглядом натурального штрафування за борги по хлібозаготівлях усі продовольчі запаси у селянських садибах. Саме це послужило причиною страхітливого Голодомору. Разом із тим сталінська команда в Кремлі визнала, нарешті, необхідність відмовитися від продрозкладки у відносинах між містом і селом. За колгоспами було визнане право власності на вироблювану ними продукцію. 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна на державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Податковий характер хлібопоставок означав, що вирощене понад обсяг зобов'язань перед державою зерно належить тільки колгоспникам і мусить використовуватися ними на власний розсуд. Те, що колгоспникам було завчасно відомо, скільки зерна вони повинні відвантажити державі за обов'язковими поставками і як плату за послуги МТС, створювало заінтересованість у результатах колективного господарювання.

Отже, у січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, в якому ми їх знаємо. Одним своїм обличчям (громадським господарством) вони оберталися до державного сектору економіки, а іншим (присадибним господарством колгоспників) – до вільного ринку. У Радянському Союзі завдяки цьому збереглися товарно-грошові відносини.

¹ Сталін Й. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.221.

² XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва; Ленинград, 1930. – С.168.

³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.388.

⁴ Там само. – С.389.

⁵ Там само.

⁶ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – Москва, 1963. – С.196.

⁷ Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т.3. – К., 1971. – С.37.

⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.393.

⁹ Більшовик України. – 1931. – №11–12. – С.25.

¹⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.230.

¹¹ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С.72–73.

¹² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Москва, 2001. – Т.3. – С.217, 218.

¹³ Там же. – С.222.

¹⁴ Кондрашин В.В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – С.74–75.

¹⁵ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.227.

¹⁶ Там же. – С.228–230.

¹⁷ Там же. – С.239–240.

¹⁸ Там же. – С.279.

¹⁹ Партактивіст (Харків). – 1932. – №9. – С.2.

²⁰ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.363–365.

²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.153.

²² Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.389–390.

²³ Там же. – С.389.

²⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.184.

²⁵ Там само. – С.148.

²⁶ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.318.

²⁷ Там же. – С.420.

²⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.187–188.

²⁹ Командири великого голоду. – К., 2000. – С.226–227.

³⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – Москва, 2001. – С.179.

³¹ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.420.

- ³² Там же. – С.427.
- ³³ Там же. – С.312.
- ³⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.135.
- ³⁵ Там само. – С.167.
- ³⁶ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. – С.239.
- ³⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.149–150.
- ³⁸ Там само. – С.152.
- ³⁹ Там само. – С.185.
- ⁴⁰ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.407.
- ⁴¹ Там же. – С.408.
- ⁴² Там же.
- ⁴³ Там же. – С.410.
- ⁴⁴ Там же. – С.409.
- ⁴⁵ Там же. – С.421.
- ⁴⁶ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва; Ленинград, 1930. – С.37.
- ⁴⁷ Сталин И. Сочинения. – Т.12. – С.307.
- ⁴⁸ Там же. – С.285–290.
- ⁴⁹ Там же. – С.286.
- ⁵⁰ Вознесенский Н.А. Хозрасчёт и планирование на современном этапе. – Детское Село, 1931. – С.12, 16.
- ⁵¹ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. – Москва, 1932. – С.180, 193, 211.
- ⁵² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – К., 1992. – С.366.
- ⁵³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С.179.
- ⁵⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.115–116.
- ⁵⁵ Там само. – С.118.
- ⁵⁶ Там само. – С.119.
- ⁵⁷ Там само. – С.121.
- ⁵⁸ Там само. – С.123.
- ⁵⁹ Там само. – С.134.
- ⁶⁰ Там само. – С.144.
- ⁶¹ Там само. – С.145.
- ⁶² Там само. – С.146.
- ⁶³ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.362–363, 365.
- ⁶⁴ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. – С.169.
- ⁶⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.190.
- ⁶⁶ Командири великого голоду. – С.216.
- ⁶⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – С.183.
- ⁶⁸ Там само.
- ⁶⁹ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.298.
- ⁷⁰ Сталин И. Твори. – Т.13. – К., 1951. – С.251.
- ⁷¹ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. – К., 1970. – С.136.
- ⁷² Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.910.
- ⁷³ Командири великого голоду. – С.337–338.
- ⁷⁴ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.357.
- ⁷⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.428.
- ⁷⁶ Трагедия советской деревни... – Т.3. – С.367.
- ⁷⁷ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.391.

The article analyses the famine in Ukraine, which occurred from the end of 1931 till the middle of 1932. About 150 thousand peasants became the victims of the famine. Unlike the forced starvation of 1933, caused by the confiscation of all peasant food stocks, the famine of 1932 was the result of excessive grain procurements from the harvest of 1931.

О.М.Веселова*

ПІСЛЯВОЄННА ТРАГЕДІЯ: ГОЛОД 1946–1947 рр. в УКРАЇНІ

У статті на архівних джерелах та свідченнях очевидців розкриваються причини голоду 1946–1947 рр.: антинародна політика компартійно-державної влади в умовах апогею сталінщини, конфіскаційні хлібозаготівлі, надмірні податки, неоплата праці колгоспників-кріпаків, вивезення зерна з України тощо. Висвітлюється перебіг голоду, що переріс з початку 1947 р. в голодомор. Показуються соціальні наслідки лихоліття, масова смертність населення України.

Тема голоду 1946–1947 рр. в радянські часи замовчувалася, через що науковцям була недоступною. «Голодні 1946–1947 роки якимось заховалися в історичному літописі за 1933-м, 1941–1945 роками. Але в пам'яті народній вони ще й нині озиваються болем... Вони й по сьогодні залишаються однією із трагічних сторінок історії українського народу, писаних рукою віроломного диктатора», – зазначав у 1993 р. відомий дослідник голодоморів І.Шульга¹. Замість слова «голод» у науковій літературі вживалися лише слова «недорід», «неврожай», «продовольчі труднощі» тощо.

Перша згадка про повоєнний голод датується 1988 р.² У 1989–1990 рр. з'явилися розвідки науковців І.Кожукала, А.Перковського, С.Пирожкова, І.Маковійчука, Ю.Пилявця³. 1991 р. опубліковано підготовлену останнім у співавторстві з І.Вороновим брошуру «Голод 1946–1947»⁴. Завершуючи її текст, автори зазначали: «Історія післявоєнних літ, зокрема голодомору 1946–1947 рр. на Україні, не писана ще в такому обсязі, як історія страшних 1932–1933 рр. Вона стривожено промовляє устами очевидців і потерпілих від тієї трагедії та неспішливо мовить скупими публікаціями письменників, публіцистів»⁵.

1992 р. І.Маковійчук і Ю.Пилявець написали розділ «Голод 1946–1947 рр. в Україні» у книзі «Сторінки історії України ХХ століття»⁶. Того ж року опубліковано статтю І.Біласа «Голокост на Україні в 1946–1947 рр.»⁷. Про голод 1946–1947 рр. в УРСР зазначали у видрукуваній 1992 р. книзі А.Жуковський і О.Субтельний⁸ та останній у відомій монографії «Україна: історія»⁹.

Робота активізувалася у зв'язку з підготовкою до відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Ряд доповідей дослідників проблеми післявоєнного голоду було заслухано на міжнародних і регіональних конференціях. Наприкінці 1995 – на початку 1996 рр. обширну публікацію унікальних матеріалів із закритих раніше фондів колишнього партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині – ЦДАГО України), Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів влади й управління УРСР (нині – ЦДАВО України), архівів КДБ, МДБ та МВС УРСР (тепер – Державний архів Служби безпеки України, Архів МВС України) на тему голоду 1946–1947 рр. подав «Український історичний журнал»¹⁰. А наприкінці 1996 р. вийшла друком підготовлена в Інституті історії України НАНУ, упорядкована науковцями й архівістами, перша в Україні та світі книга «Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали»¹¹, створена на базі раніше недоступних фахівцям документів із спецфондів ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДА СБУ, Архіву МВС України, ряду обласних держархівів.

У колишньому СРСР проблему голоду 1946–1947 рр. досліджував російський історик В.Ф.Зима. Його монографія, опублікована 1996 р., написана на базі документів та матеріалів центральних російських архівів, преси й наукової літера-

* Веселова Олександра Михайлівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

тури, у тому числі українських дослідників. Стверджуючи рукотворність, штучність і утаємничуваність повоєнного голоду, автор наголосив на тому, що в кризовій повоєнній ситуації уряд СРСР єдиний вихід із неї вбачав в адміністративно-законодавчому посиленні примусових заходів, податковому удушенні села. У книзі показано загальні закономірності й характерні особливості голоду, його руйнівний вплив на подальшу соціально-демографічну ситуацію в країні. В.Ф.Зима дійшов висновку, що він був наслідком трьох найголовніших причин: післявоєнних труднощів, посухи 1946 р., політики продрозверстки та запізнилої неефективної допомоги голодуючим із боку держави. Голод відбувся, стверджував автор, із вини правлячих структур усіх рівнів. Із цим не можна не погодитись, але варто підкреслити, що владна вертикаль діяла за наказом Москви¹².

Важливою подією стала перша в Україні й світі міжнародна наукова конференція на відзначення 50-ї річниці голоду 1946–1947 рр., проведена 27 травня 1997 р. в Києві Інститутом історії України НАНУ та Асоціацією дослідників голодоморів в Україні. Директор інституту академік В.А.Смолій, відзначивши набутки й поступальність досліджень із голодознавчої тематики, наголосив на необхідності її подальшого вивчення. Обговорення на науковій конференції теми голоду 1946–1947 рр. в УРСР стало поштовхом до дальшої активізації дослідження цієї актуальної проблеми. Збірник матеріалів, опублікований 1998 р., містить статті-доповіді провідних учених С.Кульчицького, В.Марочка, Дж. Мейса, Р.Пирога, В.Сергійчука, інших науковців із різних областей держави. Унаслідок дискусії повоєнний голод визнано штучним. Серед рекомендацій конференції – необхідність системного вивчення матеріалів, розширення зв'язків із науковцями з регіонів України й зарубіжних держав, поповнення джерельної бази досліджень шляхом виявлення документальних даних та збору спогадів-свідчень очевидців голоду. Конференція прийняла рішення звернутися до уряду країни з проханням дати подіям 1946–1947 рр. в УРСР правову оцінку¹³.

З активізацією вивчення проблеми голоду в колективних працях опубліковано документи й свідчення населення, а також аналітичні матеріали¹⁴. З початку 1990-х рр. у цьому напрямі йшла дослідницька робота в регіонах. Етапною науковою працею стала монографія І.Шульги «Людомор на Поділлі», один із розділів якої («Третій людомор»¹⁵) присвячено голоду 1946–1947 рр. у краї. Хоча книга має регіональну назву та зміст, її автор до висвітлення проблеми підійшов ширококомасштабно.

Дослідницька робота в Україні значно поживилась у зв'язку з піввіковою річницею післявоєнного голоду. У 1996 і 1997 рр. побачили світ наукові видання про голод на Полтавщині й Миколаївщині¹⁶. Фактичний матеріал про голод 1946–1947 рр. у Подільському краї містить двотомник свідчень та документів «Портрет темряви» (автор-упорядник П.Ящук¹⁷). 2004 р. побачила світ книга «Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення», де повоєнному голоду присвячено окремий розділ («Голодні повоєнні роки»), наповнений також свідченнями людей, які пережили тяжке лихоліття¹⁸.

Однак за наявності певної кількості праць, змістом яких є в основному розширення джерельної бази, досліджувана тема потребує дальшого ґрунтовного вивчення. До цього вчених спонукає 60-річчя повоєнного лихоліття, нагальна потреба донести до громадськості, у тому числі й світової, правду про голодомор-47.

Руйнний спадок залишився населенню УРСР після Другої світової війни: 28 тис. розорених, знищених і 250 спалених сіл, майже повністю зруйноване сільське господарство. Голод українському народу було організовано в СРСР у післявоєнні роки, коли відбулася стабілізація комуністичного режиму, реставрація системи підпорядкування радянських республік московському центру. Основним у мирний час залишалися відбудова та мілітаризація радянської імперії. Адже й

по війні в економіці СРСР панували військові пріоритети. Головним змістом господарського розвитку держави Й.Сталін уважав розбудову військово-промислового комплексу (ВПК). «Метал – для виробництва зброї й обладнання – для підприємств, паливе – для підтримки роботи заводів, фабрик і транспорту, бавовна – для виробництва обмундирування, хліб – для постачання армії», – роз'яснював він на зустрічі з виборцями Москви 9 лютого 1946 р.¹⁹ Радянська економіка була націлена на зростання військового потенціалу країни за рахунок інших галузей господарства, що програмувало подальший її розвиток. Нарощування військового виробництва й мілітаризація СРСР відбувалися на руїнах. Економіка підпорядковувалася зовнішньополітичним та ідеологічним програмам. Пріоритетною її галузю в період апогею сталінщини була індустрія. Село ж відігравало роль донора промисловості. Воно після війни в залежній від московського центру Україні перебувало під постійним пресингом державної компартії.

Й.Сталін і його найближче оточення (В.Молотов, Г.Маленков, А.Жданов, Л.Каганович) здійснюючи господарську політику неринкового типу на основі ідеї безтоварного соціалізму з розрахунку залежності аграрного сектора від розвитку промисловості, через партійно-державну вертикаль влади, механізм адміністративно-командної системи, посилення репресій для відновлення та нарощування ВПК, підтримки урядів новостворюваних країн «народної демократії», як майбутніх союзників у новій світовій війні, до спалаху якої, як агресії держав Заходу, готувався СРСР, мілітаризуючи економіку й збільшуючи стратегічний резерв зерна, вилучали із села хліб та іншу сільгосппродукцію.

У знекровленому українському селі по війні залишалося мало працюючих. Багато молодих чоловіків загинули на фронтах війни, а живих тримали, зволікаючи з демобілізацією, в армії. Тому основною робочою силою були жінки, чисельність яких серед працюючих 1946 р. становила майже 80%. Широко використовувалася дитяча праця. 1947 р. в колективних господарствах працювали 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років²⁰. У них також нараховувалося понад 1 млн. дорослих непрацездатних – похилого віку та хворих селян, які брали участь у виробництві. Загальна нестача робочої сили в колгоспах і радгоспах України становила 630,7 тис. осіб²¹. Лише 77,2% довоєнних становили 1946 р. посівні площі²². Через брак сільськогосподарської техніки та коней обробіток землі колгоспники змушені були здійснювати за допомогою корів. А нерідко бувало й так, що впрягаючись у борони й плуги, жінки самі обробляли рілля.

Незважаючи на надзвичайну ситуацію в українському селі, за планами імперського центру, воно, як і раніше, повинно було фінансувати розвиток промисловості, яку Й.Сталін уважав первинною, а аграрний сектор – вторинним. Селянство, за планами радянського керівництва, повинне було вносити своєрідну «надданину»: сплачувати державі не лише звичайні податки, прямі та непрямі, а й переплачувати за товари промисловості. Сільське господарство недоотримувало коштів і через низькі ціни на аграрну продукцію. Данина, про яку Й.Сталін висловлювався, як про тимчасову, зберігалася також після війни. Зросли її розміри. За 1946–1953 рр., приміром, у сільському господарстві СРСР було вироблено 298 млрд. руб. національного прибутку (з урахуванням частини, реалізованої й в інших галузях), а використано з цієї суми в аграрному секторі лише 193 млрд. руб. (з урахуванням частки його в загальнодержавних витратах). Це означало, що 105 млрд. руб. перейшло із села в інші сфери економіки²³. У повоєнний час існували, як і раніше, так звані «ножиці цін» – різниця між низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію й дуже високими роздрібними. Перші, встановлені державою ще в 1928 р., фактично не змінювалися аж до 1953 р.²⁴

Уважаючи репресії необхідним елементом наступу соціалізму, Й.Сталін сприяв широкому їх застосуванню як в економіці в цілому, так і в аграрному

секторі зокрема. Адміністративно-командне керівництво регламентувало, як, де й коли проводити сільськогосподарські роботи, визначало їх технологію. Під цим тиском економічне становище більшості колгоспів в Україні залишалося тяжким. В умовах вилучення значних коштів із сільського господарства державні капіталовкладення в цю галузь були вкрай недостатніми, становлячи разом із внеском колгоспів лише 15% від загальних вкладень²⁵. Через надмірно високі норми обов'язкових поставок та символічні заготівельні ціни колективні господарства СРСР одержували низькі прибутки. Тому в перші повоєнні роки їх виробничі фонди зростали повільно. Й.Сталін, як голова радянського уряду, вважав, що саме відсутність прибутку була стимулюючим фактором розвитку аграрного сектора. «Вождь народів» підкреслював, що за соціалізму «...великі зернові господарства... не потребують для свого розвитку ані максимуму зиску, ані середньої норми зиску, а можуть обмежуватися мінімумом прибутку, а іноді обходяться й без усякого прибутку, що знов-таки створює сприятливі умови для розвитку крупного зернового господарства»²⁶.

Неподільні фонди колгоспів у 1946 р. порівняно з 1945 р. збільшилися на 6,7% і становили 3993,5 млн. руб. проти 3675,2 млн. До 3994 млн. руб. зросли неподільні фонди й пайові внески колективних господарств у 1947 р. Грошові доходи колгоспів у 1946 р. збільшилися порівняно з 1945 р. у тваринництві на 207 млн. руб., у підсобних підприємствах та промислах на 18 млн., в інших господарствах – на 117 млн. руб., але в рослинництві зменшилися на 378 млн. У цілому ж за 1946 р. доходи скоротилися всього на 36 млн. руб. (2512 млн. проти 2548 млн. руб.)²⁷. Це свідчить про те, що голоду в Україні можна було уникнути.

За нормами прибутковості в системі оподаткування колгоспи УРСР були поставлені в нерівні умови порівняно з колективними господарствами РРФСР. Так, на 1 га землі такі норми становили для України 58 руб. проти 46 у Росії, для ріллі – 40 проти 37, для луків – 26 проти 16 руб. Ще вищими вони були для деяких регіонів УРСР. Для Харківського, наприклад, відповідно 88, 62 і 40 руб. Те ж саме відбувалося щодо прибутковості на голову худоби. Ефективність колгоспного виробництва в повоєнний період залишалася низькою. Хоча колгоспи й мали в себе переважну частину основних фондів аграрного сектора, головну частку сільськогосподарської продукції виробляли особисті селянські господарства. Характерною рисою як для СРСР у цілому, так і для України зокрема була провідна роль колгоспів лише у виробництві зерна й технічних культур. В усіх регіонах УРСР (за винятком Кам'янець-Подільської й Житомирської областей) ішов процес скорочення чисельності господарств колгоспників через перетік селян у міста за вербуванням, від'їзд значної кількості переселенців із західних областей, прибулих під час війни. У 1946 р. порівняно з 1945 р. господарств стало менше на 53,9 тис.²⁸ Життєдіяльність села було суворо регламентовано. Центральним компартійним апаратом, за особистими вказівками Й.Сталіна й представників вищого керівництва ВКП(б), розроблялися директиви-постанови, здебільшого спільно з Радою міністрів СРСР, обов'язкові для виконання республіканськими, обласними та місцевими органами, що містили в собі вказівки щодо термінів проведення сільськогосподарських робіт – сівби, догляду за посівами, збирання врожаю, завдання-розкладку кількості різної сільськогосподарської продукції (насамперед зерна), котру беззаперечно повинен був поставити кожен конкретний район.

На українське селянство, змучене тяжкими втратами рідних, розоренням і бідами, насунулася посуха, що охопила 1946 р. південні та східні області України. За даними Республіканського центру спостережень за станом природного середовища, середньомісячна температура весни й літа того року на 2–8°C перевищувала середні показники. Удвічі, утричі, а нерідко й у 5–6 разів нижчою порівняно з цими ж показниками була місячна кількість опадів та набагато біль-

шою – кількість днів із суховіями. Майже таку ж посуху пережили селяни південних областей УРСР й у 1945 та 1947 рр., де становище було надзвичайно тяжким²⁹. Вона, а також малосніжна зима спричинили 1946 р. загибель у колгоспах близько 350 тис. га посівів зернових культур. Посуха викликала недорід також і просапних культур. За їх урожайності по СРСР у середньому 4,1 ц з 1 га в Україні вона становила 3,8 ц. У колективних господарствах Одеської, Ворошиловградської, Харківської областей було зібрано по 2,3–2,9 ц, у Миколаївській – від 1,9 до 3 ц, Херсонській – 1,25 ц, Ізмаїльській – 1 ц. Мало зерна й овочів вродило й на присадибних ділянках селян³⁰.

Однак стихійне лихо вразило не всі регіони однаково. У ряді областей республіки, зокрема західних, центральних та навіть сильно вражених посухою, хоч і строкато, зернові й овочі більш-менш вродили. За умови організованого розподілу всього вирощеного через органи влади голоду в тих умовах можна було б уникнути, забезпечити населення мінімумом продовольства. Замість цього УРСР перетворилася на величезне поле битви з голодними та зuboжilими селянами «за виконання першої заповіді державі» – так називалися в наскрізь заідеологізованому радянському суспільстві хлібозаготівлі.

Стосовно причин, що викликали в Україні повоєнний голод, питання посухи стало певною мірою дискусійним. Якщо 1966 р. російський дослідник І.Волков у публікації «Колгоспне село в перший повоєнний рік» вів мову про посуху й неврожай лише в 1946 р., то статтю, опубліковану 1991 р., назвав уже «Засуха, голод 1946–1947 років», в якій розповів також про події в Україні³¹. Посуху як основну причину голодомору визначали й деякі українські історики. Так, у передмові до книжки «Трагедія в домі» зазначалося, що «...голод 1947-го був прямим наслідком воєнної розрухи 1941–1945 рр. і страшної засухи, що впала на виснажені землі...»³². П.Ящук – автор-упорядник книги «Портрет темряви» – твердив, що посухи в повоєнній УРСР узагалі не було. Так, її справді не було на заході республіки. «Засухи, котра б випалила врожай в Україні 1946 року, не існувало в природі», – зазначав П.Ящук³³. Але не так було, на жаль, у наддніпрянській частині України. На час підготовки зазначеного вище збірника документів науковці Інституту історії України НАНУ отримали від Укрметеоцентру підтвердження наявності посухи в східній та південній частинах України. Проте хоч і мало, усе-таки зернові й подекуди овочі там вродили. У голоді ж, що охопив УРСР, винною була не природа. Серед цілого комплексу причин виникнення та поширення третього радянського голодомору саме репресивна сталінська партійно-державна політика в цілому й хлібозаготівлі зокрема були основними. За директивами центру, через головний інструмент його політики й практики – партійно-державний апарат – із визволенням республіки від окупантів почалося здійснення тотального хлібовикачування з українського села, тобто творення голоду. Із метою «успішного проведення» кампанії хлібозаготівель використовувалася низка відпрацьованих і перевічених на практиці в 1930-х рр. засобів репресивного характеру (визначення врожайності не за реальними показниками, як пропонувалося на місцях, а за видовими, тобто вирахуванням так званого біологічного врожаю «на корені» з кожного гектара посівів представниками органів статистики, доведення до всіх господарств планів держпоставок, насильницьке вилучення хліба з українського села).

Посушливого, неврожайного 1946 р., згідно з постановою Ради міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 26 червня того року, Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в постанові від 4 липня затвердили непосильний річний план здачі зерна державі для України в кількості 340 млн. пудів (5 млн. 440 тис. т)*. Облвиконкоми та обкоми КП(б)У були зобов'язані у дводенний термін «...розробити й довести до районів, а в районах – до колгоспів і радгоспів з урахуванням початку

збиральних робіт п'ятиденні графіки здачі хліба державі з перших днів збирання до повного виконання плану хлібозаготівель із тим, щоб весь план хлібозаготівель з усіх видів здачі був в основному закінчений не пізніше 1 жовтня 1946 р.»³⁴. Незважаючи на наполегливі прохання М.Хрущова, хлібозаготівельний план для України московський центр не зменшив, натомість зобов'язав беззаперечно та якнайшвидше його виконати. ЦК КП(б)У і Рада міністрів УРСР під постійним тиском центру постановою від 22 липня 1946 р. збільшили план обов'язкових поставок зерна 23 областям на 50%, мотивуючи це смугастістю врожаю в різних регіонах, тобто до 362 млн. 750 тис. пудів³⁵. Постанова ЦК КП(б)У й Ради міністрів УРСР від 17 серпня 1946 р. додатково збільшувала обов'язковий план зернопоставок ще 13 областям України на 100%³⁶. ЦК ВКП(б), Рада міністрів СРСР на чолі з «батьком народів» Й.Сталіним вимагали беззаперечного виконання нереального для республіки завдання. Пригадуючи обставини повоєнного голоду, початок хлібозаготівель з урожаю 1946 р., М.Хрущов, який на той час був першим секретарем ЦК КП(б)У та головою Ради міністрів УРСР, у своїх мемуарах зазначає: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси й офіційних документах він «обґрунтовувався науковими даними...». При цьому виходили, головним чином, не з того, що було вироблено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити в народі в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити»³⁷.

Звернення М.Хрущова до Й.Сталіна з проханням знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Останній у телеграмі, що надійшла слідом за його листом, назвав М.Хрущова «сумнівною особою». ЦК ВКП(б), навпаки, вимагав створення «напруженої обстановки», беззаперечного виконання плану, посилення темпів надходження хліба, здачі зерна будь-що. «Голод став неминучим і незабаром почався», – згадував М.Хрущов³⁸. 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів, індивідуальних селянських господарств із метою вилучення всього зерна, записаного в які б то не було фонди: насінневі, страхові, фуражні... Однак через неврожай виконати такий план УРСР була неспроможна. М.Хрущов зазначав, що через звернення до Й.Сталіна він міг потрапити в графу «ворогів народу»: «Тоді це робилося в одну мить – тільки оком встиг кліпнути, як уже відчинилися двері, і ти опинився на Луб'янці. Хоч як я переконував, що записки, котрі послав, відображають дійсний стан справ і Україна потребує допомоги, але лише ще більше збуджував у Сталіні гнів»³⁹. Допомоги з центру УРСР не отримала. Натомість ЦК ВКП(б) постановою від 8 жовтня 1946 р. підкреслив: «Особливо неприпустиме становище у виконанні плану хлібозаготівель у Київській, Сталінській, Дніпропетровській, Полтавській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Кіровоградській і Ровенській областях Української РСР». Він зобов'язав обкоми, облвиконкоми та уповноважених міністерства заготівель на місцях «покінчити з цією протидержавною практикою в хлібозаготівлях і забезпечити здачу державі продовольчих культур за планом»⁴⁰.

Жорсткий пресинг центру стосовно України в справі обов'язкового виконання державних планів хлібозаготівель спричинив відповідну реакцію в республіканських органах влади. У ряді постанов ЦК КП(б)У невиконання планів поставок зерна в державні засіки кваліфікувалось як уникнення найпершого обов'язку, що вважалось фактичним «злочином перед партією й державою».

На хлібовикачування, як і під час голоду 1932–1933 рр., було спрямовано діяльність уповноважених міністерства заготівель СРСР, штат яких в Україні в 1946 р. порівняно з попереднім 1945 р. зріс з 5 до 11,5 тис. осіб. Загальна чи-

* Підрахунки автора.

сельність працівників цього апарату в СРСР 1946 р. становила близько 400 тис. Заготівлі хліба проводилися методом продрозкладки, що застосовувалась як форма примусового вилучення в селян продовольчих ресурсів у часи так званого «воєнного комунізму». Крім того, працівників системи державних заготівель (уповмінзаг) було наділено особливими правами щодо проведення реквізицій. Оформлені ними матеріали розглядалися судами з особливою оперативністю, а щоб підкреслити їхню значущість, було запроваджено спеціальну (на військовий взірць) форму. Їм видавалася («з метою самозахисту») навіть вогнепальна зброя ближнього бою: револьвери, пістолети та ін.

Унаслідок політики центру щодо постійного збільшення планів держпоставок зерна деяким областям, районам, колективним господарствам хлібозаготівельний план підвищувався кілька разів із вимогою обов'язкового його виконання. Але незважаючи на ідеологічний і репресивний тиск, надходження зерна відбувалося повільно, хоча колгоспи й селянські господарства здавали все вирощене. Однак центр уважав, що невиконання Україною плану держпоставок криється не в об'єктивних причинах, а в тому, що партійні та радянські органи не провадять «більшовицької боротьби за хліб», проявляють терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях. Останні звинувачували в тому голів колгоспів і директорів радгоспів, удавалися до покарань. Найчастіше закидали їм «приховування зерна», «розкрадання», «саботаж хлібозаготівель», «антидержавну діяльність», «шкідництво» тощо. «На такого роду терміни реакція Москви, де завжди знаходилися виправдання й для репресій, і для вибивання колгоспної продукції... не барилася», – згадував М.Хрущов⁴¹. За 1946–1947 рр. було засуджено 1312 голів колгоспів, із них на 3 роки позбавлення волі – 513 осіб, на 5 років – 219, на 10 – 112, до розстрілу – 2⁴².

Для так званої «допомоги» відстаючим сільським районам у виконанні держпоставок хліба, заготовити який було просто неможливо через його реальну відсутність, раз за разом направлялися вповноважені ЦК компартії та уряду УРСР. Проте області, райони, колгоспи виконати доведені їм плани держпоставок, здати зерно були неспроможні. Уся адміністративно-командна бюрократична владна вертикаль була спрямована не на врятування людей від голоду, а, навпаки, на подальше вилучення зерна з голодуючих сіл. Здійснювався так званий «оперативний контроль» за хлібозаготівлями, тобто щоденна звітність керівних органів районної ланки перед обласною й останньої – перед республіканською. Лютневий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б) підтвердив «правильність» політики держпоставок сільськогосподарської продукції. Для посилення керівництва Україною, у тому числі хлібозаготівельною діяльністю в республіці, Й.Сталін направив до Києва свого вірного соратника Л.Кагановича, який 3 березня 1947 р. став першим секретарем ЦК КП(б)У – головною особою політичного керівництва. З цієї посади було увільнено М.Хрущова, який залишився головою Ради міністрів УРСР. Секретарем ЦК ВКП(б) із сільського господарства став М.Патоличев. Про хід хлібовикачування, кількість зібраного та обмолоченого зерна в Україні Й.Сталіну доповідалося кожної п'ятиденки. 28 червня 1947 р. Л.Каганович надіслав йому інформацію про відрядження до областей більшості секретарів ЦК КП(б)У й інших працівників для «боротьби з антидержавними тенденціями зниження врожайності та контролю за виконанням постанов XVI пленуму ЦК КП(б)У про збирання й хлібозаготівлі». У доповідній записці Й.Сталіну 17 вересня 1947 р. М.Хрущов та Л.Каганович писали, що за постановою політбюро ЦК КП(б)У забезпечується контроль за роботою кожної молотарки, вивезенням намолоченого зерна на заготівельні пункти, не допускаючи його затримання на токах колгоспів⁴³. Центр, однак, повільні темпи хлібозаготівель у голодуючій Україні не задовольняли.

М.Хрущов, підкоряючись принципу так званого «демократичного централізму», продовжував упроваджувати в життя політику центру щодо хлібозаготівель, суворо вимагаючи виконання установок ЦК КП(б)У в областях. У вересні 1946 р. члени політбюро й уряду виїхали на місця з метою прискорення виконання планових завдань із зернопоставок. Наприкінці 1946 р. питання про хід хлібозаготівель політбюро ЦК КП(б)У розглядало щотижнево. Вимагалася здача хліба до зернини. «Я одержував листи від голів колгоспів просто страшенні. Запади мені в пам'ять, наприклад, рядки такого листа: «Ось, товаришу Хрущов, виконали ми свій план хлібозаготівель повністю, здали все, і тепер нічого не лишилось. Ми впевнені, що держава та партія нас не забудуть, що вони придуть до нас на допомогу». Отже, автор листа вважав, що від мене залежить доля селян... і він гадав, що раз я очолюю українську державу, то не забуду й селян. Я бачив, що він обманюється. Адже я не міг нічого зробити за всього свого бажання, тому що, коли хліб здається на державний приймальний пункт, я не владний розпоряджатися ним, а сам змушений благаючи залишити якусь кількість зерна, котру ми потребували...», – відверто писав у мемуарах М.Хрущов⁴⁴. Але союзний уряд на чолі зі Й.Сталіним турбували не голодуючі люди, не інтереси населення – цікавив лише хліб України.

Архівні документи та свідчення людей, що відображають проведення в УРСР хлібозаготівель і механізм вилучення зерна з голодуючих сіл, підкреслюють особисту причетність Й.Сталіна та його найближчого оточення до визначення непосильних для України планів держпоставок хліба та жорсткий тиск із метою їх беззаперечного виконання, показують діяльність представників вищих органів влади республіки, які приймали до безумовного виконання вказівки центру, двоїстість особи М.Хрущова, з одного боку, як слухняного виконавця волі Й.Сталіна в проведенні насильницької політики, а, з іншого, як людини, котра прагнула допомогти голодуючому населенню республіки.

У суспільстві, наскрізь пройнятому насильством, хлібозаготівельна політика стала основним репресивним фактором, через її механізм відбувалося голодотворення. Найбільшим репресіям піддавалися саме виробники зерна. Зобов'язані рішенням ЦК КП(б)У працювати світловий день (10–11 годин) без вихідних⁴⁵, колгоспники несли тягар непосильної праці, надмірних податків, насильницьких позик, побиття й тому подібного, що перетворювалося по відношенню до них у безперервний терор... Заборонено було продаж хліба на ринку колгоспам, колгоспниками й одноосібниками до виконання ними планів здачі хліба з врожаю 1945–1946 рр. державі. Від цього репресивного заходу темпи здачі не прискорювались, а населення жорстко потерпало. В умовах голоду органи влади, незважаючи на нестерпне становище страждених сіл, забирали з них зерно, овочі. Водночас у державних та партійних документах жодним словом не згадувалося про голодуючих людей, їх тяжку долю. Офіційна преса писала, що українські селяни охоплені «загальним трудовим піднесенням у боротьбі за підвищення врожайності зернових та технічних культур і подальший розвиток соціалістичного сільського господарства».

Одержуючи директиви центру, ЦК КП(б)У й Рада міністрів УРСР прагнули виконати їх будь-якою ціною й у свою чергу доводили завдання областям, районам, а ті вже безпосередньо колгоспам та радгоспам. Партійні й радянські органи всіх інстанцій за вертикаллю спрямовувалися на вилучення зерна в безпосередніх його виробників. Невиконання планів хлібозаготівель призводило до занесення «винних» до числа «саботажників», проти яких застосовувалися репресії. До них потрапляли різні працівники, у тому числі партійні та радянські, голови колгоспів, рядові трударі. Адже центральна влада причину повільного надходження хліба з українського села вбачала не у відсутності зерна, а в поганій роботі керівних і низових партійних органів, підступних діях «ворогів народу».

Й.Сталін і А.Жданов 26 листопада 1946 р. надіслали М.Хрущову та Д.Коротченку директиву з вимогою посилення хлібозаготівель, в якій підкреслювалося: «У ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот і очистку зерна, заганяють багато зерна в так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі...». Центральне керівництво вимагало «...покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель...». Московський центр ставив жорстку вимогу «рішуче припинити всі ці протидержавні дії», «...виявити хліб, що приховується, і забезпечити здачу його державі»⁴⁶.

Це питання постійно розглядалося на засіданнях політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, до областей направлялися керівні працівники УРСР. Постанова ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі на 25 листопада» від 28 листопада 1946 р. за підписом М.Хрущова на виконання вказівок Ради міністрів Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 26 листопада того ж року давала директиву: «...Зобов'язати обкоми КП(б)У, облвиконкоми й уповноважених міністерства заготівель в областях ... викривати й судити приховувачів хліба, злодіїв та розкрадачів, повністю виявити прихований хліб і забезпечити здачу його державі...»⁴⁷. Здаючи за вказівками центру все вирощене, колгоспи були позбавлені можливості оплатити зароблені селянами тяжкою працею трудовні. Голод посилювався.

Вилучення засипаного в насінневі, страхові та інші фонди хліба через фізичну відсутність зерна очікуваного вищою московською владою ефекту не дало. Селяни повинні були здавати хліб державі й з особистих присадибних ділянок. По УРСР заготівлі зерна із селянських господарств становили 3 млн. пудів. До справи хлібопоставок залучалися також підсобні господарства підприємств, військових частин і навіть таборів ув'язнених. Рішенням від 2 листопада 1946 р. ЦК КП(б)У давав вказівку каральним органам: «Директорів підсобних господарств, які затримують здачу хліба державі, притягати до відповідальності, як за саботаж хлібозаготівель»⁴⁸. Щоб викачати зерно, яке для колгоспників та одноосібників було єдиною надією на порятунок, уживалося безліч репресивних «заходів». «ЦК КП(б)У звертає увагу обкомів КП(б)У, облвиконкомів та вповноважених міністерства заготівель на відставання виконання колгоспниками зобов'язань по зернопоставках державі з присадибних посівів і вимагає вжиття заходів із виконання цих зобов'язань у встановлені строки», – зазначалося у високій партійній постанові⁴⁹. На селян із жорсткими вимогами, знущанням, побиттям, аби вилучити хліб, обрушувалися «активісти», «буксири», «буксирні бригади». Останні підключалися до «роботи», коли зерно вже не було фізично, бо плани хлібозаготівель, часто-густо перевищуючи обсяги врожаю, були нездійсненними. Вони по кілька разів проходили по хатах та подвір'ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного чи навіть особисті речі людей, тобто грабуючи їх. Нерідко в 1940-х рр. «буксирами» були ті ж самі «активісти», які грабували майно голодуючих людей у 1930-х рр. Дії колгоспників, які чинили спротив вивозу зерна, оголошувалися «антирадянськими», «націоналістичними», «контрреволюційними», газети вміщували повідомлення про розстріли таких «шкідників». За повідомленням прокуратури УРСР від 23 січня 1946 р., «з відома першого секретаря райпарткому Чернова, у Татарбунарському районі Ізмаїльської області, приміром, були організовані спеціальні бригади з комсомольців під керівництвом секретаря РК КП(б)У Мірошниченка й зав. райуповнаркомзагу Колісниченка для подвірного обходу громадян, проведення обшуків і безспірного вилучення всього знайденого хліба... Обшуки проводились у всіх громадян, незалежно від виконання ними державних зобов'язань. Вилучався не тільки хліб, а й інші сільськогосподарські продукти та навіть домашні речі... Усі обшуки проводилися вночі...»⁵⁰.

Керівників колективних господарств, які до здачі зерна в рахунок плану хлібозаготівель видавали децицю голодуючим виробникам хліба на трудовні, піддавали репресіям. Вища влада забороняла головам колгоспів видавати 15% зерна людям на зароблені трудовні до виконання планів поставки, застерігала від «небезпеки антидержавної тенденції», пов'язаної з «розбазарюванням хліба», «незаконним» його відпуском. Однак навіть за умови вилучення зерна методом продрозкладки, здачі «за першою сталінською заповіддю» всього вирощеного на колгоспних полях і присадибних ділянках партійно-державне керівництво республіки змогло доповісти центру про виконання плану заготівель 1946 р. лише на 62,4%⁵¹.

Воно регулярно інформувало «вождя народів» про хід хлібоздачі. Л.Каганович, обізнаний зі станом справ в аграрному секторі, повсякчас цинічно наголошував, що у всіх проблемах винен «український буржуазний націоналізм». Центр на чолі зі Й.Сталіним відповідальними за невиконання хлібозаготівельних планів уважав саме тих партдержфункціонерів та селян, які пережили окупацію, зазнали впливу чужої ідеології й потребували перевиховання. Зернове питання залишалось основним в обговореннях на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. Таким чином давалися установки на узаконене пограбування села державою.

Однією з основних причин голоду були непосильні для селян податки, що накладалися на присадибні господарства. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок на землю, а також поставляти державі часто-густо надмірну кількість м'яса, молока, яєць та іншої продукції. Не всі сільські жителі мали ділянки таких розмірів, які дозволялися статутом сільгоспартілі. Половина колгоспних дворів не мала корів. Податки встановлювалися на кожне фруктове дерево, кожен домашню тварину. Неспроможні сплачувати їх селяни вирубували сади, вирізали худобу. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалося як «пережиток капіталізму». Й.Сталін уважав, що селяни живуть «заможні» і, як процитував його висловлювання М.Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС, «продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками»⁵². «Вождь народів» вніс пропозицію підвищити податок на колгоспи й колгоспників ще на 40 млрд. руб. у той час, як останні за всю здану й продану ними державі продукцію отримали 26 млрд. руб. ...⁵³.

Селяни голодували. Незважаючи на посуху, поставки продукції з селянських дворів не були зменшені. «...Весною 1947 року кожного дня на роботу йти, а брати на обід нічого. Яйця мати збирає, треба здати державі 300 штук. Молока треба здати щодня 3–4 літра. Податок заплатити за землю, обійстя. Ще податок за кожне родюче дерево. Картоплі багато треба здати державі. Приходить спеціальна комісія й заставляє підписуватись на позику (облігації), диктують суму. Мати не підписує, тому що нема грошей, треба щонайменше 500 крб. Приходять ще кілька разів, а потім починають тероризувати вночі, о 1–2-й годині ночі. Мати не витримує й підписується на позику. А затим збирає яйця, молоко, сметану й – один вузол спереду, а другий – ззаду – іде пішки 15 км на базар торгувати гроші на податок, позику, на гас освітлювати хату, на мило, меншому брату на книги, зошити, а ми повинні голодувати. Наш батько, а її чоловік, загинув у 1944 р. за наше світле майбутнє, і нікому до цього нема діла...», – свідчив М.Удод з м. Кременчука Полтавської області, колишній колгоспник с.Курган Лебедянського району Сумської області⁵⁴. На повну потужність працювали судові органи, стягуючи недоїмки із селян за невчасну сплату податків.

У 1946–1947 рр. боржників серед колгоспників було багато. Так, в УРСР недоїмки по м'ясу становили 37,8%, по молоку – 46,5%, по яйцю – 60,8%, по вовні – 18,2%, по бринзі – 57,1%. До тих, хто вчасно не виконував поставки, застосовувалися штрафи. «Тов. Гречуха, може, я сплатила трохи із запізнен-

ням, то Ви знаєте, що рік був трудний, а в мене сім'я велика – 12 душ. Я не мала звідкіля, а мала всього-на-всього одну корову-первістку..., я не мала за що дітей кормити й чим кормити. А я купувала молоко, яєчка й здавала державі. Я весь час зі своїми дітками працюю в колгоспі, виробила в цьому році 727 трудоднів на 1 листопада 1947 р. І коли я заболіла, лежала в городі в лікарні, мене суд 1-го участка (суддя т. Власенко) судив, но заочно, за неуплату своєчасно податку й присудив 6 тис. руб. штрафу, і в мене прийшли, забрали последню корову й посиротили моїх дев'ятеро дітей, оставили без молока, і поки я прийшла з лікарні, корову забрали й продали на ярмарку за 3 тис. руб. Я ж одна на все село многодітна, син із 1927 р. в армії служив, прийшов у вересні. Так чим же я провинилася перед нашою батьківщиною, що в мене забирають последнюю корову, я ж її тільки й діждалася із теляти, а то все время мої діти були голодні без молока. ...Ми [за] всі борги з державою розрахувалися», – промовляє архівний документ про лист-скаргу колгоспниці із с.Тупальці Житомирської області Т.Ткачук до голови Верховної Ради УРСР від 2 грудня 1947 р. про надмірне державне оподаткування в голодний рік⁵⁵. Таке явище, як стягнення непосильних податків, для українського села в голодні роки було типовим.

Одна зі складових голодотворення – мізерна оплата, а радше неоплата праці селян. Тисячі й тисячі їх виконали значні обсяги робіт у колгоспах, здійснили великі затрати праці в колективних господарствах. Проте від них і від держави не отримали не лише ніякої платні, а потерпали від голоду. Хоч у середньому по УРСР на 1 трудодень, за офіційними даними, селянам було нараховано по 257 г зерна й 64 коп. грошей, 365 колгоспів його зовсім не видали, а 2 тис. 767 господарств – жодної копійки⁵⁶. Виробивши багато трудоднів, селяни голодували, пухли та помирали їхні діти. Здебільшого це були вдови й діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни. Колоніально залежна республіка не мала права розпоряджатися власними продовольчими ресурсами. Перетворені на кріпаків-«гвинтиків» державної машини українські селяни не мали паспортів, не могли залишати села без дозволу можновладців. «Нас працювати примушують, а за працю не платять. Коли б не колгоспи, – зазначав мешканець с.Зюбриха Монастирищенського району Ф.В.Жук, 1904 року народження («працював у колгоспі на різних роботах»), – а селяни були б самі собі хазяї, як живуть у Західній Україні, то життя було б значно краще. Не потрібні нам колгоспи, обмолотять весь хліб та вивезуть державі, а колгоспникам нічого не дадуть. Цілий рік працюємо голодними»⁵⁷.

Через репресивну політику й практику хлібозаготівель, стягнення із селян непомірних податків, мізерну оплату й зовсім неоплату трудоднів, вивезення зерна та інших сільгосппродуктів влада в УРСР голодоморну ситуацію ще більше посилила. Незважаючи на важке, нестерпне й водночас добре відоме вищій владі становище в Україні, московський центр вимагав від керівництва УРСР ужиття дедалі більш рішучих заходів щодо ліквідації відставання з хлібозаготівлями, забезпечення виконання п'ятиденних завдань кожним колгоспом і радгоспом⁵⁸.

Голод поширювався. Типовим явищем стало жебрацтво, що заповонило села, залізничні станції, селища й міста. Багато людей похилого віку, жінок із малими дітьми ходили по хатах, просили хоч якої-небудь їжі. Нерідко нічого не дочекавшись від бідуючого довкола люду, вони взимку замерзали, падали від безсилля, помирали. Але замість допомоги населення України, перш за все сільське й значною мірою міське, зазнало від влади жорстокого репресивного удару. За постановою ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР від 27 вересня 1946 р. під приводом «економії у витрачанні хліба» з пайкового постачання за картками було знято 3 млн. 634 тис. 500 людей, з яких 2 млн. 892 тис. 100 – жителі села. Під зазначену постанову про витрачання зерна підпадали робітники під-

приємств, розташованих у сільській місцевості, де нерідко працювали й жителі міст, які не мали ані присадибних ділянок, ані городів – ніяких підсобних господарств. У селах у жовтні 1946 р. за картками хліб могли купувати лише 700 тис. осіб⁵⁹. Позбавивши селян постачання, вище керівництво наголошувало на необхідності використання місцевих ресурсів, яких уже не існувало. У ході були терміни «економія по контингенту», «економія по хлібу», навіть «економія по дітях». До ЦК КП(б)У й Ради міністрів УРСР надходила злива листів-обурень, листів-прохань від секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів, керівників підприємств і установ, навчальних закладів, окремих осіб про взяття неколгоспного сільського населення знову на централізоване пайкове постачання. Виходило, що люди шукали захисту в тих, хто підписав постанову про вилучення їх зі списків на отримання продовольчих карток. «...Хліба іноді не буває у нас по 2–3 дні. Вільна торгівля на ринку заборонена,» – писав 17 грудня 1946 р. в листі на ім'я Г.Маленкова донецький гірник Карандашов. – Я голодний і вся моя сім'я. Діти до 13 років хліба не одержують, утриманням норму урізали...»⁶⁰. Начальник 1-го відділення паровозного господарства підполковник тяги ст. Слов'янськ Кривошеев та секретар парторганізації Семейка в листі до М.Хрущова від 12 лютого 1947 р. писали: «У зв'язку з випадками невиходу на роботу, що частішали й мають груповий характер, побутова комісія відділення паровозного господарства ст. Слов'янськ Південно-Донецької залізниці своїм дослідженням на селах встановила, що переважна кількість сімей залізничників, які мешкають у сільській місцевості, перебуває в надзвичайно тяжкому стані, і особливо діти, яким ніхто ніякої допомоги не надає, не дивлячись на ряд вимог»⁶¹.

Вибита з голодуючого українського села продукція відправлялася в різні регіони імперії. УРСР була головним постачальником зерна для Ленінграда, а овочів – для Москви. Хліб вивозився до ряду областей РРФСР. Приміром, 1946 р. 3 тис. т зерна відвантажили голодуючі Кіровоградщина й Херсонщина Смоленській області. Багато хліба вивозилося за кордон саме тоді, коли люди в Україні страждали, помирали голодною смертю. 1946 р. в держави Центрально-Східної Європи, які теж охопила посуха, із СРСР було експортовано 1,7 млн. т зерна. Лише до Берліна, наприклад, надійшло 969 тис. т зерна й 60 тис. т інших продуктів, 50 тис. голів худоби. За 1946–1947 рр. до Албанії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії, а також Фінляндії, Франції та інших країн відвантажено 2,5 млн. т хліба⁶². «Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис.т зерна ... Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до одного мільйона тонн», – повідомляв 5 вересня 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу міністр заготівель СРСР Двинський⁶³. Оцінюючи допомогу, надану Польщі, міністр промисловості й торгівлі цієї країни Г.Мінц підкреслював, що «без імпорту радянського продовольства в найкритичніші моменти... ми б потерпали від голоду...». СРСР поставив Польщі в 1946–1947 рр. (посушливі та неврожайні для обох країн) у кредит 900 тис. т зерна⁶⁴. «Відома письменниця Ванда Василевська після поїздки на батьківщину розповідала М.Хрущову, що варшав'яни були незадоволені радянським урядом: він надсилає їм хліб не тільки білий, а й чорний. Вони не знали, зітхала вона, що українці, чий хліб привозять до Польщі, у цей час пухнуть від голоду й людодісткують,» – писав А.Стреляний у статті «Останній романтук». Про випадки людоджерства М.Хрущов свідчив упевнено: «Знав це я, знав це Сталін, знали інші, кому я говорив». Він вимогливо турбувався, щоб його розповідь не кинула тінь на поляків, не шкодила дружбі народів. Адже вони, дійсно, не знали, що чинилося в Україні⁶⁵. 1947 р. із СРСР до Чехословаччини було відправлено 600 тис. т зерна. «Радянський Союз врятував нас від голоду», – так оцінив його продовольчу допомогу президент Чехословаччини К.Гот-

вальд⁶⁶. СРСР також надав країнам «народної демократії» значну фінансову підтримку. Й.Сталін намагався й у такий спосіб використати завдяки перемозі та розширити максимально геополітичні інтереси СРСР, зокрема нарощування військової присутності в Європі. І саме тому відбудова радянської економіки відбувалася не через вивільнення фінансових коштів із ВВП, а за рахунок матеріальних втрат населення. Засоби масової інформації впроваджували в його свідомість уявлення про необхідність спільними зусиллями й жертвами компенсувати витрати країни на війну. Так виправдовувалася жорстка податкова політика, пограбування людей через хлібозаготівлі, державні позики, неоплату праці тощо. Склалася різка невідповідність між очікуваннями населення та прагненнями правлячої партії. Радянське керівництво дбало про те, щоб життєвий рівень населення країн Центрально-Східної Європи зростав більш швидкими темпами, аніж добробут громадян СРСР. «Хліба нам би вистачило на декілька років, якби ми його не відправляли за кордон. Але видно так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли наші булки»⁶⁷, – про такі висловлювання людей повідомляло управління МДБ органам влади. Виходило так, що рятуючи від голоду народи країн Центрально-Східної Європи, уряд СРСР морив ним населення радянських республік і найбільше українців. Коли М.Хрущову почали дорікати, чому ми закупаємо хліб на Заході, тоді як раніше ми вивозили його в інші країни, він відповів на червневому (1963 р.) пленумі ЦК: «При Сталіні й Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли та вмирили з голоду», – зацітував його А.Авторханов у книзі «Імперія Кремля. Радянський тип колоніалізму». – Вивозили за кордон, звісно, український хліб, і вмирили з голоду теж українці. Це було покаранням мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час війни не проявили достатнього ентузіазму на захист його тиранічного режиму. Поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи – керівники українського національного руху обрали третій шлях – шлях української незалежності»⁶⁸. Хлібний експорт, як і голодування, підкреслював А.Авторханов, продовжувалися й надалі. 1946 р. у селах України щомісяця в середньому гинули 20 тис. осіб. У розпал голодомору в сільських місцевостях Наддніпрянської України в січні 1947 р. померли до 30 тис., у лютому – 38,5 тис., у березні – до 51,4 тис. людей⁶⁹.

Безоплатна часто-густо праця в пограбованих державою колгоспах, що не в змозі були забезпечити селянам мінімальний рівень виживання, надмірно високі податки, вивіз зерна з України, жорстокий голод, репресії гнали колгоспників із села, різко зменшувалася кількість селянських господарств. «...Багато колгоспників збираються від'їжджати на Кавказ та Середню Азію. Усі кажуть, що там життя багате й дешеве, а Україна озлидніла, і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть тепер добре тільки хитруни, спекулянти, злодії, крадії, а їх багато, а простій людині не добиться правди, усі на неї кричать і не вірять. За зведеннями наш район найвідсталіший в області, надій ніяких, усі ми вбиті горем, із нужди нам не вийти...» – писали в червні 1946 р. М.Хрущову, благаючи про допомогу, Ткачук та Білокінь із с.Попелюхи Піщанського району, що на Вінниччині⁷⁰. Злидні гнали селян у міста. У деяких господарствах відплив селян доходив до 100 осіб. «Хліба колгоспникам не дають ні грама, а зараз же, як тільки намолотять, навантажують на машини й вивозять... Люди вже від'їжджають у різні сторони», – так характеризував це явище колгоспник с.Кринички Дніпропетровської області В.А.Перепотський⁷¹. За 1946 р. чисельність працездатних жінок і підлітків до 16 років, незважаючи на заборону виїзду, загороджувальні загони і відсутність паспортів зменшилася в селах України на 283,9 тис. осіб. Особливо великим відплив людей із сіл був узимку 1947 р.

Із метою забезпечення мінімумом продуктів харчування бодай працюючих колгоспників керівники областей зверталися до голови Ради міністрів УРСР

М.Хрущова та секретарів ЦК КП(б)У Л.Кагановича й Д.Коротченка з проханнями надати продовольчу допомогу. Кількість таких листів, підкріплених даними про тяжке становище людей, наростала. Так, секретар Запорізького обкому КП(б)У Л.Брежнев, зазначаючи, що 5 тис. робітників і 4 тис. 530 утриманців та дітей у вересні 1946 р. були позбавлені карток, письмово просив Л.Кагановича надати допомогу шляхом взяття на продовольче постачання хоча б 4 тис. 125 робітників підсобних господарств, їх утриманців і дітей за нормою 200 г та 4 тис. 323 осіб за нормою 100 г хліба⁷². Розгортався масовий голод. Більшість голодуючих українських селян рятувалася, як могла. Вони змушені були їсти траву, кору дерев, різні сурогати... Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених власноруч жорнах селяни мололи жменю-другу зерна, додавали подрібнене листя, траву й пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада позбавляла голодуючих за відомим ще з 1932 р. сталінським законом «про п'ять колосків» та новим указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання й псування соціалістичної власності⁷³, оголошуючи їх «зłodіями» та «розкрадачами». Багато крадіжок дозріваючого хліба здійснювалися саме «гостропотребуючими», тобто голодуючими колгоспниками. Влада вела боротьбу зі зростанням їх чисельності шляхом покарань, репресій, незважаючи на головне – виснажених голоднечею людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень. 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про «крадіжки колосків» рядовими колгоспниками⁷⁴. Так, Н.Ліско з Чернятинського району Одеської області за викрадення 3 кг колосків була засуджена до 8 років позбавлення волі. До 10 років ув'язнення засудили З.Соломаху за 5 кг колосків, зібраних на полі колгоспу «20 років Жовтня» Біловодського району Ворошиловградської області. У період підготовки й проведення збору врожаю станом на 15 липня 1947 р. за «колоски» було засуджено 1727 «зłodів» – голодуючих людей. П.Годун, який нарізав 7 кг колосків у колгоспі ім. Тельмана с. Коломийцівка Лосинівського району Чернігівської області та Яценко (сторож радгоспу Чернобаївського району Полтавської області) за викрадені з поля 16 кг гороху отримали по 8 років ув'язнення. Від початку року до 10 серпня 1947 р. до карної відповідальності «за колоски» притягнуто 3 тис. 943 особи, з них 3 тис. 226 – заарештовано⁷⁵. Було, звичайно, у повоєнний час багато справжніх бандитів, лиходіїв. А голодуючі селяни по суті брали вирощений ними ж хліб. Адже держава обкрадала, виголюджувала людей, використовувала їх працю, здоров'я, не забезпечуючи навіть елементарного прожиткового мінімуму для їх фізичного існування. «Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита, і зловлять з ним, то, за постановою Сталіна, засудять не менш як на 5–10 років, а за 2–3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося – болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі», – згадувала О.Комар (жителька Красилова Кам'янець-Подільської області)⁷⁶. Ось такими були вони людською, неофіційною мовою «злочини, пов'язані з жнивами». У Центральній, Східній та Південній Україні, лише за офіційними даними, голодувало близько 3 млн. селян⁷⁷. Картина рукотворного й утаємничуваного державою голоду чітко проступає через перлюстровані органами МДБ листи населення. Так, С.Сіріуйко із с.Андрушків Житомирської області у вересні 1946 р. писав: «...У нас в селі голод... Хліб поганий, і той вивозять, а людям не дали ні грама...». Такого роду листів у 1946 р. зафіксовано лише в Київській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській областях 15 тис. 507. Із с. Спаського Татарбунарського району Ізмаїльської області на адресу польової пошти 70 920 П.Рябоконт повідомляв Рябоконт: «...У нас зовсім нічим харчуватися, і не знаю, як ми цю зиму переживемо.

Я, як інвалід II групи, одержую всього 90 руб. на місяць, що я можу за них купити, коли пуд кукурудзи коштує 300–400 руб. І ніде її купити. Скільки живу на світі, я не пам'ятаю такого голоду, як у нас тепер»⁷⁸. О.Оноприченко з колгоспу «Червоний лан» Гельмязівського району Полтавської області, нагороджена в грудні 1946 р. за сумлінну роботу в колгоспі медаллю «За трудову доблесть», із трьома малолітніми дітьми (чоловік її загинув на фронті) перебувала в скрутному матеріальному становищі, продуктів харчування не мала. Уся родина хворіла на дистрофію. У січні 1947 р. селянин Легенький із с. Новгородки Кіровоградської області писав у листі до брата в Новоросійськ: «У нас зовсім нічого немає з продуктів, хліб ми вже забули, коли бачили. Зараз становище дуже тяжке. Батько й мати опухли від голоду. Батько – інвалід і працювати не може, а я маленький. Доведеться нам, брате, померти голодною смертю...»⁷⁹. Таких сімей було дуже багато. Повільні темпи хлібозаготівель у республіці центр не задовольняли. Репресії посилювалися.

Прагнучи вирватися з обіймів голоду, люди вживали в їжу жолуді, лущпиння з картоплі, жом, кору й листя дерев, траву, дрібних гризунів. Трудівники-хлібороби змушені були їсти м'ясо собак, кішок, загиблих тварин, від чого нерідко наражались на небезпеку отруєння.

Величезна кількість голодуючих від початку 1946 р. за власною ініціативою вирушала до західних областей республіки, де було ще мало колгоспів, селяни зібрали там непоганий урожай, а загони Української повстанської армії чинили спротив вивезенню зерна. Відозви, розповсюджені УПА, закликали селян допомагати голодуючим. Прибулі в тамтешні села колгоспники, робітники, службовці купували за гроші чи обмінювали речі на хліб, крупи, картоплю та інші продукти й поверталися додому до своїх сімей. Дехто з них наймався тимчасово або постійно на роботу. О.Литвин із Вінницької області свідчила: «Добре пам'ятаю 1947 р. Нас тоді врятувала Західна Україна, коли б не вона, був би новий 1933 рік. Мій чоловік прийшов із війни калікою, двоє діток наших померли ще в 1933 р. Чоловік на милицях, а я мотаюсь, бо їсти ж хочеться. Довелося й Західну Україну відвідати. Ото зібралося кілька жінок – і в дорогу. Удома злидні, голод. Біда починалася зі Жмеринки. ... Між станціями Гречани й Жмеринка було дуже небезпечно. На підйомах засідали бандити й кидали гаки, якими стягували з вагонів не тільки мішки, а й людей. У нашому селі Головченцях тоді важко жилося, люди вихудли, пухли, звісно й умирали від голоду. У Західній Україні зустрічала людей не тільки з Поділля, бачила херсонців, навіть з Донбасу здибувала»⁸⁰. Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький в інформації «Про наплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР у райони Львівської області по сільськогосподарські продукти» в червні 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що «приїжджі поширювали серед селян «провокаційні чутки», спрямовані проти колгоспного ладу про начебто існуючий голод в ... областях і що в колгоспах на трудодні нічого не дали. По лінії МДБ була дана вказівка заарештовувати й віддавати під суд осіб, які поширюють антирадянські й наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу»⁸¹. Завідуючий сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Варшавський у доповідній записці «Про заходи боротьби з перевезенням хліба із західних областей України» від 21 серпня 1946 р. зазначав: «Постановою Ради міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за №1703 заборонено продаж хліба на ринку колгоспами, колгоспниками й одноосібними господарствами до виконання ними плану здачі хліба державі у урожай 1945–1946 рр. У зв'язку з цим органами міліції й прокуратури встановлено контроль за виконанням зазначеної постанови колгоспами, колгоспниками й одноосібниками. Для боротьби з незаконним перевезенням хліба селянами залізницями органи транспортної міліції УРСР організували на крупних залізничних станціях України оперативні заслони з працівників транспортної міліції, які ве-

ли боротьбу з незаконним продажем і купівлею зерна й муки на ринку»⁸². А в донесенні секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку 21 серпня 1946 р. Варшавський доповідав, що масовий наплив сільського населення з Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та інших областей у Західну Україну почався «з лютого місяця 1946 р.», улітку того року цей потік із указаних областей не зменшився. У червні місяці органами транспортної міліції УРСР було знято лише з товарних потягів 62 400 осіб, а за дві останні декади липня – 97 633 людей⁸³. На початку липня 1946 р. провід ОУН дав указівку своїм організаціям зривати проведення хлібопоставок. У листівці «Брати червоноармійці-українці!» командування Української повстанської армії повідомляло: «Удома з голоду пухнуть унаслідок грабежу зерна в Україні ваші батьки, ваші діти». «Ховайте й бережіть хліб, щоб не повторився 1933 рік,» – закликала УПА в листівці «Громадяни України!». А в іншій проголошувала: «Геть колгоспну панщину!», «Хай живе вільне користування землею!», «Смерть сталінським грабіжникам!», «Смерть Сталіну, який перетворив селян на жебраків!». У листівці «Брати голодуючі!» керівництво Української повстанської армії зазначало: «Одгриміли бої, закінчилася війна, але український народ не перестає приносити незліченні жертви. На Україні шаліє новий голод. Смерть косить підряд і здорових чоловіків, і немічних стариків, і жінок-матерів, і дітей-немовлят... Вимирають наші села, виростають нові, свіжі могили. Мільйони опухлих почорнілих людей-скелетів мандрують за хлібом у найвіддаленіші кутки Західної України, щоб по дорозі знайти від виснаження смерть у придорожному рові чи товарному вагоні або загинути, з'ївши перший випрошений шматок хліба. Брати! Чому ж це ми, сини найбагатшої і найурожайнішої на світі землі, приречені на голодну смерть? Чому ж це наша квітуча Україна перетворена в голодну країну? Тому, що Україна в неволі, тому, що Україна не самостійна держава. Тому, що сталінські вельможі відібрали від нас землю, а нас перемінили в безправних рабів, у нужденних жебраків. Гинемо від голоду тому, що не ми – господарі на своїй землі, а згряя сталінських імперіалістів; тому, що багатства України належать не українському народові, а більшовицьким грабіжникам. Новий голод викликали й підготували Сталін і його кліка. Це вони, ці кремлівські вбивці, винні в новому масовому винищуванні українського народу...»⁸⁴. УПА в листівці «Українці!» відзначала: «Ділити нас, сіяти роздор між нами – це стара практика всіх поневолювачів наших. Не відстають у цьому й російсько-більшовицькі гнобителі. Горлаючи про «воз'єднання» всіх українських земель, у той час вони роблять усе, щоб поділити, порізати українців західних і східних областей України... Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. Це робітники, трудова інтелігенція, студенти, червоноармійці. Лише частина з них стоїть на послугах російсько-більшовицьких загарбників. Більшість із них ненавидить сталінських гнобителів так само, як і ви. Тому не відокремлюйтеся й не замикайтеся від них. Не називайте їх «советами» й «москалями». Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно, як братів своїх... Допмагайте собі взаємно, по-братньому»⁸⁵. І це була, дійсно, справжня братерська допомога. Сотні тисяч голодуючих українців, росіян, білорусів, молдаван були врятовані від голодної смерті селянами Західної України, «бандерівцями», як їх називала офіційна пропаганда, а люди, ними врятовані, – братами, благодійниками. Але шлях туди 1947 р. було перекрито. Страждало населення й Західної України від насильницької колективізації та репресій, а в деяких регіонах і від голоду. Якщо на 1 січня 1948 р. в ній у цілому було колективізовано 5,4%, то в Чернівецькій області – 22,2%, а в Ізмаїльській – 56,7% господарств⁸⁶. Під час примусової колективізації особливо постраждали дві останні. Смертність у цих областях перевищувала народжуваність.

«1947-го поставили вимогу: або підеш до колгоспу, або поїдеш до Сибіру», – згадував один із мешканців с.Мокрець Турійського району Волинської області⁸⁷. Як справедливо підкреслив Р.Конквест у своєму фундаментальному дослідженні «Жнива скорботи», перші повоєнні роки в Україні стали свідками дальшого «закручування гайок» у сільському господарстві. У 1946–1947 рр. 5,6 млн. га колгоспних полів, що раніше передали селянам у приватне користування, були знову «колективізовані»⁸⁸. В.Порохницький із с. Кононча Канівського району Черкаської області згадує про долю сімей західних українців, в яких він знайшов спасіння від голоду: «Рано-вранці мене розбудив вуйко Юрко, щоб показати виселення. «Глянь-но, Васильку, як москалі знущаються над людьми», – говорив він. І я бачив. На дорозі стояли фіри. Їх було багато. Солдати забігали до хат, витягали людей і як стій заганяли на фіри. Тужили жінки, діти. Я бачив, як вивозили й того священика, який давав притулок усім голодним»⁸⁹.

Протидію репресивним заходам влади в західних областях здійснювали ОУН і УПА, не дозволяючи реквізувати сільгосппродукти в селян. У 1947 р. на території восьми областей було зафіксовано 906 різноманітних акцій УПА, вогневі сутички й бої з підрозділами МВС–МДБ, озброєними партійними й радянськими чиновниками, які забирали зерно в селян⁹⁰. Однак, незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, в Україні не спадала хвиля репресій. Режим жорстоко придушував будь-який протест. Повоєнний голод був величезною репресивною акцією проти населення й викликав його гостре невдоволення. Секретар Кіровоградського обкому КП(б)У в інформації 1947 р. сповіщав Л.Кагановича про такі, приміром, факти: «У селі Ново-Липове Новогеоргіївського району селянин Х.Хриєнко сказав: «Комуністи забрали весь хліб, а тепер ми померемо з голоду». У колгоспі «10 років Жовтня» с. Камбурлівка Онуфріївського району колгоспник М.Баранов заявив райпрокурору Макаренку й начальнику МВС Тарасюку: «До яких пір ви будете забирати весь хліб у нас та віддавати його Сталіну?». Цього колгоспника заарештовано»⁹¹. У м. Вовчанську Харківської області 6 січня 1946 р. з'явився напис: «Геть колгоспи!»⁹². У с. Вербівці Ружинського району Житомирської області літом 1947 р. було вивішено листівку із закликом розкрадати зерно й зривати хлібозаготівлі⁹³. Аналогічні матеріали із закликом не здавати зерно державі було виявлено також у колгоспі ім. Шевченка Щорсівського району Чернігівської області, с. Новоселівці Зачепилівського району Харківської області⁹⁴. 7 липня 1947 р. з поштових скриньок у Миколаєві вилучено 57 примірників «листівок антирадянського характеру, спрямованих проти хлібопоставок». Тоді ж виявлено прокламацію, що закликала розкрадати колгоспне зерно в с. Пісочин Липовецького району Вінницької області⁹⁵. 15 липня 1947 р. в с. Гурівка Долинського району Кіровоградської області знайдено листівку з вимогою не здавати хліб державі. З посиленням голоду пасивний спротив людей подекуди переходив, незважаючи на репресії, в активний. У колгоспах Запорізької, Сталінської, Сумської областей було вбито ряд голів колгоспів та сільрад. Їх убивали й в інших областях. Л.Каганович змушений був літом 1947 р. направити листи секретарям обкомів партії стосовно подібних подій, спрямовані на подальше посилення репресивної заготівельної політики⁹⁶. У липні 1947 р. в с. Азаричі Конотопського району Сумської області було вбито голову колгоспу «Червоний скотар» А.В.Грушу, у с. Кошари Дубов'язівського району – голову сільради Т.Т.Удота. У селах Гуків Орининського району й Горчичне Миньковецького району Кам'янець-Подільської області були розкидані видрукувані на склографі листівки, що закликали колгоспників не здавати зерно державі. Фактів такого роду було немало⁹⁷. Організатор спланованого голодомору – «батько народів» Й.Сталін не постраждав, як і його «партія-держава». Гинули носії й утілювачі в життя тоталітарної політики. Однак незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, хви-

ля репресій не спадала. Голод перетворився весною та літом 1947 р. на голодомор.

Ставши з 3 березня 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У, Л.Каганович одразу ж наказав «ліквідувати саботаж хлібозаготівельників». Здачі зерна вимагала підписана останнім постановою політбюро ЦК КП(б)У від 28 липня 1947 р. «Про невідкладні заходи з ліквідації відставання обмолоту й скиртування хлібів та посилення темпів здачі хліба державі»⁹⁸. Прибувши в УРСР із метою створення «напруженої обстановки», тиску на село для посилення хлібозаготівель, Л.Каганович, як згадував у мемуарах М.Хрущов, поїздивши по Україні, побувавши в господарствах, «переконався, ... що ... становище дуже тяжке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом і мруть»⁹⁹. Щоб забезпечити проведення польових робіт, селяни стали харчувати баландою в поспіхом створених громадських їдальнях. Але цю «допомогу» було організовано запізно й недостатньо.

Виснажені голоднечею колгоспники та робітники ставали дистрофіками. Зростала серед них смертність. Із поширенням голоду як страшний вплив його на людей почастишали супутні кожному такому лихоліттю явища, як трупожерство й канібалізм. «Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, померлих від голоду, в яких відмічалися випадки людоїдства... Мені доповіли, наприклад, – згадував М.Хрущов, – що знайшли голову й ступні людських ніг під мостом біля Василькова (містечка під Києвом). Тобто труп пішов в їжу. Потім такі випадки почастишали. Кириченко (він тоді був секретарем Одеського обкому партії) розповідав, що коли він приїхав в якийсь колгосп перевірити, як проводять люди зиму, йому сказали, щоб він зайшов до однієї колгоспниці. ...Жахливу я застав картину. Бачив, як ця жінка на столі розрізала труп своєї дитини та примовляла: «Ось вже Манечку з'їли, а тепер засолимо Іванечка. Цього вистачить на якийсь час». Ця жінка збожеволіла від голоду й зарізала власних дітей. Можете собі це уявити?» Я доповів про все Сталіну, але у відповідь викликав лише гнів: «М'якотілість! Вас обдурюють, навмисне доповідають про таке, щоб розжалобити й змусити використати резерви»¹⁰⁰. «Зібраними органами МВС матеріалами, а також підтвердженими міністерством охорони здоров'я УРСР, за попередніми даними, зареєстровано до 448 тис. дистрофіків, з яких 150 тис. осіб потребують термінової госпіталізації. Більша частина дистрофіків зареєстрована в Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій і Дніпропетровській областях. Деяко менше дистрофіків є в Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській, Сумській та Київській областях... Органами карного розшуку в Українській РСР зареєстровано ряд випадків людоїдства...» – доповідав Й.Сталіну, В.Молотову й Л.Берії в інформаційному повідомленні від 1 березня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов¹⁰¹.

Чи не найбільше страждали від голодомору старі люди та діти. «Щасливе дитинство» в перші післявоєнні роки насправді для сотень тисяч дітей України являло собою муки голоду, хвороби, смерть. Голод знову, як і голодомор 1930-х рр., породив масове сирітство. Селяни, не маючи надії на порятунок виснажених дітей, у відчаї везли їх до міст та залишали у виконкомках міських і районних рад, у міліції, в установах, лікарнях, на вокзалах, базарах, просто неба на вулицях, а то й у холодних голодних хатах. Як безпритульних та бездоглядних, дітей, залишених у містах, працівники міліції забирали в розподільники й направляли до дитячих будинків. Щоденно до них в УРСР у травні 1947 р. потрапляло в середньому 10 035 безпритульних дітей. Починаючи з січня 1947 р., до Києва прибувала велика кількість останніх, які потребували влаштування й допомоги. Щоденно в середньому 50 їх направляли в обласний дитячий розподільник. Крім того, щодня в середньому 20 підкидьків та дітей до 3 років потрапляли в

дитячі установи міського відділу охорони здоров'я. За один із літніх місяців 1947 р. в Києві було підкинута 1626 дітей¹⁰². М.Жовніренко з Гуляйполя Запорізької області згадувала: «...Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками: «Ваня», «Тетяна», «Кирилко...»¹⁰³. На 1 січня 1947 р. в УРСР функціонували 533 дитячі будинки міністерства освіти УРСР із контингентом 74 922 дитини, через 7 місяців – 1 липня 1947 р. – уже 743 дитбудинки, в яких перебувало 132 140 дітей. Крім сиріт та напівсиріт, було взято на облік ще 550 тис. тих, які потребували допомоги¹⁰⁴. «Працюючи в Новокиївській школі вчителем, – свідчив І.Стукало з хутора Сергіївського Токмаківського району на Дніпропетровщині, – бачив, як тяжко переносили голод діти, але прагнули до знань. Коли одного разу вчителька прийшла в клас з зошитами, в яких були виставлені оцінки за диктант, вона викликала хлопчика за прізвиськом Атамас. Він написав диктант на «відмінно», але не встав. Вчителька була молодою, новою в школі і всіх учнів в обличчя не знала. Встала дівчинка й сказала, що Атамас тиждень тому помер. За день до своєї смерті він зумів написати диктант на «відмінно»¹⁰⁵. За крадіжки їжі діти ставали злочинцями та одночасно самі вони частіше за дорослих ставали їх жертвами. У 1946 р. до тюремного ув'язнення було засуджено 100 тис. підлітків.

«Я дізналася, що ти без мого дозволу вступив до партії. Для мене це дуже прикро. Ти повинен був спитати поради в матері. Ти партійний, а я тут страждаю без хліба. Людей судять за колоски, за крадіжку хліба, соломи», – писала синові мати із с. Дмитрівка Каховського району Херсонської області¹⁰⁶. Із цього чітко видно: люди розуміли, хто є справжнім винуватцем їхніх страждань і лиха.

Вилучивши з українського села сільгосппродукцію й позбавивши його населення постачання за картками, можновладці залишили людей із голодоморним жахіттям сам на сам. Однак із настанням весни та необхідністю проведення весняно-польових робіт, посівної під хлібозаготівлі поточного, голодоморного 1947 р. вони почали усвідомлювати загрозливість ситуації не лише для селян, а й для себе, своїх керівних посад. На велику масу листів від голодуючих уряд вимушений був реагувати, надавати хоч і незначну допомогу. У грудні 1946 р. колгоспам УРСР надано продовольчу позичку на умовах повернення її з урожаєм 1947 р. в кількості 40 тис. т хліба, у тому числі 50% зерна продовольчих культур. Із маслозаводів міністерства харчової промисловості УРСР було відпущено 5 тис.т макухи. Однак така підтримка була недостатньою. Допомоги, яка б задовольняла потреби населення, центр республіці не виділяв. Постановою Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 11 лютого 1947 р., наприклад, бідняцьким господарствам Чернівецької області обсяг відпуску зерна був визначений не більше 6 кг на одну людину¹⁰⁷.

Центр розумів, що голодні хлібороби не зможуть працювати. «Навряд чи зараз ми отримаємо таку кількість зерна, щоб видати позичку», – зазначав М.Хрущов. Він уважав за необхідне «отримати щось, щоб людей нагодувати: вони ж помирають, появилось людоїдство. Ні про яку посівну не може бути й мови, якщо ми не організуємо громадське харчування. Доведеться годувати людей якоюсь баландою, щоб вони з голоду не вмирали»¹⁰⁸. Таке харчування було організоване. У 1947 р. союзний уряд на наполегливе прохання керівництва УРСР, урешті-решт, виділив 140 млн. руб. для організації підхарчування селян. За станом на 1 березня того року, у республіці працювали 4036 сільських їдалень, в яких годувалося 423 тис. 300 осіб гостропотребуючого працюючого населення. Уряд СРСР виділив 60 тис. т хліба для харчування 3 млн. 400 тис. селян під час польових робіт. Мережа їдалень з одноразовим гарячим харчуванням була розгорнута в березні для 800 тис., з квітня 1947 р. – для 1 млн. чол.

Харчові пункти, дитячі майданчики допомогли протриматися в тяжкий час тисячам людей. Але врятувати всіх від голоду й пов'язаних із ним хвороб не вдалося. Партійно-державне керівництво СРСР та особисто Й.Сталін, маючи безмежні зернові резерви, не зробили нічого для врятування населення. Упущено було більше року, адже люди потребували харчування вже від початку 1946 р.

У травні 1947 р. М.Хрущов і Л.Каганович звернулися з листом до Й.Сталіна з проханням дозволити взяти на пайкове постачання хлібом 636 тис. людей у сільській місцевості, збільшити контингент дитячих будинків та виділити 300 тис. продовольчих пайків для хворих на дистрофію. Усього в 1947 р. колгоспникам УРСР було надано 93 тис. т продовольчого зерна. Але не всі голодуючі могли одержати допомогу. Виступаючи на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1947 р., М.Хрущов заявив: «...Продовольчу позичку, яку ми отримали, потрібно економно й правильно використати. Необхідно підтримати колгоспників, які цього потребують, похилого віку людей, жінок, дітей. Однак... тих, хто потребує, багато, і ми не можемо всіх забезпечити»¹⁰⁹. Пограбувавши селян та створивши значний фонд зерна, «благодійники»-можновладці на численні прохання з місць надавали жалюгідну допомогу. У листах до центру – «батька народів» Й.Сталіна, який уособлював владу в зміцнюваній ним «партії-державі», А.Жданова, Г.Маленкова й інших – керівники УРСР М.Хрущов і Л.Каганович просили дозволу на розбронювання певної кількості зерна чи борошна зі складів міністерств заготівель та продовольчих резервів СРСР для надання допомоги населенню з обов'язковою умовою відновлення такої ж кількості. Фактично це була не допомога, а частка зерна, відібраного в колгоспників у держпоставку. Воно видавалося, як правило, за 10% із кожних 100 ц врожаю наступного року.

Добродійні пожертви голодуючим із-за кордону не приймалися. УРСР одержувала підтримку лише від Адміністрації допомоги й відбудови Організації Об'єднаних Націй (ЮНРРА), але не як голодуюча республіка, бо офіційно вважалося, що голоду не існувало, а як постраждала під час війни. У 1946–1947 рр. УРСР отримала продовольчі й промислові товари на суму 189 млн. американських доларів. Упродовж першого півріччя 1946 р. – III кварталу 1947 р. по лінії ЮНРРА в УРСР доставлено 309 тис. 966 т продовольства. Найбільше ця допомога була надана населенню Сталінської (тепер – Донецька), Ворошиловградської (нині – Луганська), Харківської, Київської та Одеської областей¹¹⁰.

Найсильніше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис. 429 осіб) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян було у Вінницькій області – 133 тис. 442 особи, у Київській – 66 тис., у Харківській – 63 тис. 677, у Запорізькій – 56 тис. 507, в Ізмаїльській – 52 тис. 447, у Миколаївській – 50 тис. 807, у Дніпропетровській – 52 тис. 767, в Одеській – 48 тис. 316, у Полтавській – 44 тис. 929, у Кам'янець-Подільській – 44 тис. 533, у Херсонській – 36 тис. 312, у Сумській – 36 тис. 427 людей. Станом на 20 червня 1947 р. в республіці вже було 1 млн. 154 тис. 378 дистрофіків¹¹¹. Здебільшого це були члени сімей загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку й багатосімейні, в яких глава був відсутній або непрацездатний унаслідок інвалідності, переселенці з Польщі й репатрійовані. Доведені до дистрофії 3-го – 4-го ступеня, граничного виснаження, усе більше голодуючих втрачали здатність контролювати свої дії, удавалися до канібалізму. Від початку 1947 р. відділом із боротьби з бандитизмом МВС УРСР велось розслідування 130 випадків трупожерства та людодства, зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до карної відповідальності притягнуто 132 особи. Найбільше з них – в Ізмаїльській області¹¹². Переважну більшість людоджерів та вбивць власних дітей відправляли до психлікарень. Частина таких нещасних після усвідомлення жахливості вчинених злочинів

кінчала життя самогубством. Так, приміром, «член колгоспу ім. Будьонного с. Бееве Синівського району, що на Сумщині, Б., 1903 р. народження, на ґрунті важкого матеріального становища повісила свою дитину, 1946 р. народження, після чого також покінчила своє життя через повішення». Про це свідчило спецповідомлення УМВС по Сумській області від 19 травня 1947 р.¹¹³

Чисельність жертв голодомору через дефіцит джерел підрахувати дуже важко. Дослідники називають експертні оцінки – різну кількість людей, померлих від голоду: 100 тис., 800 тис., понад 1 млн., 2,8 млн. осіб¹¹⁴. Довоєнну чисельність населення в Україні було відновлено лише 1960 р. Переважна більшість дослідників вважають цей голод штучним, рукотворним, а ряд науковців, а саме Й.Антохій, І.Білас, О.Веселова, В.Пахаренко, П.Ящук та ін. – свідомим геноцидом українського народу. Адже за статтею II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове знищення її, визначаються як геноцид¹¹⁵.

За архівними документами чітко простежується зростання смертності в 1946 р. порівняно з 1945 р. Особливо значне її підвищення спостерігалось з другої половини 1946 р. й різке збільшення в I половині 1947 р.¹¹⁶ У доповідних записках, зведеннях офіційної звітності, що були направлені урядові республіки, відзначалося погіршення показників природного руху населення в 1947 р. порівняно з 1945 р.: спад народжуваності та збільшення смертності, особливо дітей віком до одного року, загальне скорочення кількості населення. Разюче зросла смертність у 1947 р. Документ «Розподіл народжених за місяцями по Українській РСР у 1947 р. і 1948 р.» свідчив, що «1947 рік з післявоєнних виділяється підвищеною смертністю...»¹¹⁷.

На зменшення в 1947 р. чисельності сільського населення в Дніпропетровській, Вінницькій, Запорізькій, Ізмаїльській та Чернівецькій областях вплинула також понижена народжуваність, унаслідок чого вийшов негативний природний приріст. У ряді областей, зокрема Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Ізмаїльській та Чернівецькій, за 1947 р. приріст мав мінусовий показник. Смертність дітей віком до 1 року становила 127,7 на тисячу малюків.

У 1,6 раза збільшилася 1947 р. смертність у лікувальних установах УРСР. У цілому ж по республіці за 1947, найтяжчий рік вона зросла серед населення в 1,7 раза. Головна причина такого збільшення – голод, дистрофія й пов'язані з цим хвороби¹¹⁸.

Помирали від виснаження голодом сотні тисяч людей. Серед дорослих більше вмирили чоловіки, ніж жінки. Серед дітей частіше вмирили хлопчики. «Страшні то були часи, люди вмирили від голоду як мухи... Скільки раз бачила, як ліз то один, то другий бідолаха на акацію та безсилий з голоду падав донизу й помирав, а інший, хоч і досягав того цвіту, наїдався його й усе одно вмирав», – згадувала А.Кутвіцька¹¹⁹. «У Харкові вокзал – ніде голці впасти: всюди голодуючі з усіх куточків України. Сиділи тижнями, їх не відправляли. Дітки вмирили прямо на руках знесилених матерів. Запамятала на все життя той страшний тихий стогін», – свідчила К.Ткаченко із с. Заріччя Гуляйпільського р-ну Запорізької області¹²⁰. Більше третини населення померло в селах Глибокому, Олександрівці, Червоноармійському, майже повністю вимерло с. Трапівка Одеської області, багато людей померло в с. Томашківці Томаківського р-ну Дніпропетровської області, інших селах та містах УРСР... О.Катрич із с. Андріївка Роменського р-ну Сумської області згадував: «Нарешті, настала справжня весна (1947 р. – О.В.). У селі на той час од голоду померло 7 людей. Але ні «вождь усіх народів», ні місцеве керівництво навіть пальцем не поворухнули, аби якось полегшити наші страждання. У лахмітті, із порепаними ногами брели ми до лісу, рвали липо-

ве листя, сушили його, потім щось пекли і їли. Щоб вижити й пожити при комунізмі, що його мальовничо описували більшовицькі агітатори...»¹²¹.

У той час, коли бідолашні селяни України, обкрадені державою, страждали й у муках помирили з голоду, найвища номенклатура – а це члени ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР, чиновники цих установ, керівні працівники республіканських та обласних органів влади продовольством і промтоварами забезпечувалися безкоштовно з доставкою додому. Працівники радянсько-партійного активу районного масштабу отримували ліміти харчування за трьома групами. У 1947 р. в їх складі було 19 найменувань найважливіших продуктів. Пайок мали навіть дрібні управлінці. Існувало спецпостачання в системі закритих розподільників, їдалень та буфетів. Літерне харчування розподілялося на кілька категорій – «Літер Б», «СП», «другі гарячі» й ін. Більшість представників партійної еліти СРСР і УРСР у «країні робітників та селян», виголошуючи промови про справедливість, рівність і братерство, відділяли себе від народу, маючи кілька ступенів захисту.

Страждали й помирили в містах та селах люди різних національностей – українці, болгар, гаґаузи й ін. Продовжуючи репресивну хлібозаготівельну політику, творення голоду, приховуючи правду про колективізацію в Західній Україні, через яку виселені «куркулі» прирікалися на голод, Й.Сталін, система тоталітаризму, уважаючи аграрне питання основою питання національного, ставили завдання знищення шляхом цієї масштабної репресивної акції індивідуального селянського господарства як соціальної бази «українського націоналізму». Але на той час саме індивідуальні господарства західних областей УРСР рятували виробників хліба з великих зернових регіонів від голодної смерті.

Усілякими засобами голод 1946–1947 рр. утаємничувався. Адже документи, що стосувалися причин, перебігу й наслідків голодного мору могли розкрити механізм його витворення, призвідців-організаторів-винуватців – вище керівництво КПРС, КП(б)У, владу тоталітарної держави. За бажання московського центру голоду можна було б уникнути, перерозподіливши зерно, допомогти селянам неврожайних районів замість їх пограбування. Але цього не зробили. Навпаки, голодомор в УРСР, яка була частиною радянської імперії, був створений владою штучно.

Отже голод у колоніально залежній, зруйнованій та згорьованій УРСР 1946–1947 рр. був рукотворним, викликаним політикою правлячої комуністичної партії й уряду тоталітарного СРСР, які переклали повоєнну кризу на озлиднілий народ. Перебуваючи під постійним репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село в перші повоєнні роки змушене було зазнавати чи не найбільшого пресинґу від проведення хлібозаготівельної та податкової політики.

Позбавлення населення продуктів харчування шляхом запланованого вилучення зерна, іншої сільгосппродукції через непосильні ревізійні хлібозаготівлі й податки, невідача колгоспникам заробленого тяжкою працею на трудоводні, зняття з централізованого забезпечення продовольством за картками значної їх частини, образливе, кривдне ставлення вищої влади до селян-хліборобів, які перебували під постійним репресивним тиском, вивезення хліба з України – основні причини голодомору. Питома вага заготівель зерна від валового збору досягала разючих розмірів. Заготівлі зерна в 1946 р. порівняно з 1945 р. були менші, а відсоток вилучення його – більший.

Ціною узаконеного пограбування села, напівголодного та голодного існування селян поповнювалися держрезерви продовольства, збільшувався його експорт, кошти від якого спрямовувалися на розвиток військово-промислового комплексу, для зміцнення країн «соціалістичної співдружності». Платою за жахливу повоєнну експропріацію був більш ніж мільйон людських життів, як передчасно обірваних, так і ненароджених. «Півстоліття сплило з того часу.

Але й зараз інколи сняться мені ті страхіття. Прокидаюсь від жаху, іду вночі на кухню, плачу та їм хліб», – згадує киянка В.Чечина, нині пенсіонерка, а тоді селянська дитина, школярка¹²².

Повоєнна трагедія стала наслідком політики верхівки тоталітарної імперії, що прагнула за будь-яку ціну продовжити розпочату в 1930-х рр. індустріалізацію для створення більш потужного військово-промислового комплексу. Задля здійснення цього праця селянина була перетворена на рабську. Село стало жертвою ядерного молоха.

Поповнення величезних прихованих продовольчих резервів проводилося за задалегідь розробленими планами, за рахунок вилучення сільгосппродукції з колгоспів і скорочення ринкових фондів. 1947 р. порівняно з 1946 р. надходження зерна на внутрішній ринок скоротилося в 1,7 раза. Згадаймо це число. Саме на стільки зросла 1947 р. смертність в УРСР. Того року хліба випікалося втричі менше, ніж у 1940 р.

Голод викликав незворотні соціально-економічні наслідки. Як людомор 1932–1933 рр., цей голод спричинився до подальшої економічної й духовної стагнації суспільства. Жителі міст завдяки нормованому постачанню за картками легше пережили лихоліття. Становище сільського населення було жахливим. Величезна репресивна акція голодомору була спрямована перш за все проти селян-хліборобів, а також робітників та їх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала хліборобів, селян на виснаження й муки голодної смерті. Граничне обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду та смерті стало практикою сталінської політики. Зерна, зібраного в УРСР у 1946 і в 1947 рр., вистачило б для забезпечення хлібом усього населення.

Можна було б не допустити голодомору й урятувати людей від страдницької смерті навіть в умовах диктатури партії та її «вождя», «єдиного керівництва», зерно перевезти з одних регіонів до інших, допомогти жителям неврожайних районів замість їх пограбування, мобілізувати всі наявні резерви, звернутися по термінову допомогу до громадськості, у тому числі й зарубіжної, до міжнародних організацій. Адже станом на 1 лютого 1947 р. в держрезерві СРСР знаходилося 10 млн. т зерна – на 1,9 млн. т більше, ніж на той же час 1946 р.¹²³ Хліб у СРСР був у великій кількості, елеватори були переповнені зерном, існувала можливість врятувати людей, але у влади не було щонайменшого прагнення це зробити. За неповними підрахунками, у 1946–1948 рр. у СРСР було зіпсовано й втрачено при зберіганні близько 1 млн. т зерна, яке врятувало б багатьох. На допомозі стражденим та вмираючим від голоду державна верхівка економила. Різного роду позички не могли розв'язати проблему нормального забезпечення населення продуктами харчування. Незважаючи на солідні на перший погляд цифри, для УРСР допомога була незначною й несвоєчасною.

Як бачимо, головна причина повоєнного голодомору полягала не в прояві сил стихії, а в самій сталінщині. Цей голод, творцем якого по суті була система тоталітаризму, став майже точною калькою пограбування села під час голодомору початку 1930-х рр. Це була війна проти власного народу. Голод, організований сталінщиною, тоталітарною імперією шляхом злочинної партійно-державної політики СРСР щодо селян, перетворених на кріпаків та рабів, ігнорування життєвих інтересів населення України став черговим проявом геноциду. Голод забезпечував винищення кращих представників народу, допомагав тиранові тримати його в страху й покорі. Щонайменший прояв патріотизму в УРСР розглядався як «буржуазний націоналізм». М.Хрущов у відомій промові на XX з'їзді КПРС повідомив, що Й.Сталін усіх українців виселив би з України, але їх було надто багато й нікуди було вислати¹²⁴. Влада голод замовчувала.

Важливим питанням є визначення періоду тривалості цього явища. Повоєнний голод нібито був, на перший погляд, і це частково так, для населення природним продовженням страждань воєнного часу. У більшості регіонів справжній голод розпочався вже наприкінці 1945 р., наростав у 1946 р., свого піку досяг взимку–навесні 1947 р., дещо спав восени того ж року, але в цілому ряді областей тривав і далі, у багатьох місцевостях – до кінця 1940-х рр., а недоїдання – і до середини 1950-х рр.

Щодо географії лихоліття, то є всі підстави констатувати, що страждали люди по всій УРСР. Смертельною мірою відчули його жителі південних областей, дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Дніпропетровської. Голод стискав своїми страшними обіймами населення Подніпров'я – хлібородних Полтавської, Черкаської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської й інших областей. Дуже тяжко потерпали від цього лиха мешканці сіл і міст Чернігівської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської та Житомирської областей. Дещо менше охопив голод західні області УРСР. Однак страждало населення й Західної України через насильницьку колективізацію та репресії. Голодували селяни Станіславської області й особливо сильно Чернівецької. Проте Західна Україна стала рятівницею сотень тисяч людей. Голодувало також населення ряду регіонів РРФСР, сильний голод охопив Молдавію, проте найсильніше він уразив Україну. Масштаб повоєнного голоду, звичайно, був значно меншим від голодомору-геноциду 1932–1933 рр., та й наслідки його були іншими. Але страждання, смерть людей були такими ж трагічними. Адже життя кожної людини – безцінне.

Актуальною потребою є опублікування документів і матеріалів із питань голодомору, глибоке вивчення цієї жагучої проблеми на архівних джерелах та свідченнях очевидців. Необхідно досліджувати документи й матеріали місцевих архівів, збирати й вивчати спогади-свідчення людей, які пережили це лихо. Потребують розповідь молоді про трагедію голоду в науково-популярних виданнях для того, щоб подібне ніколи не повторилося. Нагальним завданням учених, краєзнавців є дослідження проблеми голодомору 1946–1947 рр. на регіональному рівні, на цій основі створювати збірники документів та матеріалів про голод у селах, селищах, районах, містах, областях України, за можливості складати поминальні списки жертв його, видавати Книги пам'яті. Історію голодомору можуть відтворити експозиції краєзнавчих музеїв, створені на документальних матеріалах і розповідях свідків. До пошукової краєзнавчої діяльності варто залучати учнівську й студентську молодь, широку громадськість. Головна мета такої роботи – ушанування пам'яті вбитих голодом, усвідомлення необхідності побудови суспільства для людини, в якому голодоморам не може бути місця.

¹ Шульга І.Г. Третій людомор // Людомор на Поділлі. – К., 1993. – С.179.

² История советского крестьянства. – Москва, 1988. – Т.4. – С.182–183.

³ Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки // Сільські обрії. – 1989. – №7. – С.18–21; Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №2. – С.15–25; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 роках // УІЖ. – 1990. – №8. – С.14–32.

⁴ Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – 47 с.

⁵ Там само.

⁶ Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. в Україні // Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя. – К., 1992. – С.170–195.

⁷ Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. Особливості діяльності карального апарату // Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С.58–76.

⁸ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Л., 1992. – С.130–132.

- ⁹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. 2-е вид. – К., 1992.
- ¹⁰ *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946–1947 років // УІЖ – 1995. – №6; 1996. – №1, 2.
- ¹¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.
- ¹² *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, 1996. – 266 с.
- ¹³ Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. Київ, 27 трав. 1997 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк. – 1998. – 208 с.
- ¹⁴ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., доповн. – К.; Нью-Йорк, 2000; Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – К.; Л.; Нью-Йорк, 2003; *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. – К., 2003; *Пахаренко В.* Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі ХХ століття. – Черкаси, 2005 та ін.
- ¹⁵ *Шульга І.Г.* Вказ. праця. – С.160–187.
- ¹⁶ Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Полтава, 1996; Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Миколаїв, 1997.
- ¹⁷ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн. 1–2 / Автор-упорядник П.Ящук. – К.; Нью-Йорк, 1999. – 707 с.; 612 с.
- ¹⁸ Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення. – Чорнухи; К., 2004.
- ¹⁹ Правда. – 1946. – 10 лютого.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.439. – Арк.3; Сільське господарство України. – 1946. – №7, 8. – С.6.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.668. – Арк. 169.
- ²² Там само. – Спр.436. – Арк.19–20.
- ²³ *Горбачёв М.С.* Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 г. // Известия. – 1989. – 16 марта.
- ²⁴ Вопросы истории. – 1970. – №6. – С.13.
- ²⁵ Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946–1970). – Москва, 1972. – С.71.
- ²⁶ *Сталін Й.В.* Рік великого перелому. До ХІІ роковин Жовтня // Твори. – Т.12. – К., 1950. – С.129–130.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4793. – Арк. 48.
- ²⁸ Там само. – Оп.30. – Спр.668. – Арк.169.
- ²⁹ Поточний архів Державного комітету України з гідрометеорології. Довідка Республіканського центру спостережень за станом природного середовища «Дані метеорологічних спостережень за період з вересня 1945 р. по вересень 1947 р.» від 23 вересня 1993 р.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3488. – Арк.27; Спр.3497. – Арк.80, 92, 109–115; Спр.4793. – Арк.68.
- ³¹ *Волков И.М.* Колхозная деревня в первый послевоенный год // Вопросы истории. – 1966. – №1; *Его же.* Засуха, голод 1946–47 годов // История СССР. – 1991. – №4.
- ³² Трагедія в домі. – К., 1999. – С.6.
- ³³ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн.1. – С.54.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.929. – Арк.4–7.
- ³⁵ Там само. – Спр.931. – Арк.25, 47–49.
- ³⁶ Там само. – Спр.939. – Арк.43–44, 48.
- ³⁷ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории. – 1991. – №11. – С.37.
- ³⁸ Там же. – С.38.
- ³⁹ Там же. – С.37.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.955. – Арк.1, 4.
- ⁴¹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.37.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4806. – Арк.35–36, 37–40, 43.
- ⁴³ Там само. – Спр.4831. – Арк.1; Оп.6. – Спр.1055. – Арк.1, 13–15.
- ⁴⁴ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.37.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.439. – Арк.3; Сільське господарство України. – 1946. – №7, 8. – С.6.

- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3481. – Арк.53–54.
- ⁴⁷ Там само. – Оп.6. – Спр.963. – Арк.79–81.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.959. – Арк.45–50.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.947. – Арк.29–30.
- ⁵⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.3646. – Арк.2–4.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3659. – Арк.34.
- ⁵² Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях: Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.161.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.311, 312.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.19. – Спр.5. – Арк.93–93 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.23. – Спр.4793. – Арк.53–54.
- ⁵⁷ Див.: Хандрос Б. Голодомор-47. Поділля // Україна. – 1992. – №25. – С.27.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3731. – Арк.11–17.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.949. – Арк.19–23, 48–54; Спр.955. – Арк.41–45; Спр.3499. – Арк.15.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.3591. – Арк.135–136.
- ⁶¹ Там само. – Оп.23. – Спр.4872. – Арк.40.
- ⁶² Там само. – Спр.4948. – Арк.1, 2, 6–11, 12; Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы. 1946 год. – Москва, 1952. – С.117; Внешняя торговля СССР. Статистический сборник: 1918–1966. – Москва, 1967. – С.88; *Леценко Л.О.* Україна на міжнародній арені (1945–1949). – К., 1969. – С.155; У истоков социалистического содружества: СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х годов XX столетия. – Москва, 1987. – С.173.
- ⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.825. – Арк.216.
- ⁶⁴ *Парсаданова В.С.* Помощь Советского Союза в восстановлении польской экономики (1944–1949 гг.) // История СССР. – 1988. – №4. – С.70–71.
- ⁶⁵ *Стреляный А.* Последний романтик // Дружба народов. – 1988. – №11. – С.227.
- ⁶⁶ История Чехословакии. – Москва, 1960. – Т.3. – С.470, 475.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3659. – Арк.34.
- ⁶⁸ *Авторханов А.* Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс, 1990. – С.80.
- ⁶⁹ *Литвин В.М.* Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К., 2004. – С.100.
- ⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3152. – Арк.10.
- ⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3552. – Арк.13.
- ⁷² Там само. – Оп.30. – Спр.902. – Арк.201.
- ⁷³ Зоря Полтавщини. – 1947. – 6 червня.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4948. – Арк.1, 2, 6–11, 12.
- ⁷⁵ Там само. – Спр.4358. – Арк.50–54; Спр.4948. – Арк.11–12.
- ⁷⁶ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.404. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.251.
- ⁷⁸ ДА СБУ. Колекція документів. – Арк.130, 187–190.
- ⁷⁹ Там само. – Арк.206, 238.
- ⁸⁰ Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.173.
- ⁸¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.32.
- ⁸² Там само. – С.53.
- ⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.45.
- ⁸⁴ Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів. – К., 1999. – С.43, 44.
- ⁸⁵ Там само. – С.65–67.
- ⁸⁶ Советская деревня в первые послевоенные годы. – Москва, 1978. – С.376.
- ⁸⁷ Народна газета. – 1993. – №26.
- ⁸⁸ *Конквест Р.* Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.370.
- ⁸⁹ *Пахаренко В.* Вказ. праця. – С.278.
- ⁹⁰ *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С.47.

- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4561. – Арк.2.
⁹² Там само. – Спр.3880. – Арк.8.
⁹³ Там само. – Спр.4961. – Арк.73.
⁹⁴ Там само. – Спр.4960. – Арк.267.
⁹⁵ Там само. – Спр.4961. – Арк.69.
⁹⁶ Там само. – Арк. 19–25.
⁹⁷ Там само. – Арк.263, 278, 281.
⁹⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.1128. – Арк.3–16.
⁹⁹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.41.
¹⁰⁰ Там же. – С.38.
¹⁰¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9401. – Оп.2. – Спр.168. – Арк.387.
¹⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.631. – Арк.24–27.
¹⁰³ Михайлюта О. Україна-47: Третий удар // Голос України. – 1992. – 4 вересня.
¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.4667. – Арк.3–4.
¹⁰⁵ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.314–315.
¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4561. – Арк.11.
¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.404. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.66–68.
¹⁰⁸ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.41.
¹⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.740. – Арк.18.
¹¹⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.4368. – Арк.38, 42–43, 48.
¹¹¹ Архів МВС України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.138.
¹¹² Там само. – Арк.139.
¹¹³ Там само. – Спр.92. – Арк.80–80 зв.
¹¹⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С.22–23; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.28–29; Білас І.Г. Вказ. праця. – С.76; Веселова О.М. Голод в Україні 1946–1947 років // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ. 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С.188; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн.1. – С.85.
¹¹⁵ Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – Москва, 1990. – С.90.
¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3126. – Арк.34.
¹¹⁷ Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.80. – Арк.74–83; Спр.208. – Арк.70.
¹¹⁸ Там само. – Спр.176. – Арк. 274; Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С.19, 23.
¹¹⁹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.315–316.
¹²⁰ Михайлюта О. Вказ. праця.
¹²¹ Катрич О. Йоськіні маторженики // Народна газета. – 1997. – №17.
¹²² Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
¹²³ Зима В.Ф. Указ. соч. – С.29.
¹²⁴ Див.: Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.152.

Archival sources and the testimony of eye-witnesses reveal the reasons for the famine of 1945–1947: the antisocial policy of the Communist Party and the Soviet state during the apogees of Stalin's rule, the confiscation-like grain procurements, unreasonably high taxes, the unpaid labor of kolkhozniks-slaves, export of Ukraine grain, etc. An examination of the progression of the famine shows that it grew in the beginning of 1947 into forced starvation. The author exposes the social results of these uneasy times, revealing mass mortality of the population of Ukraine.

С.О.Біла*

ДОСВІД ЛІБЕРАЛЬНОГО РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ (1991–2005 рр.)

У контексті історико-економічних досліджень висвітлюються особливості етапів лібералізації економіки України за період 1991–2005 рр. Показано наслідки впровадження «шокової» моделі реформування, визначено об'єктивні передумови переходу до розбудови в нашій державі змішаної економіки. Детально досліджено основні положення програм українського уряду щодо реформування національної економіки, дається їх оцінка з позицій соціально-економічної ефективності.

За 15 років економічних реформ перед Українською державою постало питання підбиття підсумків та усвідомлення того, якою мірою вибір варіанту економічної моделі вплинув на результати трансформаційних перетворень в Україні, сучасний стан соціально-економічного розвитку та визначення перспектив входження нашої країни в глобалізований міжнародний економічний простір. Слід визнати, що спорадичне застосування для відродження української економіки окремих рекомендацій, переважно в межах західних неоліберальних (або ж неокейнсіанських) моделей, домінування принципу «ручного управління» під час впровадження економічної політики, відсутність науково-обґрунтованої соціально-економічної стратегії логічно призвело до негативних наслідків. Протягом усього трансформаційного періоду традиційним для України стали: брак грошово-кредитних, головне інвестиційних ресурсів; спад, нестабільність темпів розвитку виробництва; залежність від імпорту енергоносіїв; високі темпи зростання внутрішньої та зовнішньої заборгованості; інфляційні процеси; тінізація економіки; посилення соціальної напруги в суспільстві тощо. Причиною цих негараздів переважна більшість як вітчизняних, так і іноземних експертів із питань трансформаційних перетворень у постсоціалістичних країнах вважає прорахунки у розробці та впровадженні економічних реформ, некомпетентність керівництва країни, «ручне управління», що й сприяло посиленню диспропорційності соціально-економічного розвитку сучасної України.

Більшості соціалістичних країн і СРСР (як еталону соціалізму) протягом усієї історії розвитку була притаманна модель центрально-керованого господарства та відповідний їй тип економічної політики. Характерними рисами адміністративно-командної системи радянського типу, що склалася вже з кінця 1920-х рр., стало повне підпорядкування економіки державі, пріоритет політики та ідеології над економічною сферою. Специфічними особливостями такої системи були тотальний монополізм держави та пряме втручання партійно-ідеологічних структур у відносини власності, праці, виробництва та розподілу національного багатства. Сумарні народногосподарські ресурси, цільове використання яких і визначало характер радянської економіки, розподілялися тільки засобами директивного планування. Державний плановий комітет СРСР, Державний комітет із матеріально-технічного постачання, галузеві міністерства тощо жорстко фіксували виробничі завдання за вартістю та обсягами для всіх виробників і регіонів, спрямовували сировинні ресурси та інвестиції, а також у повному обсязі визначали фінансову діяльність у країні.

---

* Біла Світлана Олексіївна – д-р наук з державного управління, професор, гол. наук. співроб. відділу економічної історії, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування» НАН України.

У жорстких умовах командно-адміністративної системи, існування витратного механізму господарювання зміст економічної політики мав виключно суб'єктивістський характер та постійно вступав у суперечність із внутрішньою логікою підтримки основних пропорцій суспільного розвитку. При тотальному одержавленні радянської економіки, домінуванні в ній гігантських підприємств був відсутній сам предмет дослідження порівняльних переваг різних форм господарювання, розмірів підприємств та масштабів виробництва, характерний для розробки економічної політики в країнах із ринковою економікою. Найважливішими народногосподарськими пропорціями в радянській економіці традиційно вважалось співвідношення між споживанням та нагромадженням, між I та II підрозділами суспільного виробництва, між виробничою та невиробничою сферами, а також міжгалузеві та територіальні пропорції та ін.

Для СРСР та багатьох соціалістичних країн із плановою економікою тривалий час було характерним структурне співвідношення між нагромадженням та споживанням як 1 до 3 (тобто фонд нагромадження становив приблизно 1/4, а фонд споживання – приблизно 3/4 національного доходу при розрахунках у діючих цінах)¹. У порівняльних цінах частка нагромадження була ще вищою. Підтримка такої високої норми нагромадження, з одного боку, була вимушеною, зумовленою низькою ефективністю виробництва, а, з іншого, відповідала спрямованості економіки СРСР на розвиток важкої індустрії як основи формування могутнього військово-промислового комплексу. Така тенденція зберігалася за рахунок невинного збільшення питомої ваги продукції I підрозділу (тобто комплексу галузей, які виробляли засоби виробництва), що на практиці призводило до вповільнення темпів зростання обсягів виробництва та реалізації предметів споживання.

Необхідність підтримки певної структурної пропорції між виробничою та невиробничою сферами в народному господарстві СРСР була тісно пов'язана з поділом усього суспільного виробництва на матеріальне та нематеріальне. Однак у самому понятті «невиробнича сфера» відповідно до догматів марксистсько-ленінської політичної економії була закладена явна недооцінка сфери послуг, її зростаючої ролі в розвитку народного господарства. Співвідношення між виробничою та невиробничою сферами виявлялося насамперед у поділі праці між ними. Питома вага зайнятих у галузях матеріального виробництва за всі роки адміністративно-командної системи в СРСР не була нижчою за 75%². Розширення в післявоєнний період сфери послуг у США та інших країнах із розвинутою ринковою економікою за радянських часів пояснювалось не стільки високою ефективністю матеріального виробництва, скільки підвищенням невиробничих витрат, розширенням сфери обігу, надмірним збільшенням чисельності державного апарату тощо.

За рахунок централізованого державного управління та директивного планування економіки постійно підтримувалась пропорційність на відтворювальному, територіальному та міждержавному рівнях національного господарства. Номінально в СРСР було декларовано, що зміни на всіх рівнях радянської економіки зумовлені залежністю від зміни суспільних потреб. Водночас на практиці пріоритети в плануванні економіки були спрямовані на забезпечення обороноздатності країни, дотримання військового паритету із капіталістичними країнами, у тому числі й з головним «ворогом» – США. Така стратегічна мета зумовлювала й диспропорційність на галузевому рівні. Питома вага галузей, що належали до I підрозділу (виробництво засобів виробництва), завжди переважала над галузями, які виробляли продукцію споживчого призначення. Отже особливого розвитку в СРСР набули такі галузі промисловості: паливна, металургійна, хімічна на нафтохімічна, важке машинобудування тощо.

Важлива роль в економічній політиці СРСР приділялась регулюванню територіальних пропорцій суспільного відтворення (насамперед пропорцій розвитку

економіки союзних республік). Стратегія створення жорстко централізованого єдиного народногосподарського комплексу передбачала залежність від центру цілих регіонів та республік. Загалом продукцію та сировину з України союзні міністерства реалізовували в межах СРСР за цінами в 1,5–4 рази нижчими, ніж з інших республік, а готову продукцію, переважно техніку, продавали в Україні за завищеними цінами³. Зниження або завищення цін на сировину та готову продукцію, перерозподіл кредитних, інвестиційних ресурсів під лобістським тиском регіональних управлінських еліт сприяло подальшій централізації радянської економіки. Незважаючи на досить вагомий частку України в економіці СРСР (у 1978 р. республіканське сільське господарство становило 23,5%; промисловість – 16,9% від загальносоюзних обсягів)⁴, щодо республіки велась політика, яка в сучасній економічній літературі характеризується як «колоніальна». Наслідки й результати однобокого економічного розвитку та залежності від центру позначаються на Україні й сьогодні. Її напівфабрикатна економіка ще й досі залежить від енергетичних, сировинних ресурсів Росії та пов'язана з ринками збуту в країнах СНД.

Регулювання міжгалузевих пропорцій, економічна політика в плановому господарстві СРСР не могли вийти за межі вищезазначених догматичних підходів. Посилення диспропорцій соціально-економічного розвитку країни призводило до поглиблення політичної кризи, особливо з часів проголошення «перебудови» радянського суспільства. Цікаво зазначити, що й досі тривають дискусії щодо її цілей та завдань. «...Якщо задачею перебудови було реанімувати комунізм, то вона, звичайно, провалилась. А якщо перебудова повинна була забезпечити мирний вихід із комунізму, з мінімальною кров'ю і мінімальними втратами, то слід визнати, що вона закінчилася виключно прекрасними результатами...»⁵, – писав В.Мау, один із російських політичних ідеологів часів «перебудови». Усі спроби провести з середини 1980-х рр. «радикальні економічні реформи» в СРСР наштовхувались на протидію монополії державної власності. За таких обставин приватногосподарський інтерес та конкуренція (як загально визнані у світовій системі господарювання рушії суспільного прогресу), залишалися незадіяними. Накопичення проблем, що вже не могли бути вирішені в межах старої командно-адміністративної системи, призвело до ліквідації СРСР та проголошення незалежності колишніх республік, у тому числі й України.

Абеткою трансформаційних перетворень, як свідчить світовий досвід господарювання, є здійснення реформ за трьома основними напрямками: лібералізація, структурні реформи та інституційні перетворення. Слід визнати що ліберальні реформи в перехідній економіці не тільки неминучі, але й закономірно необхідні. В Україні (як і в Росії та інших пострадянських країнах) протягом 1991–1993 рр. вони йшли за сценарієм «шокової терапії» та мали на меті якнайшорішню лібералізацію економіки – насамперед цін та зовнішньоекономічних відносин, у тому числі ліквідацію державної монополії у сфері зовнішньої торгівлі. Радикально-лібералістська модель трансформаційних перетворень («шокова терапія») ґрунтувалась на ідеологічних засадах концепції «вільного ринку». В Україні, насамперед, ішлося про ліквідацію будь-якою ціною засад існування соціалістичних елементів господарства та домінування «російських інтересів, російського управління» національною економікою. Розрив стабільних економічних зв'язків виробничого кооперування українських підприємств у межах єдиного економічного простору СРСР та вихід із рубльової зони розглядалися, унаслідок цього, як підґрунтя до ліквідації «імперських» планів Росії щодо України. З психологічного погляду «шокова» модель реформування економіки відповідала настроям людей на швидкі (хоча й болісні) зміни на краще; сподіванням на появу великої кількості приватних власників, заможних людей, а, отже,

і на неминуче наближення рівня життя українців до стандартів розвинутих країн світу.

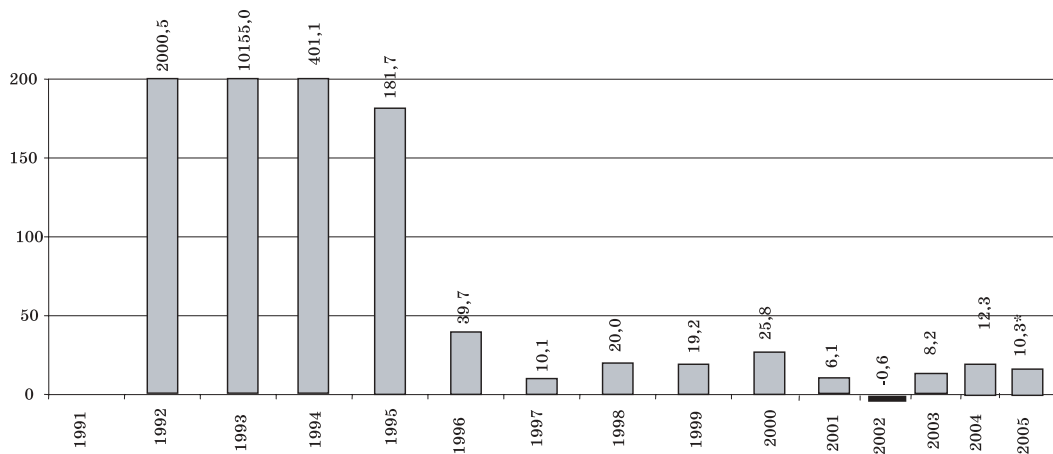
Донедавна людство не знало прикладів еволюційного переходу від централізованого планового господарства соціалістичного типу до ринкової економіки. Через відсутність плюралізму думок, панування ортодоксальної марксистської ідеології, відірваність теоретичних досліджень соціалістичних країн від світової економічної науки поява власної теорії перехідного періоду напередодні кардинальних ринкових реформ в українському суспільстві виявилась неможливою. Відтак вакуум у теорії трансформаційних перетворень майже миттєво був заповнений концепціями неолібералізму та їх інтерпретаціями.

У наукових колах постсоціалістичних країн, у тому числі і в Україні, на першому етапі перехідного періоду (1991–1995 рр.) майже безперешкодно поширюється теза про необхідність створення умов для саморегулювання ринкового господарства, автоматичної ринкової підтримки рівноваги «попит – пропозиція» за рахунок вільної конкуренції, переливу капіталу в міжгалузевому просторі тощо. Потужні інфляційні процеси, знецінення грошей на перший план висували проблему стабілізації фінансово-грошової сфери, завдання формування ринків капіталу. Інакше кажучи, згідно з концепціями монетаристів (та їх ідеолога М.Фрідмена), єдиною сферою державного регулювання економічних процесів у перехідний період мала залишатись лише система грошового обігу. Такої ж позиції дотримувалась і переважна більшість іноземних консультантів (зокрема американських та німецьких), що працювали в Україні на той період⁶.

Основними заходами щодо лібералізації економіки України впродовж 1991–1995 рр. було обмеження державного контролю за господарським життям; демонтаж механізмів, пов'язаних із жорстким державним регулюванням цін, розподілом ресурсів, адміністративними обмеженнями зовнішньої торгівлі. Радикально-лібералістська модель ринкового реформування передбачала різке скорочення бюджетних видатків на потреби розвитку національної економіки, зменшення централізованих інвестицій, у тому числі й на потреби технічної модернізації виробництва; майже повну ліквідацію дотацій та субсидій. Як противагу обов'язковому наслідку загальної лібералізації цін – інфляції, ліберальна модель реформування економіки передбачала заходи з обмеження сукупного попиту. Зростання податків, зменшення державного фінансування, обмеження зростання заробітної плати, доходів та навіть їх «заморожування» виступали як протидія розкручуванню інфляційної спіралі: «заробітна плата – ціни». Зменшенню інфляційних сплесків (див. рис. 1) мало сприяти й ускладнення умов надання кредитів, жорсткий контроль над обсягом грошової маси в обігу тощо.

Головним наслідком лібералізації впродовж 1991–1995 рр. стало руйнування командно-адміністративної системи управління, швидке зростання приватного сектора та формування засад відкритої економіки. Усунення адміністративних обмежень у зовнішній торгівлі супроводжувалося встановленням плаваючого обмінного курсу української національної платіжної грошової одиниці (купонно-карбованці, карбованці) з метою забезпечення її конвертованості та подальшої стабілізації. Водночас логічним наслідком швидкої лібералізації української економіки впродовж 1992–1995 рр. став неконтрольований процес розтрати, «розтягування» національного багатства та «розподіл» об'єктів державної власності між окремими персоналіями та угрупованнями, тобто утвердження «капіталізму для своїх». Економічно впливові групи та наближені до влади сімейні клани від самого початку ринкових перетворень починали дуже активно «виходити» на державні управлінські структури, породжуючи корупцію, хабарництво, «своїх людей» при владі та забезпечуючи тим самим перехід у приватну власність усе більшої кількості об'єктів національного багатства.

Рис. 1. Динаміка змін споживчих цін в Україні (інфляція), % (діаграму побудовано за даними Державного комітету статистики України) (*дані за 2005 р. визначені за попередніми оцінками). *Джерело:* Статистичні щорічники України за 1995–2004 рр.; Про соціально-економічне становище України за 2005 рік. – К., Державний комітет статистики України, 2006. – С.52.

Форсована приватизація, що розглядалася як основа лібералізації пострадянської економіки, та високі темпи інфляції (особливо за 1991–1995 рр.) вже в перші роки економічних реформ спричинили процеси масового зубожіння населення, знецінення трудових заощаджень та зростання соціальної нестабільності в суспільстві. Але ці негаразди компенсувалися вірою народу в переваги ринкової моделі господарювання над дефіцитною («з-під-прилавковою») радянською економікою та сподіваннями на «тимчасовість» незручностей «шокової» моделі перехідного періоду.

Практика довела, що заходи в руслі монетаристської політики в перший період трансформаційних перетворень (1991–1996 рр.) сприяли лише формуванню ринкового мікрорівня. Децентралізація управління, ліквідація системи директивного державного планування розширювали автономію суб'єктів господарювання, а процеси приватизації (роздержавлення та створення приватного сектора) підводили матеріальну базу під їх самостійність. Водночас формування мікрорівня ринкового господарства, з одного боку, виявилось недостатнім за якістю, а, з іншого, не сприяло спонтанному виникненню ринкових інститутів, самоорганізації глобальних трансформаційних перетворень на макрорівні.

У таких умовах, починаючи з 1995–1996 рр. в Україні виникла потреба в посиленні державного регулювання трансформаційних процесів. За рахунок цього передбачалося досягти високих темпів економічного зростання, забезпечити максимальну зайнятість та врахувати принцип соціальної справедливості в розподілі сукупного доходу. Еталоном державного регулювання при цьому одностайно вважали «новий курс президента Рузвельта», який у 1936 р. отримав теоретичне обґрунтування в монографії Дж.М.Кейнса «Загальна теорія зайнятості, відсотку та грошей».

Кейнсіанські рецепти створення «ефективного попиту», посилення «схильності до інвестицій», інтенсивність яких зумовлюється «граничною ефективністю капіталовкладень», традиційно потребують наявності відпрацьованих механізмів взаємодії макроекономічних структур (зайнятості, інвестиції, відсоткової ставки та ін.), що, у свою чергу, базуються на приватногосподарському інтересі та системі матеріальних стимулів. У комплексі вони спонукають до ділової активності

суб'єктів організованого ринкового господарства. Характерні для України криза неплатежів, старіння устаткування та відсутність коштів на його модернізацію та заміну зробила надзвичайно актуальною проблему «схильності до нагромодження», на основі дослідження якої й будує свою концепцію Дж.М.Кейнс та його послідовники (Е.Хансен, Л.Клейн, Д.Тобін, Н.Калдор та ін.). Особливо привабливою для українських реформаторів була теза прихильників неокейнсіанства про те, що між показником капіталомісткості та нормою нагромодження існує досить сильна внутрішня взаємозалежність, яка, зрештою, і формує «тенденцію до автоматичної підтримки сталого безперервного росту»⁷. Водночас забезпечення необхідних для економіки пропорцій нагромодження капіталу послідовники Дж.М.Кейнса вважали безпосередньою функцією держави.

Отже теоретичні уявлення про характер та спрямованість економічних реформ у перехідній економіці України впродовж 1991–1996 рр. формувалися під впливом двох альтернативних підходів. Перший підхід виник на засадах ліберальної (монетаристської для США, ордоліберальної для Німеччини) традиції, що в принципі відкидає або істотно обмежує державне регулювання економіки. Витоки такого підходу крилися в розумінні переваг ринкового механізму над економічною політикою держави, яка, на думку неолібералів, не враховує кон'юнктурних коливань та часто виступає як одностороння, лобістська та підпорядкована політичним амбіціям довгострокова програма дій⁸. Другий підхід сформувався на засадах кейнсіанських теорій державного регулювання економіки. У ньому позитивно оцінювалася здійснювана державою економічна політика з урахуванням довгострокових стратегій трансформації національного господарства. Такий підхід забезпечував теоретичне обґрунтування змісту економічної політики держави як альтернативи недосконалості ринку, зумовлював необхідність її розробки кон'юнктурними причинами, у тому числі плануванням інвестицій, потребами вирішення галузевих проблем⁹ та ін. Саме другий підхід отримав найбільшу кількість прихильників в українській практиці ринкових реформ починаючи з середини 1990-х рр.

Слід зауважити, що трансформаційні перетворення економіки України розпочалися за відсутності розвинутої системи ринків, у тому числі ринків робочої сили, засобів виробництва, капіталів; недостатнього розвитку системи ринкової інфраструктури (банки, біржі, страхові та інвестиційні компанії тощо). За таких обставин можливості макроекономічного впливу держави на створення ефективного попиту фактично зводились до нуля. Відтак держава взяла на себе контроль (митна, податкова політика), безпосередньо втручалася у виробництво та фінансово-грошові процеси, зберігаючи при цьому чималий обсяг розподільчих функцій (в основному через бюджетні важелі). Але в трансформаційній економіці дуже проблематично застосовувати теорії кейнсіанства, як і концепції монетаризму в чистому вигляді. У країнах із перехідною економікою, зокрема в Україні, в умовах депресії та інфляції виникає потреба в м'ягких коливаннях між тимчасовим посиленням або послабленням заходів державного регулювання. На вищому управлінському рівні, починаючи з 1996 р. стає панівною ідеологічна теза про те, що держава має втручатися в економіку лише тоді, коли ринкові важелі трансформаційних перетворень не спрацьовують, не є ефективними. З середини 1990-х рр. в Україні проголошується курс на розбудову змішаної економіки.

Уявлення про змішану економіку як таку, що поєднує ринкові засади господарювання з їх регулюванням державою, у світі сформувалось як окремий науковий напрямок у межах теорії неокласичного синтезу, теорії ефективного використання обмежених ресурсів ринку. П.Самуельсон (США) писав: «Превалюючим типом економічної організації для промислово-розвинутого господарства виступає змішана економіка, в якій ринок визначає більшість цін на окре-

мі товари і їх кількість, а держава управляє економікою в цілому за допомогою програм оподаткування, видатків і кредитно-грошового регулювання»¹⁰.

Невід'ємними складовими розбудови змішаної економіки в Україні були визнані: макроекономічна (у тому числі фінансова) стабілізація; структурна перебудова національної економіки та інституційні перетворення. Тільки на підґрунті вирішення цих задач та за умов гармонійного поєднання дії ринкових механізмів із заходами державного регулювання можна було, на думку західних експертів з питань ринкового регулювання постсоціалістичної економіки, забезпечити стабільні темпи економічного зростання як основу досягнення суспільного добробуту. Саме ці концептуальні засади й були взяті за ідеологічну основу ринкових реформ в Україні починаючи з середини 1990-х рр. Головним для реформаторів стало вирішення трьох взаємопов'язаних задач, які (в основному) і зумовлювали зміст, характер та послідовність системних трансформацій економіки: лібералізація, структурна перебудова економіки та інституційні перетворення.

Лібералізація економіки, як свідчить досвід господарювання розвинутих, насамперед західноєвропейських країн (зокрема Німеччини після Другої світової війни), є підґрунтям розвитку та формування стабільного ринку. Реальна (неформальна) лібералізація економіки може відбуватися протягом 10–15 років. В Україні цей процес постійно ускладнювався періодичним державним втручанням в економічні процеси, передусім поширенням практики «ручного управління» для вирішення нагальних проблем, зокрема у сфері цінової та соціальної політики. Починаючи з середини 1990-х рр. головним завданням лібералізації економіки України стало усунення законодавчих та бюрократичних обмежень підприємницької діяльності, зокрема зменшення обов'язкових процедур ліцензування, перевірок та спрощення процедури реєстрації бізнесу; зменшення регуляторного тиску на підприємства; зняття ряду регуляторних норм під час управління валютним курсом; прозорість формування та використання коштів державного бюджету; сприяння зростанню питомої ваги приватного сектору як передумови формування відкритої економіки тощо. Відкритість економіки й суспільства перед світовим ринком, орієнтація цінового механізму на співвідношення попиту й пропозиції традиційно спрямовувались на стимулювання стабілізаційних процесів, позитивних структурних зрушень та зростання економічної ефективності в цілому.

Цікаво зазначити, що рівень лібералізації національної економіки у світі ототожнюється з поняттям «економічна свобода», що розглядається як невтручання держави у виробництво, розподіл та споживання товарів і послуг. Індекс економічної свободи розраховується як показник, інтегрований за десятьма чинниками: торгівельна й бюджетна політика, ступінь втручання уряду в економіку, монетарна політика, рівень грошових потоків та іноземних інвестицій, розвиненість банківського сектора й системи фінансів, контроль за рівнем заробітних плат і цін, дотримання прав власності, державне регулювання й чорний ринок. Чим більший бал за конкретними визначеними вище чинниками, тим вищий рівень оцінки втручання держави в економіку й, відповідно, нижчий рівень оцінки економічної свободи.

Розрахунками індексу економічної свободи традиційно займається «The Heritage Foundation» (США) разом із «Wall Street Journal» (США). Економіка 162 країн світу комплексно оцінюється за 4 категоріями: вільні – із загальним індексом нижче 1,99; в основному вільні – 2–2,99; в основному невольні – 3–3,99; репресивні економіки – з індексом понад 4,0. За оцінками експертів, найбільш репресованими країнами світу вважають Іран, Ірак, Сирію та Лівію. Ще гірше становище в Афганістані, Судані, Демократичній Республіці Конго, Анголі, Кубі й Сомалі. Цікаво зазначити, що серед країн Близького Сходу однією з найбільш вільних держав регіону визнано Об'єднані Арабські Емірати (індекс – 2,15). Цей показник

багато в чому був зумовлений політикою ліквідації бар'єрів для іноземних інвестицій.

Що стосується України, то відносно індексу економічної свободи економіка нашої держави станом на 2002 р. посідала 137-му позицію (показник – 3,85). Заходи щодо лібералізації економіки (приватизація й демонополізація, новий валютний і торговельний режими тощо) в нашій державі співіснували з такими явищами, як бюрократія, корупція, слабка законодавча база реформ, неефективний промисловий сектор. Для торговельної політики України характерним залишався середній рівень протекціонізму. Водночас рівень державних витрат, зокрема на потреби управління, і в наш час є досить високим. До речі, український уряд щороку в середньому споживає близько 27,4% ВВП країни, що суттєво погіршує показник економічної свободи та ставить бар'єри до структурної переорієнтації національного виробництва з урахуванням інноваційного вектора. Збільшення економічної свободи є вагомим чинником ринкової трансформації та умовою визнання України світовим співтовариством країною з ринковою економікою. Станом на кінець 2005 р. Україна посідала 66 місце за показником економічної свободи (після Угорщини, Японії, Польщі); Росія – 84 місце¹¹.

Проблеми лібералізації національної економіки, впровадження комплексу ринкових реформ постійно перебували в центрі уваги державної влади. Цікаво зазначити, що першу програму діяльності (під керівництвом В.Пинзеника) уряд розробив лише в 1996 р. Програма реформ під назвою «Економічне зростання – 1997» не була схвалена парламентом, водночас її окремі заходи (ліквідація збору до Чорнобильського фонду та спрощення вимог із надання ліцензій для суб'єктів господарювання) були запроваджені на практиці. Положення урядової програми «Економічне зростання – 1997», стали певним стандартом, «відправною точкою» реформаторської політики й усіх наступних урядових програм. Нагадаємо, що в 1996 році в Україні спостерігалися ознаки фінансової стабілізації: зменшився дефіцит бюджету, утримувався низький рівень інфляції, був встановлений стабільний курс обміну національної валюти. На підґрунті цих позитивних явищ спостерігалось швидке зростання обсягів українського експорту, майже повністю завершилася мала приватизація.

Головними цілями урядової програми «Економічне зростання – 1997» було визнано: стимулювання динамічного, стабільного економічного зростання та підвищення життєвого рівня населення; сприяння переходу підприємницької діяльності з тіньового до офіційного сектора економіки; розв'язання проблем заборгованості при підтримці стабільності в грошовій та фіскальній сферах. На думку розробників програми, саме ці реформи мали сприяти формуванню повноцінної ринкової економіки та остаточно припинити чинність радянського законодавства, ліквідувати пережитки перерозподільчої бюджетної політики та дію застарілого інституційного середовища. Основними складовими ринкових ліберальних реформ в Україні були визнані шість напрямів:

1. Реформа фіскальної політики передбачала, насамперед, запровадження низьких, стабільних податків та впровадження комплексної податкової реформи. Зокрема, було запропоновано зменшити збори до Пенсійного фонду, зменшити або скасувати більшість із нарахувань на фонд оплати праці тощо. Що стосується видатків, то уряд пропонував зменшити субсидії галузям промисловості та підприємствам і фінансувати державний дефіцит за допомогою облігацій на внутрішньому та зовнішньому ринку.

2. Реформування бюджетної сфери мало за мету сприяти її прозорості. Передбачалося, що розпорядники бюджетних коштів мають укладати з Міністерством фінансів та Кабінетом Міністрів України чіткі угоди відносно того, скільки грошей вони отримують, коли та на які цілі; подавати до Міністерства фі-

нансів щомісячні звіти про загальний обсяг видатків у розрізі статей, об'єктів інвестування та розпорядників бюджетних коштів.

3. Лібералізація й регуляторна реформа ставили за мету ліквідувати перешкоди на шляху до розвитку підприємницької діяльності в Україні. Передбачалося скасування зайвих регулятивних норм, ліцензій, адміністративних обмежень, будь-яких платежів за дозволи на здійснення приватної підприємницької діяльності; скасування системи прописки (реєстрації й регулювання мобільності населення); забезпечення вільного наймання й звільнення працівників. Крім того, ішлося про заходи детінізації капіталів, підтримку розвитку малого бізнесу тощо.

4. У галузі соціальної політики передбачалося, насамперед, радикально переглянути систему пенсій за віком, та починаючи вже з 1997 р. перейти до дворівневої системи пенсійного забезпечення: мінімальні державні пенсії мав продовжувати сплачувати уряд і водночас передбачалося на практиці запровадити індивідуальний пенсійний накопичувальний рахунок, на який працівники та роботодавці сплачували б по 5% від обсягів заробітної плати. Передбачалося також усіляко сприяти розвитку недержавних (приватних) пенсійних фондів. Саме в 1996 р. вперше було заявлено про необхідність переорієнтації соціальної політики в Україні на адресну допомогу найбільш незахищеним верствам населення, ліквідацію принципів «зрівнялівки».

5. У галузі грошово-кредитної політики головні акценти були зроблені на зниженні рівня інфляції. Упродовж 1997 р. планувалося здійснити прискорений перехід банківської системи України на стандарти світового фінансового обліку, усіляко сприяти формуванню місцевих національних комерційних банків. Проблему дефіциту державного бюджету передбачалося вирішити шляхом внутрішнього неінфляційного фінансування, за рахунок розвитку в Україні ринку казначейських облігацій (у 1996 р. за допомогою казначейських векселів було профінансовано 45% бюджетного дефіциту, на противагу 6% у 1995 р.).

6. У галузі приватизації передбачалося, що саме 1997 р. стане роком завершення масової приватизації, після чого розпочнеться новий етап – грошова приватизація¹².

Програма «Економічне зростання – 1997» була схвалена парламентом як офіційний план діяльності уряду. Водночас політична, економічна та фінансова нестабільність, відсутність чітко визначеного курсу стратегічного реформування національної економіки та прояви старої адміністративно-державної монополії управління не сприяли вирішенню поставлених урядовою програмою стратегічних завдань. Така ж доля спіткала й завдання, задекларовані в Програмі діяльності Кабінету Міністрів 1998 р., а потім і в Національній програмі «Україна – 2010» (обидві програми були підготовлені Кабінетом В.Пустовойтенка). Усі три програми так і не були запроваджені на практиці.

Аналіз соціально-економічної ситуації в Україні за 1996–2000 рр. свідчить, що в цей період зберігалася тенденція до надмірного державного споживання, унаслідок чого український бюджет потерпав від постійного дефіциту. Саме в цей період традиційною стає практика надмірних видатків на недієві соціальні програми та виплати (в основному для тимчасового врегулювання соціальної напруги, задоволення потреб окремих верств працюючого населення: шахтарів, учителів та ін.). Розповсюдження набувають державні субсидії неконкурентоспроможним галузям національної економіки, що в поєднанні з низьким рівнем податкових надходжень ще більше загострювало проблему дефіциту держбюджету. Уряд намагався мінімізувати дефіцит через продаж облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) як внутрішнім так і зовнішнім позикодавцям; активізував позики у міжнародних фінансових організацій (передусім у МВФ та Світовому банку); накопичував заборгованість із виплат заробітної плати та пенсій.

Фінансова криза 1998 р. суттєво погіршила економічну ситуацію в Україні. У серпні–вересні 1998 р. обмінний курс гривні до долара, який упродовж 1996–1997 рр. залишався відносно стабільним, упав приблизно на 40%. Крім того, фінансова криза 1998 р. підірвала довіру до ОВДП як до засобу фінансування дефіциту бюджету¹³. Ситуацію погіршило й те що починаючи з 1994 р., унаслідок активізації процесів лібералізації, зростання зовнішнього боргу України не розглядалося як негативне явище, навпаки, про зовнішню заборгованість на вищому державному рівні говорили як про стандартну для країн, що розвиваються, умову господарювання. Унаслідок цього швидкими темпами збільшувалася зовнішня заборгованість України, яка перетворилася на одну з найгостріших проблем кінця 1990-х рр.

Найбільший кредитор України – МВФ, найчастіше використовував наступні форми фінансової допомоги: програми звичайного кредитування Stand-by; розширеного кредитування – EFF; пільгового кредитування – ESAF; фінансування системних перетворень – STF; компенсаційного й надзвичайного кредитування – CCFF; додаткового резервного кредитування – SRF. Пільговою програмою ESAF (0,5% річних на 15 років з п'ятирічним відстроченням виплати основного боргу) було передбачене фінансування структурної перебудови тільки найбідніших країн, до яких Україну не відносили. Досить охоче МВФ ішов на залучення до програм CCFF (розрахованої на 4–5 років під LIBOR + 0,25%); SRF (на 1,5 року під 7,5% річних), кредити за якими видавалися в необмеженому розмірі для поповнення золотовалютних запасів¹⁴. Кредити за програмами STF, Stand-by були призначені передусім для покриття дефіциту платіжного балансу і дефіциту держбюджету країни, а також для консультативної допомоги. Отже, ці кошти безпосередньо не спрямовувалися на потреби виробництва (насамперед інноваційне оновлення), тобто від них не було реальної віддачі у вигляді очікуваного підвищення конкурентоспроможності української економіки.

З 1994 по 1998 рр. Україна постійно нагромаджувала борг перед МВФ, який на початок 1999 р. становив 2,5 млрд. дол. США. Однак, коли в тому ж році настав час повернення кредитів, МВФ перейшов на рефінансування власних боргів, тобто надав кредитів рівно стільки, скільки Україна повинна була сплатити за вже отриманими позиками. При цьому вимоги для надання наступних кредитів постійно підвищувалися. Як відомо, надання МВФ кредитів країнам з перехідною економікою пов'язується з певними вимогами, принципом умовленості (conditionality), що формально зводить політику фонду до «пом'якшення та усунення труднощів у зовнішніх платежах». Із цією метою МВФ і надає державам-членам цієї організації тимчасові кредити на 3–5 років з їх цільовим спрямуванням на ліквідацію порушень платіжного балансу, на виплати боргових зобов'язань за статтями критичного імпорту, насамперед за пальне, енергоносії тощо¹⁵.

Згідно з універсальною концепцією МВФ для стабілізації економіки країн, що розвиваються, під час ринкової трансформації необхідна загальна лібералізація торгівлі (насамперед зовнішньої), реструктуризація виробництва за рахунок приватизації та макроекономічне вирівнювання, що розглядається передусім через монетаристські критерії. Показники інфляції, дефіциту державного бюджету, процентної ставки, грошової маси, валютного курсу вважаються вирішальними при впровадженні моделі «низька інфляція – зростання виробництва». Про стимулювання інноваційного розвитку в країнах-позичальниках, звичайно, не йдеться. Проте схема монетаристської моделі економічного зростання (втілення якої передбачалося здійснити і в Україні) не завжди спрацьовує. Навпаки, є багато прикладів, коли власна промислова політика держав, що не дотримуються рекомендацій МВФ, дає прекрасні результати. Так, у 1994 р. Чехія

достроково погасила борги перед фондом, що зовсім не зашкодило її успішному розвитку та залученню до країни іноземних інвестицій.

Розрахуватися з кредитором дуже важко. Борги, проценти на проценти збільшують потребу у чергових кредитах, для отримання яких МВФ висуває до країни-позичальника численні вимоги (приблизно 100–120). Серед них є й такі, які виходять за межі компетенції МВФ, а також вимоги, виконання яких може завдати економіці країни шкоди. У таблиці наведено окремі приклади вимог МВФ до України та висвітлено реальні або можливі наслідки їх виконання (деякі з них вже мали місце в економіці України).

Вимоги МВФ під надання кредитів та їх можливі наслідки для економіки України

Вимоги МВФ	Формальний механізм виконання	Можливі наслідки
Підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги до рівня їх собівартості	Механічне збільшення тарифів без перегляду структури собівартості послуг, до якої і досі включені послуги, що не надаються (капремонт, оновлення систем опалювання тощо)	Порушення структури цін, збільшення субсидій з бюджету і виникнення передумов для зниження купівельної спроможності населення. Може виступити як передумова нового інфляційного сплеску
Скорочення дефіциту бюджету з метою стримування інфляції	Перетворення офіційного дефіциту бюджету в прихований через накопичення бюджетної заборгованості	Збільшення боргів за соціальними виплатами; прискорена інфляція у разі їх повного та термінового погашення
Неінфляційне фінансування дефіциту бюджету	Емісія ОВДП, прибутковість яких в кілька сотень разів має перевищувати інфляцію	Відволікання кредитних ресурсів від реального сектора; приплив іноземного спекулятивного капіталу; девальвація гривні після «обвалу піраміди» ОВДП
Обмеження на купівлю НБУ ОВДП на первинному ринку	НБУ за домовленістю з деякими системними банками цільовим призначенням рефінансує їх для купівлі ОВДП	Непрозорість відносин у банківській системі і зниження керованості грошово-кредитної політики
Скорочення бюджетних субсидій в економіку	Трансформація в приховані субсидії, наприклад списання або реструктуризація податкової заборгованості перед бюджетом окремих підприємств, створення нових вільних економічних зон тощо	Підвищення непрозорості в бюджетній сфері і розширення можливостей для фінансових зловживань (тобто розширення сфери дії тіньової економіки)
Відмова від державного замовлення в сільському господарстві	Збільшення обсягів товарного кредитування з Держкомрезерву, а також надання кредитів, сумнівних щодо повернення	Підвищення непрозорості відносин між селом і державою; зменшення державного впливу на ціноутворення на аграрному ринку
Проведення адміністративної реформи	Реорганізація міністерств у комітети; формальне скорочення працівників бюджетної сфери, середньої та нижчої ланки державної служби	Майже миттєве збільшення кількості чиновників після їх скорочення; створення нових адміністративних структур
Скасування вільних економічних зон (ВЕЗ)	Збереження всіх наданих пільг підприємствам, що уже зареєструвалися і працюють у ВЕЗ. Мораторій на створення нових ВЕЗ (введений у 2005 р.)	Погіршення іміджу України на світовому ринку. Відсутність лібералізації та пільгового оподаткування для вітчизняної промисловості (в межах ВЕЗ)
24 вимоги до роботи Агробромбанку «Україна»	Механізм невідомий	Ліквідація банку як остаточний негативний наслідок (у вересні 2001 р. банк «Україна» був ліквідований)
Зменшення 23%-го мита на експорт насіння соняшника до 10%	Зменшення мита	Вивезення сировини, а не готової продукції олійно-жирової галузі; підвищення рівня безробіття у харчовій промисловості тощо

Джерело: Таблиця складена за даними Української спілки промисловців і підприємців¹⁶.

За оцінками міжнародних експертів, невиконання цілої низки вимог та порушення умов кредитування призвело до припинення в 1999 р. фінансування України з боку МВФ (головною причиною такого рішення стало зауваження щодо завищення валютних резервів Національним банком в 1997–1998 рр.). Однак тимчасове припинення співпраці з МВФ «несподівано» позитивно вплинуло на економічний розвиток нашої держави. По-перше, Україна скоротила свій зовнішній борг на 2,5 млрд. дол. США (у тому числі тільки МВФ у 2000 р. Україна сплатила 870 млн. дол. США в рахунок погашення основної суми боргу і 132 млн. дол. США – як відсотки за обслуговування кредитів). При цьому Національний банк України зміг не тільки зберегти обсяги валютних резервів, але й протягом лише 2000 р. збільшив їх на 250 млн. дол. США¹⁷. По-друге, і це головне, в 1999–2001 рр. остаточно був розвіяний міф про те, що без кредитів МВФ Україна не зможе досягти економічного зростання та утримати стабільність національної валюти – гривні.

Зовнішній борг, що нагромадила Україна протягом перехідного періоду, дуже негативно впливав на національну економіку. На обслуговування й погашення державних боргів щорічно спрямовувалося майже 30% прибутків держбюджету, що приводило до «вимивання» бюджетних коштів. Це, у свою чергу, спричинювало зниження рівня забезпечення соціальних стандартів і уповільнення розвитку реального сектора економіки, оскільки в країні зменшувався обсяг потенційних інвестиційних потоків і сукупного попиту. Впродовж 2001–2005 рр. монетарні рекомендації Світового банку в Україні вже не користувалися великою популярністю. Офіційно був взятий курс на підтримку національної валюти – гривні за рахунок внутрішніх резервів. У зв'язку з цим, монетарна політика держави переважно була зосереджена на збільшенні обсягів золотовалютних резервів НБУ. На кінець 2005 р (за оцінками експертів) вони дорівнювали понад 19 млрд. дол. США¹⁸.

Починаючи з фінансової дестабілізації 1998–1999 рр. заходи ліберально-монетаристської політики в Україні поступово витісняються курсом на посилення державного регулювання всіх сфер економіки. Водночас на відміну від загальноприйнятих в усьому світі норм та правил політики державного регулювання економіки, теоретичні засади якої становлять кейнсіанські рекомендації щодо формування ефективного попиту, активізації державних інвестицій в пріоритетні галузі економіки, появи мультиплікативного ефекту, стимулювання створення нових робочих місць тощо, – українська модель мала свою специфіку.

Численні «косметичні» заходи щодо здійснення економічних реформ, макроекономічний дисбаланс та відсутність структурних реформ спричинили досить високі (до 20% річних) темпи інфляції в Україні у 1998–2000 рр. (див. рис. 1.). Для виправлення ситуації, НБУ головні зусилля спрямував на скорочення ліквідності грошової маси через підвищення резервних вимог до банків та посилення контролю за валютними операціями. Усім підприємствам (як вітчизняним так і іноземним), було заборонено здійснювати авансові виплати по контрактах на імпорт, а комерційним банкам було заборонено надавати валютні кредити резидентам. НБУ встановив обов'язковий продаж державі 50% валютної виручки підприємств, але інструкції НБУ суттєво зменшували й права комерційних банків щодо купівлі валюти¹⁹.

Починаючи з 1999 р., ці заходи йшли паралельно з офіційно оголошеним українським урядом курсом на підтримку національного товаровиробника. Концепція захисту національного виробництва базувалася, переважно, на традиційних для планової економіки заходах, які передбачали збереження практики втручання держави в діяльність підприємств та створення винятково сприятливих умов для розвитку державних монополій; м'які бюджетні обмеження та надання підприємствам реального сектору економіки податкових пільг, цільових

кредитів тощо. Покращення фінансових показників великих підприємств передбачалося здійснити через запобігання банкрутству, державне «заохочення» комерційних банків надавати кредити підприємствам для стимулювання національного виробництва та ін. При цьому головними причинами економічної кризи, що мала місце в Україні, уважався незадовільний фінансовий стан підприємств; наплив імпорту, що спричинював падіння виробництва аналогічних товарів; низькі доходи домогосподарств. Водночас на офіційному рівні майже не говорили про інші причини, що посилювали кризові явища: адміністративне втручання держави в процес виробництва; відсутність відкритої конкуренції; неефективне корпоративне управління й невідпрацьовані стандарти обліку; непрозорість у процедурі прийняття державних управлінських рішень; відсутність відкритості інформації; суттєві бар'єри для розвитку міжнародної торгівлі тощо.

У таких умовах з грудня 1999 р. розпочинає роботу новий уряд, очолюваний В.Ющенком, колишнім головою НБУ. Програма «Реформи заради добробуту», підготовлена Кабінетом В.Ющенка, «урядом молодих реформаторів» (як писала преса), була розрахована до виконання на 2000–2004 рр. та схвалена Верховною Радою України у квітні 2000 р. Програма чітко визначала чотири стратегічні цілі розвитку українського суспільства на тривалу перспективу: 1) зменшення бідності; 2) підвищення рівня конкурентоспроможності української економіки; 3) розвиток людського капіталу; 4) інтеграція України в Європейський Союз.

Новий уряд відкрито заявив, що Україна негайно потребує заміни управлінських традицій, заснованих на адміністративному втручанні й на жорсткому державному контролі господарських процесів на ліберальну політику сприяння розвитку ринкового виробництва та економічного зростання. Шляхом до цього мав стати розвиток інфраструктури ринку (як виробничого, так і невиробничого призначення: банки, біржі, інші фінансові структури; транспортна мережа тощо) та вдосконалення інституційної складової ринку, нагромадження критичної маси ринкових перетворень. Концепція програми «Реформи заради добробуту» (2000–2004 рр.) спиралася на фундаментальні принципи існування основ ринкової економіки: прозорість економічних відносин, конкуренцію, приватну власність (та захист прав власності взагалі); свободу підприємництва; суворе виконання контрактних зобов'язань; відкритість для зовнішньої торгівлі тощо. Уперше було заявлено, що головним завданням урядової політики є зорієнтованість на комплексне реформування усієї системи економічних відносин в Україні, а не на їх часткові зміни. Уряд уперше публічно визнав, що державна підтримка тієї чи іншої галузі промисловості або підприємства означає лише перерозподіл матеріальних благ від секторів, які створюють вартість, до секторів, які її споживають. Результатом такого перерозподілу неминуче стає непродуктивне споживання новоствореної доданої вартості та, унаслідок цього, неминуче падіння рівня суспільного добробуту.

У програмі «Реформи заради добробуту» був визначений комплекс реформ («критична маса ринкових перетворень»), запровадження яких мало стати відправною точкою прискорення соціально-економічного розвитку України. Найважливішими напрямками реформування було визнано:

- проведення адміністративної реформи;
- досягнення збалансованості та профіциту бюджету;
- запровадження нового податкового кодексу, сплата всіх податків у грошовій формі;
- створення сприятливих умов для підприємницької діяльності шляхом гарантування прав власності;
- задіяння ефективних механізмів банкрутства;
- встановлення рівних «правил гри» для всіх учасників ринку;

- зменшення перешкод до входження на ринок, які виникли внаслідок урядової політики;
- усунення адміністративного втручання уряду в діяльність підприємств;
- реструктуризація зовнішнього боргу та запобігання його подальшому накопиченню;
- реформування енергетичного сектора, запровадження ринкових механізмів регулювання у цій галузі;
- структурні реформи у промисловості;
- встановлення приватної власності на землю та розвиток ринку сільськогосподарської продукції;
- лібералізація зовнішньої торгівлі²⁰.

Однією з вихідних умов успішного здійснення економічних реформ в Україні та лібералізації національної економіки уряд уважав успіх адміністративної реформи та гармонізацію українського законодавства з європейським. Наголошувалось, що адміністративна реформа (ідея впровадження якої з'являється в Україні ще в 1999 р.) не може зводитися лише до утвердження оптимальної структури органів державного управління, зміни їх субординації та скорочення управлінського апарату. Головна її мета полягала в створенні такої системи державного управління, яка сприяла б розвитку підприємництва, покращенню інвестиційного клімату в Україні, забезпечувала б умови для здійснення структурних та інституційних реформ. Адміністративний апарат України мав відповідати стандартам демократичної правової держави із соціально орієнтованою ринковою економікою²¹.

При проведенні адміністративної реформи в Україні слід було дотримуватись наступних (якісних) критеріїв: здійснити перехід від галузевого до функціонального принципу організації системи управління економікою; прагнути до утвердження механізмів ефективної співпраці та збалансування взаємних прав і відповідальності всіх гілок влади; скоротити різного типу контрольні служби та інспекції; сприяти прозорості системи державного управління, її побудови на наукових засадах; впроваджувати конкурсну основу добору кандидатів на державну службу; формувати таку систему освіти й підвищення кваліфікації державних службовців, що відповідає би потребам управління комплексним розвитком ринкових відносин; дотримуватись етичного кодексу поведінки осіб, які обіймають політичні посади, та державних службовців.

Концепцією адміністративної реформи в Україні було визначено, що її головним соціальним завданням є децентралізація державної влади з метою лібералізації суспільних відносин. Отже державні органи, які надають послуги у сфері державного управління, мають бути доступні для контролю з боку громадськості, а їх діяльність – зрозуміла й прозора з огляду на процедуру прийняття рішень. Нові форми устрою та механізми функціонування державної влади мали стати важливим чинником, що визначав перспективи та темпи трансформації економіки України, ліберальну спрямованість її соціально-економічного розвитку²².

Напрями вдосконалення державної служби були визначені в указах Президента України: «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади в Україні» (від 13 березня 1999 р.); «Про підвищення ефективності системи державної служби» (від 11 лютого 2000 р.); «Про вдосконалення діяльності державних органів, роботи державних службовців та підвищення ефективності використання бюджетних коштів» (від 11 лютого 2000 р.) та ін. Відповідно до основних положень указів Президента вдосконаленню підлягала структура центральних та місцевих органів виконавчої влади, структура і мережа їх територіальних підрозділів та апаратів місцевих держадміністрацій.

Так, згідно з указом Президента України «Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади в Україні» (від 13 березня 1999 р.) було створено 18 міністерств, 21 державний комітет та 49 інших державних органів центральної виконавчої влади. Але навіть станом на 2005 р. залишилося чітко не визначеним місце й роль міністерств, державних комітетів та різноманітних агентств через не відпрацьованість механізмів перерозподілу функцій управління між ними. Залишилась не вирішеною проблема консолідації центральних органів виконавчої влади навколо секторних міністерств. Такі заходи, відповідно до концепції адміністративної реформи в Україні мали сприяти підвищенню ефективності державної служби та створенню умов для скорочення бюджетних видатків на їх утримання²³. На жаль, слід визнати, що станом на 2005 р. адміністративна реформа в Україні так і не була завершена, а видатки бюджету на утримання державного апарату протягом 1999–2005 рр. постійно зростали. Найбільш наочно така динаміка простежується на прикладі показника частини ВВП, що спрямовується у вигляді кінцевих споживчих витрат на утримання сектора загального державного управління. У 2000 р. в Україні цей показник становив 31 667 млн. грн.; у 2001 р. – 40 067 млн. грн.; у 2002 р. – 41 539 млн. грн.; у 2004 – 62 389 млн. грн.²⁴ Крім того, за оцінками експертів, з моменту проголошення про адміністративну реформу й до сьогодні, при скороченні державних службовців на нижчому рівні державного управління їх кількість на середньому та вищому рівнях у цілому по Україні зростає.

Умовою лібералізації економіки, поряд із впровадженням адміністративної реформи було визнано вдосконалення українського правового поля. Для запобігання невідповідному адміністративному втручанню в розвиток бізнесу та ліквідації штучних адміністративних перешкод із метою активізації підприємницької діяльності, протягом 2000–2005 рр. передбачалося внести комплексні зміни в українське законодавство, прийняти нові редакції наступних законопроектів:

1. Проект Громадянського кодексу України. У ньому визначалися межі та норми дії майнового та немайнового права для фізичних осіб, права інтелектуальної власності, сімейного права та їх узгодженість з положеннями міжнародного приватного права тощо. Прийняття цього документа та дотримання його положень органами державної влади всіх рівнів забезпечує захист прав і свобод кожного громадянина України, гарантує становлення демократичного суспільства. (Громадянський кодекс України прийнято 16 січня 2003 р.).

2. Проект Бюджетного кодексу України. У ньому передбачалося насамперед розмежувати права та повноваження органів виконавчої влади при розпорядженні бюджетними коштами; врегулювати міжбюджетні відносини: центр – регіони; чітко визначитися з процедурою закріплення окремих видів платежів за їх розпорядниками тощо. (Бюджетний кодекс України прийнято 21 червня 2001 р.).

3. Проект Податкового кодексу України. Його головна мета – створити стабільне податкове законодавство, яке сприятиме підвищенню ділової активності всіх суб'єктів господарювання української економіки. (Податковий кодекс України в останній редакції затверджено 20 грудня 2001 р. Водночас фахівці відзначають невідповідність положень цього документа нормам європейського податкового законодавства, що вимагає його суттєвого доопрацювання).

4. Проект Митного кодексу України. Законодавчі новації цього документа стосувалися запровадження обов'язкового декларування митної вартості товарів, врегулювання митних режимів та умов їх застосування в процесі здійснення імпортно-експортних операцій; визначення норм та повноважень працівників митних органів (зокрема їх повноважень у площині оперативно-розшукової діяльності). (Митний кодекс України прийнято 11 липня 2002 р.).

5. Проект Земельного кодексу України. Урегулювання земельних відносин, дієвість права власності на землю громадян, підприємств, держави; розмежування

земель сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення, вимоги щодо їх цільового використання, а також забезпечення права власності на земельну ділянку тощо є обов'язковими умовами існування розвинутої ринкової економіки у будь-якій країні. (Земельний кодекс України прийнято 25 жовтня 2001 р.).

У 2003 р. в Україні були прийняті Господарський кодекс України (затверджено 16 січня 2003 р.), Цивільний кодекс України (затверджено 16 січня 2003 р.). Узагалі, слід визнати, що в напрямі вдосконалення правового поля, Україною впродовж 2000–2005 рр. були досягнуті суттєві успіхи, а прийняття нових законопроектів відбувалося з урахуванням координації їх основних положень із законодавством ЄС. Досвід розвинутих країн світу свідчить: чим краще опрацьований та розроблений правовий механізм держави, тим більш раціонально організована діяльність органів влади, на законодавчому рівні створені умови для впровадження комплексних ліберальних ринкових реформ.

Повільні темпи економічних реформ першого десятиліття незалежності України довели необхідність зміни парадигми ринкових перетворень. Усвідомлюючи недостатність інституційної спроможності для дієвого управління перехідними економічними процесами, в урядовій програмі «Реформи заради добробуту» передбачалося впровадження справедливих «правил гри» для всіх суб'єктів господарювання; ішлося про неутручання уряду в підприємницьку діяльність; зменшення податкового тиску й реформування бюджетного процесу; запровадження приватної власності на землю тощо.

Серед пріоритетних напрямів економічної політики, створення сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату в Україні, відповідно до положень урядової програми «Реформи заради добробуту» (2000–2004 рр.), насамперед ішлося про подальшу лібералізацію економіки України. Велика увага приділялася усуненню бар'єрів для входження на існуючі ринки, особливо на монополізовані, усіяке сприяння розвитку конкуренції. Слід зазначити, що в Україні на 1 січня 2000 р. офіційно було визнано монополізованими загальнодержавні ринки 584 товарів (товарних груп) та 4186 регіональних і локальних ринків 184 товарів (товарних груп). На цих ринках офіційно монополієм було визнано становище 3395 суб'єктів господарювання²⁵. Особливо високий рівень монополізації був характерний для ринків постачання електроенергії, централізованого тепло-, водо-, нафтопостачання, матеріально-технічного забезпечення АПК, комунальних послуг (газопостачання населення тощо); ринку продовольчих та речових послуг; спеціалізованих послуг морських портів та ін. Таке становище суттєво гальмувало і ринкові перетворення, і розвиток підприємницької діяльності в Україні в цілому.

Створення сприятливого конкурентного середовища для розвитку підприємництва, починаючи з 2000 р., на вищому рівні державного управління було визнано невід'ємною складовою лібералізації економіки, одним із пріоритетних напрямів економічної політики в трансформаційний період. З огляду на це визначалась нова роль держави в забезпеченні розвитку конкурентного середовища. Насамперед, ішлося про те, що держава мала здійснювати контроль за діяльністю реально існуючих на ринку конкурентів та їх взаємодією; постійно аналізувати діяльність потенційних конкурентів; здійснювати державне регулювання суб'єктного складу ринків; припиняти або обмежувати монополістичну діяльність та недобросовісну конкуренцію; впроваджувати антимонопольний контроль за економічною концентрацією; сприяти недопущенню або усуненню руйнівної іноземної конкуренції; надавати державну допомогу та пільги суб'єктам господарювання з метою підтримки конкуренції та недопущення монополізації ринків; встановлювати економічні бар'єри щодо входження на ринок та виходу з нього²⁶.

Законодавчим підґрунтям розвитку конкуренції та забезпечення конкурентного середовища в нашій державі стали Закони України «Про обмеження

монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» (від 18 лютого 1992 р.); «Про Антимонопольний комітет України» (від 26 листопада 1993 р.); «Про захист від недобросовісної конкуренції» (від 7 червня 1996 р.); «Про захист економічної конкуренції» (від 11 січня 2001 р.) тощо.

Запровадження в Україні впродовж 2000–2005 рр. активних заходів конкурентної політики дало позитивні результати. Станом на 1 червня 2004 р. на 548 загальнодержавних товарних ринках України діяло 368 суб'єктів господарювання, що займали монопольне (домінуюче) становище. А в загальній кількості суб'єктів господарювання ця частка становила близько 0,6%²⁷. На тих галузевих ринках, де сформувалося конкурентне середовище (целюлозно-паперова та поліграфічна промисловість; видавнича справа; виробництво меблів; харчова промисловість тощо), – впродовж 2000–2005 рр. спостерігалися найвищі темпи щорічного приросту продукції (у 1,2–2 рази вище, порівняно з аналогічним показником по промисловості України в цілому)²⁸.

Водночас уряд визнавав, що низький рівень конкуренції на ринках телекомунікацій, транспорту, зв'язку; ринках, де діють природні монополії (зокрема житлово-комунальне господарство) та ринках енергопостачання, – продовжував створювати прецеденти зростання цін. Це потребувало подальших заходів щодо державного захисту економічної конкуренції. Так, починаючи з 2004 р., актуальним стає питання про розробку Конкурентного процесуального кодексу України.

Із метою підтримки конкуренції передбачалося запровадити практику невтручання органів виконавчої влади та місцевого самоврядування в діяльність суб'єктів господарювання, усунути (або ж зменшити) правові та організаційні перешкоди до здійснення підприємницької діяльності (тобто була поставлена мета «відокремити владу від бізнесу»). У планах лібералізації економіки на 2000–2004 рр. пріоритетними визнавалося спрощення процедури отримання дозволів на підприємницьку діяльність у зовнішньоекономічній сфері; реформування системи державної реєстрації суб'єктів підприємництва та створення державного банку інформації про національних та іноземних суб'єктів господарювання; запровадження міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (у тому числі і у звітність підприємницьких структур). На жаль, комплексно ці заходи конкурентної політики не були впроваджені в українську практику господарювання. Станом на початок 2006 р. проблема створення конкурентного середовища залишається актуальною, особливо в контексті вимог до подальшої лібералізації економіки України та вступу до Світової організації торгівлі.

Ліберальні реформи, розвиток конкурентного середовища та інші складові ринкових трансформаційних перетворень, своїм призначенням передбачали розвиток підприємницької діяльності, у тому числі і малого бізнесу. Важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття державної програми сприяння розвитку малого бізнесу, Закону України «Про державну підтримку малого підприємства» (від 19 жовтня 2000 р.).

Слід визнати, що з 1996 по 1998 рр. малий бізнес в Україні розвивався досить повільно. Масштаби його діяльності обмежувалися багатьма чинниками: надмірним оподаткуванням; жорсткою податковою регламентацією; відсутністю державної фінансової підтримки та системи пільгових кредитів; несприятливою криміногенною ситуацією в країні тощо. Ситуація з розвитком малого бізнесу в Україні виглядала наступним чином: у 1995 р. було зареєстровано 96 019 підприємств такого типу (тобто 19 на 10 тис. осіб населення); у 1996 р. – майже така сама кількість – 96 270 (19 на 10 тис. населення); у 1997 р. – 136 238 (27 на 10 тис. населення); у 1998 р. – 173 404 (34 на 10 тис. осіб населення). Після деякого спрощення адміністративних процедур реєстрації та контролю у 1999 р.

в Україні було зареєстровано 197 127 малих підприємств (40 на 10 тис. осіб населення)²⁹.

Наслідком лібералізації 2000–2004 рр. стало деяке покращення ситуації. В Україні протягом 2003 р. діяло 272,7 тис. малих підприємств; у 2004 р. – 292 тис.; у 2005 р. – 312 тис. малих підприємств. У середньому, по Україні на 10 тис. осіб наявного населення припадало 57 малих підприємств (у середньому, на одному українському малому підприємстві зайнято 7 осіб). Більш ніж дві третини малих підприємств функціонувало у сфері торгівлі й послуг; у виробничій сфері працювало 29,8% малих підприємств, серед них: 15,9% – у промисловості, 8,8% – у будівництві; 4,9% – у сільському господарстві³⁰. У діючих цінах за рік (за оцінками експертів) малі підприємства виробляють 7–8% від загального обсягу національного виробництва товарів та послуг³¹.

Потенціал малого бізнесу в Україні і досі використовується недостатньо. Загальновідомо, що саме розвиток малого та середнього підприємництва зумовлює вагомі трансформаційні перетворення в сучасних економічних системах: збільшується виробництво предметів народного споживання; зростає чисельність малих та середніх підприємців, тобто змінюється соціальна структура суспільства, формується середній клас; розвивається сфера послуг; змінюється структура зайнятості, створюються нові робочі місця; підвищується платоспроможність населення та добробут у суспільстві в цілому.

Ці переваги повною мірою використовують розвинуті країни світу. Зокрема, в країнах Європейського Союзу на кінець ХХ ст. діяло понад 18 млн. підприємств, 98,8% з яких – це малі та середні. Саме вони забезпечують роботою майже 66% населення Європи та виробляють понад половину ВВП країн ЄС. Переважна більшість малих та середніх підприємств зосереджена у сфері торгівлі, послуг, будівництва, туризму тощо³². Країни Центральної Європи, у тому числі Угорщина, Польща, Чехія, швидко використали цей досвід і тому досить успішно пройшли перехідний етап до ринкового господарства.

Розвиток малого та середнього бізнесу неможливий без ринку, конкурентного середовища тощо, та водночас він потребує постійної державної підтримки з огляду на його економічну слабкість, орієнтацію на місцевий ринок, локальну платоспроможність населення, тобто сильне тяжіння до своєї території. Загальноприйнятими у світовій практиці є такі форми державної підтримки малого та середнього бізнесу: фінансова допомога у вигляді податкових пільг, зменшення реєстраційних внесків; пільгове кредитування, що надається через фінансові структури; інформаційне обслуговування; надання юридичних консультацій; допомога в організації матеріально-технічного постачання та реалізації продукції; послуги по перекваліфікації та підвищенню кваліфікації кадрів тощо. Починаючи з 2000 р. в Україні набувають розвитку такі інституційні форми підтримки малого підприємства як бізнес-центри та бізнес-інкубатори, які сприяють впровадженню науково-технічних розробок та новітніх технологій у виробництво. На початок 2004 року в регіонах України діяло 299 бізнес-центрів та 71 бізнес-інкубатор³³.

Із метою підтримки розвитку конкурентного середовища, малого бізнесу та лібералізації економічної політики в цілому, урядова програма «Реформи заради добробуту» (2000–2004 рр.) передбачала забезпечити гарантування державного захисту майнових прав приватних власників, підприємців, інвесторів та кредиторів; запровадити на практиці механізми переведення фінансової відповідальності у майнову; сприяти спрощенню процедури передачі кредитору заставленого майна. Крім того, йшлося про скорочення кількості податків та інших обов'язкових платежів, зменшення розміру нарахувань на фонд оплати праці, розширення бази оподаткування та скасування податкових пільг, зниження ставки ПДВ. Багато з цих положень були законодавчо закріплені у новій редакції Податкового кодексу України.

Лібералізація економіки України впродовж 1991–2005 рр. відбувалася дуже суперечливо. Державні заходи щодо лібералізації економіки чергувалися з посиленням державного регулювання, широким використанням заходів адміністративного та «ручного управління» економікою. Разом з тим держава була безсила подолати прояви тіньової економіки. Незадоволеність більшості громадян України, представників малого та середнього бізнесу непослідовністю, неефективністю державної політики стосовно лібералізації, розвитку підприємництва, характером соціальної політики та боротьбою з корупцією спричинили участь народу у Помаранчевій революції 2004–2005 рр. Сподівання народу на розбудову нового демократичного суспільства, ліквідацію корупції, хабарництва та на послідовну лібералізацію економіки України знайшли відображення в Програмі діяльності Кабінету міністрів України «Назустріч людям» (лютий 2005 р.).

Головною метою нової програми діяльності Кабінету Міністрів України на найближчу перспективу було проголошено: подолання бідності; створення безпечних і комфортних умов для життя громадян; боротьбу із злочинністю та корупцією; створення нових робочих місць та можливостей для реалізації своїх здібностей кожною людиною; реалізацію європейського вибору. У розділах програми – I. Віра; II. Справедливість; III. Гармонія; IV. Життя; V. Безпека; VI. Світ – комплексно представлені основні соціально-економічні та міжнародні пріоритети розвитку України, представлена філософська концепція суспільно-економічного розвитку нашої країни на найближчу перспективу. Одним із головних завдань Уряду було визнано створення сприятливих умов для розвитку підприємництва, невтручання влади у розвиток бізнесу, «...встановлення простих, чітких, зрозумілих, єдиних для всіх «правил гри», забезпечення їх загального дотримання, створення умов для вільного доступу до всіх сегментів ринку за єдиними правилами, гарантування всім суб'єктам підприємницької діяльності захисту їх законних прав та інтересів у відносинах з іншими суб'єктами та органами влади, можливостей самореалізації кожного громадянина та забезпечення належного рівня свого життя та життя своєї сім'ї»³⁴.

Зусилля українських політиків у напрямі впровадження ліберальних реформ дали певні позитивні результати щодо їх визнання міжнародною спільнотою. Так, 30 грудня 2005 р. Європа визнала Україну країною з ринковою економікою. Відтепер, у випадку антидемпінгових розслідувань проти національних товаровиробників, Україна може звертатися з вимогою про захист своїх інтересів до Євросуду. У січні 2006 р. питання про надання Україні статусу країни з ринковою економікою було позитивно розглянуто в США. Крім того, конгрес США скасував чинність поправки Джексона-Веніка стосовно України. Це рішення матиме позитивний вплив на зовнішню торгівлю України та наблизить нашу державу до вступу у СОТ.

Перед українською економікою все ще стоїть безліч невирішених питань, розв'язувати які потрібно негайно. Головною метою реалізації положень програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» було проголошено бачити Україну «...сильною процвітаючою державою, державою громадянського миру і справедливості, єдиною, соборною, багатою і незалежною. Державою, яку шанують і поважають...»³⁵. Для реалізації цієї високої мети, на думку переважної більшості фахівців, в Україні, перш за все, необхідно здійснити комплексні перетворення національної економіки з урахуванням інноваційно-інвестиційного вектору розвитку галузевого виробництва та дотриманням стандартів розвинутих країн світу при формуванні структурних пропорцій національної економіки. Тільки за таких умов Україна реально стане сильною та економічно незалежною державою.

- ¹ Политическая экономия: Учеб. для вузов / В.А.Медведев, Л.И.Абалкин, О.И.Ожерельев и др. – Москва, 1990. – С.449.
- ² Курс политической экономии: В 2 т. – Т.II: Социалистический способ производства / Под ред. Н.А.Цаголова: Учеб. пособие для экон. вузов и фак. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1970. – С.237–238.
- ³ *Заболоцький Б.Ф., Кокошко М.Ф., Смовженко Т.С.* Економіка України. – Л., 1997. – С.286.
- ⁴ *Коропецький І.С.* Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К., 1995. – С.117.
- ⁵ *Мау В.* Российские реформы: современные вызовы // Журнал для акционеров. – 2002. – №8. – С.2.
- ⁶ Україна на роздоріжжі: Уроки з міжнародного досвіду економічних реформ / За ред. А.Зіденберга і Л.Хоффмана. – К., 1998. – С.58–64.
- ⁷ Классики кейнсианства: В 2 т. – Т.І: К теории экономической динамики / Р.Харрод. Экономические циклы и национальный доход. Ч.І–ІІ / Э.Хансен. Предисл. сост.: А.Г.Худокормов. – Москва, 1997. – С.20.
- ⁸ *Ham W.* Wettbewerb oder Interventionen als Regulativ der Branchenstruktur. in Cassel. D. (Hrsg.): 25 Jahre Marktwirtschaft in der Bundesrepublik Deutschland. – Stuttgart, 1972. – S.134; *Maissner W., Fasnig W.* Wirtschaftsstruktur und Strukturpolitik. – München, 1989. – S.182.
- ⁹ *Peters H.-R.* Sektorale Strukturpolitik. – Oldenbourg, 1996. – S.59; *Baranzini M., Scazzieri R.* The economic theory of structure and change. – Cambridge, 1980. – S.45.
- ¹⁰ *Самуэльсон П., Нордхаус В.* Экономика: Пер. с англ. – 15-е изд. – Москва, 1997. – С.80.
- ¹¹ Конкуентоспроможність національної економіки / За ред. Б.Є.Кваснюка. – К., 2005. – С.420–421.
- ¹² Реформи на Україні: ідеї та заходи. – К., 2000. – С.209–210.
- ¹³ Україна: монетизація перехідної економіки. – К., 2001. – С.78–79.
- ¹⁴ *Біла С.* Вплив зовнішньої заборгованості на структурну переорієнтацію економіки України // Зб. наук. праць УАДУ. – К., 2000. – Вип.1. – С.154.
- ¹⁵ *Ї ж.* Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки. – К., 2001. – С.347.
- ¹⁶ Там само. – С.348.
- ¹⁷ Там само. – С.349.
- ¹⁸ Конкуентоспроможність національної економіки. – С.405–406.
- ¹⁹ Реформи на Україні: ідеї та заходи. – С.171.
- ²⁰ Там само. – С.175–176.
- ²¹ Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 рр.: Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 рік // Уряд. кур'єр. – 2000. – 23 лют. – С.5–6.
- ²² *Кравчук Л.* Актуальні питання теорії і практики проведення в Україні адміністративної реформи // Вісник УАДУ. – 1999. – №4. – С.9–10
- ²³ Україна: поступ у ХХІ століття. – К., 2000. – С.53.
- ²⁴ Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К., 2005. – С.36.
- ²⁵ Антимонопольний комітет України: Річний звіт. – К., 2001. – С.6–7.
- ²⁶ Стан розвитку конкуренції в Україні: Основні напрями конкурентної політики на 1999–2000 роки: Дод. №1 до Указу Президента України від 26 лют. 1999 р. №219/99 // Україна – BUSINESS. – 1999. – 18–24 березня. – С.4.
- ²⁷ Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2005 рік. – К., 2004. – С.76.
- ²⁸ Про соціально-економічне становище України за 2005 рік. – К., 2006. – С.8–9.
- ²⁹ Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К., 2000. – С.322.
- ³⁰ Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2005 рік. – К., 2004. – С.73–74.
- ³¹ Про соціально-економічне становище України за 2005 рік. – С.5–6.
- ³² Хребет рыночной экономики западных стран – среднее предпринимательство // Деловая Украина. – 2000. – 16 авг. – С.2.
- ³³ Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2005 рік. – С.74.

³⁴ Програма діяльності кабінету Міністрів України «Назустріч людям» // Урядовий кур'єр. – 11 лютого 2005 р. – С.8.

³⁵ Там само. – С.12.

In the context of historical and economical research the peculiarities of the stages of liberalization of economics of Ukraine for the period from 1991 to 2005 are displayed. The consequences of introduction of «shock» model of reforming are shown, the objective initial conditions of change to developing mixed economics in Ukraine are defined. The main points of the programs of Ukrainian parliament concerning the reforming of national economics are examined in details, their appraisal is given from the positions of socio-economical effectiveness.

В.В.Липинський, Л.О.Рощина*

ПРАВОСЛАВНА ДУХОВНА ОСВІТА В УКРАЇНІ (1991–2001 рр.)

У статті розглянуто процес розбудови православної духовної освіти, вплив на нього розколу в українському православ'ї, вивчено мережу, модель і структуру відповідних навчальних закладів, системи управління та фінансування останніх, матеріальну базу та соціальний статус їх викладачів.

Процеси суспільної реабілітації релігії, встановлення правових відносин між державою й церквою, зростання авторитету останньої в країні спричинили необхідність у відкритті навчальних закладів для вирішення проблеми забезпечення її кваліфікованими кадрами священнослужителів. У системі релігійної освіти мережа і структура освітніх установ формувалися залежно від духовних потреб суспільства. На початку 90-х рр. ХХ ст. склалися сприятливі умови для розвитку мережі православних навчальних закладів України.

Процес розбудови духовної освіти впливав на посилення позиції церков у суспільстві й певною мірою стимулював становлення української державності.

Незважаючи на важливість та актуальність вказаної проблеми, науковці ще не зверталися до її детального розгляду. Метою даної статті є вивчення мережі, моделі й структури, а також системи управління і фінансування, матеріального становища православних навчальних закладів, соціального статусу їх викладачів.

Слід зазначити, що пошук джерельної бази для розв'язання поставленої мети був проблемним із кількох причин. По-перше, оскільки церква відділена від держави, освітні установи не уповноважені надавати звіти органам останньої; по-друге, не розроблено чіткої системи звітів «епархія – навчальний заклад»; по-третє, з навчальних комітетів при священних синодах Української православної церкви (далі – УПЦ), Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) і патріархії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) фактично налагоджено систему збору інформації про діяльність освітніх установ тільки першою з них, останні перебувають у стані розбудови. Необхідна інформація збиралася на основі даних канцелярій окремих навчальних закладів, церковної та світської періодики, джерел, зібраних Державним комітетом України в справах релігій.

Побудова мережі православних освітніх установ у незалежній Україні здійснювалась епархіальними управліннями при підтримці священних синодів

* Липинський Віталій Володимирович – д-р іст. наук, професор кафедри історії й права Донецького національного технічного університету; Рощина Лариса Олексіївна – канд. іст. наук, доцент кафедри гуманітарних і суспільних дисциплін Донецького державного інституту штучного інтелекту.

(УПЦ й УПЦ КП) і патріархії (УАПЦ). Розгортання мережі навчальних закладів було справою церковною. Державні органи лише констатували факти відкриття та діяльності православних освітніх установ. Мережа православних навчальних закладів включає: єпархіальні училища і семінарії (середня ланка православної освіти), академії й колегіуми (вища ланка).

Процес формування мережі православних освітніх установ держави перебував у прямій залежності від процесу відродження релігійного життя, який розпочався у другій половині 80-х рр. XX ст. в СРСР і набув нового поштовху зі здобуттям Україною незалежності. На цей процес впливали суттєві фактори, серед котрих слід зазначити: демократичні зміни у суспільстві, які зумовили активізацію духовного життя; зростання чисельності релігійних громад, що призвело до гострої нестачі кадрів священнослужителів; зміни в українському законодавстві, котрі значною мірою прискорили процес виникнення православних освітніх установ; церковний розкол, що спричинив появу навчальних закладів різних гілок православ'я.

У 1985 р. на території СРСР існувало дві православні духовні академії (у Ленінграді та Москві) й три семінарії Російської православної церкви¹. В Україні діяла лише одна освітня установа РПЦ – Одеська духовна семінарія, кількість випускників якої не могла забезпечити зростаючу потребу у церковнослужителях. Тому на 1991 р. 75% священників в Україні не мали навіть середньої відповідної освіти і отримували духовний сан рукоположенням правлячого архієрея на підставі бажання служити церкві при наявності світської вищої, а у деяких випадках навіть середньої освіти².

Розгортання демократичних процесів, активізація релігійного життя в Україні, якому сприяло відзначення у 1988 р. тисячолітнього ювілею прийняття християнства, привели до поживлення діяльності православної церкви, зростання чисельності відповідних громад. Так, з 1985 по 1990 р. кількість їх у РПЦ в Україні зросла на 59 одиниць і становила 4418³. Швидко зростання релігійної мережі загострило проблему забезпечення церкви кадрами.

Процесу збільшення чисельності православних навчальних закладів значною мірою сприяли зміни в українському законодавстві, формування конституційно-правового поля державно-церковних відносин. Основні пріоритети політики щодо релігії й церкви визначалися Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., законами України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., «Про власність» від 26 березня 1991 р., «Про альтернативну (невійськову) службу» від 12 грудня 1991 р., «Про загальний військовий обов'язок» від 25 березня 1992 р.⁴, постановами Кабінету Міністрів України відносно повернення організаціям культового майна, деякими іншими законодавчими актами.

Базовим серед вищезазначених юридичних актів є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», який надає право церковним управлінням створювати свої освітні установи на основі власних статутів і реєструвати їх згідно зі ст. 14 даного закону. Таким чином, духовні навчальні заклади, які виникли в Україні до прийняття цього закону, отримали право вільного розвитку.

Для учнів світських і православних освітніх установ було встановлено рівні права. Так, у статті 11 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» вказується, що «громадяни, які навчаються в середніх та вищих духовних навчальних закладах, користуються правами та пільгами по звільненню від військової служби під час навчання, оподаткуванню, включенню часу навчання в трудовий стаж»⁵. Законом також встановлено майнове становище релігійних освітніх установ.

Таким чином, законодавчі акти відкривали перед церквою правові можливості релігійної освіти, що значною мірою сприяло зростанню кількості православних навчальних закладів України.

Іншим важливим фактором, який вплинув на формування мережі духовних освітніх установ, був церковний розкол, що виник на політичному і національному підґрунті й призвів до формування кожною православною церквою власної мережі православних навчальних закладів. Фактично протягом 1989–1993 рр. відбулося 3 церковних розколи. Початком першого розколу слід вважати утворення у лютому 1989 р. Ініціативного комітету з відновлення Української автокефальної православної церкви⁶. У червні 1990 р. у Києві відбувся Собор останньої, який ухвалив постанови, що визначили основні напрямки її розвитку на тривалий період.

Легалізація УАПЦ, з одного боку, закріпила церковний розкол у православ'ї, з іншого – посилила її вплив на населення (переважно в Західній Україні). Так, на 1 січня 1991 р. ця церква мала 811 громад, 96% яких були розташовані у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях⁷.

Проголошення Україною незалежності стало каталізатором другого церковного розколу. Слід зазначити, що, згідно з рішенням архієрейського собору РПЦ 30–31 січня 1990 р., церква в Україні офіційно отримала назву Української православної церкви⁸. З 1 по 3 листопада 1991 р. у Києво-Печерській лаврі відбувся помісний собор УПЦ, що порушив питання про надання УПЦ автокефалії⁹. Проте архієрейський собор РПЦ (31 березня – 4 квітня 1992 р.) відмовив УПЦ в автокефалії. У такій ситуації частина священнослужителів УПЦ 25 червня 1992 р. в Києві скликала Всеукраїнський православний об'єднавчий собор, який проголосив створення нової конфесії – Українську православну церкву Київського патріархату¹⁰.

Третій розкол православ'я, що стався після підписання документа про об'єднання між УАПЦ та деякими представниками УПЦ КП (жовтень 1995 р.), супроводжувався не створенням нової фундації, а лише перерозподілом існуючих парафій між УПЦ КП та УАПЦ¹¹.

Таким чином, розкол українського православ'я призвів до виникнення трьох основних течій, які протягом 90-х рр. ХХ ст. були найвпливовішими, а саме: Української православної, що перебувала в особливих стосунках підпорядкованості Московській патріархії; православної Київського патріархату й автокефальної православної церкви. Останні дві функціонували як самостійні релігійні структури. З 1996 р. постійно велися переговори і консультації між православними церквами, в яких з'ясувалися позиції стосовно об'єднання. Поширення впливу вселенського патріарха Варфоломія I на розв'язання проблем українського православ'я викликало негативну реакцію Московської патріархії й відповідно УПЦ. Слід зазначити, що протягом 90-х рр. ХХ ст. УПЦ КП та УАПЦ так і не були визнані Вселенською патріархією й вважалися частинами православної церкви, що перебували в розколі. Одним із негативних наслідків його став той факт, що кожна конфесія стала формувати власну мережу навчальних закладів.

Ще одним важливим фактором, який впливав на формування сітки духовних освітніх установ, було зростання чисельності релігійних громад. Так, кількість останніх в українських православній та православній Київського патріархату церквах з 1994 до 2001 р. зросла на 71% та 40% відповідно.

Зростання чисельності релігійних громад викликало потребу в підготовці нових кадрів церковнослужителів та стимулювало розвиток мережі духовних навчальних закладів. У 1994 р. найкраща забезпеченість кадрами була в УПЦ КП (88%), в основному за рахунок переходу в цю конфесію священників з УПЦ й УАПЦ. Далі знаходилась Українська православна церква – 81%¹². Найгіршим було становище УАПЦ, де на початок 1994 р. забезпеченість цієї конфесії священнослужителями становила 64% від необхідного, а на початок 1997 р. – 33%¹³.

Отже, зростання релігійної мережі православних конфесій при гострій нестачі кваліфікованих кадрів священників викликало необхідність вирішення проблеми щодо відкриття духовних освітніх установ для Української православної церкви Київського патріархату та УАПЦ, розширення сітки навчальних закладів для УПЦ.

Формування мережі православних навчальних закладів відбувалося нерівномірно і мало певні особливості. Їх вивчення дало змогу виділити 4 етапи формування сітки духовних освітніх установ усіх гілок православ'я. На першому (1991–1992 рр.) виникають перші навчальні заклади Української автокефальної православної церкви й розширюється релігійна мережа УПЦ. Так, у 1991 р. було засновано Київську та Івано-Франківську духовні семінарії та Боринську регентсько-дяківську школу УАПЦ¹⁴. У 1992 р. почали діяти Львівська духовна семінарія Української автокефальної православної церкви і Київська духовна академія¹⁵ та Хмельницьке духовне училище Української православної церкви¹⁶.

Для другого етапу (кінець 1992 р. – 1994 р.) було характерним розширення мережі релігійних освітніх установ у зв'язку з виникненням нової конфесії – Української православної церкви Київського патріархату. У той період засновано п'ять навчальних закладів УПЦ КП: у жовтні 1992 р. – Волинську духовну семінарію, 1993 р. – київські духовні академію і семінарію, Чернігівське духовне училище та Львівську духовну семінарію¹⁷. У 1993 р. проведено перший набір учнів у Харківське духовне училище УПЦ та Харківську духовну семінарію УАПЦ¹⁸.

Третій етап (1995–2000 рр.) ознаменувався бурхливим розвитком мережі освітніх установ усіх православних конфесій. У Державному комітеті України в справах релігій зареєстрували свої статuti Хустське, Рівненське, Межирицьке училища, Почаївська семінарія (1995 р.), Полтавське духовне училище (1997 р.), Луганське церковно-співоче училище (1999 р.), Сумське пастирсько-богословське училище (2000 р.) Української православної церкви¹⁹. УПЦ КП у 1995 р. відкрито Запорізьке духовне училище. Впродовж 1996–1997 рр. було проведено перші набори слухачів у Дніпропетровське, Тернопільське, Коломацьке та Рівненське духовні училища, Житомирську духовну школу, Івано-Франківську та Збаразьку духовні семінарії, Львівську духовну академію Української православної церкви Київського патріархату²⁰. У 2000 р. почало діяти Східно-Українське духовне училище УПЦ КП²¹. У той період УАПЦ заснувала 2 вищі й один середній навчальний заклад, а саме: у 1997 р. – Івано-Франківську вищу богословську академію; 1999 р. – Київську колегію св. Петра Могили та Тернопільську духовну семінарію²². У 2001 р. Державним комітетом України в справах релігій було зареєстровано статут Кам'янець-Подільського духовного училища УАПЦ²³.

Слід зазначити, що на третьому етапі формування мережі релігійних освітніх установ виникла Свято-Кирило-Методіївська заочна семінарія Російської істинно-православної церкви за кордоном, яка оголосила перший набір слухачів у 1998 р.²⁴.

Четвертий етап у процесі розгортання мережі духовних навчальних закладів розпочався в 2001 р. Слід відмітити, що виникнення нових освітніх установ відбувалося повільно й мало за мету не стільки забезпечення кадрами священнослужителів (на це вказує той факт, що з кінця 90-х рр. ХХ ст. у православних навчальних закладах відмовилися від такої форми навчання, як екстернат), скільки розширення географії відповідно до сфер свого впливу (див. табл.).

Таблиця демонструє значне чисельне зростання мережі освітніх установ православних конфесій. Деякі навчальні заклади УПЦ та УПЦ КП почали працювати ще до реєстрації в Державному комітеті України в справах релігій (в таблиці вони вказані в знаменнику).

Мережа релігійних освітніх установ України у 1991–2001 рр.

Роки на 31 грудня	Українська православна церква		Українська православна церква Київського патріархату		Українська автокефальна православна церква	
	навчальних закладів	кількість учнів	навчальних закладів	кількість учнів	навчальних закладів	кількість учнів
1991	4/4	1354	–	–	3	100
1994	7/2	1870	5/2	774	2	53
1996	11/10	2736	8/3	775	3	285
1998	12	3070	14	1324	5	203
2000	13	3654	14	1649	7	279
2001	14	4185	15	1781	8	285

Слід зазначити, що, навіть зареєструвавши статут, окремі духовні освітні установи або закрилися відразу, не знімаючись із реєстрації, або почали працювати значно пізніше. Ця особливість характерна для навчальних закладів УАПЦ. Так, Боринська регентсько-дяківська школа була зареєстрована у 1991 р., але припинила свою діяльність на початку 90-х рр. ХХ ст. через відсутність достатньої матеріально-технічної бази. Слухачі були переведені в інші освітні установи Української автокефальної православної церкви²⁵. Колегія св. Петра Могили у м. Києві так і не почала працювати, а призначений ректором протоієрей Юрій Бойко став депутатом Верховної Ради. Івано-Франківська вища богословська академія зареєструвала свій статут у 1997 р. і перебувала у стані розбудови. Навчальний процес там розпочався лише з 2002 р. Отже, з 8 навчальних закладів УАПЦ, зареєстрованих Державним комітетом України у справах релігій, протягом періоду, що вивчається, функціонували тільки 6.

Таким чином, на 2001 р. православні конфесії в Україні мали 38 освітніх установ, з яких 14 належали УПЦ, 15 – УПЦ КП, 8 – УАПЦ, 1 – Російській істинно-православній церкві за кордоном. Для порівняння зазначимо, що за той період Українська греко-католицька церква відкрила 12 навчальних закладів, римо-католицька – 6. Загалом в Україні Державним комітетом України у справах релігій протягом 1991–2001 рр. було зареєстровано 121 освітню установу різних релігійних конфесій, течій та напрямків, з яких православ'я становило 32%²⁶.

Процес виникнення православних духовних навчальних закладів був тісно пов'язаний із територіальним розташуванням релігійних громад різних гілок православ'я. Тому доречним буде розглянути процес формування мережі духовних освітніх установ у географічному аспекті. Із цього боку добре простежується нерівномірність розташування православних навчальних закладів по різних регіонах держави. Так, у Західній Україні знаходилося 20 духовних освітніх установ, що становило 52% їх загальної чисельності. Кожна область була представлена кількома православними навчальними закладами (Чернівецька область – теолого-філософським факультетом при Національному університеті)²⁷. Цей факт пояснювався високою релігійною активністю населення. Особливо виділяється Івано-Франківська область, в якій діяло 3 духовні освітні установи.

Разом із тим 9 областей України не мали жодного православного навчального закладу, зокрема південь: Автономна Республіка Крим, Херсонська, Миколаївська області й ін. У Донецькій області, яка є найбільшою в Україні за чисельністю населення, було відкрито 7 вищих та середніх духовних освітніх установ – протестантських, іудейських, ісламських, але жодної православної. На початок 2001 р. там діяло 1013 релігійних громад, з яких православних було 458. Забезпечували діяльність останніх 551 церковнослужитель, з яких тільки 246 мали духовну освіту²⁸. Тобто забезпеченість Донецької області кваліфікованими

кадрами священників становила 54% від їх загальної кількості. Низький рівень кваліфікації православних пастирів певною мірою обумовлював швидкі темпи зростання чисельності протестантських конфесій регіону, які протягом 90-х рр. значно випереджали православні²⁹.

У конфесійному аспекті навчальні заклади УАПЦ були розташовані переважно в Західній Україні, де знаходилась основна кількість парафій цієї церкви. Єдина освітня установа її, що діяла у Східній Україні, – Колегія патріарха Мстислава (м. Харків). Більш широкою за географією розташування була мережа навчальних закладів українських православної й православної Київського патріархату церков. Але і тут простежувалися нерівномірності. У Києві діяли духовні академія і семінарія обох гілок православ'я. На сході України до 1999 р. УПЦ було відкрито лише одну освітню установу – Харківську духовну семінарію, яка не мала заочної форми навчання. Якщо враховувати той факт, що Українська православна церква протягом 90-х рр. ХХ ст. залишалася найвпливовішою церквою сходу України (наприклад, у Донецькій області на неї припадало 94% загальної кількості православних громад), то проблема відкриття духовних закладів у цьому регіоні залишається досить гострою.

Отже, на формування мережі православних освітніх установ впливали фактори, які взаємопов'язані й впливають один з одного, а саме: демократизація суспільства, активізація діяльності церкви, зростання чисельності релігійних громад, гостра нестача кваліфікованих кадрів священнослужителів, розкол, що привів до поділу сітки духовних навчальних закладів за конфесійною ознакою. Пік процесу її формування припав на 1995–2000 рр. і до кінця періоду, що вивчається, не закінчився, хоча простежувались ознаки стабілізації темпів зростання кількості духовних освітніх установ.

Православна духовна освіта мала свою модель та структуру. Слід визначитися в змістовому навантаженні таких понять, як «модель» і «структура» освіти. Перше у широкому розумінні означає «будь-яке зображення, опис, схему якогось об'єкта, процесу чи явища»³⁰. Під другим слід розуміти побудову, внутрішнє впорядкування, взаєморозташування й зв'язок складових частин будь-чого³¹. Формування моделі та структури сучасної православної духовної освіти в Україні має 450-літню історію.

За роки незалежності остання набула певних змін. Модель і структура її навчальних закладів базувалася на оновленому Статуті духовних шкіл, прийнятому Св. Синодом у 1991 р. Він передбачав 3-ступінчасту модель православної освіти: єпархіальне училище – семінарія – академія. Кожна ступінь її надавала певний рівень підготовки. Так, духовне училище – середня освітня установа, яка готувала церковнослужителів й інших працівників для релігійних громад усіх областей України. Завдання училищ полягало у випуску священників певної спеціалізації. У духовній семінарії відбувалася підготовка спеціалістів широкого профілю. Обидва типи навчальних закладів надавали середню богословську освіту, але відрізнялися терміном навчання, внутрішньою структурою, учбовими програмами тощо.

Вища православна освіта протягом періоду, що досліджується, надавалася у духовних академіях, які мали за мету підготовку кваліфікованих священнослужителів, учених; організацію і проведення наукових досліджень, розвиток інтелектуального життя церкви.

3-ступінчата модель духовної освіти, прийнята українськими православною й православною Київського патріархату церквами у цілому відповідала дореволюційній. Відмінності були зумовлені змінами суспільно-політичного становища, розвитком науково-технічного прогресу, процесами секуляризації православної освіти, іншими факторами. Якщо до революції 1917 р. існували парафіяльні школи, то у 90-ті рр. ХХ ст. такий тип навчального закладу був відсутній.

Частково його замінили недільні школи, в яких слухачі одержували початкові знання про церкву. Оскільки загальну середню освіту надавала держава, то необхідність у парафіяльних школах відпала.

За роки незалежності православні освітні установи стали більш відкритими. У них на конкурсних засадах приймалися усі бажаючі отримати духовну освіту, а не лише діти священнослужителів. В училищах поряд із чоловіками навчалися й жінки, що ще на початку ХХ ст. було неприпустимо. Однак основні принципи діяльності, внутрішня структура, виховна робота мали у своїй основі історичну спадщину минулого століття. Прикладом може служити той факт, що протягом другої половини 90-х рр. ХХ ст. простежувалися процеси підвищення рівня духовної освіти до світської, якій вона відповідала в дореволюційній Росії. Слід зазначити, що модель першої у майбутньому буде доповнена новими типами навчальних закладів, принаймні УПЦ. Згідно з рішенням архієрейського собору РПЦ 1994 р., підтриманим Українською православною церквою, модель духовної освіти повинна поєднувати традиційні навчальні заклади закритого типу з експериментальними – відкритого типу³². Із 2002 р. ведеться розробка принципів та засад діяльності таких освітніх установ.

Українська автокефальна православна церква протягом 90-х рр. ХХ ст. використовувала 2-ступінчасту модель духовної освіти, представлену схемою «семінарія – академія (колегіум)». Слід зазначити, що спеціальним комітетом при патріархії УАПЦ було розроблено нову модель навчальних закладів, затверджену патріархом Дмитрієм у 1999 р.³³. Нею передбачено створення 4-х типів духовних освітніх установ:

– єпархіальне училище – середній навчальний заклад, в якому здійснюється богословська підготовка священнослужителів, регентів і інших церковних працівників;

– єпархіальна семінарія (колегія) – вища освітня установа, в котрій здійснюється підготовка бакалаврів богослов'я, регентів та інших церковних працівників;

– духовна академія – вищий навчальний заклад, який проводить підготовку магістрів богослов'я. До навчання приймаються випускники вищих православних освітніх установ зі ступенями бакалавра богослов'я, на перехідний період – випускники семінарії зі статусом середнього духовного навчального закладу;

– патріарший інститут (університет) – вища освітня установа, де здійснюються наукові дослідження в галузі богослов'я та суміжних наук. Він може мати і навчальні факультети, а також відділення для підготовки магістрів богослов'я. При інституті впроваджувалася додаткова освіта (підвищення кваліфікації) священників і інших церковних працівників.

Останні два навчальні заклади перебувають у підпорядкуванні патріарха, єпархіальні училища та семінарії – правлячого архієрея єпархії, до якої належать. Як видно з наведеної моделі, вона передбачає доведення рівня духовної освіти Української автокефальної православної церкви до світської, яка представлена схемою «училище – технікум – інститут (університет) – післядипломна освіта»³⁴.

Отже, на 2001 р. існували 2 моделі духовної освіти: одна мала 3 ступені й була прийнята УПЦ та УПЦ КП, інша – 2 ступені, за якою працювали навчальні заклади УАПЦ.

На 2001 р. православ'я в Україні мало 29 середніх освітніх установ (16 училищ та 13 семінарій), 5 вищих навчальних закладів (4 академії й 1 колегію). Духовним центром семінарії Російської істинно-православної церкви за кордоном був Свято-Троїцький монастир у місті Джорданвіллі (штат Нью-Йорк, США). Тому він розглядається як окрема православна освітня установа. Кількість навчальних закладів УПЦ та УПЦ КП збігалися: з 16 училищ 8 належали Українській православній церкві, 8 – Українській православній церкві Київ-

ського патріархату; з 13 семінарій 5 підпорядковувались УПЦ, 5 – УПЦ КП, хоча кількість громад останньої на 2001 р. становила 32% від Української православної церкви. Цей факт пояснювався тим, що кількість слухачів освітніх установ першої була значно більшою, ніж УПЦ КП.

Слід зазначити, що Житомирський навчальний заклад Української православної церкви Київського патріархату мав назву «школа», але за терміном навчання (3–4 роки) відповідав училищу. Заняття 1 і 2 класів здійснювалися за програмою Київської духовної семінарії, 3 й 4 – за програмою підготовки спеціалістів, необхідних для Житомирсько-Овруцької єпархії³⁵. Тому цю освітню установу віднесено до структурного підрозділу духовних училищ. Середня ланка навчальних закладів УАПЦ була значно меншою за УПЦ КП та УПЦ, що, по-перше, пояснювалося невеликою чисельністю громад цієї церкви, а, по-друге, їх контингент поповнювався за рахунок вищих навчальних установ.

Таким чином, модель духовної освіти, прийнята в 90-ті рр. ХХ ст. за рахунок доповнення новими типами навчальних закладів (училищ та колегіумів), дала змогу забезпечити єпархії необхідними кадрами спеціалістів різної кваліфікації.

Модель православної освіти передбачала певну структуру, яка обумовлена формою навчання, типом освітньої установи тощо. Структура духовних навчальних закладів залежала від форм учбового процесу, з яких основними були денна, заочна й екстернат. Останні дві – не традиційні для православної церкви. Їх введення зумовлене, з одного боку, необхідністю надання освіти практикуючим священнослужителям, з іншого – нестачею коштів та приміщень для навчання. Слід відмітити, що на початок 2001 р. існували 2 заочні духовні освітні установи – колегія патріарха Мстислава УАПЦ (далі – КПК УАПЦ) та семінарія Російської істинно-православної церкви за кордоном. Якщо остання прийняла заочну форму навчання як основну, то брак коштів не давав можливості відкрити денне відділення в КПК УАПЦ, хоча статутом цього навчального закладу передбачено таке право³⁶.

Православні училища були спеціалізованими духовними освітніми установами, що мали одне або декілька відділень для підготовки церковних працівників. Приймалися в них особи чоловічої й жіночої статі, навчання тривало 2–4 роки. Всі училища можна умовно поділити на 2 групи: малофахові та багатофахові. До першої слід віднести духовно-пастирські, які мали термін навчання 4 роки і готували священнослужителів. Прикладом таких навчальних закладів служили Хустське, Полтавське й Рівненське училища Української православної церкви та Рівненське і Тернопільське – УПЦ КП. У багатофахових училищах було відкрито декілька відділень, термін навчання становив 2–3 роки. Так, у Коломийському духовному училищі УПЦ КП у 1996/1997 навчальному році діяли відділення: регентське – готувало регентів (керівників церковного хору) й псаломщиків; іконописне – художників-іконописців; церковного малярства – майстрів церковного розпису; різниче – майстрів пошиття церковного начиння й священного одягу³⁷.

Із другої половини 90-х рр. ХХ ст., з вирішенням проблеми приміщень простежувався процес розширення православних освітніх установ за рахунок відкриття нових відділень. Так, Житомирське духовне училище УПЦ КП почало функціонувати з 1997 р. як пастирське. Протягом 1998–2000 рр. у ньому було відкрито псаломницьке, реставраційне й відділення прикладного ремесла³⁸. Із 1998 р. в Запорізькому духовному училищі Української православної церкви Київського патріархату, з 2000 р. у Сумському пастирсько-богословському училищі УПЦ були створені регентські відділення. Таким чином, відкриття нових відділень приводило до перетворення малофахових училищ у багатофахові.

Духовна семінарія – середній навчальний заклад закритого типу, в який приймалися чоловіки з 18 років (в УПЦ – з 20). Термін навчання становив 4 ро-

ки. Випускники училищ мали право вступу на 3-й або 4-й курси духовної семінарії, в яких велася підготовка церковнослужителів широкого профілю, переважно парафіяльних священиків. Протягом 90-х рр. ХХ ст. семінарії всіх православних конфесій мали одне відділення – богословське.

Вища православна духовна освіта в Україні впродовж періоду, що досліджується, надавалась 5 навчальними установами. Структура вищих освітніх закладів Української автокефальної православної церкви дещо відрізнялася від УПЦ і УПЦ КП. Українська православна церква на кінець 2001 р. мала одну академію в Києві, УПЦ КП – у Львові та Києві. Базуючись на кращих традиціях православної академічної освіти, за структурою вони суттєво не відрізнялися. Тому розглянемо їх комплексно. Академія – вищий богословський навчальний заклад, в який приймалися особи чоловічої статі після закінчення семінарії. Термін навчання становив 4 роки. Було відкрито денне й заочне відділення. В академіях Української православної церкви Київського патріархату та УПЦ протягом 90-х рр. ХХ ст. діяв один факультет – богословський³⁹.

У дореволюційній Росії вища духовна освіта за структурою й якістю дорівнювала державній. У період, що досліджується, вона в Українській православній церкві та УПЦ КП, хоча і мала тенденцію підтягнення до рівня державної, але багато у чому їй поступалася. По-перше, в академіях було відкрито лише один факультет, а не три, які у 1910 р. діяли в Київській (далі – КДА), і не декілька, як у сучасних державних вищих навчальних закладах (ВНЗ). По-друге, ступінь кандидата богослов'я здобувався студентами без відповідного навчання в аспірантурі, що, на думку авторів, не відповідає сучасним вимогам не тільки світської, а й духовної освіти. Наприклад, в усіх закордонних духовних ВНЗ (Московській і Санкт-Петербурзькій академіях, Ягеллонському, Папському григоріанському університетах та інших) для здобуття наукового ступеня кандидата богослов'я необхідно пройти навчання в аспірантурі⁴⁰.

Незважаючи на вищезазначені недоліки, рівень підготовки студентів академій УПЦ та УПЦ КП був досить високим, що забезпечувався, по-перше, кваліфікованим складом викладачів, а по-друге, самим терміном навчання (як вказувалося раніше, для отримання вищої духовної освіти необхідно закінчити семінарію). Повна богословська освіта становила 8 років.

Якщо українські православна і православна Київського патріархату церкви у розвитку академічної освіти багато в чому враховували досвід ХІХ ст., то Українська автокефальна православна церква більше орієнтувалася на сучасну світську: навчальні установи мали декілька факультетів, було відкрито бакалаврат та магістратуру. Вища освіта УАПЦ у 90-ті рр. ХХ ст. представлена двома навчальними закладами.

У колегії патріарха Мстислава Української автокефальної православної церкви навчання відбувалося на двох факультетах: богословському й катехитичному. Перший готував священнослужителів (приймалися чоловіки). Термін навчання – 5 років. На катехитичний приймалися чоловіки і жінки. Термін навчання становив 4 роки (випускники отримували диплом бакалавра)⁴¹. Катехитичний факультет випускає священнослужителів (чоловіків), жінки отримують право працювати викладачами парафіяльних та недільних шкіл, керувати біблійними гуртками тощо.

Колегія патріарха Мстислава (КПМ) УАПЦ мала декілька особливостей. По-перше, протягом періоду, що вивчається, це була єдина православна навчальна установа в Україні, де жінки отримували вищу духовну освіту; по-друге, вона зазнала структурного розширення, оскільки катехитичний факультет відкрито на третій рік існування колегії; по-третє, це єдиний навчальний заклад Української автокефальної православної церкви, розташований у Східній Україні.

В Івано-Франківській вищій богословській академії УАПЦ (ВБА УАПЦ) готували священнослужителів на двох факультетах: філософському та богословському. Було відкрито денне й заочне відділення. Перший набір слухачів відбувся в 2002 р. Статутом академії було передбачено створення аспірантури для підготовки наукових працівників у галузі богослов'я⁴². Слід зазначити, що для навчання у вищих учбових закладах Української автокефальної православної церкви достатньо було мати середню світську освіту, що відрізняло їх від аналогічних установ УПЦ та УПЦ КП. З одного боку, це полегшувало процес отримання вищої богословської освіти, з іншого, на думку авторів, духовні ВНЗ УАПЦ дещо поступалися якістю освіти в порівнянні з вищими навчальними закладами українських православної та православної Київського патріархату церков завдяки значно меншому терміну навчання.

Структура вищих духовних освітніх установ включала кафедри, процес формування яких відбувався протягом 1992–2001 рр. Умовно його можна поділити на 3 етапи. Перший етап (1992–1994 рр.) пов'язаний із проблемою гострої нестачі педагогів богословських дисциплін (особливо фахівців із канонічного права). За таких умов викладачам доводилось читати по декілька курсів. Тому чіткого розподілу у ВНЗ на кафедри не існувало. Наприклад, у 1992/1993 навчальному році у Київській духовній академії УПЦ працювали 8 педагогів, які забезпечували викладання 18 предметів на 1-му та 2-му курсах⁴³.

Другий етап (1995–1998 рр.) – це період формування основних кафедр. Поповнення складу викладачів забезпечило об'єднання їх за предметною ознакою і комплектування кафедр. Оскільки з 1994 р. до навчальних програм було включено світські дисципліни, то вони об'єднували декілька курсів. Так, у 1997 р. в Київській духовній академії УПЦ КП діяли кафедри стародавньої Української православної церкви, Святого писання, церковного права, богослов'я, літургики та церковної музики⁴⁴. Перші три включали до свого складу низку світських дисциплін. Аналогічні кафедри було сформовано в КДА УПЦ.

Третій етап (1998–2001 рр.) характеризувався структурними змінами вже сформованої системи кафедр. Так, у 2000/2001 навчальному році в Київській духовній академії Української православної церкви відбувся поділ кафедри Святого писання на дві: Старого й Нового Заповітів; виділено в окрему кафедру іноземних мов. У 2001 р. в КДА УПЦ КП в окрему кафедру історії виділено все-світню історію й історію України, церковну археологію. До кінця періоду, що вивчається, третій етап ще не закінчився, і процес поділу кафедр у міру доповнення програмних курсів новими дисциплінами буде продовжуватися.

Отже, протягом 90-х рр. ХХ ст. структурну перебудову православних навчальних закладів відповідно до прийнятої моделі духовної освіти було фактично завершено.

Ця структура включала систему управління, яка у середніх та вищих освітніх установах мала ряд відмінностей. Вона в системі керівництва середніх навчальних закладів усіх гілок православ'я базувалася на поєднанні традиційних і сучасних методів управління з метою максимально ефективного забезпечення їх діяльності. За зразком державних освітніх установ вищим керівним органом училищ та семінарій була педагогічна рада або рада училищ. Участь колективу у вирішенні важливих питань функціонування духовних навчальних закладів була важливим кроком у демократизації управління ними. А вже до середини 80-х рр. ХХ ст. всі керівні функції зосереджувалися в руках ректора. В окремих випадках зберігалася монополія в управлінні. Так, усі керівні функції Свято-Кирило-Методіївської духовної семінарії знаходилися в нього, Чернігівського духовного училища регентів-псаломщиків УПЦ – завідуючого⁴⁵.

До складу адміністрації середніх православних навчальних закладів входили ректор, інспектор, проректор, завідувачі відділами (для училищ), економ, се-

кретар вченої ради, духівник, викладачі. Ректор відповідав за навчально-виховний, а також економічний стан освітньої установи. В обов'язки інспектора входив контроль дисципліни, поведінки й побутових умов слухачів училища або семінарії. На період відсутності ректора його заміщав інспектор. Тобто особливої різниці між державними та духовними навчальними закладами в структурі управління не простежувалося. Православні середні освітні установи зберегли консервативність у питанні призначень на вищі керівні посади. Якщо у світських освітніх навчальних закладах директор обирався на загальних зборах, то на посаду ректора та інспектора у духовних призначав правлячий архієрей єпархії, до якої належали семінарія або училище.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. у більшості освітніх установ частину функцій інспектора виконував проректор із навчальної роботи, що забезпечувало чіткішу систему управління й дозволяло першому зосередитися на виховній. Посада проректора була відсутня в Межирицькому духовно-пастирському училищі Української православної церкви, Чернігівсько-Сумському училищі та Львівській духовній семінарії УПЦ КП, Харківській духовній семінарії УПЦ⁴⁶. Отже, система управління середніх православних навчальних закладів за період, що вивчається, набула певних змін, а саме: стала більш демократичною і чіткою, хоча певний консерватизм, пов'язаний з особливостями цієї галузі освіти, зберігався.

Система управління вищими духовними навчальними закладами УПЦ та УПЦ КП, з одного боку, та УАПЦ, – з іншого, суттєво відрізнялись. Академії українських православної та православної Київського патріархату церков були створені за рішенням священних синодів і перебували в безпосередньому підпорядкуванні митрополита Володимира й патріарха Філарета. Духовні ВНЗ УАПЦ знаходились у підпорядкуванні тієї єпархії, на території якої діяли.

Академії УПЦ та УПЦ КП очолював ректор, який (за традицією) призначався Св. Синодом. У його функції входило формування професорсько-викладацького складу, вченої ради й інспекторської служби, вирішення поточних питань. Для вищих навчальних закладів Української автокефальної православної церкви притаманна виборність посадових осіб, що, на думку авторів, було більш ефективним. Адже колективу краще відомо, якій людині з їх оточення властиві якості керівника. Так, в Івано-Франківській вищій богословській академії УАПЦ ректор і проректор мали обиратися на 5 років не більше 2-х термінів.

Крім ректора, до складу адміністрації духовних ВНЗ входили: інспектор, який очолював інспекторську службу та за посадою був першим заступником ректора, проректор з навчальної роботи, економіст. До складу адміністрації вищих навчальних закладів УАПЦ входили також декани факультетів. Для академії Української православної церкви Київського патріархату було характерним поєднання посад інспектора й проректора з навчальної роботи в особі проректора з навчально-виховної роботи⁴⁷. Протягом 90-х рр. ХХ ст. завершено процес формування структури управління середніх і вищих православних освітніх закладів.

Таким чином, у становленні та розвитку системи духовної освіти в Україні важливе місце відводилося формуванню моделі й структури православних навчальних закладів. Прийнята 3-ступінчата модель її в УПЦ і УПЦ КП та 2-ступінчата в УАПЦ, сформована за досить невеликий проміжок часу структура учбових установ, з одного боку, дзеркально відображали традиційну модель православної освіти з внесенням деяких коректив відносно сучасних умов, а з іншого, – була спрямована на максимальне забезпечення церковних необхідними кадрами священнослужителів. Система управління православних духовних навчальних закладів України у 90-ті рр. ХХ ст. мала суттєві відмінності в межах різних гілок православ'я й була значно модернізована і доповнена порівняно з системою, що існувала за радянських часів.

Розвиток мережі духовних освітніх установ перебував у прямій залежності від системи фінансування й стану матеріально-технічної та учбової бази. Систему фінансування релігійних навчальних закладів встановлено статтею IX «Фінанси і майно» статуту про управління Українською православною церквою, в якій зазначено, що «духовні школи фінансуються із загальноцерковних коштів, добровільних відрахувань правлячих архієреїв та пожертвувань»⁴⁸. Крім того, кожен навчальний заклад, згідно зі своїм статутом, мав право на додаткові джерела доходу, якщо вони не суперечили канонам церкви і не були заборонені чинним законодавством.

Статтею 19 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» надано право церкві на підприємницьку, видавничу, реставраційну, сільськогосподарську діяльність. Прибуток від останньої оподатковувався у розмірах, встановлених для державних підприємств. Можливість такої діяльності була відображена в статутах майже всіх православних навчальних закладів. Наприклад, статутом КДА УПЦ передбачено право користуватися грошовими надходженнями від культових послуг, реалізації предметів релігійного призначення, створювати власні або спільні підприємства для проведення освітницької, видавничої, художньої й іншої господарської діяльності, відкривати рахунки у державних, комерційних, міжнародних, закордонних банках як у грошових одиницях України, так і в іноземній валюті⁴⁹. Щоправда, жодна духовна освітня установа протягом періоду, що вивчається, не займалася підприємницькою діяльністю.

Відповідно до Закону України «Про податок на додану вартість» від 3 квітня 1997 р., від нього було звільнено доходи релігійних організацій, одержані від надання культових послуг та продажу предметів відповідного призначення за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України. Тобто держава докладала певних зусиль для полегшення фінансового становища релігійних організацій, у тому числі й навчальних закладів (особливо це стосується багатофахових училищ, які в процесі учбової практики виробляли і реалізовували предмети культового призначення).

Незважаючи на певні заходи держави, фінансове становище православних духовних освітніх установ було дуже складним. Передбачена статутами церков система фінансування навчальних закладів не завжди діяла (особливо це стосується освітніх установ українських православної Київського патріархату та автокефальної православної церков. Так, якщо київські духовні академії й семінарії УПЦ КП і УПЦ отримували фінансову допомогу із загальноцерковних коштів, то регіональні навчальні заклади практично її не мали. Не завжди надавали допомогу і єпархії, стан яких був скрутним. Таким чином, 90% освітніх установ знаходилися на самозабезпеченні за рахунок платного навчання, яке вносилося у формі «добровільних пожертвувань» (згідно з чинним законодавством, вони не підлягали оподаткуванню).

Розмір плати встановлювався кожним православним навчальним закладом індивідуально, але у порівнянні зі світськими освітніми установами був невеликим. Так, у Львівській духовній семінарії УАПЦ на вересень 2001 р. навчання коштувало 60 грн. на місяць, у КПМ УАПЦ – 200 грн. за семестр. У київських духовних академії та семінарії Української православної церкви навчання сплачували тільки учні й студенти заочного відділення – 200 гривень за рік. Отримані кошти використовувалися навчальними закладами для власних потреб: ремонт приміщень, будівництво гуртожитків для слухачів, харчування, придбання підручників тощо.

Не відмовлялися православні освітні установи від пожертвувань державних і громадських організацій та підприємств, міжнародних організацій, окремих осіб. Так, спонсорами КДА УПЦ були Міжнародна кадрова академія, Городницький ставропігіанський монастир та ін.⁵⁰ Львівські духовні академія і семі-

нарія УПЦ КП (далі – ЛДАіС УПЦ КП) протягом 90-х рр. ХХ ст. отримували допомогу продуктами від прихожан і тому мали змогу забезпечити слухачів безкоштовним харчуванням. ЛДС УАПЦ у 1998 р. було надано гуманітарну допомогу з Німеччини (столи, крісла, два комп'ютери).

У прямій залежності від системи фінансування православних навчальних закладів перебував стан їх матеріальної бази. Згідно з Указом Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., їм було передано в приватну власність понад 3500 храмів та інших культових споруд, а також понад 10 000 предметів церковного вжитку⁵¹. Вирішення державою майнового питання церкви надало можливість їй виділити приміщення для функціонування духовних освітніх установ. Слід зазначити, що 20% споруд останніх перебували в аварійному стані, потребували капітального ремонту. Зрозуміло, що для нього необхідний був час, а розв'язання кадрової проблеми зумовило необхідність негайного відкриття православних навчальних закладів.

Цю проблему вирішували двома шляхами. Перший – на період ремонтних робіт освітня установа тимчасово розташовувалася у більш пристосованому для навчального процесу приміщенні. Прикладом служить Чернігівське духовне училище регентів-псаломщиків УПЦ, яке з моменту відкриття у 1989 р. розташувалось у митрополичих покоях. За півроку було відремонтовано двоповерховий будинок для проведення навчального процесу, гуртожиток і бібліотеку. У 1990/1991 навчальному році училище переїхало у новий корпус. Другий шлях (ним скористалися 80% освітніх закладів) – проведення ремонтних робіт та навчального процесу паралельно. Тобто з ранку учні навчалися, а після обіду працювали.

Оскільки до передачі облдержадміністрацією споруд церкві в них розміщувалися світські установи, то часто це призводило до затягування часу, пов'язаного з вивільненням приміщень. Так, з 1992 р. ЛДС УПЦ КП розміщувалась у лівому крилі колишнього костелу Серця Ісусового, а в правому – функціонував міський шкірно-венеричний диспансер, який звільнив приміщення лише у 1998 р.⁵² Гірша ситуація склалася з приміщенням КПМ УАПЦ. Навчальний заклад було розташовано на другому поверсі Свято-Дмитріївського храму, який рішенням Харківської облдержадміністрації в 1992 р. передано Українській автокефальній православній церкві. До 90-х рр. ХХ ст. на його території розміщувалися кінотеатр «Спорт», кафе-бар, комерційні структури. Приміщення повністю звільнили тільки в 1998 р.

За засобами вирішення проблеми забезпечення приміщеннями освітні установи православних конфесій України можна умовно розділити на 5 груп. До першої слід віднести навчальні заклади, приміщення для діяльності яких було виділено на території храмів. При діючій церкві учні проходили практику, проводили там ранішні й вечірні молитви. У такий спосіб вирішили проблему приміщень більше 80% освітніх установ усіх гілок православ'я. Так, Харківське духовне училище УПЦ розташовувалося в приміщеннях при храмі Василя Великого, яких було замало при зростаючій кількості слухачів. Рішенням Харківської обласної державної адміністрації в 1996 р. було звільнено 2-поверхове приміщення при Свято-Петропавлівському храмі (раніше там знаходився військкомат) для духовного училища. У вересні 1996 р. останнє перетворили на семінарію і до 2000 р. повністю відремонтували.

Другу групу становили навчальні заклади, які діяли на території монастирів, процес відродження котрих розпочався із середини 80-х рр. ХХ ст. На час відкриття православних освітніх установ у більшості їх було проведено ремонтні роботи, і при необхідності монастирі на засадах договору з єпархіальними управліннями на певний період часу виділяли приміщення для діяльності духовним навчальним закладам.

До другої групи освітніх установ слід віднести, зокрема, Межирицьке духовно-пастирське училище УПЦ. Після рішення Рівненського єпархіального управління відкрити його було підписано угоду між єпархією і намісником Свято-Троїцького чоловічого монастиря в м. Межирич Острозького району Рівненської області ігуменом Федором про надання останнім «5 кімнат у безкоштовне користування терміном на 4 роки для училища»⁵³. Монастир дозволив користуватися трапезною, бібліотекою, брати участь у храмових богослужіннях тощо. Таким же чином вирішено було проблему приміщень Тернопільською єпархією УАПЦ, семінарія якої діяла на території Теребовлянського чоловічого монастиря⁵⁴.

Третім засобом вирішення проблеми було виділення приміщень для навчальних закладів консисторіями і єпархіальними управліннями з частини власного фонду. Так вирішували питання приміщень українські православна Київського патріархату та автокефальна православна церква. Тернопільським єпархіальним управлінням УПЦ КП для духовного училища було виділено 7 кімнат: 4 аудиторії, 2 спальні, учительська⁵⁵. Житомирське єпархіальне управління УПЦ КП із загальної площі 197,2 м² для духовної школи виділило 95 м² під аудиторії, 63 м² – під гуртожиток для іногородніх з усіма необхідними санітарно-гігієнічними умовами (кухня, туалет, душ); кімнати для ректора, викладацької, бібліотеки.

До четвертої групи віднесено ті православні освітні установи, що вирішували проблему забезпечення навчальними та житловими приміщеннями за рахунок укладення договорів із громадськими організаціями й об'єднаннями, що передбачено статтею 17 закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Таким правом скористалися 2 навчальні заклади Української православної церкви Київського патріархату. Запорізьке духовне училище орендувало у відкритого акціонерного товариства місцевого механічного заводу старе приміщення дитячого садка загальною площею 840 м². Східно-Українське духовне училище вирішило проблему навчальних приміщень шляхом укладення договору між Луганською єпархією УПЦ КП та Луганським коледжем культури та мистецтва, який зобов'язався забезпечити ними учнів⁵⁶.

До п'ятої групи належать духовні освітні установи, приміщення для діяльності яких були побудовані. Такий засіб вирішення проблеми є найкращим й у майбутньому планується всіма єпархіями. У 2001 р. нові навчальні корпуси мали лише столичні православні заклади: київські академії і семінарії УПЦ та УПЦ КП.

Рішення про відкриття у Києві духовної семінарії Української православної церкви було прийняте митрополією у 1988 р. На території Києво-Печерської лаври швидкими темпами почалося спорудження двоповерхового навчального корпусу, що дало змогу у жовтні 1989 р. зробити перший набір учнів. Будівництво приміщення академії тієї ж церкви тривало з 1990 р. по 1994 рік. Із 1995/1996 навчального року слухачі семінарії й академії вчилися в окремих корпусах. Кожний клас та курс мав свою аудиторію для проведення учбового процесу. У семінарському корпусі на другому поверсі було розташовано 4 навчальні класи, кабінети ректора, проректора з учбової частини, економіста, канцелярії, викладацька. Перший поверх займало заочне відділення, трапезна (для всіх слухачів КДАіС), санвузол. В окремому будинку діяла бібліотека. На балансі київських духовних шкіл УПЦ у 2001 р. знаходилися 3 двоповерхові корпуси – гуртожитки учнів і студентів.

Отже, кожне єпархіальне управління, яке відкривало православну освітню установу, вирішувало проблему її забезпечення приміщеннями з власних ресурсів або за допомогою укладення договорів з монастирями чи громадськими організаціями. Так чи інакше, але протягом 90-х рр. ХХ ст. було створено певну матеріально-технічну базу духовних навчальних закладів України.

Важливою складовою будь-якої освіти є наявність кваліфікованих педагогічних кадрів. Система православної освіти, що існувала у 90-ті рр. ХХ ст. в Україні, передбачала значне розширення їх кадрового складу, створення системи підготовки і перепідготовки педагогів, була націлена на підвищення матеріального рівня та соціального статусу викладачів. Оскільки держава вважає теологічну освіту внутрішньою церковною справою, то духовні освітні установи знаходяться на повному утриманні церкви.

Кадровий склад педагогів православних навчальних закладів формувался шляхом залучення священнослужителів із духовною або вищою світською освітою й поповнення складу викладачів випускниками вищих і середніх релігійних освітніх установ. Недоліком першої половини 90-х рр. було те, що головна увага приділялася не педагогічній підготовці кадрів, а необхідності надання духовної освіти тим викладачам, котрі її не мали. З другої половини 90-х рр. ХХ ст. значно покращилися якісні характеристики педагогічного складу, що позитивно вплинуло на рівень підготовки учнів та студентів. Так, якщо у 1992 р. тільки 14% викладачів КДАіС УПЦ мали вищу богословську освіту, то на 2001 р. цей показник зріс до 94%, з яких 64% – кандидати богослов'я. Серед них слід відмітити проректора КДАіС УПЦ, доктора канонічного права, протоієрея Миколу Миколайовича Макара; магістра богослов'я, єпископа Митрофана (Юрчука), кандидата богословських наук, архімандрита Пантелеймона (Лугового)⁵⁷.

Значна частина педагогів православних навчальних закладів поряд із богословською мають і вищу державну освіту й учений ступінь. Так, викладач КДАіС УПЦ В.М.Чернишов є кандидатом філологічних наук. Ректор колегії патріарха Мстислава УАПЦ архієпископ Ігор (Ісіченко) – також кандидат філологічних наук⁵⁸.

Суттєвим фактором, що впливав на процес формування колективів педагогів, був матеріальний стан та соціальний статус їх у духовних установах України. Вони залежали від заробітної плати, житлових та побутових умов, соціальної захищеності й ставлення церкви до потреб останніх. Слід зазначити, що соціальний статус педагогів православних навчальних закладів у 90-ті рр. ХХ ст. суттєво відрізнявся від світських. Відокремивши церкву від держави та освіти законом України «Про свободу совісті й релігійні організації», а пізніше Конституцією України, уряд визнав теологічну освіту внутрішньою церковною справою. Педагоги з вищою духовною освітою, а також ученим ступенем, згідно із законодавством, не мали права викладати в державних навчальних установах⁵⁹. Для порівняння зазначимо: у країнах Західної Європи (з 1999 р. – Росії) випускники вищих духовних освітніх закладів отримували дипломи державного взірця і мали право працювати у відповідних середніх навчальних установах; викладачі з ученим ступенем кандидата богослов'я – у державних ВНЗ⁶⁰.

В Україні протягом періоду, що вивчається, дипломи православних освітніх закладів не надавали права працювати у світських навчальних установах. Окремими державними ВНЗ України з кінця 90-х рр. ХХ ст. введено курси дисциплін, на які запрошують педагогів духовних академій, але цей процес не набув масового характеру. Так, викладачі Київської духовної академії УПЦ викладали курси лекцій у Міжнародній кадровій академії, Києво-Могилянській академії, Слов'янському університеті. У 2001/2002 навчальному році педагоги КДАіС УПЦ КП ієромонах Євстратій (Зоря) та протоієрей О.І.Антонюк викладали моральне й догматичне богослов'я в Донецькому державному інституті штучного інтелекту⁶¹.

Залишаючись повністю на забезпеченні церкви, переважна більшість педагогів православних навчальних закладів не отримувала заробітну плату й працювала безкоштовно. Праця в духовних освітніх установах відносилася до категорії «послухи», а заробітну плату викладачі отримували як священники, маючи

свої парафії. Наприклад, протягом 90-х рр. ХХ ст. безкоштовно працювали педагоги у Харківській духовній семінарії УПЦ, Львівській духовній семінарії Української автокефальної православної церкви, Свято-Кирило-Мефодіївській семінарії Російської істинно-православної церкви за кордоном⁶².

У КПМ УАПЦ частина викладачів (за рішенням Львівських єпархіальних зборів 1996 р.) приїздила із Західної України. Їм сплачували тільки витрати на проїзд. У львівських духовних академії та семінарії Української православної церкви Київського патріархату заробітну плату отримували тільки світські педагоги й обслуговуючий персонал. Священики, що займалися викладацькою діяльністю, поєднували її з практикою в парафіях. Так, ректор закладів митрофорний протоієрей Ярослав Ощудуляк поєднував керівництво академією та семінарією з працею у парафії с. Брюховичі, що під Львовом. Слід зазначити, що навантаження таких педагогів не перебільшувало 10 годин на тиждень, що в цілому відповідало йому й у викладачів державних навчальних закладів, які працювали за сумісництвом.

Частина навчальних закладів, що була спроможна виплачувати заробітну плату педагогам (Одеська духовна семінарія УПЦ, київські духовні академії та семінарії українських православної і православної Київського патріархату церков орієнтувались у розмірі її на державні тарифи. Так, заробітна плата викладачів КДАіС УПЦ на 2001 р. становила 200–300 гривень (залежно від стажу роботи).

Світські педагоги, що працювали в духовних навчальних закладах, отримували плату відповідно до кількості годин у розмірі, що дорівнював їх заробітній платі в державних освітніх установах. На період літніх канікул викладачам православних навчальних закладів обов'язково надавалася відпустка, термін якої дорівнював 30 календарним дням. Педагогам, що не отримували заробітної плати, після закінчення навчального процесу і до 1 вересня надавалася безкоштовна відпустка. Таким чином, проблему оплати праці викладачам духовних освітніх установ у 90-ті рр. ХХ ст. слід вважати невирішеною. Це мало негативний вплив на матеріальний стан педагогів. Адже 60% останніх працювали безкоштовно, і єдиним засобом існування для них була парафія⁶³.

Важливе місце у матеріальному становищі викладачів православних навчальних закладів займав їх соціальний захист за рахунок державних фондів споживання. Це стосується перш за все забезпечення педагогів пенсіями. Держава виплачувала їм її, згідно зі статтею 28 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», в якій зазначалося: «...Громадяни України, які працюють в релігійних організаціях, в тому числі священнослужителі, підлягають соціальному страхуванню нарівні з робітниками та службовцями державних та суспільних підприємств, організацій. З цією метою релігійні організації роблять внески у фонд соціального страхування, пенсійний фонд».

Пенсії викладачам православних освітніх установ надавалися на загальних засадах після досягнення відповідного віку й наявності необхідного трудового стажу роботи. Їх розмір встановлювався статтею 19 Закону України «Про пенсійне забезпечення», в якій зазначалося, що вони «...за віком призначаються в розмірі 55% від заробітку, але не нижче мінімального розміру пенсії за кожний повний рік роботи»⁶⁴. Тобто розмір останньої у педагогів духовних навчальних закладів залежав від розміру їх доходів. Слід зазначити, що викладачі православних освітніх установ протягом періоду, що вивчається, не мали права на пенсію за вислугою років, яка надавалася педагогам державних навчальних закладів, згідно із статтею 54 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Цей факт був ще одним підтвердженням різниці у соціальному статусі викладачів світських і духовних освітніх установ України.

Крім пенсій, які надавала священнослужителям держава, кожною православною конфесією створювалися відповідні фонди, що передбачено статутами цер-

ков. Із них їм доплачували до державної пенсії, виходячи з духовного сану та стажу служіння. Наприклад, 4 березня 1992 р. на засіданні Св. Синоду УПЦ було прийняте «Тимчасове положення про церковні пенсії», за яким встановлювалися розміри останніх відповідно до ієрархії. Так, в архімандрита вона становила 250 руб., псаломщика – 220 руб. Тим, хто мав стаж служіння більше 25 років, до неї додавали 10 руб. за кожен додатковий рік роботи⁶⁵. За період, що вивчається, розмір пенсії педагогів духовних навчальних закладів неодноразово змінювався і на 2001 рік становив від 150 до 250 грн. на місяць⁶⁶.

Забезпечення викладачів православних освітніх установ житлом було складним. Прибутки з парафій витрачалися на будівництво храмів. Тому житлова проблема майже не вирішувалася. Педагоги, що не мали житла, забезпечувалися гуртожитком при навчальних закладах, монастирях або знімали помешкання в місті. Наприклад, у 2001 р. в гуртожитку КДАіС УПЦ КП при Михайлівському Золотоверхому монастирі проживали 20 викладачів, на території Києво-Печерської лаври в гуртожитку КДАіС УПЦ мешкали 16 педагогів⁶⁷. Викладачі у чернечому сані мешкали в монастирях. Фактично гостра житлова проблема стояла тільки перед викладачами столичних православних навчальних закладів, оскільки по єпархіях формування педагогічних колективів відбувалося з місцевих кадрів. Але вирішити проблему забезпечення викладачів духовних освітніх установ постійним житлом протягом періоду, що вивчається, церкві не вдалося.

Отже, загалом соціальний статус педагогів православних навчальних закладів, незважаючи на окремі заходи держави й церкви, протягом 90-х рр. ХХ ст. перебував у принизливому стані. Водночас слід відмітити, що зростання популярності духовної освіти позначилося на моральному стані викладачів, формуванні поважного ставлення до них з боку різних верств українського суспільства, зростанні їх авторитету тощо.

Духовні освітні установи відігравали вагомую роль у посиленні позицій православної церкви в Україні. Кількість слухачів релігійних навчальних закладів постійно збільшувалася, що в свою чергу забезпечувало парафії кваліфікованими спеціалістами. Так, кількість слухачів КДАіС УПЦ з 1990 по 2001 рр. збільшилася в 18,5 рази⁶⁸. Кількість учнів та студентів освітніх установ УПЦ КП з 775 чоловік у 1990 р. зросла до 4681 чоловік у 2001 р.

Учні та студенти духовних навчальних закладів ставали активними учасниками діяльності православних громадських об'єднань, що почали виникати з другої половини 90-х рр. ХХ ст. Під егідою УПЦ у 1999 р. було утворено «Спілку в ім'я преподобного Нестора літописця». Головою спілки було обрано викладача КДА УПЦ, архімандрита Гавриїла (Кризну). Організація складалася з кількох секцій: патріотичної, освітньої, екологічної, благодійної, спортивної. З квітня 2001 р. члени спілки відвідали Цюрупинський дитячий інтернат для дітей-інвалідів; 9 травня 2002 р. в Українському домі м. Києва пройшла молодіжна акція «Данина пам'яті», в якій взяли участь члени спілки, священики-ветерани, православна молодь⁶⁹. Із кінця 90-х рр. ХХ ст. у Західній Україні виникло громадське об'єднання «Українська молодь – Христові». До його складу входили студенти світських ВНЗ, Львівського католицького університету, Львівської духовної академії УПЦ КП, інших державних і православних освітніх установ. Основний напрямок роботи – пропаганда здорового способу життя, місіонерська й благодійна діяльність. Ці заходи учнівської та студентської молоді духовних навчальних закладів посилювали авторитет православних конфесій серед населення України.

Таким чином, зміни, що відбулися у суспільній свідомості щодо релігії, створення законодавчої бази державно-церковних відносин, швидке зростання чисельності православних релігійних громад при гострій нестачі кваліфікованих священнослужителів зумовили необхідність створення системи духовної освіти в Україні.

Остання у 1991–2001 рр. будувалася на основі власних концепцій і моделі. Вони були націлені на поетапне надання духовної освіти, що забезпечувало її ґрунтовність. Водночас ця модель мала чітку спеціальну (професійну) спрямованість, забезпечуючи підготовку спеціалістів різної кваліфікації. Структура православних навчальних закладів, яка будувалася відповідно до прийнятої моделі освіти, відповідала попиту на кадри певної спеціалізації. Це позначилося на відкритті нових відділень духовних училищ, формуванні кафедр академій, демократизації системи управління тощо.

Іншим важливим компонентом системи православної освіти була мережа навчальних установ. На процес її формування вплинув церковний розкол українського православ'я, який спонукав кожную конфесію готувати власні кадри священнослужителів. Побудова мережі духовних учбових закладів у незалежній Україні здійснювалась єпархіальними управліннями при підтримці священних синодів тієї конфесії, до якої канонічно належала освітня установа. Цей процес супроводжувався міжконфесійними конфліктами, причиною яких був перерозподіл сфер впливу і майнові суперечки. Зростання мережі православних духовних навчальних закладів, а також перебудова її структури здійснювалися при досить низькому рівні фінансування. Це спричинило залучення широкого кола додаткових джерел надходження коштів, платність навчання, використання праці слухачів у проведенні ремонтних робіт.

Перегляд місця й ролі церкви в суспільному житті незалежної України знайшов своє відображення у православній духовній освіті. Церковні навчальні заклади в 90-ті рр. ХХ ст. стали більш відкритими, що позначилося на участі слухачів у діяльності громадських об'єднань всеукраїнського та регіонального значення, проведенні спільних конференцій із державними ВНЗ і духовними освітніми установами інших конфесій. Ці заходи позитивно впливали на міжправославні й міжконфесійні відносини в Україні.

¹ *Поспеловский Д.В.* Православная церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – Москва, 1996. – 468 с.

² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.12. – Арк.5–12.

³ *Черкасова Л.В.* Конфесійна структура і динаміка розвитку релігій в сучасній Україні // Аватар. – 2001. – №1. – С.11–13.

⁴ Декларація про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Збірник постанов Уряду України. – 1990. – №7. – С.5; Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №25. – С.656–688; Закон України «Про власність» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №20. – С.20–24; Закон України «Про альтернативну невійськову службу» від 12 грудня 1991 р. // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – №1. – С.16–18; Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №5. – С.225–234.

⁵ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті і релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №25. – С.656–688.

⁶ Головні хронологічні дати з історії Київського патріархату // Православний вісник. – 1997. – № 7/8. – С.29–31.

⁷ ЦДАГО України. – Ф1. – Оп.32. – Спр.2922. – Арк.13–19.

⁸ Определение Архиерейского собора // Журнал Московской патриархии. – 1990. – №5. – С.6–12.

⁹ Постанови Собору Української православної церкви з питань повної самостійності УПЦ // Православний вісник. – 1991. – №12. – С.3–8.

¹⁰ Постанови Всеукраїнського православного Собору 25–26 червня 1992 р. // Православний вісник. – 1992. – №8. – С.5–10.

¹¹ Історія України. Навчальний посібник. – Севастополь, 2003. – 135 с.

¹² Релігійні організації України станом на 1 січня 1994 р. // Людина і світ. – 1994. – №10. – С.10–12.

¹³ *Дмитрій, Патріарх Київський і всієї України УАПЦ*. Дискусійні думки про об'єднання церков. – К., 1999. – 132 с.

¹⁴ Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Київської та Івано-Франківської духовних семінарій УАПЦ від 25.07.1991 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Боринської регентсько-дяківської школи УАПЦ від 29.07.1992 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

¹⁵ Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту київських духовних семінарії та академії УПЦ від 29.07.1992 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

¹⁶ *Розанова Н.* Хмельницькое духовное училище Украинской православной церкви // Православный вестник. – 1992. – №5. – С.7.

¹⁷ Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Волинської духовної семінарії УПЦ КП від 23.11.1992 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту київських духовних семінарії та академії УПЦ КП від 05.04.1993 р.; Постанова Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів України про реєстрацію статуту Чернігівського духовного училища УПЦ КП від 05.04.1993 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

¹⁸ *Ісіченко І.* Життя Східної єпархії УАПЦ // Успенська вежа. – 1994. – №2. – С.8.

¹⁹ Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статутів Хустського, Рівненського, Межирицького училищ УПЦ, Запорізького духовного училища УПЦ КП від 21.02.1995 р.; Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Почаївської духовної семінарії УПЦ від 15.03.1995 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Полтавського духовного училища УПЦ від 25.11.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Луганського церковно-співочого училища УПЦ від 26.06.1999 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Сумського пастирсько-богословського училища УПЦ від 30.11.2000 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²⁰ Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Дніпропетровського духовного училища УПЦ КП від 26.06.1996 р.; Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Тернопільського духовного училища УПЦ КП від 26.08.1996 р.; Постанова Міністерства національностей, міграцій та культури України про реєстрацію статуту Рівненського духовного училища УПЦ КП від 11.12.1996 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Житомирської духовної школи УПЦ КП від 11.01.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Івано-Франківської духовної семінарії УПЦ КП від 25.03.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Збараської духовної семінарії УПЦ КП; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статутів львівських духовних академії і семінарії; Коломийського духовного училища УПЦ КП від 25.12.1997 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²¹ Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Східно-Українського духовного училища УПЦ КП від 21.05.2000 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²² Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Івано-Франківської вищої богословської академії УАПЦ від 30.08.1997 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту колегії св. Петра Могили УАПЦ від 21.05.1999 р.; Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Тернопільської духовної семінарії від 15.11.1999 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.

²³ *Вести из Свято-Кирилло-Мефодиевской семинарии Русской истинно-православной церкви за границей* // Вестник ИПЦ. – 1998. – №14. – С.42.

- ²⁴ Постанова Державного комітету України у справах релігій про реєстрацію статуту Кам'янець-Подільського духовного училища УАПЦ від 26.04.2001 р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій.
- ²⁵ Церкви і релігійні організації України у 2001 році // Довідник Державного комітету України у справах релігій. – К., 2002. – С.160–162.
- ²⁶ Релігійні організації України станом на 1 січня 2001 р. // Людина і світ. – 2001. – №1. – С.26–29.
- ²⁷ Масальський В.І., Велікова Н.Ю. Про становлення сучасної релігійної освіти в Україні // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 2000. – №2. – С.282–287.
- ²⁸ Дані про кількість релігійних організацій у Донецькій області на 1.01.2001р. // Поточне діловодство управління у справах національностей, міграції та релігій Донецької обласної держадміністрації (2002).
- ²⁹ Козловський І.А. Духовно-релігійне відродження українського суспільства: реалії і сьогодення // Схід. – 2000. – №3. – С.66–69.
- ³⁰ Советский энциклопедический словарь – Москва, 1983. – 1600 с.; Москва, 1997. – 829 с.
- ³¹ Лопятин В.В., Лопятин Л.Е. Русский толковый словарь. – Москва, 1997. – 829 с.
- ³² Косик В. Православная церковь и образование (Интервью с ректором Православного Свято-Тихоновского Богословского института протоиереем Владимиром Воробьевым) // Педагогика. – 1998. – №1. – С.61–65.
- ³³ Концепція духовної освіти Української автокефальної православної церкви. – Харків, 1999. – 19 с.
- ³⁴ Національна доктрина розвитку освіти від 17 квітня 2002 р. // Освіта України. – №33. – С.4–6; Людина і світ. – 2001. – №1. – С.28.
- ³⁵ Статут Житомирської духовної школи УПЦ КП // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.123–131.
- ³⁶ Статут колегії патріарха Мстислава Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.69–73.
- ³⁷ Протокол №12 засідань Колегії комітету та документи до нього від 25.12.1997 // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.69–73.
- ³⁸ Житомирська духовна школа // Інформаційний вісник Житомирської єпархії УПЦ КП. – 2000. – №1. – С.4.
- ³⁹ Кальниць Ю. Духовні школи в Україні: загальний огляд // Людина і світ. – 2001. – №4. – С.32–37.
- ⁴⁰ Костикова М.Н. К вопросу о новейшей истории профессионального религиозного образования // Государство, религия, церковь в России и за рубежом: Информационно-аналитический бюллетень. – 1999. – №3. – С.3–12.
- ⁴¹ Правила вступу в Колегію Патріарха Мстислава на 2001/2002 навчальний рік: Пам'ятка абітурієнта. – Х., 2001. – 3 с.
- ⁴² Статут Вищої Богословської академії при управлінні Івано-Франківською єпархією УАПЦ // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.100–125.
- ⁴³ Відомість адміністративно-викладацького складу київських духовних академії і семінарії Української православної церкви станом на 1.09.1992 р. // Поточне діловодство київських духовних академії й семінарії Української православної церкви.
- ⁴⁴ Список адміністративно-викладацького складу Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату станом на 1.09.1997 р. // Поточне діловодство Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату.
- ⁴⁵ Прапутніков Г. Духовне училище в Чернігові // Православний вісник. – 1989. – №12. – С.8.
- ⁴⁶ Протокол №12 засідань Колегії комітету та документи до нього від 24.12.1996р. // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.69–71.
- ⁴⁷ Статут Київської духовної академії Української православної церкви Київського патріархату // Поточне діловодство Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.69–71.

- ⁴⁸ Статут про управління Української православної церкви // Православний вісник. – 1991. – №5. – С.10–23.
- ⁴⁹ Статут Київської духовної академії Української православної церкви // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.239–245.
- ⁵⁰ *Забуга Н.* Доклад на торжественном акте, посвященном празднованию 300-летия Киевской духовной академии // Православный вестник. – 2001. – №3. – С.21–29; Правила вступу в колегію патріарха Мстислава на 2001/2002 навчальний рік.
- ⁵¹ *Новиченко М.* Про деякі особливості міжконфесійних відносин в Україні // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – 2001. – С.21–27.
- ⁵² *Юраш А.* Львівська Духовна академія і семінарія Української православної церкви Київський патріархат. – Л., 2002. – 4 с.; *Пранутніков Г.* Вказ. праця.
- ⁵³ Договір між Рівненським єпархіальним управлінням УПЦ та Свято-Троїцьким чоловічим монастирем с. Межиріч // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.207.
- ⁵⁴ Протокол №1 засідань Колегії Комітету та документи до нього від 29.01.1999 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.135–139.
- ⁵⁵ Лист голові Тернопільської облдержадміністрації Л.Ковалю від єпископа тернопільського Іова від 26.07.96 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.79.
- ⁵⁶ Лист начальника управління Луганської облдержадміністрації О.Козенка до голови Держкомрелігій В.Бондаренка від 26.09.2000 р. // Поточний архів Державного комітету України у справах релігій. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.113.
- ⁵⁷ Відомість адміністративно-викладацького складу КДАіС УПЦ на 2001/2002 навчальний рік // Поточне діловодство, київських духовних академії і семінарії Української православної церкви; *Забуга Н.* Вказ. праця. – С.27.
- ⁵⁸ Особова справа ректора колегії патріарха Мстислава, кандидата філологічних наук, архієпископа Ігора (Ісиченка) // Поточне діловодство колегії патріарха Мстислава Української автокефальної православної церкви.
- ⁵⁹ Кандидат богослов'я – це звучить круто // Інформаційний бюлетень УПЦ КП. – 1998. – №3. – С.12.
- ⁶⁰ *Костикова М.Н.* Государство, религия и церковь в России и за рубежом // Информационно-аналитический бюллетень. – 2001. – №2. – С.15–17.
- ⁶¹ Список викладачів, що працюють по сумісництву (2001/2002 навчальний рік) // Поточне діловодство Донецького державного інституту штучного інтелекту.
- ⁶² *Алексеев В.* От правления Свято-Кирилло-Мефодиевской заочной духовной семинарии // Вестник ИПЦ. – 2000. – №3. – С.11–13.
- ⁶³ *Рощина Л.О.* Педагогічні кадри у закладах православної духовної освіти України у 90-ті роки ХХ ст. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2004. – №1. – С.77–87; *Юраш А.* Вказ. праця; *Забуга Н.* Вказ. праця.
- ⁶⁴ Закон України «Про пенсійне забезпечення» від 06.12.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №1. – С.10–34; Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №25. – С.667.
- ⁶⁵ Постанови Священного Синоду Української православної церкви від 3–4 березня 1992 р. // Православний вісник. – 1992. – №5. – С.2–3.
- ⁶⁶ Духовное образование // Православный информационно-аналитический бюллетень. – К., 2002. – 43 с.
- ⁶⁷ Звіт начальнику Печерського РУГУ МВС України в м. Києві від 20.09.2001 р. про загальну кількість викладачів і студентів київських духовних академії і семінарії Української православної церкви, що проживають і прописані на території Києво-Печерської лаври // Поточне діловодство київських духовних академії і семінарії Української православної церкви.
- ⁶⁸ Статистичний звіт за 12 років існування київських духовних шкіл Української православної церкви // Поточне діловодство київських духовних академії і семінарії Української православної церкви.

⁶⁹ Спілка православної молоді України в ім'я преподобного Нестора Літописця: історія і сьогодення. – К., 2001. – 5 с.; Масальський В.І., Белікова Н.Ю. Вказ. праця. – С.15.

In the article the process of alteration of orthodox spiritual education is considered his influence on strengthening of position of orthodox churches in Ukrainian society, a network and structure of orthodox educational establishments, system of financing, material base and social status of teachers is trained.

Я.О.Вовк*

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ СТОСОВНО ПРОТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ (1918–1926 рр.)

У статті розглянуто специфіку протестантських конфесій, які діяли в Польщі в 1918–1926 рр., і особливості ставлення держави до них. Також аналізується генезис політики Польської держави стосовно протестантських церков. Акцент зроблено на проблемах адаптації правових засад Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорської імперії до реалій незалежної Польщі.

В умовах сучасного реформування економічних, політичних і правових відносин в Україні визначальним і пріоритетним чинником поступу є гуманізація суспільного життя, стабільний всебічний, зокрема і духовний, розвиток країни, дотримання в ній демократичних прав і свобод. Усе це вимагає від держави налагодження демократичних і лояльних відносин з усіма релігійними представництвами. Для вирішення зазначених питань важливим є врахування світового історичного досвіду розбудови державної політики стосовно конфесій. Непересічне значення для реалізації в Україні стратегії правової держави, розв'язання проблем релігійних меншин становлять аналіз і дослідження закономірностей, тенденцій, традицій та особливостей зарубіжних країн. Показовим у цьому плані видається неоднозначний досвід поліетнічної та поліконфесійної Польщі.

Тема політики Польської держави стосовно протестантських конфесій у період 1918–1926 рр. репрезентована в Україні незначною кількістю праць. У польських дослідженнях вона представлена широко, однак простежуються політичні й ідеологічні напруги, стереотипні, іноді упереджені підходи.

У II Речіпосполитій католицька церква була домінуючою в суспільстві (переважна більшість вірних – поляки). Лише це релігійне об'єднання було вільне від державного контролю, навіть користувалося державною підтримкою. Так склалося завдяки тому, що її цілі здебільшого збігалися з державними інтересами. Греко-католицька церква юридично була складовою католицької, проте фактично через розвинену національну свідомість її вірних, українців, та локалізацію на східних польських землях посіла помітне місце в польській політиці. Репресивними методами держава намагалася призупинити розвиток незручної, надто активної греко-католицької церкви. Ініційована польськими урядовцями й отримана Польською православною церквою автокефалія спричинила її цілковиту політичну залежність від держави. Щоб нейтралізувати вплив закордонних німецьких центрів на протестантські релігійні об'єднання в Польщі, польські урядовці також намагалася виробити політику, яка б захищала державні інтереси. Кожна з християнських церков у Польщі, відповідно до своєї

* Вовк Ярина Олександрівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Національного музею історії України (Київ).

чисельності й територіального поширення, брала активну участь у соціально-політичному, економічному, національному й, звичайно ж, релігійному житті країни. Саме чисельність і територіальне поширення зумовлювали можливості та реальний вплив конфесій на польську політику.

Серед християнських віросповідань у Польщі міжвоєнного періоду особливе місце за своєю впливовістю в польському політикумі посідали протестантські конфесії. Ми не ставимо на меті повністю охопити в статті всі сфери державно-конфесійних відносин у Польщі. Тому, зокрема, і національного аспекту торкаємося лише в тій мірі, в якій це формувало загальну стратегію урядових структур щодо протестантських конфесій. Повсякденні відносини церкви й держави, її стосунки з іншими церквами та діяльність окремих осіб здаються нам важливою, але не найнеобхіднішою ілюстрацією до проблеми. Водночас дослідження юридичного аспекту допомагає зрозуміти основні тенденції формування польської політики в цілому.

Здобувши незалежність та відновивши державність у 1918 р. і аж до перевороту Ю.Пілсудського (травень 1926 р.), Польща зіткнулася з низкою економічних, політичних і соціальних проблем. Поза тим, у 1920-х рр. не були визначені її кордони, країна брала участь у кількох війнах одночасно¹. Очевидно, що за таких складних обставин розв'язання духовних проблем суспільства не мало шансів стати одним із пріоритетних напрямків внутрішньої політики. Однак християнські конфесії в Польщі 1918–1926 рр. були водночас і впливовими етнічними групами. Якщо узагальнити, то польська більшість здебільшого сповідувала римо-католицьку віру. Українці, які населяли східні польські (етнічні українські) терени, були греко-католиками; українці й росіяни становили переважну більшість у православній церкві²; значна кількість протестантів, особливо на заході країни, була німцями. З огляду на все це очевидно, що ігнорувати національне питання було неможливо.

Упродовж перших років незалежності Польщі адміністративні межі епархій релігійних об'єднань, що діяли на її території, здебільшого зберігалися ще в довоєнному вигляді³. Згідно з переписом 1921 р., у Польщі проживало понад 27 млн. осіб. Поляки становили 69,2% (приблизно 18,8 млн.) усієї кількості населення, українці – 14,3 (приблизно 3,9 млн.), білоруси – 3,9% (трохи більше 1 млн.). Українці та білоруси проживали переважно в східних областях, де становили більшість тамтешнього населення. Євреї (7,8%, або 2,1 млн.) мешкали в містах, головним чином у центральних, південних і східних воєводствах. Протестанти різних напрямків становили близько 3,7% усього населення Польщі⁴, у 1931 р. – 2,3%⁵. Поліетнічність і поліконфесійність польського населення поєднуються неодноразовими поділами й переділами територій його проживання. Більшість протестантів на приєднаних Тешинській Силезії, Помор'ї, Великопольщі й Віленщині були німцями. Вони становили 3,9% (або трохи більше 1 млн.) від усього населення Польщі⁶ й зосереджувалися в цих же регіонах. Треба, однак, зазначити, що як на цих землях, так і по всій Польщі діяли також і доволі значні протестантські громади з парафіянами поляками та українцями. Водночас домінування в них німецької меншини (зокрема, у західних регіонах) справляло найбільший вплив на державну політику стосовно цих церков. Українці становили зовсім незначний відсоток серед віруючих протестантів Польщі⁷. Так, загалом у протестантських конфесіях євангелістського віровизнання 66,6% (800 тис.) парафіян були німцями⁸. Етнічно неоднорідна Євангелістсько-аугсбурзька церква налічувала приблизно 498 267 віруючих, з яких 59,92% становили німці, 39,46% – поляки, а 0,72% її вірних належали до інших національностей⁹.

Чисельність парафіян окремих протестантських церков не була високою: Євангелістсько-реформована церква із Синодом у Варшаві – 11 тис.; Євангелістсько-реформована церква із Синодом у Вільно (т.зв. Віленське об'єднання) –

близько 10 тис.; Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віросповідання в Галичині (Малопольщі) – близько 35 тис.¹⁰; Євангелістсько-уніатська церква, яка об'єднувала німців-євангелістів на колишній території Німеччини – близько 27 тис. осіб. Окремо в Силезії проживало 30 тис. євангелістів. Євангелістсько-лютеранська (старолютеранська) церква із центром у Рогожні Великопольській налічувала близько 5,5 тис. старолютеран у 1922 р.¹¹ та 4 тис. парафіян у подальші роки. Євангелістське братське об'єднання налічувало 12 тис., баптистська церква з центрами в Познані й Лодзі – 30 тис., громада менонітів з управлінням у Львові – 5 тис., об'єднання церков Христа з керівництвом у Варшаві й Кобрині – 25 тис. вірних¹².

З огляду на все сказане вище конфесійна політика в Польщі повинна була зважати як на загальні, притаманні всім багатонаціональним державам, так і на специфічні конкретно-історичні особливості. Ті чи інші церковні колізії в цій країні, як правило, впливали з незадоволення етнічно-культурних запитів національних меншин. А звідси й зворотний зв'язок – вирішення нагальних проблем якоїсь етнічної громади часто зумовлювало тимчасову стабілізацію в державно-конфесійних відносинах. Польські урядовці скористалися перевіреном часом досвідом, продовжуючи політичні традиції держав-попередниць, зокрема дискримінаційну політику в релігійній сфері. Це стало вельми поважною причиною ускладнень у конфесійному житті країни. Їх спричинили також відмінності між релігійними законодавствами держав-попередниць, у складі яких ще донедавна перебували ті чи інші польські землі: Росії, Австро-Угорщини і Німеччини. Концепції законодавств цих країн зумовлювалися їхніми ідеологічними, суспільно-політичними й економічними засадами, системами конституційних прав, організацією життя та особливостями менталітету місцевого населення. Орієнтуючись на визначені критерії, необхідно зауважити, що показники трьох згаданих державних утворень значно різнилися між собою. І так само значно відрізнялися організаційні, технологічні й системні підходи до розв'язання релігійних питань на територіях, які раніше входили до складу цих країн. Наприклад, у Німеччині (до 1871 р. Пруссія) жодна з конфесій не мала привілеїв, тоді як у Російській імперії православна церква займала домінуюче становище. На тій же частині польських земель, яка входила до складу Австро-Угорської імперії, конфесійне законодавство було сформоване в 1868 р. (деякі з ухвалених тоді законів проіснували в Польщі аж до 1939 р.)¹³. Свобода віровизнання і совісті закріплювалася в Австро-Угорщині конституцією 1867 р. Її підтверджували закони від 1868 р.¹⁴ та 1875 р.¹⁵, якими також регулювалося церковне адміністрування в цій країні.

Юридична термінологія визначає конфесійні утворення дефініцією «релігійні об'єднання» (далі – РО)¹⁶. Опіка над такими об'єднаннями в II Річпосполитій здійснювалася, за аналогією з державами-попередницями, через визначення ставлення держави до кожної конфесії.

Польща змушена була розв'язувати одразу кілька проблем стосовно конфесійного законодавства. Відповідні державні органи повинні були вивчити можливості створення узагальнених законів для всіх конфесій. Але певні категорії церков потребували, навпаки, подальшої індивідуалізації законодавства, розрахованого спеціально на них. Тож перед Польщею стояло складне завдання – зберегти вже напрацьовані державами-попередницями законодавчі основи й водночас формально виявити демократичне ставлення до всіх конфесій.

Держави-попередниці офіційно визнавали на підвладних їм польських землях загалом 7 релігійних об'єднань, у тому числі й протестантських. Юридичний статус цих віровизнань був автоматично перейнятий II Річпосполитою. З-поміж 42-х РО всіх напрямків протягом 1918–1939 рр. вона законодавчо

оформила статус лише цих 7 конфесій. Статус 6 з них було врегульовано з унесенням відповідних поправок до старого законодавства.

Ставлення держави до конфесій окреслювалося в спеціальному розділі польської конституції, прийнятої 17 березня 1921 р. Зокрема, ст. 120 передбачала свободу совісті й віровизнання¹⁷. Однак реальна політика урядів, що часто змінювалися (як, до речі, і місцевого керівництва) не завжди відповідала декларативним конституційним засадам. Урядовці нерідко самі ж і перешкоджали виконанню законів. У міжвоєнний період вони у своїй конфесійній політиці виходили з того, що право і юридичні норми повинні, зрештою, лише узагальнювати та залишати в реальній практиці те, що вже було створене попереднім життям, а не формувати щось принципово нове.

Для означення протестантських конфесій польська наукова й публіцистична література послуговується терміном «євангелістські». Протестантські церкви й релігійні союзи виникли в Польщі в XVI ст., під час Реформації. Тоді ж установилися їхні релігійні й територіальні відмінності. За релігійною ознакою, тобто за формою, характером і змістом діяльності, протестантські конфесії поділялися на Аугсбурзьке (лютерани) та Гельвеційське (або Реформоване, кальвіністи) віровизнання. Існували також РО, які проінтегрували обидві ці ідеології в єдине ціле. Усі церкви вважалися взаємозалежними й територіально відокремленими. Етатизація (одержавлення) протестантських конфесій мала місце як у Німеччині, так і в Австро-Угорській та Російській імперіях.

Політично-територіальний орієнтир тісніше згуртував протестантів, аніж релігійний. Свідченням цього було об'єднання в Пруссії конфесій Аугсбурзького й Гельвеційського віровизнання в єдину Уніатську церкву. Подібне мало місце й в Австро-Угорщині (Євангелістська церква аугсбурзького й гелівеційського віровизнання). Що ж до Росії, то тут ці дві конфесії діяли окремо й різнилися за принципами віри та несуттєво – за церковним устроєм. Євангелістсько-аугсбурзька церква тут підпорядковувалася Консисторії, а Євангелістсько-реформованою керував Синод¹⁸. Устрій та система урядування протестантських церков у Польщі переважно влаштувалися за подібним принципом.

Ідейним підґрунтям організації протестантських церков уважалося те, що Ісус Христос заснував єдину церкву, яка об'єднує всіх віруючих. Протестантські церкви не мали окремого священницького стану, а лише капеланські уряди (керівництво протестантських церков). Оскільки урядами керувала місцева світська влада, то вона була водночас і місцевою церковною владою¹⁹. Основу протестантських церков становили парафіяльні громади (зібрання). У Польщі їх очолювало обране на зібранні світське керівництво (колегіум, пресвітерство). Духовним керівником громади був пастор (пробощ), також обраний парафіянами.

Наступним щаблем в устрої євангелістських церков були повітові громади (сеньйорати), які об'єднували парафіяльні громади. На чолі сеньйорату стояв обраний і рукоположений пасторами повітових громад сеньйор. Разом із ним функціонувало сеньйоральне представництво (повітове зібрання). Вищу ланку в урядуванні становили єпархії (суперінтендантури), очолювані єпископом (суперінтендантом). У деяких РО раду суперінтендантури очолював головний суперінтендант. У межах Російської імперії вищими органами адміністративного управління протестантських конфесій були генеральний суперінтендант і консисторія (яка виконувала ті ж функції, що й синод в інших організаціях). На території Німеччини функцію вищої влади виконувала Головна церковна рада в Берліні, а колишньої Австро-Угорщини – також Головна церковна рада, але у Відні²⁰.

До 1918 р. польські протестантські церкви розмежовувалися за територіальним принципом, тобто за розташуванням у межах держав-попередниць – Німеччини, Російської та Австро-Угорської імперій. На тих землях Німеччини, які згодом увійшли до складу незалежної Польщі (західні воеводства й верхньо-

силезька частина Силезького воеводства) існували три протестантські РО. Перше з них – Євангелістсько-уніатська церква із Консисторією в Гданську. Вона об'єднувала віруючих лютеран і кальвіністів Познанського й Поморського воеводств. Друга – це Євангелістсько-уніатська церква в польській Верхній Силезії та третя – Євангелістсько-лютеранська (Старолютеранська) церква з управлінням у Рогожні Великопольській.

У період пруського урядування Євангелістсько-уніатську церкву очолював король. Ситуація не змінилася й після об'єднання німецьких земель (1871 р.) – у кожній німецькій провінції справами церкви керувала консисторія, для якої були обов'язковими розпорядження Головної церковної ради в Берліні. Вплив Консисторії поширювався на округ, до складу якого входили епархії. Останніми керували суперінтенданти. Консисторія Євангелістсько-уніатської церкви в Західній Пруссії розташовувалася в Гданську, Великопольщі – у Познані. У незалежній Польщі, до якої були приєднані й Великопольща, і Помор'я, рішенням Провінційного синоду (8 квітня 1920 р.) структура тамтешніх протестантських церков дещо змінилася²¹, однак схема внутрішнього адміністрування залишалася такою ж.

На тих російських землях, які згодом увійшли до складу східних воеводств II Річсполитої, діяло кілька протестантських конфесій. Це Євангелістсько-аугсбурзька церква (лютерани) з Консисторією та Генеральним суперінтендантом у Варшаві, Євангелістсько-реформована церква (кальвіністи) із Синодом у Варшаві. Вірні Євангелістсько-аугсбурзької церкви проживали на територіях Росії та в Тешинській Силезії. Діючою конфесією була також Євангелістсько-реформована колегія із Синодом у Вільно, який скликався раз або двічі на рік (Віленське об'єднання)²².

В Австро-Угорщині існувала лише одна об'єднана організація лютеран і кальвіністів – Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віровизнання. Її парафіяни проживали у Галичині й Тешинській Силезії. Вищим управлінським органом цієї конфесії була Головна церковна рада у Відні.

Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віровизнання керувалася австрійським імператорським «Патентом від 8 вересня 1861 р.»²³ (з 1867 р. – Австро-Угорщина) та «Повідомленням австро-угорського міністерства віросповідань і освіти від 15 грудня 1891 р.» про устрій цієї церкви²⁴. Повідомлення було продовженням 3 й 4 параграфів патенту²⁵. Протягом 1848–1891 рр. велися перемовини між лютеранами і кальвіністами Австро-Угорщини про об'єднання цих двох течій, а в 1891 р. відбулося їх злиття. Керівництво церквою здійснювали разом представники аугсбурзького (лютерани) й гельвеційського (кальвіністи) віросповідань²⁶. Необхідно зазначити, що, в умовах незалежності Польщі діяльність протестантських РО, керівництво й усі парафії яких перебували в межах держав-попередниць, не зазнала кардинальних змін.

У перші ж роки існування II Річсполитої проявилася тенденція до залежності внутрішніх справ протестантських конфесій у познанському Помор'ї, Галичині, Тешинській Силезії від керівництва в Берліні й Відні. Влада намагалася будь-що перешкодити цьому. Польські церковні євангелістські провінції адміністративними методами відокремлювалися від материнських церков, а натомість створювалися «нові» РО з керівними органами на території Польщі.

Одним із таких «нових» об'єднань стала Євангелістсько-уніатська церква (із садибою крайового Синоду й Консисторією в Познані). Церква Аугсбурзького й гельвеційського віровизнання в Галичині організувала власний орган управління – суперінтендантуру в Станіславі. Майбутні кадри протестантських пасторів готувалися на відділенні євангелістської теології Варшавського університету.

У 1920-х рр. у Силезькому воеводстві були проведені плебісцити, що вплинуло також і на зміну структури протестантських конфесій. Так, після плебіс-

циту 1922 р. відкрилася реструктурована Старопрусська церква євангелістської унії. Тепер (від 1922 р.) це була Євангелістсько-уніатська церква в польській Верхній Силезії. Вона мала власний Синод, Головну раду й суперінтендантуру в Катовице. Її було організовано після проведення згаданих плебісцитів на території Верхньої Силезії на підставі умов Женевської конвенції 1922 р. Тешинсько-силезькі євангелістські громади Церкви аугсбурзького й гельвеційського віровизнання на колишніх землях Австро-Угорщини в грудні 1918 р. приєдналися до Євангелістсько-аугсбурзької церкви з Консисторією й Генеральним суперінтендантом у Варшаві²⁷. Що ж до Євангелістсько-лютеранської церкви на колишній території Німеччини, то вона самочинно набула статусу помісної Євангелістсько-лютеранської церкви в Західній Польщі з головною садибою в Рогожні Великопольській (Познанське воєводство).

Враховуючи наслідки змін у політичному житті Польщі (здобуття незалежності, реформи територіального та адміністративного устрою) після 1918 р., визначимо оформлення 7 найбільш політично впливових євангелістських конфесій (серед них були й новостворені або трансформовані). Систематизувати їх можна лише за територіальним принципом, оскільки в протестантизмі принцип церковної ієрархії застосувати неможливо. Євангелістсько-аугсбурзька церква діяла в центральних і східних воєводствах, у Тешинській Силезії, а також у кількох відділеннях у західних воєводствах. Її головна садиба знаходилась у Варшаві. У центральних воєводствах діяла також і Євангелістсько-реформована церква з осідком у Варшаві. Конфесія з такою ж назвою, яка існувала в східних воєводствах, підпорядковувалася керівництву у Вільно. У південних воєводствах – Церква євангелістсько-аугсбурзького й гельвеційського віровизнання з центром у Станіславові, у західних – Євангелістсько-уніатська з управлінською установою в Познані. Із Катовице здійснювалося керівництво Євангелістсько-уніатською церквою в польській Верхній Силезії. У Західній Польщі функціонувала Євангелістсько-лютеранська церква з центром у Рогожні Великопольській.

Слід зауважити, що лише в тих протестантських конфесіях, які діяли на колишній території Російської імперії, вирізняли окремо лютеран і кальвіністів. На колишніх австро-угорських та німецьких землях віруючі обох сповідань належали до однієї конфесії (виняток становила лише Євангелістсько-лютеранська церква). Церква Євангелістсько-аугсбурзького й гельвеційського віровизнання прирівнювалася польським законодавством до конфесійної федерації, Євангелістсько-уніатська діяла як церковне об'єднання (унія).

Відповідно до територіальних умов та історичних традицій, кожна євангелістська конфесія потребувала окремих юридичних правил. Вони повинні були мати силу законів і регулювати внутрішнє життя церков та їхнє ставлення до держави. Із метою уникнення ускладнень у державно-конфесійних взаєминах робилися спроби об'єднати законодавство щодо всіх протестантських течій. У 1920 р. в законодавчому сеймі був поданий проект такого уніфікованого закону. Із цього приводу в 1921 р. в конституційній комісії відбувалися наради за участю представників усіх конфесій. Зрештою, дискусанти дійшли висновку, що погляди кожної з протестантських церков на відносини їх із державою в Польщі кардинально різняться. Було вирішено, що немає сенсу навіть шукати шляхів до врегулювання згаданого питання. Тому Сейм не прийняв до розгляду проект закону депутата Надери, який мав би врегулювати це питання²⁸.

У перші роки незалежності відносини між державою й протестантськими конфесіями в Польщі регулювалися на основі законодавств держав-попередниць. Після прийняття конституції 1921 р. до них вносилися відповідні зміни. Проте деякі закони залишалися незмінними. Наприклад, Євангелістсько-лютеранська (Старолютеранська) церква діяла лише на території колишньої Німеч-

чини й підпорядковувалася закону для лютеран, об'єднаних з євангелістською крайовою церквою та ухваленому ще в 1845 р.²⁹ й доповненому у 1908 р.³⁰

До 1918 р. консисторії Євангелістсько-уніатської та Старолютеранської церков на території Німеччини розташовувалися в Гданську (Західна Пруссія) та Познані (Великопольща). Протягом 1920-х рр. Великопольща й Помор'я ввійшли до складу II Річпосполитої. У Помор'ї на той час діяли 7 громад Старолютеранської церкви (із суперінтендантурою в Рогожні Великопольській). Без відома польського уряду в Познані 8 квітня 1920 р. було скликано Провінційний синод, який ухвалив рішення про відокремлення Євангелістсько-уніатської церкви від держави та об'єднання всіх згаданих конфесій, які діяли на колишній німецькій території, під єдиною назвою. Відтепер парафії Євангелістсько-уніатської церкви Познанського й Поморського воєводства підпорядковувалися Консисторії в Познані. Берлінський Генеральний синод ухвалив резолюцію про їхню устрій та про їх підтримку в незалежній Польщі (11 квітня 1920 р.³¹).

Таким чином, Познанська консисторія й надалі користувалася німецькими релігійними законами та підпорядковувалася Берліну. Один із поморських воєвод, Ваховяк, у листі до міністерства релігійних віросповідань і народної освіти (далі – МРВіНО) в серпні 1924 р. так прокоментував цю ситуацію: «Справа нагляд за євангелістським віровизнанням перебуває в критичному стані. De facto навіть у порівнянні з католицькою церквою протестанти знаходяться в привілейованому стані. Адже, по суті, вони незалежні від уряду і його представників. [...] євангелістське духовництво підлягає берлінському керівництву. Ситуація – принизлива для польського уряду. Навіть за часів Пруссії євангелістська консисторія підлягала абсолютному контролю з боку уряду [...]»³². Однак польське міністерство колишньої Пруської області ще в 1920 р. визнало рішення про об'єднання церков правомірним³³. Можливо, таке рішення було продиктоване зовнішньополітичною ситуацією.

Німці в Євангелістсько-уніатській церкві становили переважну більшість вірних. При цьому в їхньому середовищі панували антипольські традиції. Це породжувало негативне ставлення до цієї конфесії як із боку польського уряду, так і регіональної влади. На відкритті згаданого Провінційного синоду в Познані генеральний суперінтендант висловлював занепокоєння зменшення кількості осередків Євангелістсько-уніатської церкви в Польщі. Згадувалося про погіршення її матеріального стану, духовний занепад євангелістів. «Наші церкви стали завеликими, будинки зібрань – збитковими, пасторати спустошуються, у нас відбирають школи, і сотні наших дітей не мають можливості навчатися ввірні своїх батьків»³⁴, – такий рефрен лунав упродовж усієї роботи синоду. Справді, поморський воєвода відзначав незначне зменшення кількості віруючих старолютеранської конфесії після 1922 р.³⁵

Протестантські священики звинувачували польський уряд у ворожому ставленні до них і, як наслідок, – у зменшенні кількості протестантів. Проте польські дослідники мають інший погляд на цю проблему й висувають контраргументи. До Євангелістсько-уніатської церкви належала більшість німців Великопольщі й Помор'я. У перші десятиліття незалежності Польщі вони масово емігрували до Німеччини. Тож у згаданих регіонах зменшувалася й чисельність протестантів. Уважалося, що влада не чинила утисків щодо віруючих. Натомість в етнічній сфері проти німців чинилися утиски з боку держави, зокрема замикалися німецькі школи, а мова була безперервним джерелом конфліктів між польськими урядовцями та німцями. Таким чином, польські вчені називають релігійну політику на західних окраїнах II Річпосполитої лояльною, водночас ігноруючи факт її тісного зв'язку з національною³⁶.

Пропорційно зменшенню чисельності протестантів у Західній Польщі уряд зменшував і кількість діючих осередків. За даними 1922 р., у порівнянні з пе-

ріодом німецького панування, кількість віруючих на кожен євангелістсько-уніатський осередок зменшилася вдвічі³⁷.

Упродовж 1920–1933 рр. євангелістсько-уніатська Консисторія й духовництво неодноразово провокували уряд своїми діями. Приміром, вони забороняли богослужіння з нагоди польських церковних свят. Іноді в той самий час проводилися німецькі відправи. Під час зустрічі з польським прем'єр-міністром В.Сикорським у Познані в 1923 р. представники протестантської делегації на чолі з суперінтендантом д-ром П.Блау змусили його розмовляти не польською, а німецькою мовою. Польські дослідники вважають подібні ескапади «неетичними». Євангелісти надсилали також скарги до міжнародних організацій протягом 1920-х рр.³⁸

Таким чином, на західних територіях відродженої країни влада повсякчас наражалася на протистояння, яке мало як національне пронимецьке, так і релігійне підґрунтя. Протестанти довіряли пасторам і не потребували централізованої системи управління своєю церквою з боку держави.

Інколи загострення в державно-конфесійних взаєминах створювалися штучно. Наприклад, кількість німців у Дзялдовському повіті була незначною й це не могло стати причиною зростання тут пронимецьких впливів. Але при цьому 46% населення повіту становили євангелісти (і не лише німці) з Мазовецької землі. Це відкривало перед німецькими націоналістами повіту можливість діяти під гаслом релігійної єдності з мазовцями. Отже шляхом об'єднання світських та релігійних чинників місцеве населення заохочувалося до участі в політичних організаціях німецької меншини³⁹. Звісно, це ускладнювало відносини Польської держави з євангелістською конфесією.

Для польських протестантських конфесій на колишній території Німеччини вважалися обов'язковими ще пруські релігійні закони, в основі яких був декрет кабінету пруського короля від 27 вересня 1817 р. про унію Євангелістсько-лютеранської та Євангелістсько-реформованої церков. Згідно з ним, було утворено Євангелістсько-уніатську церкву, яка діяла в польській Верхній Силезії. Декрет супроводжувався низкою відповідних законів. Чинним для цієї церкви було й положення про церковні громади та Синод від 10 вересня 1873 р.⁴⁰, «Постанови загального місцевого права»⁴¹. Старі закони для цієї церкви в польській частині Верхньої Силезії не суперечили польсько-німецькій конвенції щодо охорони меншин, підписаній у Женеві 15 травня 1922 р.⁴² Це законодавство було чинним для протестантських конфесій на згаданих територіях протягом усього міжвоєнного періоду.

Оскільки Євангелістсько-аугсбурзька церква з Консисторією й Генеральним суперінтендантом у Варшаві, Євангелістсько-реформована церква із Синодом у Варшаві (т.зв. варшавське об'єднання) та віленська Євангелістсько-реформована церква (т.зв. віленське об'єднання) діяли на колишній території Російської імперії, вони керувалися ще російським релігійним законодавством. Зберігав чинність закон для Євангелістсько-аугсбурзької церкви і Євангелістсько-реформованої церкви в Царстві Польському (царський указ від 8 лютого 1849 р.)⁴³. Продовжував діяти «Свод уставов духовных дел иностранных исповеданий»⁴⁴ (т.зв. закон для чужоземних віросповідань). Зміни, внесені польськими юристами до російського законодавства стосувалися лише статей указу, які регулювали діяльність Євангелістсько-аугсбурзької конфесії (§§152–162). Ішлося про структуру влади в цій конфесії (управлінський центр переносився в межі Польщі)⁴⁵. Оскільки інші позиції закону владштовували владу, то вони зберігали чинність і надалі, тобто дві інші церкви продовжували ним керуватися без змін. Євангелістські громади Тешинської Силезії, які приєдналися до Євангелістсько-аугсбурзької церкви із центром у Варшаві, підпорядковувалися законам щодо цієї конфесії, чинним на колишній австро-угорській території.

Між російським та німецьким (у т.ч. пруським) і австро-угорським законодавствами стосовно протестантських конфесій були значні розбіжності. У Німеччині та Австро-Угорщині ставлення церкви до держави та автономний церковний устрій протестантів регулювалися окремими законами. У російській же інтерпретації в цих сферах діяв єдиний закон. Навіть його побіжний аналіз доводить, що він повинен був забезпечувати глибоке втручання держави в церковну автономію шляхом прямого впливу на внутріконфесійні та майнові справи⁴⁶. Домінування світського елемента над духовним у протестантів у Російській імперії було означене детально, пункт за пунктом⁴⁷. Ілюструє етатизацію євангелістських конфесій у Росії також дефініція в цьому законі – «іноземні віровизнання». Вона стосувалася всіх РО, крім православного. З огляду на аналогічні цілі Російської імперії та Польської держави, а також неупорядкованість її законодавчої сфери російський закон 1849 р. став прийнятним і для Польщі.

Одним із перших законодавчих актів II Річпосполитої, який стосувався також протестантських церков була ухвала ради міністрів від 1919 р. «Про ліквідацію загальноосвітніх шкіл із німецькою мовою викладання»⁴⁸. Ідеться про німецькі школи, що існували на землях, які до війни входили до складу Російської імперії. Це рішення засвідчувало негати́вне ставлення влади до німецької меншини, а водночас і до її РО. Офіційно держава намагалася дотримуватися видимості демократичної лінії. Це закріплювалося документами, прийнятими в 1919 р. з метою захисту протестантських осередків у провінціях, територія яких до 1918 р. була в складі Росії⁴⁹. Один із таких документів («До повітових комісарів») визначав компетенцію цих урядовців у майнових питаннях, питаннях євангелістських громад та канторатів⁵⁰. Його було ухвалено у відповідь на скарги громадян євангелістського віровизнання й пасторів на утиски з боку місцевої влади. У скаргах повідомлялося про закриття молитовних будинків, відчуження земельної та іншої власності церкви. Віруючим заборонялося збиратися на святкові відправи до канторату (Варшавський, Гарвалінський, Кутновський повіти)⁵¹.

Євангелістська церква аугсбурзького й гельвеційського віровизнання в Польщі також надалі послуговувалася австрійським законодавством: «Патентом від 8 вересня 1861 р.» та «Повідомленням австро-угорського міністерства віросповідань і освіти від 15 грудня 1891 р.». У патенті йшлося про визначальні засади адміністрування в Євангелістській церкві аугсбурзького й гельвеційського віровизнання. Формулювалися правила, які гарантували релігійну свободу віруючим обох напрямків цієї конфесії. Були включені статті, що регулювали вплив держави на її внутрішнє управління⁵². Найчіткіше вплив уряду на внутрішньоцерковні справи демонструють параграфи про «право державного нагляду за євангелістською церквою» й право на вето. Ці форми контролю здійснювала вища інстанція – міністерство віросповідань⁵³. В імператорській постанові від 1891 р. (яка розвивала положення патенту 1861 р.), в одному з розділів йшлося про щорічну допомогу з державної скарбниці для церковних зібрань, сеньйоратів та суперінтендантур⁵⁴. Така допомога, якщо вона надавалася, фінансово узалежнювала конфесії від держави та була фінансово-економічним важелем впливу.

Цей закон також влаштовував польських політиків, оскільки залишав домінування держави в діяльності РО. Таким чином, МРВіНО за законом 1891 р., стало найвищою інстанцією для Євангелістської церкви аугсбурзького й гельвеційського віровизнання.

Упродовж усього міжвоєнного періоду в Польщі точилися дискусії навколо проектів законів про ставлення держави до кожної з 7 протестантських церков⁵⁵. До 1939 р. було визначено статус лише 2 із них. Водночас із новим релігійним законодавством зберігали чинність і закони держав-попередниць XIX ст. Влада II Річпосполитої вносила в них необхідні зміни на підставі конституції 1921 р.

Виникали проблеми узгодження внутрішніх статутів протестантських конфесій. Із цього приводу велося нескінченне листування між інстанціями МРВіНО, воєводствами, староствами та органами управління (як правило, вищими) євангелістських церков. Оскільки рівень інстанції МРВіНО не було визначено й вплив департаменту віросповідань на ввірені йому справи був обмежений, розв'язання згаданих проблем гальмувалося. До того ж державницький політичний і культурний вектори Польщі внаслідок свого генетичного зв'язку із католицькою традицією спрямовувалися передусім на римський католицизм.

Справа протестантських конфесій перманентно залишалася водночас релігійною й національною. Відповідно питання, пов'язані з нею, вирішувалися чиновниками міністерств внутрішніх справ, юстиції, закордонних справ (нерідко – на спільних засіданнях). Хоча, за свідченням тодішніх політиків, уряди Польщі так і не виробили стабільної програми розв'язання національного питання⁶.

Протестантизм у Польщі у 1918–1926 рр. стимулював політичні, духовні, соціокультурні процеси, оскільки був провідником європейських впливів. Водночас євангелістські конфесії, зокрема, у західних польських воєводствах, були провідниками ідеї приєднання цих територій до Німеччини. Мало місце протистояння Польської держави та німецької меншини. Очевидно, що Польська держава в цій ситуації робила все можливе, щоб знівельювати вплив закордонних протестантських центрів з Берліна або Відня на їх польські осередки. Нагальною проблемою було запровадження польського керівництва протестантськими церквами. У це річизце спрямовувалася діяльність польських урядовців і в правовій сфері. Перманентно тривали спроби уніфікації релігійного законодавства держав-попередниць і незалежної Польщі стосовно протестантських конфесій. Однак державі певною мірою було зручно застосовувати до протестантських церков старе законодавство, оскільки воно забезпечувало домінування держави. Можливо, саме тому серед християнських конфесій правова сфера протестантських релігійних об'єднань була найменш урегульованою протягом 1918–1926 рр. Остаточно ж законодавча база Польської держави стосовно протестантських релігійних об'єднань була врегульована лише наприкінці 1930-х рр.

¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Л., 1998. – С.6–8.

² Красівський О.Я. Галичина у першій чверті ХХ ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – С.25.

³ Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол.: А.Колодний (голова) та ін. – К., 1996–2002. – Т.5: Протестантизм / За ред. проф. П.Яроцького. – К., 2002. – С.354.

⁴ Statystyka Polski: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. – Т.ХІV а: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. – Warszawa, 1926. – S.XV.

⁵ Statystyka Polski: Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 09.XII.1931. – Warszawa, 1933. – Tabl.10.

⁶ Pierwszy spis Rzeczpospolitej Polskiej... – Т.ХІV а. – S.VII.

⁷ Національний склад населення України в ХХ сторіччі / С.Чорний. – К., 2001. – С.38–39.

⁸ Langer T. Państwo a nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce Ludowej. – Poznań, 1967. – S.148.

⁹ Ossadnik H. Ewangelicko-augsburska gmina religijna w Bandrowie Kolonii: W świetle ksiąg metrykalnych z lat 1788–1939 // Plaj. – 1999. – Т.19. – S.35.

¹⁰ Соловей Р.Р. Конфесійна та культурно-просвітницька діяльність Української Євангельсько-Реформованої церкви у Західній Україні (1925–1939 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.54.

¹¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – F.«Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego» (далі – МWRiOP). – Т.343. – К.9.

¹² Olszewicz B. Obraz Polski dzisiejszej. Fakty, cyfry, tablice. – Warszawa, 1938. – S.131.

- ¹³ *Dradzio A.* Orzecznictwo austriackiego Trybunału Administracyjnego w sprawach wyznaniowych (1876–1918) // *Czasopismo Prawno-Historyczne.* – 1995. – Т.48. – З.1–2. – S.126.
- ¹⁴ *Gezetz vom 25 mai 1868 wodurh die interconfessionellen Verhältnisse der Staatsbürger in den darin angegebenen Beziehungen geregelt Werden* // *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich* (далі – *RGBL für das KÖ*). – Wien, 1868. – №49. – S.99–102.
- ¹⁵ *Gezetz vom 22 October 1875, betreffend die Errichtung eines Verwaltungsgerichtshofes* // *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder* (далі – *RGBL (Wien)*). – Wien, 1876. – №36. – S.85–92.
- ¹⁶ *Словник термінів і понять, що вживаються в чинних нормативно-правових актах України.* – К., 1999. – С. 345.
- ¹⁷ *Ustawa z 17 marca 1921 r.: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* // *Bombicki M.* *Konstytucje Polski: Nowy podział administracyjny kraju.* – Poznań, 1998. – S.46.
- ¹⁸ *Piekarski S.* *Wyznania religijne w Polsce.* – Warszawa, 1927. – S.65.
- ¹⁹ *Grelewski S.* *Wyznania Protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej.* – Lublin, 1937. – S.32.
- ²⁰ *Piekarski S.* *Wyznania religijne...* – S.67.
- ²¹ *Hauser P.* *Mniejszość niemiecka w województwie Pomorskim w latach 1920–1939.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1981. – S.131.
- ²² *Grelewski S.* *Wyznania Protestanckie...* – S.74.
- ²³ *RGBL für das KÖ.* – 1861. – №41. – S.134.
- ²⁴ *RGBL (Wien).* – 1892. – №4. – S.118–120.
- ²⁵ *RGBL für das KÖ.* – 1861. – №41. – S.134.
- ²⁶ *Історія релігії в Україні: У 10 т.* – Т.5. – С.217.
- ²⁷ *Grelewski S.* *Wyznania Protestanckie...* – S.36.
- ²⁸ *Gryniakow J.* *Ustalenie stanu prawnego dla Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego* // *Rocznik Teologiczny.* – Warszawa, 1976. – R.XVIII. – Z.1. – S.69.
- ²⁹ *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten* (далі – *AllgL*). – Berlin, 1845. – Т.IV. – S.516.
- ³⁰ *Reichs-Gesetzblatt.* – Berlin, 1908. – Т.XXVI. – №68. – S.155.
- ³¹ *AAN.* – F.MWRiOP. – Т.1246. – К.218–219.
- ³² *Ibid.* – Т.279. – К.80–81.
- ³³ *Dziennik Urzędowy Ministerstwa dzielnicy pruskiej.* – 1920. – №55. – Poz.327.
- ³⁴ *AAN.* – F.MWRiOP. – Т.124. – К.225.
- ³⁵ *Ibid.* – Т.343. – К.9.
- ³⁶ *Hauser P.* *Mniejszość niemiecka...* – S.133–134.
- ³⁷ *Szaliński T.* *Statystyka ludności bylej dzielnicy pruskiej* // *Strażnica Zachodnia.* – 1922. – №1. – S.47–52.
- ³⁸ *AAN.* – F.MWRiOP. – Spr.1253. – К.24.
- ³⁹ *Ibid.* – F.«Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (1918–1939)». – Т.175. – К.893.
- ⁴⁰ *Kirchengemeinde und Synodalordnung für die Provinzen Preussen, Brandenburg, Pommern, Posen, Schlesien und Sachsen (10.IX.1873)* // *AllgL.* – 1874. – Т.XXVI. – S.143–155.
- ⁴¹ *Gesetz betreffend die ewangelische Kirchenverfassung (03.VI.1876)* // *AllgL.* – 1876. – №7. – S.125; *Kirchengesetz, betreffend die Kirchliche Aufsicht über die Vermögensverwaltung der Kirchengemeinden (18.VI.1892)* // *Reichs-Gesetzblatt.* – 1892. – №93/9. – S.418.
- ⁴² *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – *DzURP*). – 1922. – №44. – Poz.37. – Art.84–96.
- ⁴³ *Полный свод законов Российской империи: В 2 кн.* (далі – *ПСЗ*). – Санкт-Петербург, 1911. – Кн.2. – С.1190–1200, 1277–1298.
- ⁴⁴ *ПСЗ.* – Кн.2. – Ст.252–893, 984–986. – С.1190–1200.
- ⁴⁵ *DzURP.* – 1922. – №32. – Poz.257.
- ⁴⁶ *ПСЗ.* – Кн.2. – С.1297.
- ⁴⁷ *Там же.* – Кн.2. – С.1298.
- ⁴⁸ *Dziennik Praw Państwa Polskiego.* – 1919. – №16. – Poz.232.
- ⁴⁹ *APAN.* – F.MWRiOP. – Op. «Departament Wyznań». – Spr.75 43/19. – Str.57.
- ⁵⁰ *Ibid.* – Op. III-180. – Spr.104. – Str.210.
- ⁵¹ *Ibid.* – Str.3.
- ⁵² *RGBL (Wien).* – 1892. – №4. – S.118–120.

⁵³ Ibid. – S.120.⁵⁴ Ibid. – S.119.⁵⁵ AAN. – F.MWRiOP. – Spr.684, 1275, 1277, 1282–1283, 1286–1287, 1429, 1459.⁵⁶ Archiwum Polskiej Akademii Nauk (далі – APAN). – F.398. – Spr.15. – K.5. – Str.4.

It is consideration the specifics of the protestant confessions acting within Poland in 1918-1926 and peculiarities of the state attitude towards them. It is analyzed the genesis of policy of the Polish state towards the protestant churches. An accent is made at the problems of adaptation of the legislative bases of Russian empire, Austria-Hungary Empire and Germany to independent Poland realities.

МЕТОДОЛОГІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.Верменич*

ТЕРИТОРІАЛЬНА УПРАВЛІНСЬКА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОПТИМІЗАЦІЇ

У статті висвітлюються теоретико-методологічні підходи, придатні для осмислення й оптимізації процесів сучасного адміністративно-територіального устрою. Аналізується співвідношення понять «глобалізація» й «регіоналізація», «центр» і «периферія», «централізація» й «децентралізація», простежується ієрархія рівнів територіального управління, пропонуються механізми його реформування в контексті вдосконалення системи місцевого самоврядування в Україні.

Глобалізаційні процеси, які на наших очах набрали всеохопного характеру, змінюють усталені уявлення про роль територіального чинника в житті соціумів. З одного боку, сучасні комунікаційні системи послаблюють значення простору, обмеженого державними кордонами. Але, з іншого, – збільшення мобільності капіталу й виникнення транснаціональних корпорацій по-новому висвітлюють проблеми територіального суверенітету й посилюють роль важелів управління та значення функціонально диференційованої регіональної політики. У цих умовах, як зазначає відомий теоретик сучасного регіоналізму М.Кітінг, саме територія «задає рамки політики й соціальної взаємодії. Вона підтримує системи влади в державі – на національному, субнаціональному чи наднаціональному рівні – і в широкому спектрі недержавних структур, включаючи релігійні, соціальні й економічні... Рівною мірою територія – це рушійна сила у виробництві й відтворенні культури, мови, звичаїв. Вона служить основою ідентичності, пропонуючи символи, простори й міфи для колективних уявлень і солідарності»¹.

Особливо важливою є роль територіальної управлінської системи в державах, які виникли на пострадянському просторі й упродовж 15 років проходять складний процес соціальних і політичних трансформацій. Шлях від суцільного одержавлення всіх сфер суспільного життя до ринку й демократії, який судилося здолати Україні, виявився тернистим як унаслідок об'єктивних, так і ще більшою мірою суб'єктивних причин. Однією з останніх був розрив між об'єктивно зумовленими темпами перетворень і їх теоретичним осмисленням. Влада здійснила докорінну ломку наявних важелів суспільного регулювання, не потурбувавшись не лише про модель майбутніх структур, але й про неупередже-

* Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ний аналіз минулих прорахунків і помилок. Наслідком стала кричуща невідповідність збережених старих схем територіальної організації викликам часу й тим новим вимогам, які були задекларовані в багатьох законодавчих актах, але так і не втілені в життя.

Непідготовлена адміністративно-територіальна реформа, розпочата 2005 р., уже вкотре продемонструвала небезпеки, які випливають із відсутності продуманої стратегії територіальної організації. Існуючий стан адміністративно-територіального устрою України не задовольняє ні владу, ні суспільство. Але перші ж реформаторські кроки наштовхнулися на активний опір «знизу». І сталося це не в останню чергу тому, що запропонована «згори» система організації влади на місцевому рівні залишала неврегульованими кардинальні проблеми відносин між владою і громадянським суспільством, що перебуває у стадії становлення. Розробники проекту реформи так і не зуміли вирватися з полону радянських стереотипів територіальної організації, які в умовах ринку постійно доводять свою непридатність. Адже вони створювалися для обслуговування авторитарної влади і планово-розподільчої економіки. Для виконання інших функцій вони органічно не пристосовані.

Система територіальної організації в Україні являє собою доволі аморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. У ході перманентних політичних криз, які стали відмітною рисою «післяпомаранчевого» протистояння, яскраво виявилася «ахіллесова п'ята» української державності – невміння або небажання враховувати в політичній стратегії чинник регіональної біполярності. Самі розробники проекту адміністративно-територіальної реформи визнали, що неможливість забезпечити організацію ефективної влади створюється не тільки наявністю суперечностей у законодавстві, але й недосконалістю ієрархічної структури адміністративно-територіального устрою, термінологічною плутаниною та методологічною невизначеністю². Але в процесі вироблення нової моделі адміністративно-територіального устрою було зроблено надто мало для теоретико-методологічного осмислення витоків наявних проблем, більшість яких сягає своїм корінням в історію.

Очевидно, що з реформуванням територіальної організації не можна зволікати, але й поспішність тут може відіграти злий жарт, як уже не раз бувало в українській історії. Проблема регіоналізації як оптимального облаштування політичного простору неможливо розв'язати серією директивних ухвал. Потрібне серйозне наукове осмислення всього попереднього досвіду територіальної організації, причому обов'язково на міждисциплінарній основі, із залученням не лише економістів і теоретиків управління, але й географів, істориків, демографів, етнополітологів, екологів тощо.

Автор даної статті вже мала нагоду висловити свої міркування з приводу еволюції адміністративно-територіального устрою в Україні й уроків, що випливають із радянського досвіду адміністративно-територіального реформування³. Не вдаючись цього разу до докладних історичних екскурсів, слід викласти тут власне бачення придатності чи непридатності для сучасної України тих методологічних підходів і моделей територіальної організації, які напрацьовані вітчизняною і світовою суспільною думкою.

* * *

Зростання питомої ваги територіальних чинників у житті суспільства, свідками якого ми стали, відбувається під безпосереднім впливом сучасних глобалі-

заційних процесів. Простір розвивається за своїми законами, і процеси притягання і відштовхування у ньому рідко є врівноваженими. Жодна держава не може ігнорувати пряму залежність людини і соціуму від дії просторових чинників. Успішність її внутрішньої політики прямо залежить від врахування територіального імперативу, насамперед від вироблення оптимальних критеріїв адміністративно-територіального устрою. Кращих форм структурування суспільства з метою впорядкування суспільних відносин, ніж територіальна організація, людство поки що не знає.

Не випадково питання співвідношення глобального і локального, глобалізації й регіоналізації опинилися у фокусі сучасних наукових дискусій. Американський соціолог Б.Мазліш справедливо зауважує, що у термінах дихотомій «глобальне/локальне», «ми/вони» сфокусовані явища космополітизму, цивілізацій, модерну, інших понять, за допомогою яких концептуалізується потік соціального буття. Складне переплетення глобального й локального найчастіше позначається гібридним поняттям «глокалізація» (Б.Мазліш чомусь вважає його провокаційним)⁴. Більшість дослідників, однак, охоче користується цим уведеним в обіг Р.Робертсоном терміном на означення складного переплетення явищ глобалізації й локалізації, зокрема, перенесення на місцевий, локальний рівень глобальних цілей і перспектив. Ідею доповнення глобалізації глокалізацією вважає продуктивною, приміром, І.Дзюба: на думку відомого культуролога, вона здатна забезпечити «не тільки збереження, але й піднесення регіональних, господарських, суспільно-звичаєвих, культурних потенціалів. Це дало б можливість, не протидіючи позитивним тенденціям глобалізації, зменшити її уніфікаторську дію та повніше розкрити творчий потенціал усіх людських спільнот»⁵.

Дві тенденції, які виразно простежуються у сучасній соціогуманітаристиці, базуються на відмінному баченні співвідношення глобалізації та регіоналізації. Одні фокусують увагу на зростанні ролі нелінійних утворень і світових потоків, уособлюваних певним «центром». Інших цікавить насамперед проблема маргіналізації, кордонів, «лімітрофів» – усе те, що може бути об'єднане поняттям «периферія». Соціологія Е.Шилза (послідовниками якого виступають Ш.Айзенштадт, К.Гірц, С.Каспе) виходить із представлення кожного суспільства у вигляді центру й периферії. Природа центру двоєдина – це і центральна ціннісна система (CVS) і центральна інституційна система (CIS). Перша ієрархічно впорядковує простір символічних уявлень, друга так само ієрархічно організує простір соціальних дій, санкціонує одні і забороняє інші. Центр існує остільки, оскільки досягає панування над периферіями. Відповіді периферій різноманітні: від пасивної покори до спроб відділення від центру. Еліти кожної з периферій, перебуваючи в лоні «материнського» співтовариства, до пори до часу виконують завдання переведення імперських настанов на локальні мови і їх поєднання з місцевою традицією, насамперед шляхом здійснення місцевого самоврядування. Але, втягуючись у сферу глобального істеблішменту, вони часто протиставляють себе центрові, прагнуть до власної легітимації⁶.

Зрозуміло, що у самому співвідношенні понять «центр» і «периферія» закладено високий ступінь метафоричності. Але не можна не бачити й того, на що звертає увагу С.Каспе: «серед «безсмертних» метафор, що використовуються для описання соціальних феноменів, чи не найпомітніше місце займають метафори просторові». І саме ця метафорика дає змогу не тільки прояснити причини розпаду імперських форм та їх заміщення моделлю територіальної держави, але й зрозуміти, як і чому збанкрутілі імперські ідеї відроджуються знову і знову⁷.

Однією з тих предметних сфер, які неможливо досліджувати без застосування просторових метафор, є царина адміністративних поділів і переділів. Рамковий (адміністративний) контекст – обов'язкова умова конкретних регіональних досліджень. Йому притаманна диференціація образів залежно від історії адміні-

стративних відносин відповідних територій. Приміром, території, що підпорядковувалися Москві, а потім стали самостійними, за інерцією часто сприймаються нею як «свої»⁸.

У сучасних умовах проблема організації території і територіального суверенітету держави переростає у своєрідний центр усієї системи соціогуманітарних наук, у тому числі й регіонології. У поняття «територіальна організація суспільства» вкладається просторова організація (територіальна структура) життя людей, що склалася на певному етапі соціально-економічного розвитку. Вона включає в себе розміщення населення й галузей виробничої та невиробничої сфер, природокористування, територіальний поділ праці, економічне чи національно-етнічне районування, територіально-політичну й адміністративно-територіальну організацію держави. Під це поняття може підводитися також: 1) сукупність територіальних спільнот різного рівня та відносин між ними; 2) сукупність процесів чи дій, спрямованих на територіальне структурування суспільства⁹.

За М.Шафіром, поняття «територіальна організація», хоч і відповідає в загальних рисах поняттю «адміністративно-територіальний устрій», не рівнозначне останньому і є самостійним об'єктом державного права¹⁰. Першим поняттям охоплюється як система географічної і соціально-економічної таксономізації, так і організація стосунків між державою та її територіальними частинами, а також сукупність і діяльність органів публічної влади на місцях. У такому широкому трактуванні поняття «територіальна організація» розглядається як чи не найширше міждисциплінарне поняття у сфері регіональних досліджень¹¹.

Оскільки просторова організація соціумів являє собою об'єктивний у своїй основі й водночас «рукотворний» процес, методологічно коректним є її розгляд крізь призму співвідношення цілого і частини. У нашому випадку ціле репрезентує держава, а частини – регіони і поселення. Російські політологи зазвичай розглядають співвідношення цілого і його частини у категоріях «свободи/несвободи», пояснюючи його через «закон ієрархічних компенсацій». За Є.Седовим, реальне зростання різноманіття на верхньому поверсі структури ієрархії обертається обмеженням різноманіття на нижніх поверхах. І навпаки – зростання розмаїття на нижніх поверхах загрожує руйнацією елементів вищих рівнів. Звідси виводиться і надзвичайно важливий для управлінської практики „закон збереження структурного різноманіття», який спирається на термодинамічні ідеї Л.Больцмана і сучасні напрацювання теорії інформації. Максимально спрощена його схема зводиться до констатації: система дістає могутній імпульс для свого розвитку тоді, коли її складовим частинам надається високий ступінь свободи. „Але коли суверенізація частин у взаємовідносинах із цілим стає надмірною, вона загрожує зруйнуванням цілого»¹².

У системі одного з напрямів соціальної психології – психонетики – існує поняття «техноорганізмичний об'єкт» (ТОО). Ним позначаються складні об'єкти й системи, над якими надбудована система управління, що дає змогу не тільки змінювати характеристики об'єкта у межах зумовлених його побудовою допустимих варіацій, але й здійснювати зміни його форми, коригувати спрямованість основного організмичного процесу і змінювати його індивідуальність за умови збереження безперервності його існування¹³. Під це визначення досить легко підвести систему територіальної організації і управління нею.

Зрозуміло, що структурним розмаїттям у територіальних суспільних системах треба управляти вдумливо: підвищувати свободу їхніх складових частин, коли тотальна зарегульованість стає на заваді їх розвитку, і, навпаки, зменшувати ступінь свободи у разі появи виразних відцентрових процесів. З усвідомлення цієї простої істини виникла практика доповнення механізмів державного управління (які уособлюють єдність системи) інститутом місцевого самоврядування (покликаного підтримувати «структурне різноманіття»). Світовий дос-

від підтверджує: без ефективної системи самоврядування ніяка держава не здатна забезпечити стабільний розвиток соціуму. Єдиний засіб уникнення криз державності і створення надійного фундаменту для самоорганізації суспільства полягає в оптимальному співвідношенні владних імпульсів, що ідуть із центру, і автономності місцевого самоврядування.

Світова практика знає кілька відмінних моделей побудови відносин по лінії «центр – регіон». Перша, яку можна назвати управлінською, виходить із нормативного уявлення про владу як про єдину корпорацію, нижчою ланкою якої виступають регіональні й місцеві органи управління. У цій моделі існує жорстка владна вертикаль, за допомогою якої здійснюється адміністративний контроль за діяльністю низових ланок управлінської ієрархії. Антиподом такої моделі є самоуправлінська, ґрунтована на нормативних ідеалах демократії і громадянського суспільства. Вона передбачає відносну автономність (не в політичному, а лише в організаційному сенсі) регіонального і місцевого рівнів управлінської діяльності. У російській політичній думці побутує і проміжна модель, побудована в рамках утилітаристської ідеології – вона трактується у дусі лібералізму і мінімальної відповідальності держави за стан економіки і добробуту в регіонах¹⁴.

Від ідеології лібералізму відштовхується і та нова методологічна парадигма регіонального саморозвитку, яка дедалі більше утверджується у світовій науці й управлінській практиці, починаючи з другої половини ХХ ст. В її основі – розведення процесів організації (державного управління) та самоорганізації (державного регулювання), трансформація адміністративно-управлінських функцій держави у інтеграційно-координуючі. Провідна роль теоретичного знання у мережевому (інформаційному) суспільстві зумовлює нові підходи до організації і підтримки зв'язків між суб'єктами політично-управлінської діяльності різних рівнів, проблем конституювання публічної самоврядної (муніципальної) влади. Виклики сьогодення диктують необхідність формування муніципального управління як нової сфери управлінської діяльності. Муніципальна влада при цьому розглядається як самоврядна організація публічного управління територіальними спільнотами і водночас як одна з форм політичної влади, спеціальна форма народовладдя¹⁵. На відміну від системи державного управління, яка будується за принципом ієрархії, муніципальна система в ідеалі будується за принципом мережі, на основі комбінації публічної влади і асоціацій громадянського суспільства.

У зв'язку із цими новими тенденціями в арсеналі політичної науки останнім часом з'явилося поняття «політико-адміністративне управління». Воно трактується як важлива функція виконавчої влади, що виступає не лише в ролі адміністратора, але й у ролі політичного актора. Співвідношення політичного й адміністративного компонентів у системі державного управління осмислюється як серйозна проблема у багатьох країнах, особливо в ході здійснення адміністративних реформ¹⁶. Уважно вивчаються контакти виконавчої влади із бізнес-структурами, партіями, профспілками, ЗМІ, іншими групами інтересів, дискутуються проблеми створення прозорої системи взаємодії влади із суспільством. В Україні інтерес до цих проблем поки що рідко виходить за рамки взаємодії виконавчої влади з органами місцевого самоврядування. При цьому увага фокусується переважно на структурних, а не на процесуальних проблемах.

У сучасній політичній науці специфіка держави як суб'єкта прийняття рішень досліджується під кутом зору визначення кількох рівнів цілепокладання. Як правило, виділяють два таких рівні: політичний і адміністративний; останнім часом, однак, західні політологи (М.Аллісон, П.Зеліков) запропонували виділяти ще й третій, проміжний рівень – макроекономічний. На політичному рівні, який являє собою первинний пласт перетворення влади на управлінські ак-

ції, здійснюється переважно ідейний нагляд за громадською діяльністю і відповідна уніфікація засобів досягнення мети. На макроекономічному рівні сформульоване у політичній сфері цільове завдання переноситься у практичну площину і структурується у вигляді завдань, спрямованих на здійснення раціонального планування ресурсів, поділ відповідальності між конкретними державними структурами тощо. І, нарешті, на нижчому, адміністративному рівні розв'язуються переважно технічні, управлінські завдання, налагоджуються ділові зв'язки з контрагентами, підтримуються апаратні контакти. Саме тут, на цьому рівні, і відбувається переважно розмежування державних і самоврядних функцій¹⁷.

Із наявності складної ієрархії рівнів територіального управління впливає констатація різних параметрів свободи у прийнятті управлінських рішень. Те, що органи місцевого самоврядування повинні мати широку автономію (у тому числі й фінансову) для успішного виконання своїх функцій, – аксіома, зафіксована поміж іншим у Європейській хартії місцевого самоврядування. Але водночас очевидним є право органів державної влади мати певний (досить високий) ступінь свободи втручання у всі механізми територіального управління – інакше важко забезпечити пріоритетність загальнодержавних інтересів і запобігти регіональному еґоїзмові. Суперечність, що виникає на ґрунті автономності самоврядування і підзаконності місцевої влади, розв'язується на основі принципу «обмеженості контролю». Органи державної влади повинні чітко витримувати визначену законом дистанцію у взаємовідносинах із демократично обраними органами місцевого самоврядування, здійснюючи нагляд і контроль, але уникаючи прямого втручання й диктату.

Перехід від адміністративно-командної системи господарювання до ринкових відносин поставив на зовсім нову основу проблеми саморегуляції й саморозвитку, у тому числі і в регіональному вимірі. Саме ідея саморозвитку й самоорганізації стала фундаментом нового розуміння регіоналізму й регіоналізації. У рамках регіону чи поселення найкращим чином реалізується «просторова форма демократії» і водночас забезпечуються умови для запровадження сучасних, інноваційних моделей розвитку. Але можливість переведення регіоналізму в режим дезінтеґрації теж не виключена, і квазікорпоративні, клієнтопатрональні відносини здатні цю тенденцію посилювати. Тому дилема «централізація/децентралізація» стає однією з найгостріших у практичній регіональній політиці і в адміністративно-територіальному районуванні.

По суті, вся історія системи публічної влади – це постійне протиборство двох начал – централізації й децентралізації. Централізація являє собою процес концентрації функцій управління в єдиному вузлі і жорсткого контролю згори донизу. У рамках політичного процесу централізації формується централізм – управлінська система з вертикальною структурою і чіткою субординацією. Ефективна у надзвичайних ситуаціях, у мирні часи централізація внаслідок тотальної зарегульованості неминує породжує спротив місць і може стати деструктивним чинником.

Стурбованість світової спільноти й вітчизняного політикуму з приводу породжуваних надмірною централізацією небезпек відбив Національний звіт із людського розвитку 2003 – «Сила децентралізації»; його спільна презентація Верховною Радою України та Програмою розвитку ООН (ПРООН) відбулася восени 2003 р. у Києві. Звіт став результатом тісної співпраці міжнародних та українських експертів, представників органів виконавчої та законодавчої влади України, громадськості та неурядових організацій. Глибоко і всебічно проаналізувавши тенденції людського розвитку в Україні у контексті цілей розвитку тисячоліття, автори звіту дійшли висновку, що тільки децентралізація в розумних межах забезпечить сталий розвиток України. Децентралізація розглядається у звіті ООН як комплексний процес перетворень, спрямованих на посилення ролі

місцевих органів державного управління та органів самоврядування, розширення участі громадянського суспільства у процедурах прийняття важливих політичних рішень. На думку В.Олуйка, першим кроком для неї має бути формування «законодавства децентралізації» – сукупності законодавчих актів, здатних забезпечити перехід на якісно новий принцип взаємовідносин органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема, та держави і суспільства загалом¹⁸.

Упродовж останніх років політична і правова науки істотно просунулися вперед у розмежуванні понять децентралізації і деконцентрації влади – вони розглядаються у теоретико-методологічній площині і на тлі світового досвіду. Основи такого підходу закладалися ще у 1970-х рр. працями французького державознавця Ж.Веделя, який розумів під деконцентрацією «всього лиш техніку управління, яка сама по собі не рівнозначна розвитку демократії», а під децентралізацією – передачу прав на прийняття рішень виборним органам, які не перебувають в ієрархічному підпорядкуванні центральним органам влади. На основі такого розмежування Ж.Ведель виділяв три типи основних режимів адміністративного управління регіонами: заснованих на засадах деконцентрації і, отже, залежності регіональної адміністрації від центральної влади; ґрунтованих на фундаменті децентралізації (часткової автономності служб регіону від центральної влади) і таких, яким притаманна одночасно і концентрація, і централізація – коли вся регіональна адміністрація цілковито залежить від центральної влади¹⁹.

Зрозуміло, що ніде у світі не існує централізованих і децентралізованих систем у чистому вигляді, що дає підставу говорити про існування різних видів «локально-централізованих систем». Приміром, російський політолог С.Бирюков окремо розглядає модель, ґрунтовану на співіснуванні деконцентрації і автономного локального управління (Великобританія), «кооперативний федералізм» у ФРН, модель «послідовної децентралізації» (США), моделі «периферійної влади» й «функціонального регіоналізму» (Франція)²⁰. Л.Чихладзе аргументовано роз'яснює відмінності між романською (Франція, Італія) та германською (ФРН, Австрія, Бельгія, Нідерланди) моделями місцевого управління й місцевого самоврядування, звертаючись паралельно і до аналізу відповідного досвіду у країнах СНД²¹. Утім, у теорії французький погляд на проблему деконцентрації і децентралізації влади, у рамках якого деконцентрація розглядається як зміни в ієрархічному підпорядкуванні і компетенціях органів виконавчої влади, а децентралізація – як відчуження повноважень держави на користь самоуправління місцевих колективів, практично ніким не заперечується. У зв'язку з цим і в Україні увага дедалі більше акцентується на відмінній природі державної влади і влади органів місцевого самоврядування; вони розглядаються як два різних типи «переміщення повноважень» із центру на місця. А відтак видозмінюються усталені поняття про місцеве самоврядування як форму децентралізації виконавчої влади²².

Деконцентрація являє собою форму організації політичного управління, яка передбачає делегування центральним урядом певних повноважень на місцевий рівень і формування на місцях юридичних осіб, що мають право прийняття рішень адміністративного характеру. Як правило, вона супроводиться запровадженням інституту намісництва за умови призначення місцевих органів центральним урядом. Децентралізація базується на виборній системі місцевого самоврядування і в ідеалі передбачає подолання державного патерналізму через розмежування функцій влади і самоуправління, запровадження принципів діалогу і співпраці на різних рівнях. Інакше кажучи, в умовах деконцентрованого управління існує ієрархічна залежність органів регіональної влади від центрального уряду, а децентралізація передбачає наділення органів самоуправління правосуб'єктністю й фінансовою автономією. А проте, як кон-

статують фахівці з розроблюваного спеціально для України європейського проекту сприяння регіональному розвитку, не існує жодної моделі чи методології, яка б дала змогу виробити універсальний механізм передачі повноважень від держави до територій регіонального та місцевого рівнів. «Розподіл повноважень найчастіше є питанням історичного розвитку і практики, а також рівня розвитку»²³.

Обов'язковою умовою ефективності децентралізованої системи публічного управління є дотримання принципу субсидіарності, теоретичне обґрунтування якого пов'язане з іменем П.-Ж.Прудона. Цей принцип вимагає покладення максимуму публічних повноважень на органи влади, найбільш близькі до громадян, і прийняття рішень на найнижчому з усіх можливих рівнів. Саме завдяки цьому принципу забезпечується прийнятний рівень автономності нижчих рівнів управління і розумний баланс перерозподілу повноважень. Як правило, принцип субсидіарності має доповнюватися принципом співмірності – відповідності обсягу матеріальних, фінансових, правових ресурсів тому обсягу завдань, який покладається на органи управління. Не менш важливим є і принцип єдності дій, спрямований на усунення дублювання управлінських рішень і забезпечення узгоджених зусиль органів управління різного рівня.

Принцип субсидіарності тісно пов'язаний також із принципом ієрархічності – останній диктує необхідність розгляду державно-управлінських систем як багаторівневих, із поділом на підпорядковані один одному елементи і узгодженням інтересів різних рівнів центрального та місцевого управління. Із цим принципом чітко корелює принцип нелінійності, який визначає сутність самоорганізації багаторівневих систем. Через поняття нелінійності у сучасному ситуаційному аналізі конкретизується зв'язок сталості й нестійкості, яким детермінований вибір одного чи кількох варіантів можливих рішень із досить широкого спектра можливостей. Очевидний тісний зв'язок усіх цих принципів із принципом системності, який формує погляд на об'єкт чи суб'єкт управління як цілісну систему. Фахівці відзначають також зв'язок принципу субсидіарності із принципами департаменталізації (необхідності поєднання в управлінні галузевих і територіальних функцій), а також обов'язковості зворотного зв'язку між керуючою і керованою системами²⁴.

Для сучасних суспільств надзвичайно важливим є положення, зафіксоване в п.4 ст.4 Європейської хартії місцевого самоврядування: «Повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, як правило, мають бути повними і виключними. Вони не можуть скасовуватися чи обмежуватися іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачено законом»²⁵. Послідовне дотримання цієї вимоги потребує чіткої регламентації в законодавстві завдань і компетенцій центральної та місцевої влади.

Таким чином, місцеве самоврядування виступає в ролі не лише інструмента надання муніципальних послуг, але й інституту регіонального розвитку, роль якого у підвищенні ефективності управління територіями важко переоцінити. А ця ефективність прямо залежить від того, наскільки місцева громада здатна усвідомити себе суб'єктом територіального розвитку. Якщо говорити про Україну, то таке усвідомлення громадою своїх інтересів і прав ще належить виробляти. Система централізованого державного управління, культивована в СРСР, призвела не лише до втрати традицій місцевого самоврядування, але й до домінування утриманських настроїв у суспільстві. Унаслідок непослідовності реформ кінця ХХ – початку ХХІ ст. ресурс систем життєзабезпечення багатьох міських і сільських поселень виявився практично вичерпаним. Водночас величезні зусилля, спрямовані на створення дійових механізмів місцевого самоврядування, постійно напштовхувалися як на проблему недосконалості територіального устрою, так і на економічну несаможиттєвість основної частини населення. У цих умовах

завдання забезпечення інноваційної самоорганізації муніципальних утворень виявилось надто складним.

Непростою як для владних структур, так і для громадян, виявилася і відповідь на запитання про сутність місцевого самоврядування і його функції. Що це – нижній «поверх» владної вертикалі чи елемент громадянського суспільства? Ці на перший погляд прості запитання давно б мали стати темою широкого громадського обговорення, тим більше, що в різних країнах на них відповідають по-різному. Англосаксонській моделі, поширеній у Великобританії, США, Канаді, Австралії, притаманний високий ступінь автономії місцевого самоврядування при практичній відсутності місцевих адміністрацій (органів державної влади місцевого рівня). Виборні органи місцевого самоврядування самостійно вирішують питання, віднесені законом до їхньої компетенції. Вони діють на початках самоорганізації (self-government) і визначають ступінь розвитку громадянського суспільства.

Континентальна модель поширена у Франції, Італії, Іспанії, у більшості країн Латинської Америки. Тут існує така ієрархія системи управління, за якої місцеве самоврядування є нижчою ланкою в системі державного управління. Виборність сполучається із призначеннями, спеціальні державні уповноважені на місцях здійснюють контроль над діяльністю органів місцевого самоврядування. Така система краще вкладається у формулу *local government*; рівень її розвитку визначає ступінь демократичності суспільного ладу.

Між цими двома моделями існує безліч проміжних ланок. Відмінність між ними не має принципового характеру, але визначає певний умонастрій суспільної думки. Для першої групи країн «точкою відліку» є громада, для другої – держава, отже, і типи місцевого самоврядування визначаються як «громадівський» і «державницький». У першій групі країн права громадян усвідомлюються як право на захист від втручання держави у суспільне життя. У другій групі акцент робиться на тому, що державний контроль захищає громадян від зловживань владою з боку місцевих органів і забезпечує високий рівень послуг. Перша модель базується на принципах фіскальної автономії, друга – фіскального вирівнювання за допомогою державних дотацій²⁶.

Те, що в Україні розмежування сфер компетенцій правової держави і громадянського суспільства не унормоване, створює чимало методологічних труднощів у дослідженні особливостей українського конституціоналізму. Акценти на самоцінності державності, притаманні українському світобаченню перших років незалежності, суттєво ускладнили аналіз суспільних (позадержавних) відносин. Природно, що до «громадівської» моделі місцевого самоврядування увага була привернута лише після того, як у Конституції 1996 р. з'явилось поняття «територіальна громада».

Прибічники переходу від державницької концепції до громадівської виходять з ідеї децентралізації державної влади і деволюції її повноважень на місцевий рівень – на користь своєрідного «суверенітету» територіальної громади щодо держави і її самодостатності у здійсненні владних функцій. Прихильники такої моделі вважають: мало забезпечити правову, організаційну і матеріально-фінансову автономію системи місцевого самоврядування у межах існуючого механізму реалізації державної влади. Громада (територіальний колектив) має стати джерелом самостійної (муніципальної) публічної влади, яка не належить державі. Зрозуміло, що в межах її компетенції можуть бути лише питання місцевого значення – ті, які віддзеркалюють колективні потреби функціонування територіальної громади.

Як бачимо, в обох підходах є як свої резони, так і свої негатииви. Той тип організації влади, який базується на пріоритеті громадівських начал і який у правовій науці дістав назву англосаксонського, ефективно діє в умовах розвинутого громадянського суспільства і високої активності не лише виборних органів,

але й самих територіальних громад. Там, де громадянське суспільство недосформоване, така система здатна стимулювати відцентрові тенденції і може стати живильним середовищем для місцевого егоїзму і навіть сепаратизму. В Україні ж склався своєрідний правовий парадокс: хоча формально громадівський принцип відносної самостійності органів місцевого самоврядування закріплений (що правда, недосить послідовно) у Конституції (Ст. 5, 7), на практиці діє державницька концепція за «континентальним» типом організації державної влади.

Деякі правознавці, віддаючи належне громадівській концепції, усе ж слушно наполягають на тому, що «в державно організованому суспільстві не може бути двох суверенних публічних влад», і що будь-яке «двовладдя становить потенційну небезпеку для цілісності держави»²⁷. А, отже, масштабній реформі адміністративно-територіального устрою обов'язково має передувати широка дискусія навколо принципів «муніципалізації».

Єдине, про що можна впевнено говорити на основі аналізу світового досвіду, це те, що децентралізовані політичні системи виявляються більш життєздатними, ніж ті, що жорстко підпорядковані центру. В останні десятиріччя загальносвітовою тенденцією став процес активізації явищ деконцентрації та децентралізації адміністративної влади. Наприклад, у Франції, починаючи з 1982 р., послідовно проводяться в життя чотири принципи децентралізації: вільне самоврядування місцевих колективів, передача їм певних повноважень держави, забезпечення цього процесу відповідними фінансовими і юридичними ресурсами, нові партнерські відносини між державою та місцевими колективами. На цій основі вдалося забезпечити безболісний процес передачі місцевого самоврядування багатьох питань, що становили раніше державну компетенцію, і водночас істотно послабити систему загального нагляду за господарюванням місцевих громад. Внаслідок цього у Франції склалася досить своєрідна модель співіснування двох систем управління регіонами – заснованої на началах децентралізації «периферійної влади» (функціонери й регіональні нотаблі) і базованої на принципах деконцентрації «функціонального регіоналізму». Адміністративна влада більше не концентрується у столиці, а рівномірно розподіляється по департаментах разом із перенесенням на них відповідальності за стан справ у соціальній і культурній сферах.

Чималих успіхів у реформуванні територіальної організації досягнуто у тих посткомуністичних країнах, які всерйоз опікуються розвитком системи місцевого самоврядування і забезпеченням активної ролі недержавних організацій, що стають дійовими осередками громадянського суспільства. У Польщі, Угорщині, Чехії ще 1990 р. парламенти ухвалили закони або спеціальні акти про розвиток місцевого самоврядування на засадах децентралізації. Конституції цих країн, прийняті у 1992–1993 рр., закріпили ці зміни, унаслідок чого було здійснено цілий комплекс заходів у напрямі розширення повноважень органів місцевого самоврядування. Насамперед це стосувалося системи комунальних послуг, освіти, культури, малого бізнесу. Одночасно відбувався перерозподіл державних коштів, звільнення прибутків від податків тощо. Кількість недержавних організацій («третій сектор») упродовж 5–6 років в Угорщині зросла з 800 до 36000, у Польщі – із 600 до 6000, у Чехії – із 2000 до 29000²⁸.

Фундаментальні трансформації, здійснені у країнах Центральної Європи, дали змогу радикально змінити не лише політичну систему в цілому, але й адміністративно-територіальний устрій. Вражаючи зміни в усіх сферах життя, приміром, змогла забезпечити Польща, створивши замість дворівневої триступінчатої систему адміністративного поділу й відповідно трирівневу систему самоврядування на принципах субсидіарності. Із 1999 р. низовою одиницею адміністративно-територіального поділу й одночасно елементом самоврядування стала гміна – невелика адміністративна одиниця, яка здійснює всі функції щодо ве-

дення справ громадян. На чолі її стоїть рада, яка обирає виконавчі органи. У містах діють сотні гмін (у Варшаві, приміром, їх 5000).

Наступна одиниця адміністративно-територіального поділу – повіт – не здійснює щодо гмін ані контрольних, ані розподільчих функцій. В його віданні структури поліції, служби санітарно-епідеміологічного контролю, пожежної охорони тощо. На рівні гмін та повітів залишається половина доходів держави. Кожна гміна та повіт мають свої бюджети.

Третій щабель поділу у Польщі – воєводство. На цьому рівні вирішуються всі питання, крім законодавчих. Місцевий сейм визначає стратегію й політику розвитку воєводства на чотири роки, встановлює механізми місцевого регулювання. Воєводство – єдиний орган, що взаємодіє з урядовою адміністрацією. Воєвода як представник уряду спостерігає за діяльністю сейму й відповідає за громадський порядок. У нього немає ніяких прерогатив стосовно гміни й повіту²⁹.

В Україні позитивний зарубіжний досвід уважно вивчається, але ступінь його засвоєння є низьким. Існує цілий ряд причин, які перешкоджають оптимізації системи адміністративно-територіального устрою. На перше місце серед цих причин слід поставити соціально-економічні і фінансові труднощі, які не дають змоги профінансувати реформу у тому обсязі, в якому це необхідно. Але існує і цілий ряд інших – слабкість законодавчої бази, недосконалість теорії раціональної територіальної організації, успадкована від радянської влади неприязнь до прогнозного моделювання як такого і до зарубіжних моделей. Надзвичайно гострою лишається проблема кадрів, які добираються часто не за ознаками професіоналізму, а за партійною належністю чи на підставі інших суб'єктивних міркувань.

Очевидно, що перерозподіл сфер відповідальності через децентралізацію потребуватиме уважного врахування в політиці регіональних відмінностей і тих відмінних соціокультурних кодів, якими послуговується населення умовного Заходу і умовного Сходу країни.

Серйозним випробуванням у процесі реформування піддаватиметься вся система рад, ставлення до якої на Заході і на Сході України істотно відмінне. Варто мати на увазі, що система рад лише зовні нагадувала самоуправлінську структуру; на ділі вона була так жорстко підпорядкована інтересам правлячої партії, що реально являла собою антипод самоврядування і заперечення принципу самоорганізації як такого. Сільські ради, які майже в незмінному вигляді дісталися у спадщину незалежній Україні – компонент настільки ж консервативний, наскільки безправний. А досвід територіальних реформувань радянської доби виявився для пересічних громадян настільки болючим, що проведення адміністративно-територіальної реформи переросло у серйозну не лише політичну, але й соціальну і гуманітарну проблему.

На гуманітарну компоненту в адміністративно-територіальному реформуванні доводиться звертати увагу тому, що процеси регіоналізації пострадянського простору супроводяться зростанням питомої ваги регіональної ідентичності в системі ідентитетів сучасної людини. У попередній системі координат на першому плані була безлика „радянська» ідентичність; нині її місце виразно заступають інші, локальні культурно-ментальні моделі. Природно, що це нове регіональне світосприйняття має обов'язково враховуватися в регіональній політиці, особливо на тлі тих економічних перекосів, які склалися в ній історично.

Хоч як би ставитися до тих гострих кризових явищ, які виявилися у політичному житті України влітку 2006 р., варто ясно бачити підґрунтя протистояння – відмінність світоглядних настанов і ціннісних орієнтацій населення умовного Заходу й умовного Сходу України. Вибухонебезпечні ситуації здатні виникати, коли на об'єктивно існуючі регіональні відмінності накладається суб'єктивний фактор: політичні інтереси еліт, некомпетентність і амбіції «народних обранців». Уникнення активізації відцентрових процесів можливе лише

на шляхах уважного аналізу як історичного досвіду, так і тих політичних проєктів, які пропонуватимуться в руслі підготовки адміністративно-територіальної реформи.

¹ *Keating M.* The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restricting and Political Change. – Edward Elgar, 1998. – P.66–68.

² Реформа для людини. Збірник матеріалів про шляхи реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні. – К., 2005. – С.7.

³ *Верменич Я.В.* Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С.114–145; *Її ж.* Радянські моделі адміністративно-територіального устрою України (1917–1932 pp.) // Історичний журнал. – 2006. – №1. – С.3–14.

⁴ *Мазлиш Б.* Глобальное и локальное: понятия и проблемы // Социс. – 2006. – №5. – С.23.

⁵ *Дзюба І.* Глобалізація і майбутнє культури // День. – 2006. – 12 липня.

⁶ *Каспэ С.И.* Суррогат империи: о природе и происхождении федеративной политической формы // Полис. – 2005. – №4. – С.9–10, 27.

⁷ *Его же.* Апология центра: о забытом методологическом ресурсе политической науки // Там же. – 2005. – №1. – С.11, 23.

⁸ *Замятина Н.Ю.* Вариации географических образов: когнитивно-географические контексты // Там же. – 2004. – №5. – С.85–94.

⁹ *Стегній О.* Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №3. – С.94.

¹⁰ *Шафур М.А.* Административно-территориальное устройство советского государства (конституционные основы). – Москва, 1983. – С.20–26.

¹¹ *Хорев Б.С.* Территориальная организация общества (актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР). – Москва, 1981. – С.3.

¹² *Васильев М.А.* Объективные начала местной демократии и местного самоуправления // Политика (Москва). – 2003–2004. – №4. – С.73–75.

¹³ *Бахтияров О.Г.* Постинформационные технологии: введение в психонетику. – К., 1997. – С.122.

¹⁴ *Гельман В.Я.* Возвращение Левиафана? Политика рецентрализации в современной России // Полис. – 2006. – №2. – С.94–95.

¹⁵ Докладніше див.: *Молодцов О.* Світовий принцип місцевого та регіонального розвитку: методологічний аспект // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. – 2005. – №2. – С.258–264; *Малиновський В.* Природа і соціальна сутність муніципального управління // Там само. – С.247–252.

¹⁶ Див., напр.: *Политико-административное управление: в поисках дисциплинарности* // Полис. – 2005. – №1. – С.177–185.

¹⁷ Докладніше див.: *Соловьев А.И.* Коллебатально-маятниковый механизм принятия государственных решений: к обоснованию когнитивной модели (II) // Там же. – 2005. – №6. – С.31–52.

¹⁸ Див.: *Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність.* – Хмельницький, 2005. – С.338–341.

¹⁹ *Ведель Ж.* Административное право Франции. – Москва, 1973. – С.392–393.

²⁰ *Бирюков С.В.* Модели систем управления регионами и специфика положения институтов региональной власти // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. – 2005. – №3. – С.61–78.

²¹ *Чихладзе Л.Т.* Организация местного самоуправления и местного управления в административно-территориальных единицах стран современного мира // Политика и общество. – 2005. – №4. – С.23–42.

²² Див., напр.: *Карнаух В.* Принцип організації публічно-владних відносин у місцевому самоврядуванні // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – С.118–124.

²³ Реформа для людини. – С.232.

²⁴ *Линьов К.О.* Принцип субсидіарності у державному управлінні // <http://www.academy.gov.ua/ej1/txts/LINOV.htm>

²⁵ Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення: Збірник офіційних документів. – К., 2004. – С.107.

²⁶ Либоракина М.И. Зарубежный опыт организации местного самоуправления // Политика. – 2003–2004. – №4. – С.225–237.

²⁷ Корнієнко М. Місцеве самоврядування: життя йде, проблеми залишаються // Місцеве самоврядування: 10 років здобутків. – К., 2002. – С.27–31.

²⁸ Рарог Ю.В. Реформування системи місцевого самоврядування і розвиток НДО (досвід 80–90-х років) // Наукові записки НаУКМА. – Т.21: Політичні науки. – К., 2003. – С.33–34.

²⁹ День. – 2005. – 4 березня.

The article examines methodological theoretical approaches, capable of interpretation and optimization of the processes of the present-day administrative-territorial system. The author analyses relations of the concepts «globalization» and «regionalization», «center» and «periphery», «centralization» and «decentralization», traces the hierarchy of the levels of the territory administration, suggests the mechanisms of its reformation in the context of improvement of the system of local government in Ukraine.

В.Г.Космина*

ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛера

У статті аналізуються походження, зміст і можливості застосування в історичних дослідженнях методу порівняльної морфології історії Освальда Шпенглера. Автор доходить висновку, що цей фізіогномічний (психологічний) метод цілком логічно виник в європейській філософії історії початку ХХ ст. та окреслює рамки його застосування в історичній науці.

У добу глобалізації закономірно зростає інтерес до порівняльної історії цивілізацій. Проте широке впровадження в історичні дослідження цивілізаційного підходу гальмується в тому числі й через відсутність достатньо опрацьованої методології цивілізаційного аналізу історії. Різномісний у трактуванні навіть самого поняття «цивілізація» диктує необхідність спеціального вивчення методології основоположників теорії локальних цивілізацій – М.Я.Данилевського, О.Шпенглера, А.Дж.Тойнбі. Якщо в книзі М.Я.Данилевського «Росія і Європа» (1869 р.) ця теорія була викладена відносно стисло й схематично¹, то німецький філософ і культуролог Освальд Шпенглер (1880–1936 рр.) присвятив їй розробці й обґрунтуванню фундаментальну двотомну працю. Книга «Присмерк Заходу» («Der Untergang des Abendlandes»; у російському перекладі – «Закат Европы») принесла її авторові всесвітню відомість, перетворивши нікому невідомого гімназійного вчителя математики та історії на одну з найпомітніших і суперечливих постатей європейської філософії історії та культури ХХ ст.

Перший том книги – «Гештальт і дійсність» – було видано навесні 1918 р., а другий – «Усесвітньо-історичні перспективи» – у 1922 р. Вихід уже першого тому спричинив неабияке зацікавлення серед високоосвіченої німецької публіки. Популярність книги ще більше зросла після завершення Першої світової війни, в якій Німеччина зазнала поразки. Книга породила гострі дискусії серед істориків, філософів, представників природничих наук, діячів літератури та мистецтва й навіть політиків. Її жваво обговорювали та критикували у Франції, Великобританії, США, Росії, інших країнах. До 1922 р. книга витримала понад 30 перевидань різними мовами.

* Космина Віталій Григорович – канд. іст. наук, доцент, докторант Запорізького національного університету.

Читачів вразили й сама по собі грандіозна картина всесвітньої історії, і незвичний підхід автора до її висвітлення. Перш за все приваблював сенсаційний, приголомшливий заголовок. Адже формула «присмерку Заходу» містила виведене автором з аналізу історії пророцтво (якщо не сказати – вирок) щодо майбутнього неминучого й безповоротного занепаду Заходу як окремого культурно-історичного феномена. Філософи дискутували щодо філософії та історіософії О.Шпенглера, відображеної й у підзаголовку книги – «Нариси морфології світової історії». Діапазон думок коливався від порівняння автора з Гегелем (Г.Зіммель) до звинувачень його в дилетантизмі та плагіаті². Професійні історики знаходили в книзі безліч фактологічних помилок, аналізували загальні філософсько-історичні погляди О.Шпенглера, проте досить прохолодно, якщо не вороже, ставилися до його дослідницького методу, визнання якого означало б відмову розглядати історію як науку взагалі.

Із кінця 1920-х рр. дискусії навколо «Присмерку Заходу» дещо вщухли. Але на той час ідеї книги, і передусім трактовка всесвітньої історії як історії окремих культур і цивілізацій, уже стали незаперечним фактом європейської філософії історії й певним чином визначали її обличчя. Періодично інтерес до книги поживлявся або в контексті подальшого розвитку теорії локальних цивілізацій, або у зв'язку зі спробами виявити в житті західних країн ознаки пророкованого О.Шпенглером «занепаду»³. Про працю частіше стали згадувати в 1990-х рр., коли після падіння в Європі комуністичних режимів і зникнення біполярного світу на передній план вийшли цивілізаційні відмінності між країнами, а американський політолог С.Гантінгтон висунув гіпотезу про майбутнє «зіткнення цивілізацій».

Радянське суспільствознавство виявляло увагу до творчості німецького мислителя здебільшого в контексті розгорнутої з другої половини 1960-х рр. широкої кампанії «критики буржуазної філософії історії». Офіційною наукою він характеризувався як «німецький філософ-ідеаліст, ідеолог прусського юнкерства, один із теоретичних попередників німецького фашизму», а «Присмерк Заходу» – як твір, що «мав великий успіх серед ідеологів імперіалізму»⁴. Ярлик «нациста»⁵ навіщувався, головним чином, через те, що деякі ідеї праці О.Шпенглера «Пруссацтво й соціалізм» (1919 р.) були дійсно використані націонал-соціалістами для обґрунтування їхньої ідеології⁶, хоча сам філософ реально сповідував ідеали так званої «консервативної революції», а не нацизму⁷. У 1980-х рр. при збереженні «викривальних» акцентів оцінки стали більш виваженими, а основна увага приділялася виявленню логіки в поглядах філософа та їх походження⁸.

У пострадянську добу ставлення до книги різко змінилося. На теренах колишнього СРСР вона набула великої популярності, а в Росії в різних варіантах перекладу була перевидана 6 разів (це не рахуючи двох видань першого тому ще в 1923 р.). Стало нормою відображати її зміст у підручниках із філософії історії, історії цивілізацій, культурології⁹. Погляди О.Шпенглера на історію людства та його культуру тією чи іншою мірою було розглянуто в десятках публікацій. Головним об'єктом розгляду є його теорія локальних цивілізацій, а критиці переважно піддається твердження про часову й просторову замкнутість культур. Проте «шпенглеріана», як і на Заході, складається, головним чином, із досліджень філософів та культурологів, тоді як праці істориків з аналізом історико-методологічного аспекту теорії О.Шпенглера відсутні. На тлі широкого захоплення цивілізаційним підходом до історії недостатня увага (якщо не упереджене ставлення¹⁰) щодо методу одного з його засновників є не зовсім логічною й не сприяє подоланню наявного розриву між філософським баченням історії цивілізацій і здійсненням у цій царині конкретно-історичних досліджень.

Дана стаття якраз і присвячена виявленню витоків і змісту теорії й методології О.Шпенглера, ступеня й характеру їх придатності для історичної науки та методології цивілізаційного аналізу історичного процесу.

Перш ніж характеризувати зміст і перспективи застосування історичного методу О.Шпенглера, важливо ретроспективно означити логіку його появи в контексті розвитку філософії історії. Адже численні критики О.Шпенглера 1920-х рр. указували на імена десятків «попередників», в яких він начебто запозичив ледь не всі ідеї книги. Та оскільки ніхто із критиків чи «попередників» такої ж оригінальної праці сам не створив, то логічно припустити, що вона по-своєму підсумувала еволюцію філософсько-історичної думки ХІХ – початку ХХ ст.

Що стосується об'єкта філософії рефлексії О.Шпенглера – всесвітньої історії, то кожному дослідникові впадає в око значна схожість виведеного ним образу людської історії з баченням цієї історії М.Я.Данилевським. Схожим є вже те, що обидва мислителі заперечують єдиний історичний поступ людства й саму його єдність. Для них усвітня історія – це дискретний процес самостійного й достатньо ізольованого життя-існування окремих високих культур (у М.Я.Данилевського – культурно-історичних типів), що як живі організми проходять стадії зародження, становлення, розквіту, старіння й смерті. На стадії завершення свого культурного розвитку якраз і перебуває, мовляв, Захід. Загалом, це й усе, що можна вважати ідентичним у двох теоріях, і на підставі чого критики іноді називали О.Шпенглера епігоном М.Я.Данилевського¹¹.

В іншому ж між двома теоретичними схемами є помітні, а то й принципові відмінності. О.Шпенглер виокремлює 8 культур як «цілком дозрілих утворень»: китайську, вавилонську, єгипетську, індійську, античну, арабську (фактично об'єднану візантійсько-арабську), західну та майя, додаючи до них потенційну російську, яка «перебуває перед нами в стані виникнення»¹². Кожна культура з'являється слідом за раптовим і несподіваним пробудженням її душі, самостійно розвиває цілісний і унікальний, хоч і гомологічно рівноцінний для всіх культур комплекс характеристик, а в останні 200 років свого 1000–1200-літнього існування поступово вмирає, перетворюючись на закостенілу високо-технічну та високоорганізовану цивілізацію.

У М.Я.Данилевського йдеться про 10 культурно-історичних типів, з яких половина відтворена і в шпенглерівській схемі (єгипетський, китайський, асирійсько-вавилоно-фінікійський, індійський, германо-романський), а половина відрізняється: іранський, єврейський, грецький, римський, арабський. Кожен культурно-історичний тип виростає з етнічної природи лінгвістично споріднених народів, формується впродовж тисячоліть, закріплюється незалежною державністю й досягає цивілізації як відносно короткого періоду «цвітіння й плодоношення», коли максимально розвиває якусь із чотирьох сфер культурної діяльності (релігійну, власне культурну, політичну, суспільно-економічну), використовуючи при цьому й досягнення попередників. Після цього настає вичерпання творчих сил, старість, вимирання, і народи даного типу можуть бути лише етнографічним матеріалом («неорганічною речовиною») для якогось нового культурно-історичного типу. За М.Я.Данилевським, таким новим культурно-історичним типом, що незабаром досягне цивілізації й замінить на цій стадії «загниваючий» германо-романський тип, є слов'янський світ на чолі з Росією¹³.

Тож зовні подібні загальнотеоретичні схеми всесвітньої історії мали в обох філософів доволі відмінне змістове наповнення. Та ще суттєвіші відмінності ми побачимо в авторській методології. М.Я.Данилевський, у дусі свого часу, виходив із загальної методології соціологічного позитивізму, скріпленої організацізмом, а, по суті, метафізичним ототожненням історії й біології¹⁴. О.Шпенглер ішов до своєї теорії іншим шляхом, інакше її аргументував. Щоб зрозуміти витoki й зміст його авторського методу, треба окреслити досвід осмислення історії, накопичений європейською філософією за той майже 50-річний період, що відділяв вихід у світ «Росії і Європи» та «Присмерку Заходу»¹⁵.

Це були десятиліття складних пошуків методології, здатної забезпечити історії науковий статус, хоча труднощі в цій царині не подолані й сьогодні. Адже на відміну від решти наук, зосереджених на вивченні окремих аспектів буття людини (чи природи), історія має справу з усіма проявами людської життєдіяльності в минулому, із неосяжною масою унікальних за змістом фактів – подій, явищ, процесів. Як зазначає сучасний французький історик, «історія в принципі розглядає все, що сталося, як гідне її уваги; вона не має права обирати, обмежуватися науково пояснюваним»¹⁶. Характерною рисою всього європейського філософування було чітке розмежування суб'єкта й об'єкта, тобто дослідника й даного йому в уявленні світу як цілого, в якому належало знайти закономірні зв'язки між частинами. Класична філософія XVII–XIX ст., включаючи такі відомі імена, як І.Кант, Г.В.Ф.Гегель, К.Маркс, прагнула виявити субстанціальну основу світу, «цеглинки»-сутності його будови, а відтак об'єктивні універсальні закони, що детермінують процеси в природі, історії, мисленні. Однак у XIX ст. нові течії філософської думки поставили під великий сумнів всезагальний раціоналізм і детермінізм процесів і явищ, особливо в історії. Її докладне вивчення показувало величезну, часто вирішальну роль людської суб'єктивності. З урахуванням цієї специфіки історії мали формуватися й специфічні методи її дослідження.

Найбільшим впливом користувався позитивізм, який відмовився від спроб метафізичного (абстрактного) проникнення у всезагальну сутність речей, і намагався за зразком природничих наук виходити лише з очевидних можливостей і практичних потреб науки. Це означало, по-перше, обмежитися дослідженням тільки «позитивних» феноменів, явного, емпіричних фактів в історії; по-друге, підпорядкувати пошук завданням соціології – теоретичної науки про сучасне суспільство. Методологія, як і в природознавстві, передбачала редукцію складних явищ до найпростіших елементів, визначення закономірних причинно-наслідкових зв'язків між ними й наступне наукове пояснення природи та змісту самого явища. Класичним став обґрунтований Дж.Ст.Мілем метод, що поєднував індукцію попередніх умовиводів з емпірії, дедукцію узгоджених із ними загальних умовиводів (гіпотез) та перевірку останніх на широкому емпіричному матеріалі. Указані найпростіші елементи людської поведінки дедукувалися з почуттів задоволення й страждання (тобто прагнення першого й уникання другого), як начебто базових у психіці людини, таких, що зумовлюють сприйняття нею світу, її думки та дії. На цій підставі формулювався універсальний закон прогресу людства і його напрямок – максимальне щастя для максимальної кількості людей. Г.Спенсер на підставі взятого з ембріології закону диференціації й інтеграції дедукував «синтезуюче» пояснення процесу ускладнення суспільного життя, зокрема, еволюції людства від примітивних однорідних мандрівних колективів до надзвичайно диференційованих та інтегрованих суспільств сучасної західної цивілізації.

Ці стрижневі для позитивізму теорії прогресу значно посилювали позиції європейського лібералізму та європоцентризму й цілком узгоджувались із висунутою засновником позитивізму О.Контом теорією розвитку людської свідомості (і людської історії) як послідовного проходження трьох прогресивних стадій: теологічної (до 1300 р.), метафізичної (до 1800 р.) та позитивної (наукової). Але метод, на підставі якого вони створювалися (дедукція ключових елементів пояснення історії зі сфери іншої науки та їх універсальна зацікавленість), ґрунтувався на метафізичних уявленнях про простоту й незмінність людської природи (психіки). Він диктував занадто спрощену, однобічну, прямолінійну схему розгляду історичного процесу, яка все менше відповідала зростаючій масі емпіричних даних про специфіку історичного розвитку неєвропейських регіонів.

Інший спосіб урахування людської суб'єктивності в історії демонструвала так звана філософія життя. Її ідейним попередником вважають А.Шопенгауера, який ще на початку XIX ст. відстоював ідею, що всі індивідуальні речі та явища є окремими об'єктиваціями справжньої сутності світу – волі, передусім волі до життя. Але ця своєрідна річ у собі й зумовлені нею мотиви людської поведінки недосяжні для наук, їх можна лише інтуїтивно відчувати та художньо виражати. Подібної методології дотримувався наприкінці століття Ф.Ніцше, який своїм переважно інтуїтивним методом генеалогії прагнув дійти історичних витоків культури та моралі й знаходив їх у чистих життєвих силах, індивідуальній волі до влади, часто зовсім «неморальній» за більш пізніми критеріями. Вона на рівні підсвідомості визначала хід історії як безцільного становлення, але в останні століття європейської історії поступово згасала під тягарем «надлишковості» історії та все важчих цивілізаційних оков. В.Дільтей намагався перетворити філософію життя на справжню методологію всіх історичних наук – «наук про дух», адже в них «життя пізнає життя», суб'єкт ідентичний об'єктові й може розуміти його через переживання. Оскільки в людині внутрішнє переживання невіддільне від зовнішнього його вираження й саморозуміння, то дослідник, вчуваючись у тотальність зовнішніх об'єктивацій духовного світу певної культури (тексти, історичні звершення, звичаї, право, філософія, мистецтво, наука, релігія тощо) як єдиного цілого, може зрозуміти й внутрішньо пережити душевний стан їх творців. Однак вадою методу переживання є те, що суб'єкт реально переживає лише власний емоційний стан і життєвий досвід, життя своєї культури й, у кращому випадку, осягає життя як таке. Це визнав Г.Зіммель – коли дослідник співпереживає, то втрачає власне «я», а коли усвідомлює «я», то має справу вже з уявленням, а не з оригіналом. Крім того, структура психіки суб'єкта й об'єкта є занадто складною, бо включає й свідоме (цілі), і несвідоме (вплив культурного простору й афекти). Тому для нейтралізації суб'єктивності дослідника необхідні як часткове врахування емпіричних законів, так і введення в дослідження плинної історії чогось сталого, якогось метафізичного цілого як точки відліку в інтерпретації явищ.

Філософія історії баденської школи неокантіанства (В.Віндельбанд, Г.Ріккерт) заперечувала як позитивістське підпорядкування методології історії природознавству, так і її тотальну психологізацію філософією життя. Методом усіх наук про культуру, що вивчають у минулому людства суб'єктивне й унікальне, а тільки воно є дійсним, Г.Ріккерт проголосив індивідуалізуючий (або історичний) метод (на противагу узагальнюючому методу природничих наук). Він полягав у виокремленні історичного індивідуума за критерієм його справжньої цінності та встановленні сукупності тих унікальних зв'язків у ньому, що саму цю унікальність зумовлюють (решта зв'язків характеризуються на підставі узагальнень). Тож об'єктом дослідження ставала вся діяльність людей зі створення цінності, у широкому розумінні – з формування суспільством унікальної системи культури.

Якщо підсумувати надбання цих впливових філософських шкіл, що в другій половині XIX – на початку XX ст., кожна по-своєму, осмислювали специфіку історії та методи її осягнення, то слід визнати, що жодній із них ця спроба не вдалася. Тому й поразок від «конкурентів» вони не зазнали й у XX ст. мали своїх спадкоємців¹⁷. За великим рахунком вони були зацікавлені більше в пошуку аргументів для власних світоглядних позицій, аніж у всебічному аналізі світової історії (яку б цілком могли замінити література чи мистецтво), тому, напевно, запроваджені ними методи досліджень давали «потрібні» їм результати. Так, у відомих ідеологів лібералізму Дж.Ст.Міля й Г.Спенсера теорія історичного прогресу лише стверджувала західний ліберальний ідеал; у філософії життя історичний матеріал забезпечував суб'єктові повноту життєвих пережи-

вань; індивідуалізуючий метод неокантіанців утверджував ту ж таки індивідуальність усіх культур і культурних явищ.

Цей релятивізм філософських теорій помічав і О.Шпенглер, відзначаючи, що «філософське запитання є лише прихованим бажанням отримати певну відповідь, яка вже міститься в самій постановці питання», але одночасно вказував на історичну обумовленість самих «великих» запитань (с.37). Його власна теорія теж була «продуктом» певної історичної доби. На її змісті позначився вплив усіх названих вчень, особливо філософії життя, яку навіть її критик Г.Ріккерт визнавав «філософською модою наших днів»¹⁸. З іншого боку, вражаючий обсяг фактичних даних, які використав О.Шпенглер, брався з панівної на той час позитивістської історіографії з її «зібраними докупи неозорими масами ретельно просіяного матеріалу»¹⁹. Але тому він і здобув славу видатного філософа, що не розвивав, компілював чи «інтегрував» існуючі вчення, а радикально їх переосмислив, «переборював» і створив зовсім нову теорію, де їхні елементи знайшли об'єктивізацію в картині всесвітньої історії. Структурованості та смислової єдності набував і величезний емпіричний матеріал, що до того доволі безцільно накопичувався позитивістською історіографією.

Перш за все О.Шпенглер рішуче відкинув традиційну для європейської філософії та історіографії однолінійну трифазну схему історичного розвитку: стародавній світ – середні віки – новий час. Вона корінилася в провіденціалістській історіографії середньовіччя, пізніше наскрізь пронизала гегелівську історіософію й стала визначальною для позитивістських теорій прогресу. Не уникли її й шановані О.Шпенглером А.Шопенгауер та Ф.Ніцше. Ця, на його думку, «неймовірно вбога й безглузда» схема перетворювала Західну Європу на уявний центр усього світового звершення, на «полюс, довкола якого скромно обертаються могутні тисячоліття історії й дуже віддалені величезні культури» (с.24). Відображаючи світовідчуття тільки європейської культури, суттєво відмінне від світовідчуття інших культур, вона змушувала ігнорувати чи спотворювати на догоду європоцентризмові оригінальний зміст останніх. Крім того, вона дозволяла кожному тлумачити всесвітню історію на свій лад і «задавати» їй напрямки розвитку відповідно до релігійних, політичних чи соціальних переконань самого тлумача (с.28–29).

Причину спотворення історії О.Шпенглер убачав у помилковому застосуванні щодо неї методів природничих наук, які зазвичай мають справу зі світом сталою, механічною, мертвих форм. Завдяки цьому вони й можуть свої об'єкти «пізнавати»: систематизувати, розкладати на елементи, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, формулювати закони тощо. Заперечуючи ці методи з позицій філософії життя, він зазначав, що поширювати їх на історію – світ становлення, живих форм – значить «умертвляти» живе, розкладаючи його на частини та шукаючи в ньому «механічні причини механічних процесів». «Прагнення до системи – це прагнення до вбивства живого», – наголошував філософ (с.229, 689). Отже, якщо за критерій науковості беруться методи природознавства, то історія наукою бути не може.

Проте О.Шпенглер не обмежувався різнобічною критикою використання історії систематики, як він називав спосіб пізнання в позитивізмі, марксизмі, гегельянстві тощо, а ставив питання значно ширше: чому систематика панує в гуманітарному знанні, і в яких межах вона для нього виправдана? Шукаючи відповіді, він, по-перше, не протиставляв науку культурі, бо тоді довелось б у душі схоластики аналізувати саму науку, а навпаки – розглядав її як органічну частину культури. По-друге, відмовився від іманентно-наукових засобів і спробував оглянути її й усю європейську культуру (як і всю історію) ззовні, з дистанції, достатньої, щоб охопити зовнішнім поглядом навіть сучасність, начебто «оком Бога». Так свого часу вчинив М.Копернік, «поглянувши» на рух Землі

й інших планет не з земного, а з позаземного погляду. Для цього вимагалось звільнитися від будь-якої сьогочасної видимості, особистих забобонів та переконань і розглядати їх як «чужі» (с.149, 1024).

Зі всієї шпенглерівської панорами розвитку культур поки що виберемо тільки той аспект, що прямо стосується розвитку європейської науки. О.Шпенглер, по суті, як даність сприйняв відому теорію О.Конта про три стадії розвитку людської свідомості – теологічну, метафізичну та наукову, але приклав її тільки до західноєвропейської культури та переосмислив у категоріях життя. Сутність феномена життя розкривається через його протилежність – смерть: життя є існуванням між народженням і смертю. За О.Шпенглером, субстанційною основою життя культури є її душа як ірраціональна сукупність можливостей, що належить здійснити. Їх здійснення – це і є життя, становлення, а вже здійснене – це світ, стале, мертво (с.90). Культура зароджується в ту мить, «коли з первісно-душевного стану віковично-малечого людства прокидається й виділяється велика душа, певний образ із безобразного, обмежене й минуше з безмежного й триваючого». А коли душа здійснить у зовнішньому світі всю суму своїх можливостей «у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав і наук» і повернеться в первісну душевну стихію, тоді культура «раптом *застигає*, відмирає, її кров згортається, сили надломлюються – вона стає *цивілізацією*» (тут і далі – курсив О.Шпенглера) (с.167–168).

Душа ж прокидається від почуття вселенського страху, яке охоплює людську масу певного історико-географічного ландшафту, коли та раптом усвідомлює невідворотність смерті, що чатує на неї в доступному для огляду майбутньому і вже втілена в нерухомому навколишньому просторі. О.Шпенглер уважав, що таким поштовхом до пробудження душі європейської культури стали чутки про наближення кінця світу, надзвичайно поширені на Заході близько 1000 р. Логіку впливу цього страху на подальший розвиток західної культури й науки він розкривав через поняття тотема й табу. На величезну роль цих явищ у формуванні культури вказували й численні дослідження в галузі етнографії та психології народів, а відомий психоаналітик З.Фройд доводив, що вони зберігаються й у сучасній культурі, при цьому табу – більше на свідомому рівні, а тотем – на несвідомому²⁰. О.Шпенглер убачав у них кінцеві підстави життя. Тотемний бік життя – це властивий усьому живому часовий потік існування рослинного типу та страх за своє життя, за свою таємничу й невблаганну життєву долю. Табу – це властиві тільки тварині й людині просторові взаємозв'язки неспанья, активності та страх перед таємничим простором, «світом у собі». У душі культури тотем визначає її несвідоме тужне стремління до завершення всіх її внутрішніх можливостей, до прояву в природній життєдіяльності людей: мовленні, селянській праці, селянській хаті чи дворянському замку, політиці, мистецтві тощо. Табу уособлює прагнення вже іншої, свідомої, частини душі перебороти страх перед світом (Богом чи природою), пізнати й підкорити його шляхом магії, молитви або наукової систематизації (с.130, 247, 815, 1010).

Отже, саме з бажання «заклясти» смерть, наділивши світ і долю зрозумілими смислами, виростали «закінчені форми» культури – окремих мистецтв, політики, економіки, соціального й особистого побуту, а особливо міфології, релігії, філософії, науки, які у високій європейській культурі найбільшою мірою прагнули пізнання-закляття світу. Це означає, що наука є логічним продовженням (і певною мірою породженням) початкового міфу й наступної релігійної системи, а філософія й учені – спадкоємцями жрецтва й духівництва, у т.ч. й у зовнішній атрибутіці їх діяльності (див. с.562, 589, 1118–1120). Чи не тому діалектика тотема й табу неявно присутня й у марксистській концепції співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин, і в контівській формулі прогресу й порядку?

У результаті контівська триєдина схема при застосуванні її до історії європейської культури набувала нового смислу: міфологія / теологія періоду готики – метафізика / філософія періоду бароко – систематика / наука періоду цивілізації. На кожному етапі культура осягає себе й світ у повній відповідності до власного віку й стану. Тому на останньому з них, що розпочався орієнтовно з 1800 р., панування систематики є явищем цілком природним як породження вже сталого, мертвої культури, цивілізації. І в гуманітарній сфері воно прийнятне для аналізу тієї ж цивілізації як механічно організованого суспільства. Проте систематика, на думку О.Шпенглера, абсолютно неприйнятна для осягнення всієї попередньої історії культури, коли відбувалося становлення живої. Тож дослідження її методами, якими завше вивчається мертва природа, є свідомим її спотворенням.

Такий стан речей німецький філософ пояснює й особливостями розвитку людської чуттєвості, що проходить три стадії: органічного-рослинного відчуття, пов'язаного з життєвим відчуттям розуміння та відокремленого від життя абстрактного мислення. Це мислення вже ігнорує чуттєвість, оперує власними уявленнями, поняттями, шукає закони та вічні істини, а життя, яке є, підмінює життям, яким воно мало б бути (с.680–690)²¹. Якщо ж і в культурі життя завмирає, мислення остаточно перетворюється на інструмент табу й систематика торжествує.

Коли все це стає зрозумілим, то, на думку О.Шпенглера, приходить кінець і старій філософії; не тільки метафізиці XVII–XVIII ст. з її категоріями чистого мислення, а й усій «етичній» філософії XIX ст., започаткованій Гегелем, А.Шопенгауером і К.Марксом і зорієнтованій на розв'язання актуальних проблем суспільного життя. У XX ст. настає «третій і останній» період західної філософії – історико-психологічний скептицизм. Його основи закладає, мовляв, «нефілософська філософія» О.Шпенглера (с.68–70). Скептицизм полягає в тому, що на стадії цивілізації – «присмерку» західної культури – є марними надії на подальший її розвиток, як і пошуки «вічних законів історії» у філософії й науці, а прийшов час підбити підсумки всій європейській і світовій історії. Слід усе в ній визнати лише відносними історичними феноменами й застосовувати в аналізі психологічні прийоми.

Не будемо торкатися тривалої дискусії довкола шпенглерівського скептицизму (чи песимізму), достатньо відображеної у філософській літературі, а натомість зупинімося на його підходах до опрацювання історичного матеріалу, в яких і проявився його «коперніканський» метод.

Уже підзаголовок книги («Нариси морфології світової історії») свідчив, що її автор головним об'єктом розгляду обрав не якісь загальноісторичні процеси й закони, а саму сукупність конкретних історичних форм – цілісних зовнішніх обрисів предметів і явищ. Серед цих форм «видимої історії» – «народи, мови й епохи, битви й ідеї, держави й боги, твори мистецтва, науки, права, господарські форми та світогляди, великі люди та великі події» (с.6). Зрозуміло, що коли дослідник береться вивчати таке різноманіття форм, то він не може апіорно передбачати в ньому дію якихось глибинних універсальних механізмів (законів), що підлягають відкриттю, а повинен виходити саме з «видимого» – лику цих форм. Тому О.Шпенглер і проголошує свій спосіб мислення й спостереження «фізіогномікою дійсного». Фізіогноміка – це «морфологія органічного, історії й життя, всього, що підпорядковане напрямові й долі» (с.158, 717). Цей спосіб розуміння «світу як історії», протиставлений систематиці як способові пізнання «світу як природи» (механічної, мертвої природи), не був винаходом філософа. Він лише переніс на історію спосіб осягнення «живої природи», застосований свого часу німецьким поетом і природознавцем Й.Гете. О.Шпенглер про це писав: «Уживання, спостереження, порівняння, безпосередня внутрішня впевненість, точна чут-

тева фантазія – такими були його засоби розкриття таїнств живих явищ. І *такими є засоби історичного дослідження взагалі*. Інших не існує» (с.38).

Але використання фізіогноміки в історії диктує й певну логіку подальших дій. Чи можна в історії людства, де весь час з'являлися, розквітали, відходили в небуття народи, держави, культури, вбачати органічну єдність розвитку, цілісний потік існування? Навряд чи. «Людство» – порожнє слово, – пише автор «Присмерку Заходу». – Варто лише усунути цей фантом із кола проблем історичних форм, і на його місці перед нашими очима постане несподіване багатство справжніх *форм*» (с.31). Серед останніх він виокремлює базові – ті, що органічно з'єднують різновиди конкретних форм мистецтв, релігій, держав тощо й цим надають «сене і зміст» усьому мінливому світові форм (с.163). Такими граничними формами він вважає вже згадувані 8 великих культур, які на той час були найдокладніше описані в науковій літературі, причому остання з них, майя, здобула широкое висвітлення буквально напередодні. Вони й стають пріоритетними об'єктами проголошеного О.Шпенглером «коперніканського» методу – «методу порівняльної морфології світової історії». Цей метод передбачає дослідження культур через порівняння їх між собою.

Звідси – надання ключового значення такому спеціальному методу досліджень, як порівняльний, або метод аналогії. Але наслідки його використання були неоднозначними. Адже заперечення практикованого «старою» філософією припущення метафізичного світового цілого й наближення до історико-культурної конкретики ще не означало звільнення від самої метафізики. Тепер тільки таким уявлюваним цілим виступала кожна з 8 культур, оскільки вона сама була «формою» й інтегрувала інші «форми». А форма повинна мати певний обрис. Філософія життя допускала лише одне визначення «живої форми»: «організм». Із цього органіцистського тлумачення культур впливали два найважливіших метафізичних постулати шпенглерівської «порівняльної морфології»: 1) що кожна культура, за аналогією з біологічними організмами, народжується, послідовно проходить стадії юності, зрілості, старості й відмирає; 2) що всі культури мають однакову тривалість цих періодів та гомологічно рівноцінну будову (с.173–175). «Я сподіваюсь довести, – писав О.Шпенглер, – що всі без винятку великі творіння: форми релігії, мистецтва, політики, суспільства, господарства, наук у всіх культурах *одночасно* виникають, завершуються й згасають, що внутрішня структура однієї цілком відповідає всім іншим» (с.176).

Фактично це була заміна «механічних» законів історії, рішуче відкинутих філософом, законами «біологічними». На їх підставі він, як свого часу й М.Я.Данилевський, передрікав зміст майбутніх століть історії Заходу, його неминучі занепад і загибель – за аналогією з останніми століттями життя попередніх культур. «Присмерк Заходу», власне, і відкривала амбітна заява: «У цій книзі буде зроблено спробу визначити історичне майбутнє». За таку відверту метафізику О.Шпенглерові найбільше діставалося від його опонентів, передусім неокантіанців та неогегельянців²². Професійних істориків обурювало його доволі вільне поводження з фактами, їх суто естетична інтерпретація, «прогнозування» змісту ще не відкритих фактів минулого майже як у періодичній системі хімічних елементів Д.І.Менделєєва. Дратувало їх і дуже своєрідне розуміння О.Шпенглером історико-генетичного методу, коли він відмовлявся визнавати історичну (причинно-наслідкову) зумовленість подій і явищ, а хронологічну послідовність історичних фактів тлумачив як послідовність окремих зовнішніх проявів (виражень) їх метафізичної основи – душі культури. Крім того, генетичний зв'язок історичних фактів тільки з душею певної культури змушував заперечувати будь-яку часову й просторову спадкоємність культур і стверджувати їх повну ізольованість одна від одної, що, здавалося, суперечило накопиченій історіографією емпірії.

Проте критики О.Шпенглера недостатньо уваги приділяли його доволі продуктивній концепції історичних псевдоморфоз. А вона показує, що та чи інша культура не обов'язково має створювати зовні оригінальні форми, а може відливатися у вже існуючі форми чужих культур, наповнюючи їх, однак, власним духовним змістом і змінюючи на свій лад природу самих цих форм (с.910–917).

Менше підпорядкованою «біологізмові», а тому евристично більш цінною для методології історії є продемонстрована О.Шпенглером методика фізіогномічного осягнення органічної цілісності. Вона близька до системного методу герменевтики, що й впливає із заяви її автора: «Завдання ХХ століття полягає в тому, щоби розкрити структуру історичних організмів, відокремити морфологічно необхідне від випадкового, розгадати вираз усіх історичних рис і відшукати справжній смисл цієї німої мови» (с.166). Якщо тут присутня системність, то не просторова, яку О.Шпенглер засуджував, а часово-просторова, зумовлена тим, що часове становлення історичних форм завершується, урешті-решт, їхнім застиганням у сталих просторових об'єктах. Останні цілком можна «систематизувати» природничими методами. Більше того, така систематизація може бути важливим попереднім етапом на шляху до справжнього осягнення всієї сукупності історичних форм через їх переживання й розуміння.

Переживання виступає головним засобом фізіогноміки. Суть його – у фактичному поверненні від абстрактного мислення до попередньої стадії в розвитку свідомості, коли розуміння було невіддільним від відчуття. О.Шпенглер виходить із характерної для філософії життя єдності переживання, вираження й саморозуміння. В історії культури ця єдність проявляється в тому, що люди, переживаючи велике почуття (зокрема, уже згадуваного вселенського страху перед майбутньою смертю й сталим простором), виражають своє переживання у творенні символічних культурних форм відповідно до стану душі культури. У ранні 500–600-річні, переважно «сільські», епохи великих культур (наприклад, готика на Заході чи доріка в античності) це робиться ще несвідомо чи напівсвідомо. У пізні 300-річні «міські» епохи (відповідно, бароко чи іоніка) ці форми свідомо творять «великі майстри» мистецтва, політики, економіки тощо. А в добу цивілізації й панування космополітичних «світових міст» (Лондона та Парижа чи Стародавнього Риму) великі символи й смисл втрачаються, на зміну чітким формам приходять аморфність і невиразність «масової» культури й політики.

Для того, щоб історик осягнув глибинний смисл культурних творінь, йому належить заново пережити, точніше, репродукувати у власних переживаннях переживання людей цих епох, подивитись на навколишній світ їхніми очима, відчути неблаганність долі, яка їх вела. Але що реально має переживатися, позаяк ані за тими людьми, ані за їхньою творчістю історик спостерігати вже не може? Об'єктами переживань мають стати залишки матеріальної й духовної культури конкретного періоду й регіону, які збереглися до сьогодення, чи їхні описи в історичних джерелах: «Ми надаємо речам право говорити за самих себе й задовольняємось тим, що відчуваємо в них веління долі, обґрунтування якої лежить за межами людського розуміння» (с.710). «Говорити» ж ці речі можуть, звісно, не як реальні предмети, а як символи, умовні позначення певних ідей чи явищ, причому не у своїй індивідуальності, а в єдності, загальнокультурній цілісності. «Отже, думка про світову історію в строго морфологічному сенсі розширюється до *ідеї всеохоплюючої символіки*», – зазначає О.Шпенглер (с.238). Сама навколишня природа, люди, їхня поведінка й результати діяльності – усе, що для історичного індивіда є дійсністю, макрокосмом, переживається ним як сукупність символів певного значення. Ось це його переживання й розуміння символів історик репродукує у власному переживанні й розумінні. Суть символу в тому якраз і полягає, що осягнути його в інший спосіб, крім як шля-

хом внутрішнього переживання, тобто відновлення в собі єдності розуму й чуття, неможливо²³.

Але в символіці культури принципово важливою є її внутрішня єдність. Символ будь-якої її подробиці охоплює і її зв'язок із безліччю інших подробиць, а також підпорядковує цей зв'язок єдиному принципу, підводить до якоїсь єдиної універсальності²⁴. Єдність чи навіть системність символів як репрезентантів глибинного змісту культури полягає не в прямих причинно-наслідкових зв'язках між ними, а в їх спільному «почеркові», в єдності стилю, через який цілісна душа культури прагне виразити себе назовні.

Угледіти цей стиль, розшифрувати його і є головним завданням фізіогноміки, як розпізнавання характеру культури за її зовнішнім виглядом. Тоді можна буде «за розкиданими деталями орнаментики, способів будування, письма, за окремими даними політичного, господарського, релігійного порядку відновити органічні дані риси історичної картини цілих століть, прочитати за елементами мови художніх форм хоча б сучасну їм форму державного устрою, або за математичними принципами характер відповідного господарства» (с.177). Але тут самого переживання замало. Тут потрібен високий рівень інтуїції, або ж «фізіогномічний такт». О.Шпенглер визначає його як «несвідомий метод інстинктивного розгляду світового процесу»²⁵. Оволодіти ним неможливо, бо він, як талант художника, є вродженим даром, що лише відточується з накопиченням життєвого досвіду.

Що ж відкриває німецький філософ своїм інтуїтивним, художнім осягненням стилю культури? Він знаходить її першооснову – прасимвол, що з'являється разом із народженням душі культури й відображає її особливе сприйняття простору (глибини й далечини) та прагнення в цьому просторі органічно себе виразити й зафіксувати. Прасимвол як спосіб протяжності в культурі сам є нездійсненним і невизначуваним. Але він «діє в чутті форми кожної людини в будь-який час і диктує стиль усіх її життєвих проявів. Він присутній у формі державного устрою, у релігійних догматах і культах, у формах живопису, музики й пластики, у віршуванні, в основних поняттях фізики та етики» (с.259–260). Цей символ усіх символів культури, її стилю, не можна точно зобразити словами, бо мова й теорії пізнання теж є лише похідними символами, але можна вгадати й художньо зобразити. За інтуїтивно осягнутими прасимволами О.Шпенглер проводить типологію чотирьох культур, одночасно надаючи душі кожної художню образність.

Так, західна культура, що прагне до неосяжних далей і глибин, має «фаустівську» душу, а її прасимволом є безкінечний простір. В античній культурі, в усьому зорієнтованій на ізольовані тілесні форми, душа «аполлонівська», а прасимвол – окреме матеріальне тіло. Візантійсько-арабська (або просто арабська) культура народилася з «магічною» душею й прасимволом печери, тобто з гострим відчуттям близькості божественної сили, що згори нібито оповиває весь світ. Давньоєгипетська культура є зовнішнім виразом «сміливої» душі й прасимволу дороги. У присадкуватості церковних куполів на безкраїх просторах Росії О.Шпенглер розгледів і прасимвол майбутньої російської культури – безкінечну рівнину. Решта культур не «удостоїлись» подібного розкриття «першооснов», очевидно, через брак історичного матеріалу. Утім, це й не було обов'язковим для філософа, який свою місію бачив у «визначенні майбутнього» західної цивілізації. Для цього достатньо було порівнювати її лише з античною, що він здебільшого й робив.

Діставшись же найбільших глибин, «першооснов» історичного розвитку, О.Шпенглер і змалював грандіозну порівняльну картину становлення й занепаду світоглядів, мистецтв, наук, філософсько-ідеологічних систем, народів, мов, релігій, соціальних структур, політики, економіки тощо в їх стилістико-семантич-

ній єдності в кожному періоді конкретної культури – передусім західної, античної та арабської – як зовнішнього прояву її прасимволу й часового стану душі.

З аналізу шпенглерівського історичного методу видно, що він увібрав у себе багато методологічних досягнень найвпливовіших на той час, передусім у Німеччині, шкіл філософії історії та історіографії, творчо осмислених, доповнених і узагальнених філософом. Їх застосування в масштабному цілісному огляді все-світньої історії продемонструвало висоти, яких досягла європейська філософія історії з часів Ф.Бекона, але водночас засвідчило й факт вичерпання можливостей, а значить – призерку самої цієї філософії з її традиційним баченням світу як уявлення²⁶. Сила шпенглерівського методу проявилася в його здатності охопити відразу всю дійсність, усю сукупність історичних фактів, чого раніше не вдавалося жодній методології, чи то гегелівська, марксистська, позитивістська, чи неокантіанська, які прагнули виявити якусь одну загальнолюдську істину або стрижневу ідею та, як наслідок, випинали одні групи чи аспекти історичних фактів і применшували інші²⁷. Уразливість же його полягала в тому, що це досягалось ціною апелювання до метафізики – уявлень про «організм», «долю», «душу», «прасимвол» та ін., які осягалися суто психологічно, інтуїтивно й не піддавалися жодній верифікації. Щоправда, остання й не була потрібна О.Шпенглерові, який визнавав лише інтуїтивне, художнє осягнення минулого, а головною рисою історика вважав вроджену здібність до фізіогномічного такту. Себе він називав поетом історії, а не науковцем.

Проте його інтуїції щодо багатьох аспектів усесвітньої історії (і навіть деякі пророцтва щодо майбутнього) виявилися настільки точними й переконливими, що вже не могли ігноруватися історичною наукою, філософією, соціологією й усіма іншими соціально-гуманітарними науками. Найголовніше – шпенглерівська теорія підривала європоцентристську ідею однолінійності історичного процесу, традицію, якої вони раніше дотримувались. «При всіх крайнощах ірраціоналістичного релятивізму цей напрямок думки раз і назавжди показав неспроможність глобальної схеми світового історичного процесу на основі узагальнення досвіду Західної Європи»²⁸. А це спонукало шукати методи історичного дослідження, які б охоплювали ту ж сукупність фактів, що й у О.Шпенглера, але при цьому підлягали верифікації.

Відповідні орієнтири для методології історії створював і «Призерк Заходу». Сама ідея аналогії культур імпліцитно змушує дослідника вести цілеспрямований пошук фактів для забезпечення «повноти» історичної картини культури (цивілізації), якщо факти такого ж значення присутні в інших культурах. Суттєве уточнення в дослідження вносить і відкритий О.Шпенглером феномен історичних псевдоморфоз. Тобто, зовні ми спостерігаємо спадкоємність чи запозичення форм, а насправді відбувається їх глибинна переінтерпретація й включення в зовсім інший культурно-історичний контекст. І аналіз цього контексту стає методологічно важливим для історика, навіть якщо той не поділяє шпенглерівської метафізики «органічних форм». Він необхідний і при висвітленні конкретної історичної події, і при будь-яких історичних узагальненнях. Приклади плідного аналізу внутрішніх соціокультурних систем цивілізацій без звернення до якихось зовнішніх форм у ХХ ст. неодноразово демонстрували в домі соціологи П.Сорокін, Ш.Ейзенштадт, Т.Парсонс та ін.

Значний методологічний потенціал має ідея єдиного стилю культурної символіки. Дослідники відзначають, що О.Шпенглеру належить «особлива заслуга виявлення цілісного характеру культури». І стало це можливим тому, що йому «вдалося поглянути на різні компоненти відтворення дійсності в свідомості (релігію, естетичний образ, математичні формули тощо) як на “ієрогліфи народних душ і доль”»²⁹. Хоча О.Шпенглер аналізував символіку та її стиль передусім із метою виявлення метафізичного прасимволу культури, вона для історика має й

самостійну інформативну цінність. Адже завдяки спільному переживанню єдиної символіки забезпечувались взаєморозуміння людей і комунікативна цілісність культури. Як підкреслює О.Шпенглер, «лише більшою чи меншою схожістю світів між собою, позаяк їх переживають люди однієї культури чи сфери, зумовлюється можливість повідомляти побачене, відчуте, упізнане, тобто оформлене в стилі власного буття за допомогою мови й письма, понять, формул і знаків, які своєю чергою є символами» (с.244). Це уможливило герменевтичне проникнення в усю доступну нам за матеріальними залишками й джерелами систему комунікації суспільства того чи іншого періоду й регіону. Воно дозволить до певної міри осягнути спосіб життя носіїв комунікації, їх цінності й менталітет.

Сучасному історикові не слід відкидати й такі важливі складові шпенглерівського методу, як переживання, уява, інтуїція, оскільки сама природа наукового пізнання, особливо в історії, передбачає їх присутність в арсеналі науковця. Їх необхідність визнавала й радянська марксистська методологія історії, вимагаючи, щоправда, наступної перевірки результатів дослідження на істинність шляхом їх підведення під категорії та закони³⁰. Вони взагалі можуть бути незамінними там, де класичними науковими методами розв'язати дослідницькі завдання неможливо. Саме тому акцентована О.Шпенглером суб'єктивність самого суб'єкта історичних чи інших наукових досліджень стала однією із загальновизнаних норм неklasичної науки ХХ ст. А сучасна, постнекласична, наука вже за аксіому приймає культурно-історичну зумовленість поглядів науковця та його методів, яскраво описану в «Присмерку Заходу».

З іншого боку, не варто перебільшувати й ступінь неприйняття О.Шпенглером наукових методів історії. Він уважав традиційну історичну науку необхідною для збирання емпіричного матеріалу й систематизації даних про стале. А сталим у його розумінні є все, що остаточно утвердилось у часи становлення культури й що відбувається на стадії цивілізації. Ця стадія навіть на Заході триває вже 200 років, а на Сході – одне чи декілька тисячоліть. Крім того, будь-яка культура в період становлення втілюється в сталому, а, отже, сучасна наука цілком виправдано шпенглерівську «епоху культури» включає в загальне поняття цивілізації, вивчаючи її як період становлення останньої.

Підсумовуючи дослідження шпенглерівського історичного методу, можна стверджувати, що він відповідав логіці попереднього розвитку європейської філософії історії, зокрема, німецької філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цей метод порівняльної морфології історії, заснований на цілісному «фізіогномічному» та психологічному осягненні історії становлення культур і цивілізацій, уперше дозволяв охопити аналізом усю сукупність різномірних історичних фактів. При мінімізації ролі в ньому суто метафізичних і психологічних елементів він є прийнятним для сучасної історичної науки, особливо історії цивілізацій. Як він вплинув на подальше становлення методології цивілізаційного аналізу історії має показати спеціальне вивчення творчості британського історика А.Дж.Тойнбі, який ставив за мету «німецькому апріорному методу» протиставити «англійський емпіризм»³¹ і в 1934–1961 рр. утілював свій задум у 12-томному «Дослідженні історії».

¹ Історико-методологічному аналізу теорії М.Я.Данилевського була присвячена попередня стаття автора (див.: *Космина В.Г.* Теорія культурно-історичних типів М.Я.Данилевського і методологія історії // *Укр. іст. журн.* – 2006. – №1. – С.183–196).

² Див.: *Патрушев А.И.* Миры и мифы Освальда Шпенглера (1880–1936) // *Новая и новейшая история.* – 1996. – №3. – С.129; *Свасьян К.А.* Освальд Шпенглер и его ревью по Западу // *Шпенглер О.* Закат Европы. – Т.1: Гештальт и действительность. – Москва, 1993. – С.17–19.

³ Див.: *Koktanek A.M.* Oswald Spengler in seiner Zeit. – München, 1968; *Fischer K.* History and Prophecy: Oswald Spengler and the Decline of the West. – Durham, 1977; *Spengler heute* / HgV. P.C.Ludz. – München, 1980, etc.

- ⁴ Философский словарь / Под ред. М.М.Розенталя. Изд. 3-е. – Москва, 1972. – С.465.
- ⁵ Див.: Фрумкин С.Н. Освальд Шпенглер и неонацизм // Современная философия и социология в ФРГ. – Москва, 1971. – С.133–136.
- ⁶ Див.: Слюцинський Б.В. Історія суспільно-політичної думки: курс лекцій. Навч. посіб. – К., 2005. – С.360; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К., 1997. – С.774–775.
- ⁷ Патрушев А.И. Указ. соч. – С.143–144.
- ⁸ Див., наприклад: Тавризян Г.М. Наука и миф в морфологии культуры О.Шпенглера // Вопросы философии. – 1984. – №8; Её же. О.Шпенглер, Й.Хейзинга: две концепции кризиса культуры. – Москва, 1989; Идеалистическая диалектика в XX столетии: Критика мировоззренческих основ немарксистской диалектики. – Москва, 1987. – С.228–271 та ін.
- ⁹ Див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К., 1996. – С.121–122; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К., 2004. – С.94–99; Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. – К., 2000. – С.275–286; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С.173; Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – Санкт-Петербург, 1997. – С.384–407; Сергейчик Е.М. Философия истории. – Санкт-Петербург, 2002. – С.347–370 та ін.
- ¹⁰ Ця упередженість проявилася й у досить негативному сприйнятті книги О.Шпенглера відомими істориками. Так, засновник французької історичної школи «Анналів» Л.Февр знайшов в авторі «Присмерку Заходу» «не вдумливого й послідовного у своїх висновках історика, а пророка, волхва, ясновидця» (Февр Л. Бои за историю. – Москва, 1991. – С.77). Англійський історик Р.Дж.Колінгвуд бачив у його теорії свідоме прагнення «витіснити з історії все, що робить її історичною» (Колінгвуд Р.Дж. Идея истории. – К., 1996. – С.252). А німецький філософ історії Е.Трельч називав його роздуми «витвором фантазії» (Трельч Э. Историзм и его проблемы. – Москва, 1994. – С.609). У СРСР же взагалі книга О.Шпенглера сприймалася як «антинауковий твір», а його метод – як «метод спеціального добору й довільного тлумачення фактів» (Вайнштейн О.Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX–XX вв. – Ленинград, 1979. – С.94, 100).
- ¹¹ Хоча німецькою мовою вона була видана лише 1920 р., він, мовляв, міг ознайомитися з нею в більш ранньому французькому перекладі (див.: Социологическая мысль в России: Очерки истории немарксистской социологии последней трети XIX – начала XX века. – Ленинград, 1978. – С.233–234). Проте він міг бути знайомим і з подібною концептуальною схемою в німецького історика Г.Ріккерт, в епігонстві якого у XIX ст. звинувачували того ж таки М.Я.Данилевського (див.: Соловьёв В.С. Немицький подлинник и русский список // Соловьёв В.С. Сочинения: В 2 т. – Т.1. – Москва, 1989. – С.561–591).
- ¹² Див.: Шпенглер О. Закат Европы. – Минск; Москва, 2000. – С.166 (далі в тексті всі виноски даються на це видання, в якому об'єднані два томи, із зазначенням сторінки в дужках).
- ¹³ Див.: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва, 1991. – С.88–125, 470–479.
- ¹⁴ Див.: Космина В.Г. Вказ. праця. – С.190–195.
- ¹⁵ Більш повний виклад здобутків і невдач європейської філософії історії у вказаний період див.: Колінгвуд Р.Дж. Вказ. праця. – С.189–197, 233–251; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Вказ. праця. – С.611–652; Сергейчик Е.М. Указ. соч. – С.238–330; Сыров В.Н. Расцвет и закат европейской философии истории (От Бэкона к Шпенглеру) [Томск, 1997] // <http://siterium.trecom.tomsk.su/syrov/>
- ¹⁶ Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. – Москва, 2003. – С.303.
- ¹⁷ Серед їх «нащадків» досить назвати: у позитивізму – неопозитивізм, логічний емпіризм, структуралізм; у філософії життя – екзистенціалізм, персоналізм, герменевтика; у неокантіанства – ряд напрямів філософії культури, аксіологія. Водночас почували себе переможеними й зберігали вплив марксизм, неомарксизм, неогегельянство тощо.
- ¹⁸ Риккерт Г. Философия жизни. – Минск; Москва, 2000 [1-ше вид. – 1920]. – С.8.
- ¹⁹ Колінгвуд Р.Дж. Вказ. праця. – С.190.
- ²⁰ Див.: Фрейд З. Тотем и табу. – Москва, 2006 [1-ше вид. – 1913]. – С.4–5.
- ²¹ Проблема адекватності суто розумового осягнення дійсності є однією з центральних у сучасній філософії й психології свідомості. Так, І.Бескова в біблійному сюжеті гри-

хопадіння бачить відображення трагічного факту втрати людиною здатності до цілісного сприйняття-переживання об'єктів унаслідок розпаду в ній єдиної матерії-свідомості на несвідому матерію й нематеріальну свідомість (див.: *Бескова И.А. Эволюция и сознание: новый взгляд.* – Москва, 2002. – С.87–103).

²² Г.Ріккерт писав: «Морфологія означає тут біологію» (*Риккерт Г. Указ. соч.* – С.43). А Р.Дж.Колінгвуд називав працю О.Шпенглера «радикально нездоровою» та «рецидивом позитивістського натуралізму» (*Колінгвуд Р.Дж. Вказ. праця.* – С.251).

²³ Див.: *Бескова И.А. Указ. соч.* – С.166–171.

²⁴ Новейший философский словарь. – Минск, 1999. – С.614.

²⁵ *Шпенглер О. Пессимизм ли это? // Шпенглер О. Пессимизм?* – Москва, 2003. – С.12.

²⁶ Див.: *Сыров В.Н. Указ. соч.*

²⁷ Французський філософ і соціолог Р.Арон із цього приводу зауважував: «З одного боку Шпенглер, з іншого – Гегель. Або ціле (навіть різноманітне) реальне, або воно – передусім цілісність істини, якщо навіть істина стає істиною через історію» // *Арон Р. Избранное: измерения исторического сознания.* – Москва, 2004. – С.17.

²⁸ Современная западная философия: Словарь. – Москва, 1991. – С.119.

²⁹ *Сергейчик Е.М. Указ. соч.* – С.22–23.

³⁰ Див.: *Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования.* – Москва, 2003 [1-ше вид. – 1987]. – С.265–295.

³¹ Див.: *Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник.* – Москва, 2003. – С.271.

The article deals with origin, contents and application opportunities of Oswald Spengler's method of comparative morphological research of history. The author of the article arrives at the conclusion, that there is a logic behind the appearance of this physiognomic (psychological) method in the European philosophy of the beginning of XXth century. The author launches Spengler's method into modern research setting up a certain frame work for its applicability.

В.М.Шевченко*

«МАТЕРИАЛЫ ПО СТАТИСТИКЕ ДВИЖЕНИЯ ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ В РОССИИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі неопублікованого матеріалу робиться спроба проаналізувати рух земельної власності в Україні 1861–1917 рр. В основу дослідження покладено документи, які фіксують еволюцію земельної власності по категоріях власників. Зокрема вперше розглядається проблема переходу земель від одних власників до інших, як індивідуальних, так і колективних.

Скасування кріпосного права в Російській імперії стало переломним моментом для її народів на дальшому шляху від феодального до капіталістичного суспільства. Бурхливий розвиток післяреформеної економіки, побудованої на законах ринку, постійно вимагав удосконалення засобів виробництва, вивчення урбаністичних процесів, поліпшення форм оподаткування населення тощо. Усі ці та інші процеси, властиві буржуазній стадії суспільного життя, і призвели, зрештою, до активізації роботи з підготовки найрізноманітніших статистичних видань. Проте, як справедливо відзначалося в науковій літературі, унікальний комплекс статистичного матеріалу, який з'явився в другій половині ХІХ – на

---

* *Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави й права Чернігівського філіалу Московського державного відкритого університету.*

початку ХХ ст., і нині все ще «недостатньо розроблений у джерелознавчо-методичному плані...»¹. Значною мірою це стосується й такого видання, як «Матеріали по статистике движения землевладения в России». Усього за цими статистичними даними охоплено 47 губерній (без прибалтійських), а все джерело нараховує 25 випусків, виданих коштом міністерства фінансів у Петербурзі з 1896 по 1917 рр. Є в них багато відомостей і по дев'яти українських губерніях, які входили до складу Російської імперії. Це три правобережні (Київська, Волинська, Подільська), три лівобережні (Полтавська, Харківська, Чернігівська) та три південні губернії (Катеринославська, Таврійська, Херсонська). Проте, незважаючи на величезний масив статистичного матеріалу, його використання до цього часу є вкрай обмеженим. Можливо, це пояснюється його важкодоступністю. Адже повного зібрання всіх 25 випусків немає ніде, окрім Москви й Санкт-Петербурга. В окремих бібліотеках України (Київ, Харків) вони зустрічаються епізодично. Ще однією причиною такого становища можна, хоча й з певною умовністю, назвати неабияку трудомісткість щодо їх опрацювання. Адже ґрунтовне вивчення кількох тисяч сторінок статистичного матеріалу – це справа багаторічних досліджень навіть не одного, а цілої групи дослідників. Так чи інакше, але після появи на початку ХХ ст. змістовної монографії В.В.Святловського² в радянський період ці статистичні матеріали використовувалися лише ілюстративно, на рівні окремих таблиць та фактів³. Спробу інтенсифікувати роботу над ними було здійснено учасниками творчої групи «Земля і її господарі» в 1987–1991 рр. під керівництвом академіка І.І.Мінца і провідного наукового співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР (згодом – РАН) А.М.Анфімова. Однак після розпаду Союзу РСР група припинила свою діяльність. Уже в пострадянський період з'явилося кілька статей про землеволодіння в Україні, побудованих на «Матеріалах по статистике землевладения в России»⁴. Цим, власне, поки що й обмежується перелік праць, виконаних із використанням цього величезного статистичного масиву. У даній статті зроблено спробу ліквідувати, так би мовити, наукову несправедливість та розповісти про це унікальне джерело, а також поділитися певним досвідом роботи з ним.

Ідея створення «Матеріалов по статистике движения землевладения в России» виникла серед чиновників міністерства фінансів наприкінці ХІХ ст. Навесні 1895 р. міністр фінансів С.Ю.Вітте подав на розгляд Державної ради підготовлений дирекцією Селянського поземельного банку проект його нового статуту. «Банк цей, – згадував С.Ю.Вітте, – діяв мляво головним чином тому, що обмежувався лише позиками під землі, які купували селяни, але не міг купувати землі за свій рахунок для продажу їх селянам»⁵. Новий проект статуту якраз і мав надати банку такі права. С.Ю.Вітте вельми піклувався ним та сподівався на одностайну підтримку його радою, однак, на свій подив, зустрів там «заперечення з боку деяких членів»⁶. Серед них виявилися впливові царедворці В.Плеве й І.Дурново, яким цілком до снаги було завалити проект узагалі. Вони зокрема вважали, що дозвіл банку скуповувати маєтки прискорить і без того швидке скорочення дворянського землеволодіння. Зрештою, обговорення проекту було відкладене до осені. Не виключаючи його остаточного провалу, С.Ю.Вітте вирішив зібрати максимально вичерпні дані про реальний стан земельної власності взагалі та дворянського землеволодіння зокрема. Для виконання такої роботи, на пропозицію чиновників міністерства фінансів, вирішено було взяти за основу нотаріальні об'яви про купівлю-продаж землі, які впродовж багатьох років регулярно оприлюднювалися майже по всіх європейських губерніях на шпальтах газети «Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам» (Петербург). Об'яви надавали щорічну інформацію про дату й місце угоди, кількість проданої-купленої землі, називали прізвище та соціальний стан продавців-покупців, ціну тощо⁷. Підготувати на їх основі відповідну за-

писку міністр доручив талановитому економісту О.С.Рейнботу. А коли вона була готова, усі переконалися в неабиякій цінності вміщеного в ній статистичного матеріалу. Роботу над об'явами старших губернських нотаріусів вирішено було продовжити. Для цього з міністерського фонду для непередбачених бюджетом асигнувань було виділено 3 тис. руб., а при підвідомчому міністерству фінансів департаменті окладних зборів створено спеціальний підрозділ – «особливе діловодство». Очолив його заступник (товариш) директора ДОЗ О.О.Радциг. Під його загальним керівництвом і з'явилися перші випуски серії «Матеріалов по статистике движения землевладения в России». Надалі особливе діловодство очолив згадуваний вище секретар «Вільного економічного товариства» В.В.Святловський. Останній же випуск, який готувався в умовах Першої світової війни й до котрого ввійшли дані «Сенатских объявлений...» за 1910 р., видався під керівництвом відомого статистика та економіста І.Ф.Макарова.

Такі обставини передували появі неординарної серії «Матеріалов по статистике движения землевладения в России», яка складається з 25 випусків і охоплює рух земельної власності в імперії з 1863 по 1910 рр., а також щорічну динаміку землеволодіння за ті ж роки включно. Перший збірник (СПб., 1896), який містив дані за 1893 р., виявився невдалим: був неповним та мав багато помилок⁸. Тому згодом його фактично перевидали в доповненому й виправленому варіанті (Вип.5. – СПб., 1903). У випусках 4-му (СПб., 1901) і 7-му (СПб., 1903) вміщено підсумкові дані за 1863–1892 рр. Збірник 11-й (СПб., 1904) містить інформацію про купівлю-продаж землі у 1892–1897 рр., а випуск 13-й (СПб., 1907) – за 1863–1902 рр. Збірник 10-й (СПб., 1903) присвячено відчуженню та продажу землі в 1897–1898 рр. під будівництво залізниць. Нарешті, випуск 8-й (СПб., 1904) становить собою бібліографічний показник літератури про статистику землеволодіння взагалі. Решта збірників розкривають динаміку його по роках. Найбільш ідентичними в структурному відношенні є останні п'ять випусків серії (21–25)⁹. Складені за єдиною схемою й методикою, вони відображають послідовний процес купівлі-продажу землі в 1906–1910 рр., у тому числі й по дев'яти українських губерніях. Усі збірники (окрім останнього) забезпечені ґрунтовними, поданими у вигляді передмови оглядами, які містять найрізноманітніший фактичний і аналітичний матеріал, котрий характеризує динаміку земельної власності за кожен рік окремо та порівняно з попередніми роками. На жаль, більшість такого матеріалу має узагальнений вигляд, а цікаві підсумкові дані стосуються переважно всіх 47 губерній, представлених у серії, хоча окремі з них конкретизовано, що дає змогу виділити відповідну інформацію стосовно України. Так, наприклад, в огляді за 1906 р. наведено цікаві розрахунки щодо розподілу випадків купівлі-продажу землі по губерніях. В узагальненому вигляді ця інформація виглядає таким чином: до 500 випадків – 3 губернії, 501 – 1000 – 10, 1001 – 2000 – 19, 2001 – 3000 – 10, понад 3000 випадків – 5 губерній.

Сама по собі вона мало стосується України. Однак нижче упорядники випуску подали розшифровку крайніх груп наведеної вище таблиці. І виявляється, що до першої групи губерній, де випадків купівлі-продажу землі зафіксовано найменше, увійшли Астраханська, Архангельська та Олонецька, тоді як до останньої (понад 3000) потрапили відразу чотири українські губернії – Волинська, Полтавська, Харківська й Чернігівська, до яких додалася ще одна білоруська – Гродненська¹⁰. Така конкретизація узагальнюючих даних дає можливість розглядати Україну загалом і її лівобережний район зокрема як регіон найінтенсивнішої купівлі-продажу землі в межах Російської імперії, оскільки аналогічний середній показник для 47 губерній склав 1599 випадків на одну. Цікавими видаються й наведені в збірнику порайонні дані про землю (у тис. десятин), яка поступила в ринковий обіг, починаючи з 1863 та включно по 1906 р.¹¹:

Таблиця 1

Райони	У середньому за:							
	1863–1872	1873–1882	1883–1892	1893–1902	1903	1904	1905	1906
Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губ.)	116	152	172	213	180	180	107	186
Південно-Західний район (Київська, Волинська, Подільська губ.)	148	168	162	253	242	198	263	195
Південний степовий район (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губ., Область Війська Донського)	327	454	444	431	525	565	316	454

Аналогічні порайонні показники наведено також стосовно дворянського й селянського землеволодіння, середніх цін на землю тощо. Є й багато іншої цікавої інформації. У такому ж вигляді подано огляди руху земельної власності в 1907, 1908 та 1909 рр. На жаль, події 1917 р., перш за все політичні, завадили підготувати такий же огляд за 1910 р. упорядникам до 25 випуску «Матеріалов ...».

Основну частину збірників серії займають кілька десятків статистичних таблиць, в яких відображено погубернську й порайонну динаміку земельної власності як у містах, так і в сільській місцевості за кожен конкретний рік. Як правило, більшість даних ідентична, хоча в разі потреби в окремі випуски включалися також нові матеріали. Так, починаючи з 1907 р. (вип.22), у них з'являються таблиці, в яких відображено погубернську інформацію про купівлю-продаж землі у зв'язку з проведенням століпінської аграрної реформи. Періодично до збірників потрапляли й інші додаткові дані. Тому кількість таблиць в окремих випусках коливається в межах 30–35. Проте основні з них залишаються незмінними. Побудовані за єдиною методикою, матеріали цим самим значно полегшують дослідникам комплексне їх використання та є дуже зручними для порівняльного аналізу по роках. Усі без винятку збірники (випуски 21–25) забезпечено такими основними даними:

Таблиця 2

Порядковий номер таблиці в збірниках	Назва таблиці
I	Зведена таблиця всіх видів мобілізації ¹² земельної власності
II	Те ж саме по районах та областях (у повітах і містах)
X	Розподіл угод по губерніях та становій належності продавців: а) кількість угод б) кількість десятин в) вартість у рублях
XI	Розподіл угод по губерніях і становій належності покупців: а) кількість угод б) кількість десятин в) вартість у рублях
XXI-a	Розподіл кількості угод, кількості проданої землі й її загальної вартості за становою належністю продавців та розміром окремих угод. Східний Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії)
XXI-б	Розподіл кількості угод, кількості проданої землі й її загальної вартості за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Східний Малоросійський район (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії)

XXII-а	Те ж саме за становою належністю продавців та розміром окремих угод. Західний Малоросійський район (Волинська, Київська, Подільська губернії)
XXII-б	Те ж саме за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Західний Малоросійський район (Волинська, Київська, Подільська губернії)
XXIII-а	Те ж саме за становою належністю продавців та розміром окремих угод. Новоросійський район (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії)
XXIII-б	Те ж саме за становою належністю покупців і розміром окремих угод. Новоросійський район (Бессарабська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії)
XXVII	Площа дворянського землеволодіння по губерніях (на кінець минулого року та в поточному році) у тис. десятин
XXVIII	Площа землеволодіння в сільських обивателів по губерніях (на кінець минулого року й у поточному році) в тис. десятин
XXX	Переходи нерухомості без відшкодування

Динаміка земельної власності в таблицях характеризується за такими категоріями власників:

1. Дворяни, чиновники, офіцери.
2. Духівництво.
3. Купці та почесні громадяни.
4. Професійні звання без означення станової належності.
5. Міщани й міський робочий люд.
6. Селяни (колишні поміщицькі, державні, удільні):
  - а) особисто;
  - б) селянські товариства;
  - в) сільські громади.
7. Козаки, колоністи й інші сільські обивателі, які перебувають на особливому становищі.
8. Іноземні піддані.
9. Особи невідомого звання.
10. Різностанові союзи та товариства.
11. Юридичні особи, окрім поіменованих вище.
12. Разом.

У таблицях XXI–XXIII (а й б) загальну кількість угод розподілено за розміром проданих (а) чи куплених (б) земельних ділянок. Поділ здійснено за такими параметрами:

менше 1 десятини	100–250 десятин
1–5 десятин	250–500 десятин
5–10 десятин	500–1000 десятин
10–15 десятин	1000–2000 десятин
15–25 десятин	2000–5000 десятин
25–50 десятин	понад 5000 десятин
50–100 десятин	разом

Як бачимо, у збірниках «Матеріалов ...» зібрано найрізноманітнішу інформацію про динаміку землеволодіння, розподілену по роках, категоріях власників, розмірах проданих або куплених земельних ділянок тощо. Користуючись нею, можна ґрунтовно проаналізувати еволюцію земельної власності на початку ХХ ст. Це тим більше важливо, оскільки сьогодні такий аналіз найчастіше дослідники подають за період 1877–1905 рр., спираючись при цьому на 50-томне видання центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ «Статистика землевладения 1905 года» (СПб., 1906–1907). Порівняти ж дані земельного пере-

пису 1905 р. з наступними роками практично ні з чим, оскільки дані земельної та сільськогосподарської статистики 1917 р.¹³ підготовлено за іншою методикою. Користуючись статистикою міністерства фінансів, можна простежити еволюцію земельної власності після 1905 р. до 1910, а з допомогою радянського варіанту «Материалов ...»¹⁴ – до 1914 р. Відзначимо, що така робота вже проводиться стосовно українських губерній. Нині в нашому розпорядженні є розрахунки про динаміку землеволодіння на Лівобережній Україні за 1906–1910 рр., виконані на основі «Материалов по статистике движения землевладения в России» (вип.21–25). У загальних рисах вони представлені в поданих нижче таблицях 3–4.

Таблиці складені на основі таблиць XXI-а й XXI-б, уміщених у XXI–XXV випусках «Материалов по статистике движения землевладения в России». З них до таблиці 3 виділено показники купівлі-продажу землі в 1906–1910 рр. серед категорій особистих приватних власників, або мовою юристів – фізичних осіб. До таблиці 4, навпаки, потрапили аналогічні дані серед так званих колективних власників, або юридичних осіб. Такий диференційований підхід до статистичних таблиць, уміщених у збірниках серії, дає змогу визначити досить цікаву тенденцію в еволюції земельних відносин на Лівобережній Україні в період після поразки революції 1905–1907 рр. Ідеться про різке скорочення землеволодіння не тільки дворян, що взагалі є його характерною рисою в післяреформений період, а й більшості інших категорій земельних власників, за винятком селян-одноосібників та козаків і колоністів, при одночасному не менш інтенсивному зростанні земельної власності в колективних власників. Так, дані таблиці 3 фіксують скорочення землеволодіння в семи категоріях особистих приватних власників із дев'яти, занесених до таблиці. Загальні втрати їхньої земельної власності за 1906–1910 рр. становили понад 255,5 тис. десятин. Цікавим явищем, яке ще потребує наукового пояснення, є скорочення землеволодіння міщан, чия земельна власність, за іншими статистичними джерелами (зокрема за статистикою ЦСК МВС), у післяреформений період невпинно зростала, принаймні до 1905 р. Навпаки, таблиця 4 містить дані, які незаперечно засвідчують неухильне й масштабне зростання землеволодіння в категоріях колективних приватних власників та насамперед у селянських товариств. Невелике скорочення земельної власності серед різностанових союзів особливо до уваги брати не слід, оскільки всі вони асоціювалися в першу чергу з торгово-промисловими товариствами й мали комерційний характер. Те ж саме стосується й категорії «Інші юридичні особи». Як засвідчує безпосереднє знайомство з публікаціями нотаріусів у «Сенатских объявлениях...», до неї потрапляли переважно губернські та повітові земські управи, попечительські заклади, волосні правління тощо. Їхні земельні придбання, як і втрати, загалом були незначними. Ситуація в цій категорії різко змінилася після надання права купувати землю для її наступного перепродажу Селянському, Дворянському та іншим банкам, які в таблиці також включені до категорії «інші». Їхня іпотечна та посередницька діяльність особливо зросла в період столипінської аграрної реформи, що аргументовано доведено в дисертаційному дослідженні В.Д.Терещенко¹⁵. А це якраз і були 1906–1910 рр., що й призвело до підвищення загального рівня показників купівлі-продажу землі за категорією «інші». Загальний же приріст землеволодіння колективних власників Лівобережної України, як свідчить таблиця 4, становив у зазначений період понад 254 тис. десятин. Отже, таблиці 3–4 фіксують незаперечний факт загального різкого скорочення в 1906–1910 рр. на Лівобережній Україні особистої та не менш різкого зростання колективної приватної власності на землю. Багато цікавої інформації має дати й обробка аналогічного матеріалу по правобережних і південних губерніях.

Як бачимо, за своїм змістом «Материалы по статистике движения землевладения в России» при використанні їх у сукупності з іншими джерелами відкри-

Таблиця 3. Динаміка землеволодіння на Лівобережній Україні за 1906–1910 рр. (фізичні особи)

№ п/п	Категорії особистих приватних власників	Землі у десятинах		
		Продано	Куплено	Різниця ±
1	2	3	4	5
1.	Дворяни, чиновники, офіцери	570083,7	150926,1	-419157,6
2.	Духівництво	5716,8	3468,3	-2248,5
3.	Купці й почесні громадяни	85015,2	39562,4	-45452,8
4.	Професійні звання без означення становості	16532,6	13610,9	-2921,7
5.	Міщани й міський робочий люд	48656,7	36049,0	-12607,7
6.	Селяни-власники (одноосібно)	56492,6	192781,5	+136288,9
7.	Козаки, колоністи та інші сільські обивателі	77133,4	175316,0	+98182,6
8.	Іноземні піддані	9008,2	2082,6	-6925,6
9.	Інші фізичні особи	3441,4	2739,8	-701,6
10.	Разом	872080,6	616536,6	-255544

Таблиця 4. Динаміка землеволодіння на Лівобережній Україні за 1906–1910 рр. (юридичні особи)

№ п/п	Категорії колективних приватних власників	Землі в десятинах		
		Продано	Куплено	Різниця ±
1	2	3	4	5
1.	Селянські товариства	33668,1	210986,7	+177318,6
2.	Сільські громади	8929,3	23429,6	+14500,3
3.	Рівностанові союзи й товариства	22444,0	21808,7	-635,3
4.	Інші юридичні особи	178809,1	241773,1	+62964
5.	Разом	243850,5	497998,1	+254147,6

вають перед дослідниками досить серйозні перспективи для вивчення динаміки руху землеволодіння в другій половині XIX – на початку XX ст. Проте при всій своїй важливості статистика міністерства фінансів має низку вад. Одна із яких – це формування упорядниками категорій власників. Особливо це стосується фізичних осіб. Як можна було переконатися вище, дворяни тут об'єднані з чиновниками й офіцерами. Але другі аж до 1917 р. мали 14 рангів, з яких спадковими дворянами були чиновники 1–4 рангу, особистими – 5–9 рангу, а решта – почесними громадянами¹⁶. Залишається лише гадати, чи всі чиновники поіменованих розрядів були дворянами, чи частина їх лише мала право на одержання цього звання. Щодо офіцерства, то йдеться, очевидно, про вищі його звання, які могли отримати лише дворяни. У такому разі означену вище категорію приватних земельних власників доречно було назвати просто «Дворяни», як це зроблено в земельному перепису центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ 1905 р. Але дослідники ще мають визначити причину різких відмінностей в оцінці землеволодіння даної категорії власників, яка існує у виданнях ЦСК МВС та департаменту окладних зборів міністерства фінансів. А поки що наведена нижче таблиця 5 фіксує розходження між ними в 837 тис. десятин по дев'яти українських губерніях і майже в 490 тис. десятин – по губерніях Європейської Росії¹⁷.

Навіть зважаючи на численні огріхи земельної статистики 1905 р. і ті критичні зауваження, які неодноразово висловлювалися дослідниками на її адресу¹⁸, такі розходження є досить суттєвими. І їх причини криються, найімовірніше, у недосконалості обох статистичних джерел. Помітно утруднюють роботу з таблицями «Матеріалов ...» і зведення до однієї категорії купців та почесних

Таблиця 5. Землеволодіння дворян у 1905 р. за даними ЦСК МВС та ДОЗ МФ

Місцевість	Земельна власність дворян у 1905 р. (тис. дес.)		Різниця в показниках (+) (-)
	За даними ЦСК МВС	За даними ДОЗ МФ	
1	2	3	4
Європейська Росія У тому числі:	49768	50257	-489
Правобережна Україна	4881	4957	-76
Лівобережна Україна	2678	2966	-288
Південна Україна	3296	3769	-473
Разом по Україні	10855	11692	-837

громадян, міщан і «міський робочий люд» тощо. Особливо це стосується такої категорії власників, як «козаки, колоністи й інші сільські обивателі». Адже сюди зведено привілейованих жителів сіл, які разом із селянством найактивніше скуповували великі земельні ділянки. Однак колоністи, наприклад, переважали на Півдні України, де лише німці мали в 1916 р. близько 1,8 млн. десятин землі¹⁹. Навпаки, на Лівобережжі переважали козаки, які також мали тут великі земельні володіння, тоді як колоністів там було значно менше. Однак у таблицях вони подані в одній графі, хоча самі по собі козаки й колоністи є окремими об'єктами для наукового дослідження. Усе це знову-таки ускладнює роботу дослідників та змушує їх шукати додаткові джерела для виявлення істини. Найпершим таким джерелом є, безперечно, «Сенатские объявления ...». Безпосередня робота з ними дозволяє більш якісно використовувати таблиці створених на їх основі «Материалов ...». На сьогодні в нашому розпорядженні є близько 11 тис. угод по Катеринославській губернії за 1906–1911 рр., узятих безпосередньо зі шпальт «Сенатских объявлений ...». Окрім усього іншого, знайомство з першоджерелом дозволяє критичніше поставитися до статистики міністерства фінансів. Зокрема зустрічається багато випадків перепродажу одних і тих же ділянок землі, тоді як у «Материалах ...» ця земля фігурує кілька разів залежно від кількості угод із цих операцій. Як приклад, можна навести дії міщанина О.Лоткова, який, придбавши в дворянській родині маєток у Бахмутському повіті Катеринославської губернії площею 450 дес., через тиждень перепродав його акціонерному товариству «Любимов, Сольве й К^о»²⁰. У таблицях «Материалов ...» ці угоди від 11 та 18 травня 1906 р. зафіксовано окремо, а отже, продано-куплено було вже не 450 десятин, а вдвічі більше. У кінцевому рахунку це призводить до перебільшення земельної площі, яка опинилася в ринковому обігу.

Досить серйозною вадою таблиць, уміщених у «Материалах...», є технічні похибки, допущені упорядниками при їх складанні. Як правило, це пропуски цифр, неправильно записані числа тощо. Усе це суттєво впливає на загальні показники таблиць, особливо при їх комплексному використанні. Виявлення помилок – одне з важливих завдань дослідників, які займаються обробкою масових статистичних джерел.

Отже, 25-томна серія «Материалов по статистике движения землевладения в России» є надзвичайно цінним, важливим і унікальним статистико-економічним та історичним джерелом для вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У ньому всебічно відображено складний та неоднозначний процес формування українського земельного ринку взагалі й процес купівлі-продажу землі як у містах, так і в сільській місцевості. Надзвичайно цінним робить це джерело та обставина, що згадані процеси відображені в динаміці на протязі досить тривалого часу. Окрім того, його дані дають можливість простежити взаємовплив еволюції поземельних відносин на

суспільне буття в екстремальні періоди історії (революція, Перша світова війна, аграрна реформа П.Столипіна тощо). У цьому зосереджено його, безперечно, позитивні сторони та переваги. Водночас, як і будь-яке інше масове статистичне джерело, «Материалы по статистике движения землевладения в России» не позбавлені численних огріхів та неточностей, про які йшлося. Однак загалом це аж ніяк не применшує їх наукової цінності. Навпаки, усебічне вивчення «Материалов ...» дозволить більш чітко визначити соціально-економічні підвалини подій 1917 р., а, отже, глибше зрозуміти зміст і наслідки тих суспільно-політичних перетворень, які мали місце в Україні після повалення самодержавства.

¹ Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.В. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства европейской России в эпоху капитализма: (источники и методы исследования). – Москва, 1988. – С.57.

² Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861–1908 гг. – Санкт-Петербург, 1911.

³ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С.230–231; Дубровский С.М. К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма (две социальные войны) // Особенности аграрного строя России в период империализма. – Москва, 1962. – С.25–26; Першин П.Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. – Кн. I: От реформы к революции. – Москва, 1966. – С.80–81; Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века: Опыт статистического анализа. – Москва, 1974. – С.255 та ін.

⁴ Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905–1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.119–126; Його ж. Еволюція приватної земельної власності на Правобережній Україні у 1906–1914 рр. (За результатами поточних досліджень) // Український селянин. – 2004. – Вип.8. – С.191–194; Його ж. Попередні підсумки вивчення мобілізації земельної власності на Півдні України за 1906–1914 рр. // Український селянин. – 2005. – Вип.9. – С.138–143 та ін.

⁵ Витте С.Ю. Воспоминания. Мемуары: В 3-х т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.716.

⁶ Там же. – С.717.

⁷ Детальніше про це див.: Шевченко В.М. «Сенатські об'яви» – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Наукові записки Київського педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. – Т.XXXVI. – К., 2000. – С.106–113.

⁸ Святловский В.В. Указ. соч. – С.54.

⁹ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. – Санкт-Петербург, 1912; Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. – Санкт-Петербург, 1913; Вып. XXI–XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. – Санкт-Петербург, 1914; Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. – Петроград, 1915; Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. – Петроград, 1917.

¹⁰ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI. – С.1.

¹¹ Там же. – С.VII.

¹² На початку XX ст. терміном «мобілізація» ряд економістів називали вільний (ринковий) перехід землі від одного власника до іншого (Див.: Святловский В.В. Указ. соч. – С.20–22).

¹³ Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 52 губерниям и областям // Труды Центрального статистического управления. – Т.V. – Вып.1. – Москва, 1921; Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 уездам и областям // Труды Центрального статистического управления. – Т.V. – Вып.2. – Москва, 1923.

¹⁴ У радянський період опрацювання нотаріальних даних, опублікованих у «Сенатських об'явленнях ...», продовжила група молодих учених під керівництвом творця крапкової картографії розміщення сільського господарства, відомого статистика й економіста,

який керував підготовкою XXV випуску «Материалов по статистике движения землевладения в России» І.Ф.Макарова. Шляхом титанічних зусиль, фактично без будь-якої підтримки та фінансування подвижникам удалося опрацювати дані «Сенатских объявлений ...» за 1911–1914 рр. Наслідком півстолітньої копіткої праці стали публікації таблиць, зведених за 1911–1914 рр., на жаль, уже після смерті І.Ф.Макарова за редакцією А.М.Анфімова в 1970-х – 1980-х рр. (Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1. – С.82–97; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1988).

¹⁵ Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005.

¹⁶ Див.: Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1983. – С.313–314.

¹⁷ Статистика землевладения 1905 года: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. – Санкт-Петербург, 1907. – С.12–13; Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII. – Санкт-Петербург, 1913. – С.66–67 (підрахунки автора).

¹⁸ Святловский В.В. Указ. соч. – С.41.

¹⁹ Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Укр. іст. журн. – 1990. – №9. – С.21–22.

²⁰ Санкт-петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отд. III. – Разр. XVI. – Санкт-Петербург, 1906. – С.432.

On the basis of the unpublished material an attempt is made to analyze the turnover of the landed property in Ukraine in 1861–1917. The research is based on the documents, which divide the evolution of the landed property into categories according to its owners. In particular, the article examines the problem of transfer of the acres from one group of owners to other ones, both individual and collective.

РЕЦЕНЗІЇ

О.Р.Давлетов

«Гітлерюгенд»: від «Загону Адольфа Гітлера» до єдиної державної молодіжної організації «третього рейху» (1922–1939 рр.): нариси. – Запоріжжя, 2006. – 296 с.

Інтерес до проблеми вивчення історії III райху виник відразу після його утворення. На сьогодні історіографія нацизму вже представлена великою кількістю досліджень. При цьому найбільшу увагу вчених привертають проблеми утворення соціальної, масової бази нацизму, генеза його ідеологічного світогляду, окремі аспекти функціонування диктатури НСДАП, військово-політичний аспект нацизму тощо. Характерно, що досить тривалий час проблеми, пов'язані з вивченням діяльності молодіжних установ III райху, насамперед гітлерюгенду, вітчизняні історики обходили осторонь, тому що їхнє наукове осмислення могло призвести до проведення вельми прозорих паралелей із діяльністю аналогічних структур у СРСР. Саме з огляду на це рецензована праця доцента кафедри всевітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (ЗНУ) О.Р.Давлетова дозволяє краще зрозуміти особливості новітньої історії Німеччини міжвоєнного періоду.

Наукова актуальність теми цього дослідження насамперед пов'язана з тим, що й досі немає відповіді на важливі питання:

1. Яким чином за допомогою виховання, зорієнтованого на расову теорію й ідею «елітарності» німецької нації, нацистам удалося розірвати зв'язки молоді з традиційною ціннісною системою країни?

2. Чи можливо було дистанціювання молодшої людини в умовах III райху від нацизму заради власного безпечного існування?

3. Яку роль відігравали структурні елементи саме гітлерюгенду в системі молодіжного виховання?

О.Р.Давлетов у вступі до монографії чітко та реалістично визначив об'єкт і предмет дослідження, його мету й завдання, хронологічні та територіальні межі, зв'язок з іншими науковими темами в рамках комплексної проблеми «Політична історія країн Західної Європи XVII–XX ст.», що розробляється на кафедрі всесвітньої історії й міжнародних відносин ЗНУ.

Автор на широкій та різноплановій джерельній та історіографічній базі виважено й послідовно реалізував поставлену мету та дослідницькі завдання. Архітектоніка рецензованої монографії цілком доцільна й певною мірою оригінальна. Текст поділено на 10 нарисів. Перші два присвячені передумовам виникнення й складовим нацизму, а також ідейно-теоретичним витокам націонал-соціалістичного світогляду, останній (10-й) – концептуально-парадигмальній оцінці вивчення феномена нацизму в європейській історіографії XX ст. Інші сім нарисів у проблемно-хронологічному ключі розкривають еволюцію нацистської політики стосовно молоді, основні етапи її генези, трансформацію оргструктур і проведення її впродовж 1922–1939 рр. Важливим елементом цього дослідження стали й матеріали 24 додатків та 36 ілюстрацій. Автор системно й послідовно реалізує поставлені дослідницькі завдання. Про це свідчить стислий, але при цьому глибокий характер висновків (с.186–190). О.Р.Давлетов обґрунтував та виокремив три основні періоди в історії розвитку нацистського молодіжного руху: 1922–1933 рр. – етап його становлення, 1933–1936 рр. – уніфікація за нацистським зразком, 1936–1939 рр. – остаточна інтеграція гітлерюгенду в державний організм. Зроблено також логічний висновок про те, що цей рух для нацистського керівництва став унікальним знаряддям ідеологічного впливу, уніфікації молоді всієї країни шляхом включення її в політичну систему III райху (с.142).

Серед вад рецензованої праці слід відзначити деякі стилістичні огріхи й досить стилістичний характер висновків. Окрім цього, було б доречно розмістити перелік використаних джерел та літератури одразу після приміток, тобто перед додатками.

Вивчення генези нацистського молодіжного руху у Ваймарській Республіці (1922–1933 рр.) та історії гітлерюгенду в III райху (1933–1939 рр.) дозволяє краще зрозуміти окремі етапи історії Німеччини в XX ст., зважено й розсудливо враховувати досвід минулого в побудові правової демократичної держави в Україні.

Загалом рецензована монографія О.Р.Давлетова виконана на належному науково-теоретичному фаховому рівні, становить безумовний інтерес для науковців, викладачів вищих навчальних закладів, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться історією Німеччини.

В.І.Кучер (Київ)

М.М.Варварцев

Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна: Монографія. – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2005. – 304 с.

Досить часто в наукових диспутах лунає теза про професійну ваду істориків, які, досліджуючи «процеси» і «тенденції», забувають про людину. Внаслідок цього минуле перетворюється на арену знеособлених «типових» акторів, а людські емоції, думки, випадкові дії різних історичних суб'єктів лишаються поза увагою.

Боротьба за «заселення» історії людьми триває з перемінним успіхом уже декілька століть. Головну роль у цьому процесі відіграє історична біографістика. Цей науковий напрямок є досить популярним у західній науці та серед читачів – шанувальників історичних сюжетів, але до останнього часу, особливо в ракурсі біографій діячів всесвітньої історії, на жаль, дуже обмежено репрезентований зокрема у відповідній українській літературі.

Взагалі вітчизняна історіографія досі є бідною на праці з всесвітньої історії. Особливо відчутною ця лакуна стає в процесі розвитку двосторонніх відносин. Адже Україні дуже важко зацікавити якусь державу у розвитку співпраці із собою, якщо її кращих представників у нас не лише не знають, а й не хочуть знати. На щастя, ця сумна тенденція потроху починає змінюватися. Принаймні з'явилася одна з перших ластівок надії на це.

Заходом не лише італійського, а і європейського масштабу 2005 р. стало відзначення 200-річчя від дня народження видатного італійського політичного діяча та мислителя Дж.Мадзіні.

Справжньою важливою подією в українсько-італійських відносинах стала публікація монографії доктора історичних наук, заслуженого діяча науки й техніки України, кавалера ордена «За заслуги перед Італійською Республікою» М.М.Варварцева «Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна». Вона видана завдяки співробітництву Італійського інституту культури в Україні та Інституту історії України НАНУ. Це не просто чергова біографія, а ґрунтовна наукова праця, написана у кращих академічних традиціях. Монографія присвячена людині, яка стала провісником та творцем нової історії Італії й Європи.

Увагу читача насамперед привертає значне не лише за кількістю, а і за якістю джерельне забезпечення зазначеної праці. В основу дослідження покладено документи зарубіжних та вітчизняних архівів і бібліотек, листування й праці італійського мислителя.

Уперше в українській історіографії докладно висвітлено життєвий шлях Дж.Мадзіні (1805–1872 рр.), показано еволюцію його політичних поглядів, ідейно-організаційну роль у процесі об'єднання Італії та вплив на національно-визвольну боротьбу європейських народів. Особливу увагу приділено поглядам мислителя на роль слов'янства в європейській і світовій історії. До безперечних здобутків монографії можна віднести широке використання ілюстративного матеріалу, що дає можливість читачеві візуально «покласти» руку на пульс історії й побачити велику людину у контексті минулого та краще його зрозуміти.

Для мене особисто розвиток політичних поглядів Дж.Мадзіні до ознайомлення з книгою був загадкою. Адже важко не звернути увагу на такі обставини. Фактично він за своїми політичними уподобаннями – ліберал і англофіл, причому не лише з вдячності до країни, котра прийняла його як емігранта. Це справжнє переконання даного політичного діяча. Але водночас він не «конституційний монархіст», як того вимагала б послідовна логіка англофіла, а, навпаки, республіканець. Дж.Мадзіні, здається, можна вважати предтечею ідей модерної європейської християнської демократії.

Аби прояснити цей парадокс (республіканець, а не конституційний монархіст), мабуть доцільно було б детальніше розкрити суть відносин між ним та лідером ліберально-монархічного руху за об'єднання Італії К.Кавуром, який таки спромігся створити з П'ємонту епіцентр для об'єднання італійців.

В праці переконливо доведено, що Дж.Мадзіні – політичний діяч – бачив широкий обрій всесвітнього розвитку, зазначаючи, що «...народ, історія якого здійснюється окремо від долі інших народів і культура якого замикається в середині власних меж, не може існувати вічно» (с.25). Подібні ідейні акценти, безумовно, спонукали його, переважно працюючи для власної батьківщини, працювати й для ідейної скарбниці всього людства.

Одним із вирішальних періодів його політичної біографії були буреломні події європейської революції 1848–1849 рр., яка по-різному позначилася на долях народів Європи. Водночас головним висновком, який Дж.Мадзіні зробив з цих поворотних історичних подій, є дуже актуальна для нинішнього часу теза: «Нації не відроджуються матеріально без морального відродження» (с.28). Історія багатьох народів XIX–XX ст. переконливо довела справедливість такого висновку.

Цікаво на сторінках монографії показано соціальні погляди мислителя, який чітко розумів, що саме взаємодія різних суспільних верств є вирішальним фактором розвитку політичних та історичних процесів. Зокрема Дж.Мадзіні справедливо вбачав у ремісниках і представниках дрібної буржуазії основний соціальний елемент, який готовий виступити на боротьбу за демократичну об'єднану Італійську Республіку.

Водночас читач не побачить «канонічної» картини політичної біографії Дж.Мадзіні. На сторінках праці ми бачимо діяльність політика-реаліста, а не мислителя-ідеаліста. Мабуть, у цьому сенсі відчувався вплив на нього іншого видатного італійця Н.Мак'явеллі, який, підкреслюючи історичне завдання – об'єднання Італії, закликав виходити з об'єктивних обставин, а не лише з ідеалістичних побажань.

Цікаво, що в 1854 р., коли головні події Кримської війни були ще попереду, до Дж.Мадзіні звернувся російський імператор Микола I з пропозицією профінансувати збройні виступи проти Австрії на користь Сардинської монархії. Але через розбіжності щодо ставлення до республіканських ідей ця пропозиція так і не реалізувалася (с.70).

Утім, зазначена Східна криза стала для політичного діяча поштовхом до вивчення слов'янського питання. Наприклад, у першому «Слов'янському листі» він зазначав: «Ю-

ли в народі з'являється ідея вільної батьківщини, тобто національне піднесення, жодна сила неспроможна загасити або придушити її більш-менш неквапну ходу до перемоги» (с.286). Всесвітня історія щоденно підтверджує істинність цієї думки, хоча нації-гегемони з такою ж регулярністю намагаються, докладаючи титанічних зусиль, гідних кращого застосування, спростувати цей висновок.

Значна частина монографії присвячена висвітленню перипетій складного процесу національно-державного об'єднання Італії. Зокрема переконливо показано, що співпраця Мадзіні й Гарібальді, попри розбіжності в конкретних поглядах, є прикладом спроможності політичних діячів заради стратегічного успіху досягати компромісів у складних тактичних питаннях. Ці видатні діячі італійської історії все-таки за життя побачили втілення своїх ідей.

Спільні зусилля італійців, які виявилися спроможними скористатися з історичних умов та впливати на перебіг подій, створили Італію. Звичайно, важко претендувати на те, аби, будучи лише інтерпретатором, розуміти текст краще за його автора, але деякі історичні паралелі напрошуються самі собою.

Наприклад, ніби відчуваючи загрозу вистражданому на власному досвіді ідеалу демократії в національній державі, у шостому розділі «Роздумів про демократію в Європі» Дж.Мадзіні відверто писав, що «у мене викликає відразу нація-узурпатор і монополіст, яка вбачає власну велич і силу у підпорядкуванні і нещасті інших» (с.284). Чи не передчуттям італійського фашизму й попередженням проти недемократичного націоналізму є ці слова? Зрештою, цей його прогноз справдився. Адже об'єднана Італія змогла стати омріяною ним республікою лише після двох світових війн, внаслідок яких вона зазнавала суттєвих втрат, тільки у 1946 р.

Крім ідейної боротьби навколо питань об'єднання Італії, важливе місце у спадку Дж.Мадзіні посідала доля всього континенту. Романтичні ідеї «Молодої Європи» займали важливе місце в інтелектуальній історії європейської інтеграції. Водночас зазначені ідеї та їхні носії ворогували з порядком, який монархічні режими намагалися засобами «Священного союзу» підтримувати на континенті. Символічно, але вже тоді принаймні моральну допомогу керівникам Європейського демократичного комітету надавала американська дипломатія (с.109). Мабуть, потужним стимулом щодо цього курсу на континенті було на той час відносно недавнє завершення громадянської війни у США і готовність із месіанських позицій нести ідеї свободи й демократії.

Зрештою, справедливо зазначає М.М.Варварцев, «яких би зиг'загів не зазнавали міжнародні відносини, Мадзіні ніколи не оминав увагою головну перспективу Європи – об'єднання її народів на засадах свободи і демократії» (с.118). Це й не дивно. Адже дані бірності перебували у центрі його уваги. Саме їхнє розуміння стало стимулом для розбіжностей із К.Марксом та Ф.Енгельсом.

Дж.Мадзіні вважав, що матеріальними інтересами суспільства керує моральний чинник (с.126). Італійський мислитель вбачав цінність і силу демократії в її опорі на етичні принципи. Натомість за реалізації комуністичних ідей він прогнозував втрату стимулів до поступу, а, отже, вважав, що гору візьме примус над масами людей (с.129).

Зокрема автор, посиляючись на думку авторитетного італійського дослідника С.Мастеллоне, доводить, що підготовлений К.Марксом та Ф.Енгельсом текст «Маніфесту Комуністичної партії» явно готувався для дискусії з твором Дж.Мадзіні «Роздуми про демократію в Європі» (с.134).

Біда Європи у ХХ ст., мабуть, і полягала в тому, що привиди комунізму блукали її просторами частіше, ніж ідеали демократії. Причому протистояння демократичного та комуністичного світоглядів у політичній творчості італійського мислителя не стало лише епізодом. Він продовжував активно полемізувати з марксистами. Звичайно, як слушно зазначається, «Мадзіні й Маркс стояли кожен на власній позиції, хоча ані перший, ані другий не мали реальних доказів своєї правоти щодо оцінки комунізму, – у тодішній дійсності їх просто не існувало» (с.139). Але моральною проблемою залишається питання, наскільки мислитель несе відповідальність за використання його ідей наступниками у нових конкретних історичних умовах.

Найцікавішим для вітчизняних істориків є четвертий розділ монографії «Мадзіні та Україна: зв'язки, впливи та рецепції». Зазначається, що «галицький шлях «Молодої Європи» ... не був єдиний в її зв'язках з Україною. Одночасно визначився напрям через Південь слідами раніше засвоєних тут «Молодою Італією» зв'язків» (с.147). Останні бу-

ли втіленням стратегії мислителя, який сподівався на пробудження політичної активності слов'янських народів.

Мадзіністський за своєю суттю принцип союзу народів знайшов відображення в основоположних документах «Товариства Кирила і Мефодія». Серед ідейних паралелей вбачається еволюційний перехід до республіканського політичного устрою. Важливими вважалися проблеми просвітництва й морального виховання народних мас, налагодження співпраці між станами і класами суспільства, неприпустимість анархії та свавілля в революціях тощо.

Подібні ідейні паралелі не є дивними. Адже відомий у тогочасній Європі мислитель і політичний борець, яким був Дж.Мадзіні, закономірно впливав на інтелектуальний дух свого часу, точно відчував актуальні потреби різних народів. Зрештою, навіть Російська імперія Миколи I не була герметичною територією – через торгівлю й іншими шляхами сюди проникали ідеї, що збурювали всю Європу.

Напередодні та під час буржуазно-демократичних реформ 1860-х рр., які царизм після поразки у Кримській війні змушений був проводити «згори», ідеї мислителя поширювалися в Україні через діяльність різночинних народницьких організацій. Особливо активними були зв'язки між італійськими революціонерами й учасниками польського національного повстання 1863 р.

До спадщини Дж.Мадзіні зверталися такі визначні постаті українського національного відродження, як Михайло Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка, котрі високо шанували ідейні здобутки італійського Рісорджименто (с.208).

Змістовними є документальні додатки до монографії. У першій частині подано джерела, які розкривають сприйняття ідей Дж.Мадзіні суспільною думкою України. В другій частині додатків уперше у перекладі українською мовою подано концептуально важливі його праці «Роздуми про демократію в Європі» та «Слов'янські листи».

Ознайомлення із зазначеними історичними документами переконує, що Дж.Мадзіні особливу увагу приділяв проблемі становлення модерної демократії на континенті. Водночас він розмірковував над її «хворобами» як політичного режиму й способу суспільного життя. Наприклад, у «Роздумах про демократію в Європі» мислитель зазначав, що «свободу, яка є нічим іншим, як засобом, перетворено на мету. Ми розірвали великий і чудовий прапор демократії... Кожен вирвав з нього шмат і, визнаючи або не визнаючи погляди інших, гордо крокує з ним, начебто несе цілий прапор» (с.274). Він наголошував на невіддільності політичної та соціальної демократії від загального етичного рівня суспільства.

На нашу думку, це зауваження є особливо актуальним за сучасних умов глобалізації, коли унікальні західні цивілізаційні цінності не завжди обґрунтовано проголошуються універсальними. Причому апологети цієї ідеї забувають, що кожен народ має власним шляхом прийти до демократії.

Утім, як і будь-який полеміст, Дж.Мадзіні, здається, надто категоричний щодо власних тез. Зокрема не з усім, наприклад, у критиці, якою він супроводжує ідеї К.Маркса, можна повністю погодитися. Так, у шостому розділі «Роздумів про демократію в Європі» цей палкий італієць пише, що «я говорив, що комунізм заперечує й індивіда, і суспільство. Бо він заперечує життєві складники першого і другого – свободу, прогрес, моральне вдосконалення особи» (с.279). Звичайно, цей текст виглядає як прогноз щодо можливої практики режиму «диктатури пролетаріату» та «класової боротьби», винищення окремих класів. Але, мабуть, не слід забувати, що саме молодому К.Марксу належить універсальне визначення ідеалу гуманістичних цінностей у гіпотетичному суспільному устрої, за якого «вільний розвиток кожного є передумовою для свободи всіх». Інше питання, чи можливо досягти такого райського стану на грішній землі ще до другого пришествя? Адже таке досконале суспільство не може існувати з недосконалими людьми.

Однак, безперечно, що марксизм у його європейському варіанті (а не кастрований радянський марксизм-ленінізм), полеміка з яким уже понад двісті років стимулює думку багатьох соціальних мислителів, навряд чи є абсолютно хибним за визначенням, що, звичайно, не означає, що його слід сприймати некритично, як Святе Письання. Зрештою, знання різних поглядів на марксизм і мадзінізм лише збільшує творчий потенціал сучасних суспільствознавців, яким за умов постмодерної кризи «великих теорій» доводиться докладати титанічних зусиль, аби в брудній ідеологічній калюжі принаймні спробувати побачити чисте небо.

Дійсно, спадщина видатного італійського політичного діяча й загальнолюдського мислителя Джузеппе Мадзіні «залишається живим джерелом творення і розвитку національно згуртованих демократичних держав та їхніх союзів» (с.224). Зокрема чимало його ідей про демократію є дуже актуальними в сучасному Європейському Союзі, що переконливо засвідчили суперечливі суспільні дебати щодо положень першої спільної конституції ЄС.

Звичайно, європейські скептики не посилаються на ідеї Дж.Мадзіні (хоча, якщо ідея пережила віки, вона пройшла випробування головним критерієм істини – практикою), але після розширення Європейського Союзу (2004 р.) все частіше, так би мовити, контекстним лейтмотивом дебатів є наступне його твердження: «Те, що сьогодні, насправді, є перешкодою для розвитку демократичного принципу, це – анархія, яка переважає у таборі його апостолів. Демократична партія, мабуть, єдина в Європі, яка позбавлена урядовання, не має ані керівників, ані моральних центрів, що репрезентують її в Європі. Ми – віруючі без храму» (с.274). Дійсно, народи об'єднаного континенту поки що не визначилися щодо федеративного або конфедеративного устрою Європейського Союзу, перспектив відносин між національними й наднаціональними бюрократіями, а також механізмів створення відповідного громадянського суспільства і контролю народами органів влади. Тож ідейна спадщина Дж.Мадзіні є актуальною й для нинішнього етапу європейської інтеграції.

Можна також вважати, що ознайомлення широкого українського читацького загалу з життєвим шляхом та творчим спадком Джузеппе Мадзіні як ніколи на часі у нинішній Україні, котра методом спроб і помилок шукає можливості для успішного вирішення власних національних та соціальних проблем, без чого неможливо через різні об'єктивні й суб'єктивні перешкоди торувати собі шлях до сучасної об'єднаної Європи.

А.Ю.Мартинюк (Київ)

Листування митрополита Іларіона (Огієнка) / Упорядник о. Юрій Микцик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 566 с. (Серія «Джерела з історії української еміграції»).

Ім'я Івана Івановича Огієнка (1882–1972 рр.) сьогодні добре знає в Україні. Ця непересічна постать ХХ ст. проторувала собі дорогу із небуття невгамовністю творчого генія, який утілює, за неповними даними, у понад 1800 назв наукових праць із різних галузей гуманітарних знань. Притаманна вченому харизма сприяла тому, що його творчий доробок став популярним серед вітчизняних науковців. За 1991–2005 рр. в Україні було захищено понад 10 дисертацій, здебільшого у галузі педагогіки. Значний пласт літератури про І.Огієнка представлений науковими монографіями, розвідками, нарисами, статтями з історії, мовознавства, літературознавства, славістики, філософії, педагогіки, культурології, що дає підстави говорити про появу огієнкознавства як самостійного напрямку гуманітарних досліджень.

Оцінюючи стан речей у вітчизняному огієнкознавстві, слід зазначити, що перший вагомий крок у вивчення формату постаті І.Огієнка вже зроблено: опрацьовано й узагальнено фактологічний матеріал із вітчизняних архівосховищ, намічено основні віхи його життя й діяльності, уточнено факти біографії, зроблено спробу скласти бібліографічні списки його праць, визначено місце вченого в науковому, національно-державному та релігійно-культурному житті України. Відтак зараз набуває неабиякої актуальності питання про вироблення якісно нових підходів, методів дослідження й особливо виявлення нових джерел у царині огієнкознавчої тематики. Дійсно, кількісний перелік відомих фактів біографічного порядку, де вчений постає як «річ у собі», уже не може задовольнити потреби не лише вибагливого дослідника, а й пересічного читача, який прагне почути нове слово про І.Огієнка. Не мають перспективи й наукові розвідки, побудовані на «чистогані», т. зв. «науковому PR», вишукуванні «смажених» сюжетів у біографії, що нерідко спираються на чутки, домисли, недостатньо перевірені факти. Додаючи горе-дописувачу горезвісної популярності, такий підхід перешкоджає просуванню правдивого слова про вченого.

Непридатна й свідомо або несвідомо міфологізація образу І.Огієнка. Адже міф сам по собі має хибність викривляти світоглядні уявлення, створювати штампи, які інколи

дуже важко змінювати. Це, у свою чергу, призводить до штучного сприйняття героя, відірваного від реалій повсякденного життя. Тому сьогодні надзвичайно важливо задіяти найширшу джерельну базу, яка б сприяла створенню об'єктивного образу митрополита та уточненню певних фактів, сюжетів його життя в Європі та Канаді, усуненню «білих плям» у його біографії, які, як не дивно, ще існують, незважаючи на велику кількість наукової літератури, присвяченої вченому.

Допитливий дослідник життєдіяльності І.Огієнка неодмінно зверне увагу на те, що на шляху до появи модерних розвідок з огієнкознавства існує багато об'єктивних перешкод. Одна з них – відсутність повного доступу до архівних колекцій, що зберігаються поза межами України. Дійсно, джерельні матеріали, що стосуються І.Огієнка, розпорошені по архівосховищах багатьох країн (Австрія, Великобританія, Ватикан, Канада, Німеччина, Польща, Росія, США, Швейцарія та ін.). Недоступність нової документальної бази призвела до певного спаду в огієнкознавчих студіях, що намітився приблизно з 2003 р., на відміну другій половині 90-х рр. ХХ ст., коли можна було говорити про т. зв. «огієнкознавчий бум», спричинений активним опрацюванням джерел саме вітчизняних архівосховищ.

Увага огієнкознавців уже давно звернена на перлину архівних колекцій Канади – архів митрополита Іларіона, що зберігається в архівосховищі Консисторії Української православної церкви в Канаді, у Вінніпегу (далі – УПЦ в Канаді). Цей архів скрупульозно збирався самим ученим протягом тривалого часу. Його унікальність полягає в тому, що документи й матеріали виводять на широкий пласт наукових проблем різноманітної українознавчої тематики, дають уявлення про життя української еміграції Канади, Америки, Європи, Австралії тощо.

Опис канадського фонду митрополита Іларіона завершено завдяки наполегливій та самовідданій праці архіваріуса Консисторії УПЦ в Канаді В.Сеньчука¹. Архів складається зі 100 томів-коробок, а це – тисячі різнопланових документів, які висвітлюють життя та діяльність не лише Івана Огієнка, а й торкаються української історії ХХ ст. На жаль, доступ до архіву Консисторії УПЦ в Канаді з різних причин обмежений. Початок в опрацюванні документів і матеріалів з архівозбірні у Вінніпегу поклали перш за все канадські вчені: протоієрей УПЦ в Канаді, викладач Колегії Св.Андрія бл.п.о. Тимофій Міненко, священник та церковний історик С.Ярмусь. З українських дослідників першим долучитися до архіву митрополита Іларіона вдалося вченому М.Тимошику, який не лише оприлюднив деякі матеріали з архіву, а й розпочав видавати його рукописну спадщину, донині невідому в Україні².

Вагомим джерелознавчим доробком на шляху до вивчення життя та діяльності І.Огієнка стало видання «Пам'ятки: епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968)», підготовлене українськими дослідниками: В.Ляхощьким, Н.Московченко, І.Преловською³. Воно переважно базується на вітчизняній документальній базі та ксерокопіях деяких листів, що їх зробив і переслав в Україну бл. п. о. Т.Міненко. Водночас слід зазначити, що переважна більшість архівного епістолярного зібрання вінніпезької колекції ще залишається невідомою.

Відтак книга о. Ю.Мицика є першою ґрунтовною працею, яка відкриває для вітчизняного науковця невідомі епістолярні матеріали з такого бажаного, але ще й сьогодні такого малодоступного канадського фонду митрополита Іларіона. Надаючи нового імпульсу огієнкознавчим студіям, вона, без сумніву, має наукову та практичну доцільність. Епістолярний матеріал, уміщений у ній, дозволяє усунути одну з прогалин, що утворилася в огієнкознавстві – обмеженість джерельної бази лише вітчизняними документами. Книга також стане в пригоді й тим, хто займається біографістикою, історією української еміграції, але не має можливості опрацювати закордонні документальні колекції.

Нам також пощастило долучитися до вивчення архівного зібрання митрополита Іларіона за науковою програмою в рамках стипендії Івана Коляски, що надається Канадським інститутом українських студій при Альбертському університеті. Працюючи з унікальними документами, розумієш цінність цього зібрання, його потребу для сучасного українського вченого. Однак увести в обіг величезний різноплановий матеріал не під силу лише одному досліднику.

Ю.Мицик мав можливість досить ґрунтовно вивчити архів митрополита Іларіона під час двох наукових стажувань у Канаді: восени 1999 та 2004 рр. Це дозволило йому ознайомитись зі структурою самого архіву в цілому та опрацювати значну кількість дже-

рел із-поміж яких: родинні документи, фотографії, нотатки, рукописи, коректи, конспекти лекцій та підготовчі матеріали до них, друковані твори, листування, яке вів митрополит Іларіон тощо. Звісно, що епістолярій – це «золота колекція» вінніпезького зібрання. Саме листи виявляють мікроклімат того середовища, в якому обертався митрополит, вони є цінними й з огляду на визначення його поглядів на основні суспільно-політичні події української історії, наукові вподобання, рівень інтелекту, захоплення, спосіб життя тощо.

Представлена в книзі о.Ю.Мицика добірка листів якраз і дає можливість повною мірою відтворити надзвичайно насичене, багатогранне та водночас драматичне життя митрополита Іларіона. Концептуально, епістолярій відібраний для публікації, торкається тих кореспондентів, які були пов'язані з історичною долею України ХХ ст., із життям української еміграції.

Листування Іларіона з канадськими кореспондентами не були включені о.Ю.Мициком до книги. Такий підхід може бути прийнятний, оскільки діяльність митрополита в Канаді пов'язана з новими суспільно-політичними реаліями, і, зокрема, з історією УПЦ в Канаді. Життя вже немолодого митрополита стало в певному розумінні стабільнішим та спокійнішим порівняно з попередньою воєнною добою, але в ньому з'явилося нове, маловідоме в Україні оточення, а з ним – і нові стосунки, які не завжди були безхмарними, нові тенденції та риси визначали багатогранну діяльність Іларіона на канадській землі, першочерговою стає душпастирська робота. Канадський період – це підсумок пройденного Іларіоном шляху, його завершальний етап, коли життя набуває цілісності та логічної завершеності. Виділення суто канадського епістолярію в окрему рубрику відкриває перед майбутнім дослідником напрямок та тематику наукових студій.

Головний принцип добірки епістолярію – дати максимально повне уявлення як про сам архів і життя Іларіона, так і про становище української еміграції, окреслити коло українських діячів, з якими спілкувався та співпрацював митрополит. Тому для публікації о. Ю.Мицик відібрав фактологічно змістовні листи, в яких характеризувалися найважливіші сюжети життя Іларіона і його дописувачів. Зокрема, у книзі вміщено один (с.284–285) із 5 листів до митрополита Іларіона від його колишнього учня по Варшавському університету Івана Коровицького, який, до речі, уклав 1937 р. перший бібліографічний перелік праць Івана Огієнка. Усі листи від І.Коровицького в колекції архіву митрополита Іларіона датовані 1949 р. і написані з табору Діллінген, що знаходився в американській зоні окупації. Головна тема листів І.Коровицького до Іларіона – доля архіву митрополита, таємниче зникнення проф. В.Петрова, що тоді дуже жваво обговорювалося в наукових колах, становище українських учених, які опинилися в еміграції в різних країнах тощо. Звісно, Іларіона більше цікавило місце ймовірного перебування його втраченої книгозбірні, яка збиралась ним у Польщі. У пошуках митрополит Іларіон звертався до всіх знайомих, що перебували тоді в Європі. Просив він про це й І.Коровицького. Але втрата бібліотек була звичайною справою під час війни. На жаль, І.Коровицький не зміг з'ясувати чи збереглася книгозбірня митрополита Іларіона. Щоправда, подав інформацію, посилаючись на Лева Биковського, що вона начебто потрапила до Публічної бібліотеки у Варшаві. Однак сам І.Коровицький у це не дуже вірив.

До книги о. Ю.Мицика ввійшли листи та реєстри від 290 кореспондентів, а це – понад половина з тих, що зазначені в каталогах вінніпезького архіву. І хоча реєстри не є повноцінною заміною тексту, вони допомагають зорієнтуватися в змісті оригіналів листів, а при можливості – накреслюють шлях до віднайдення та використання того чи іншого листа в повному обсязі.

Листи та реєстри підбирались проф. Ю.Мициком за їх походженням, в алфавітному порядку, за прізвищами дописувачів або назвами установ. Вони оформлені з дотриманням археографічних вимог. Важливо, що упорядник зберіг у виданні схему розміщення епістолярію, яка використовувалася самим митрополитом Іларіоном і була покладена в основу систематизації документів його архіву. Це, без сумніву, полегшить подальшу роботу над архівом.

У даній рецензії неможливо навести прізвища всіх дописувачів, листи яких розміщено в книзі. Зазначимо, що здебільшого це були визначні українські вчені, поети, письменники, політичні та громадські діячі, діячі церкви – М.Андрусак, К.Антонович, Л.Бачинський, І.Боршак, Л.Биковський, Л.Білецький, Б.Боцюрків, Д.Гуменна, Н.Полонська-Василенко, І.Власовський, Д. та В.Дрошенки, С.Килимник, Ю.Клен (Бургарт),

Н.Королева, В.Кубійович, З.Кузеля, П.Курінний, Ю.Мулик-Луцик, Г.Наконечна, брати С. та О.Наріжні, Я.Славутич, Ю.Тищенко (Сірій), Д.Чижевський, Ю.Шевельов. Це далеко не повний перелік добре відомих в Україні прізвищ. Майже кожен із листів – це інформаційно насичений текст, який розкриває характер тих різноманітних стосунків, що їх мав Іларіон, відтворює атмосферу, що склалася в українській еміграції в повоєнний час, подає цікаві епізоди з життя самих дописувачів.

Підготовка до друку епістолярію вимагає копіткої, скрупульозної праці, пов'язаної з розшифровкою текстів, з передачею їх лексикографічних і текстграфічних особливостей, складенням легенд до листів, із включенням до видання довідкових матеріалів. Зокрема, у книзі подано алфавітний список адресатів митрополита Іларіона, абрєвіатур з їх розшифровкою, маловживаних слів, діалектизмів та архаїзмів.

Відавши перевагу оприлюдненню епістолярію Іларіона та враховуючи обмежений кошторис видання, Ю.Мицик максимально спростив науковий апарат, а саме подав лише лаконічні коментарі про осіб, що згадані в листуванні, не навів довідок про тих, хто добре відомий в Україні та тих пересічних кореспондентів, які розповідали про себе в опублікованих листах. Через брак коштів у видання не були включені й довідкові відомості: алфавітні, географічні та предметні покажчики. Певні неточності трапляються у вступній частині. Справа в тому, що меморіальна дошка на честь митрополита Іларіона встановлена не на червоному корпусі Київського національного університету імені Тараса Шевченка (с.5), а на гуманітарному (жовтому), розташованому на бульварі Т.Шевченка. Не можна погодитися з підрахунками Ю.Мицика щодо кількості кореспондентів Іларіона – понад 200 (с.11), оскільки тільки в самій книзі вміщено 290 адресатів митрополита. За нашими далеко не повними даними дописувачами Іларіона було близько 500 осіб. Однак зазначені недоопрацювання та неточності не зменшують наукової вартості видання, оскільки пропонується публікація «золотої колекції» листів з архіву Консistorії УПЦ в Канаді – це фактично перша спроба повернути архів митрополита Іларіона на Батьківщину, який, до речі, він заповідав незалежній Україні.

Іларіон залишив по собі не лише невичерпну скарбницю людської мудрості, а й подав приклад величі духу, невгасимої любові до свого народу та наполегливої праці задля його добра. «Слово, як породіння Духа, безсмертне, й немає сили на його знищення...», – писав він¹. Перефразовуючи цю сентенцію, слід зазначити, що огієнкознавство ще тільки набирає своїх обертів, воно, як і слово митрополита, промовлене до свого народу, – має своє майбутнє. І в цьому велике значення належить книзі Ю.Мицика «Листування митрополита Іларіона (Огієнка)», в якій досить фахово дібрано епістолярій, що, без сумніву, надасть нового, потужного імпульсу подальшим огієнкознавчим студіям.

¹ Див.: *Сеньчук В.* Архів митрополита Іларіона (І.Огієнка) в Консistorії Української православної церкви в Канаді (опис фонду) // *Болохівщина: Земля і люди. Матеріал. Всеукр. наук. конф. «Велика Волинь».* – Т.20. – Хмельницький, 2000. – С.269–274.

² *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Українське монашество. – К., 2001; *Його ж.* Тарас Шевченко. – К., 2002. – С.439–442.

³ *Пам'ятки: епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968).* – К., 2001.

⁴ *Огієнко І. (митрополит Іларіон).* Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та прим. М.С.Тимошик. – К., 1995. – С.274.

І.І.Тюрменко (Київ)

З.І.Зайцева

Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.

Науку, як складне суспільне явище, з давніх-давен досліджували й тепер досліджують у багатьох ракурсах – культурологічному, філософському, історичному, соціологічному, економічному, бібліографічному й ін. Майже сто років минуло з того часу, коли оформилася спеціальна галузь – наукознавство. Але дослідженням з історії української науки не таланило. Причина – у самому їх об'єкті. У той час, коли кожна країна, розвиваючи науку, створювала особливий відповідний простір, що співвідносився з національним, українська розвивалася всупереч державній політиці, а тому мала статус опо-

зиційної. Не випадково філософи, характеризуючи історію вітчизняної науки, акцентували увагу на її феномені, що полягав у стані «буття – небуття». Не внутрішня логіка її розвитку, а зовнішні фактори визначали долю українського наукового руху та його найвидніших представників. Трагізм вітчизняної науки – це дзеркальне відображення такої ж історії всієї нації. А тому вихідним моментом аналізу відповідного руху, як правило, поставали індивіди, а не інститути. Монографія З.І.Зайцевої, яка добре відома як серйозний дослідник, виводить студії з наукознавства на новий, якісно інший рівень. Методологічною основою праці є інституціональний підхід, основні пізнавальні ідеї якого були сформульовані в кінці XIX ст. Г.Спенсером, М.Вебером, Е.Дюркгаймом, Т.Вебленом та ін.

Інституціональний підхід сприяє ліквідації фрагментарності та дискретності у висвітленні українського наукового руху, дозволяє залучити до нього ширший матеріал, висвітлити зв'язки позаособового характеру.

Виходячи із засад зазначеного підходу, автор визначила предметом дослідження актуальну для сучасного етапу зміцнення вітчизняної державності й забезпечення цілісності українського народу проблему історичної генези потреб у сформованих інституціях національної культури й науки.

В Україні кілька років точиться дискусія стосовно шляхів виходу з кризового стану науки, часто висловлюється думка про необхідність відмови від успадкованих структур її організації, котрі при цьому розглядаються з близької ретроспективи та трактуються як належні до колишньої радянської системи й уже тому начебто є неефективними в нових умовах.

У монографії розкрито, як національна еліта на межі XIX–XX ст., будучи розділеною державними кордонами, усвідомлювала цілісність і унікальність українського народу та відповідно шукала доступні на той час форми й методи окреслення й поглиблення його власної ідентичності. У тодішній ситуації серед таких форм на перший план вийшли процеси кристалізації інституціональних ознак «високої», плеканої модерними засобами національної культури, з-поміж різних сфер котрої, як-от: література, журналістика, професійне мистецтво, особливе місце належало науці. Як соціально значима та престижна сфера вона відкривала широкі можливості для обґрунтування на раціоналістичних засадах болючих і дискусійних проблем суспільного та економічного життя, в тому числі й на парламентському рівні (райхсрат у Відні та госдума у Санкт-Петербурзі).

Можливість формування національної науки в умовах існування українського народу в правовому полі різних держав можна пояснити насамперед тим, що інтелектуальний капітал кожної людини, окремої інституції має високий ступінь автономії, незалежності та не може тотально контролюватися силами будь-якої імперії. Формування українського наукового співтовариства з власною видавничою базою, сталим колом авторів, практикуванням у студіях національної мови засвідчило, з одного боку, як високі можливості незалежної дослідницької праці, так і творчий потенціал українського народу та його інтелігенції, – з іншого. Тогочасні здобутки в галузі науки, виховання нової генерації вітчизняних учених згодом мали практичне значення для здійснення перших кроків націоналізації громадського життя, освіти, преси, розбудови державно-адміністративного апарату в умовах УНР. Безперечно, що розгортання організаційно-інституціональних форм національно орієнтованої творчості до початку Першої світової війни й революцій, найважливіше значення з яких належить Науковому товариству імені Шевченка (Львів) та Українському науковому товариству (Київ), спричинило своєрідний синергетичний ефект, забезпечивши позитивну критичну масу суспільної свідомості для проголошення української державності й утворення академії наук.

Вітчизняна історіографія за роки незалежності (1991–2006 рр.) збагатилася низкою монографій, присвячених періоду кінця XIX – початку XX ст. Абсолютна більшість із них присвячена політичним аспектам української історії. Що стосується питань розвитку національної науки, то наявні публікації висвітлюють окремі, найчастіше культурно-освітні сторони діяльності українських творчих товариств, внесок українських учених у розвиток історіографії, етнографії, мовознавства, географії та інших дисциплін. Значне місце в сучасному гуманітарному дискурсі займає біоісторіографія. Посталям українських учених зазначеної доби присвячено низку публікацій, переважно науково-популярного характеру. Монографічні дослідження української науки як цілісного явища в його організаційному, онтологічному, гносеологічному, концептуальному сенсах відсутні. Можна вважати, що праця З.І.Зайцевої значною мірою заповнює цю лакуну сучасної історіографії.

Структура дослідження сприяє з'ясуванню як історично-політичного контексту становлення української науки, так і внутрішніх складників процесу трансформації її початкових форм існування в більш адекватні новим потребам та можливостям функціонування знань загалом та українознавчого їх комплексу зокрема. У праці виділено розділи, присвячені аналізу передумов створення й перспектив розвитку Наукового товариства імені Шевченка (Львів), галузевим напрямом та формам структуризації НТШ, комунікативним аспектам його видавничої діяльності, особливостям становлення й функціонування Українського наукового товариства (УНТ, Київ), боротьбі за створення національних кафедр і запровадження лекційних курсів українознавчого змісту в університетах підросійської України, за відкриття відповідного університету у Львові на зразок існуючого в Празі чеського.

Інституціональний підхід дозволив автору відтворити доволі цілісну картину процесів, що відбувалися на межі XIX–XX ст. в інтелектуальному середовищі, розкрити механізми переходу української науки зі стану інституціональної невизначеності в достатньо потужне, системне явище суспільного життя.

Заслуговує на схвалення те, що в монографічному дослідженні основну увагу зосереджено не на структурних та політичних обмеженнях творчої діяльності в національному форматі, а на способах утвердження організаційно-академічного й концептуально-онтологічного факторів розвитку української науки, якій, на думку дослідниці, як соціальному інституту притаманна характерна взаємодія знань, їх змісту, концептуальних засад з організаційно-науковими структурами – кафедрами, товариствами, творчими школами, університетами, академіями.

Авторка відійшла від звичної вже українознавчої парадигми трактування українського наукового руху на межі XIX–XX ст. і, висвітлюючи діяльність природничих секцій НТШ та УНТ, обґрунтовано доводить його галузеву розлогість. З огляду на академічні інтенції українського наукового руху така акцентуація вдало доповнює його характеристику.

На увагу заслуговує підхід дослідниці до аналізу процесів інституціоналізації української науки в окреслений період шляхом виокремлення основного творчого ядра – історично-знакових постатей епохи, творців національних шкіл, першою величиною з-поміж яких був М.Грушевський. Ось чому значне місце в монографії займає, власне, його науково-організаційна діяльність в НТШ й УНТ.

У праці послідовно спростовуються деякі історіографічні стереотипи щодо висвітлення діяльності М.Грушевського у Львові та Києві, стосунків ученого зі своїми учнями й співробітниками, джерел і характеру опозиційних настроїв та акцій у НТШ проти його голови в період до початку Першої світової війни. Достатньо аргументовано з'ясовано, що в основі колізій, які виникали в українських творчих товариствах, лежали різні концептуальні підходи до організації досліджень, бачення їх перспектив, розбіжності в розумінні науки загалом і її можливостей зокрема.

Монографію написано з використанням великого масиву літератури. Різноманітною є джерельна база дослідження. Широко використані документи й матеріали, опубліковані в розглядуваний період, зокрема низка статутів наукових товариств, звіти про їх діяльність, бібліографічно-інформативні публікації того часу, праці вчених-українознавців (етнографів, істориків, географів, мовознавців, економістів). Надзвичайно цінним з інформативного та аналітичного поглядів є використання в монографії матеріалів інформаційних рубрик наукової періодики – рецензій і бібліографічних нотаток українських часописів («Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь», «Україна»), а також відповідних матеріалів інших видань.

Репрезентативно представлено джерела архівного походження. Використано документи та матеріали фондів ЦДА України в Києві й Львові, державних архівів Одеської, Чернівецької областей, відділів рукописів низки академічних інститутів і наукових бібліотек.

Рецензована книга є, на наш погляд, ґрунтовною, цілісною та творчою працею, основні матеріали, положення й висновки якої дозволяють не лише з'ясувати й поглибити розуміння історичних обставин та внутріакадемічних процесів формування національної науки, а й продовжити в інституціональному ключі досліджувати особливості її розвитку в подальші часи.

До переваг монографії З.І.Зайцевої слід додати її високу редакційно-видавничу культуру на рівні вибагливих сучасних канонів, що теж є свідченням нового, якісного рівня

наукових видань. Мається на увазі фахове редагування (а не сумнозвісне «в авторській редакції»), досконале технічне й художнє оформлення, наявність іменного покажчика, високої культури бібліографічних посилань та ін. Отже, є впевненість, що книга З.І.Зайцевої «Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.)» стане помітним явищем у сучасній українській історіографії.

О.А.Удод (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Л.О.Зашкільняк (Львів)

III КОНГРЕС ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ СЕЛА Й СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ

Після тривалої перерви польські історики-аграрники зібралися на свій III конгрес у м. Пултуск, неподалік від Варшави, який пройшов 4–6 вересня 2006 р. на базі одного з найкращих приватних вищих закладів сучасної Польщі – Вищої гуманітарної школи імені А.Гейштора. Його організаторами стала Вища гуманітарна школа імені А.Гейштора, а також Людове науково-культурне товариство та Музей історії польського людового руху.

Варто згадати, що традиції самостійного селянського (людового) руху в Польщі сягають 1895 р., коли у Жешові, що входив до галицької частини Австро-Угорщини, відбувся перший з ізд його діячів і було засновано Народну партію (Стронніцтво людове), що повинна була в парламентській системі Габсбурзької монархії представляти й відстоювати насущні політичні інтереси польських селян. Слід також зазначити, що формування польського аграрного політичного руху проходило в тісній співпраці з українськими радикалами Іваном Франком та Михайлом Павликом, але в останній фазі його кристалізації їхні шляхи розійшлися через намагання людовців підпорядкувати українське селянство ідеї відбудови Речі Посполитої. Проте з того часу польський людовий рух і різноманітні його партії відігравали важливу роль у боротьбі селян за свої демократичні права й модерні суспільні перетворення в дусі XX ст. Із того часу рух залишався неодмінним учасником політичного життя Польщі, делегував на вищі державні посади своїх кращих представників (В.Вітоса, М.Ратая, С.Миколайчика та ін.). Не випадково після Другої світової війни його представники намагалися всіма силами зберегти й поширювати демократичні традиції попередніх поколінь, створили діючі донині історичні інституції (Заклад історії людового руху, Музей історії людового руху, Людове науково-культурне товариство й ін.). Політичні інспірації інспірації людовців спонукали дослідників його минулого надавати перевагу політичній та культурній історії села й селянства, а також ролі політичних та громадських організацій різного роду – просвітницьких, кооперативних, культурних, не хеткуючи соціально-економічними проблемами.

I конгрес польських істориків-аграрників відбувся 1995 р. в Жешові на честь сотої річниці його виникнення в нових умовах трансформації країни від тоталітарного до демократичного устрою. II конгрес пройшов 1996 р. в Любліні й після цього вони тривалий час не скликалися. Це не означало, що вчені припинили свою діяльність. Навпаки, наукові установи та окремі дослідники публікували численні документальні збірники, монографії, статті, видавали «Річник історії людового руху» й інші періодичні видання.

III конгрес у Пултуску став своєрідним переглядом зробленого за минулі десять років. Крім цього, не останню роль відіграв також той факт, що умови розвитку сучасного людового руху і його провідної політичної сили – Польської народної партії (Польського стронніцтва людового) – вимагають зіставлення традицій минулого з новими викликами часу та визначення відповідних політичних орієнтирів на майбутнє.

У роботі конгресу взяли участь понад 150 учених із багатьох дослідницьких осередків Польщі, а також представники історичної науки інших країн – Білорусі, Росії, Румунії, Угорщини, України, Хорватії. Окрім пленарних засідань, учені працювали в трьох секціях: «Народження й розвиток селянського руху в Європі (до 1939 р.)», «Селянський рух в поділеній Європі (1939–1989)» та «Сучасні аграрні політичні рухи в Європі». Як видно з назв секцій, організатори надавали особливого значення порівняльним аспектам стану й змін села й селянства в Польщі в новий і новітній час. Середньовічна й ранньомодерна проблематика залишилася за рамками конгресу, підкреслюючи тим самим наміри його організаторів зосередити увагу на модернізаційних процесах на селі та їх соціальних, політичних і культурних наслідках. Напевно, так сталося не випадково, оскільки саме ці процеси спричинили й продовжують спричиняти глибокі соціально-економічні, політичні та культурно-свідомісні зміни, що руйнують традиційну структуру села й менталітет його мешканців. Глобальні проблеми, серед яких не останнє місце посідають проблеми екології та демографії, що з ними стикаються не тільки розвинуті, а й усі країни світу, часто прямо пов'язані із селом, сільсь-

ким населенням і сільськогосподарським виробництвом. Найбільший інтерес учасників конгресу зі зрозумілих причин привернули питання трансформації села та аграрного сектора в країнах Центрально-Східної Європи, де вони мали свою історичну специфіку в порівнянні із західноєвропейськими.

Не маючи змоги охопити велику кількість розглянутих на конгресі проблем, звернемо увагу на ті з них, котрі видаються найбільш цікавими.

Пленарні доповіді задали тон наступному обговоренню порушених питань на секційних засіданнях. Так, *А.Косескі* (Пултуск) проаналізував процеси динаміки сільського населення в країнах Центрально-Східної Європи в ХХ ст., зазначивши, що вони належали до периферії капіталістичного світу й тому селяни становили тут досить вагому частку населення впродовж усього століття, яка навіть сьогодні залишається значно вищою, ніж у західних країнах. *А.Лех* (Лодзь) у своєму виступі охарактеризував зародження та зміни ідеології аграризму в країнах регіону в першій половині ХХ ст., зауваживши, що вона відіграла певну роль у демократизації тогочасних суспільств, але не витримала змагань із потужними ідеологіями комунізму й нацизму. *Я.Яхимек* (Люблін) зупинився на історії людського руху в Польщі, його спробах утвердити «третій шлях» для розвитку периферійних суспільств регіону. На думку доповідача, сучасні селянські політичні партії стоять перед обличчям розробки нової ідеологічної доктрини людського руху – «неоаграризму», яка б могла дати адекватну відповідь на глобальні світові виклики й забезпечити розвиток села в умовах швидких соціальних та технологічних змін. Щоправда, запропоновані ним основні положення нової доктрини мало чим відрізняються від ліберальної моделі. Пленарні доповіді були пройняті певною тривогою за майбутнє села й селянства, долі їхніх традицій в умовах швидких технологічних змін.

Порушена на пленарному засіданні тематика найбільш повно розглядалася на засіданнях третьої секції «Сучасні аграрні політичні рухи в Європі». Тут превалювали три тематичні блоки. Перша група доповідей торкалася проблем історії польського людського руху та його участі в політичному житті країни, у процесі демократичних перетворень після 1989 р. (*Я.Гітрук, Є.Яцкович, С.Домбровський, С.Пастушка, Е.Май, Г.Нець* та ін.). Було відзначено, що у зв'язку з «вмонтованістю» селянського руху в систему соціалістичних відносин ПНР демократична трансформація проходила в ньому досить повільно й болісно. Водночас унаслідок певного дистанціювання та автономії від правлячої комуністичної партії йому вдавалося зберігати й поширювати свої традиції й у період комуністичного режиму. Після 1989 р. він пережив період значної диференціації під впливом як ліберальних, так і радикальних поглядів, наслідком чого було виникнення двох провідних політичних сил – Польської людської партії (*В.Павляк*) та селянської спілки «Самооборона» (*А.Леннер*), які представляють відповідно ліберальну й радикальну течії селянського руху.

Другий блок доповідей секції був присвячений культурно-освітнім традиціям польського й міжнародного селянського руху. Найбільший інтерес викликали доповіді *Л.Тураса* (Варшава), *З.Качур-Єнджицької* (Варшава), *З.Хири-Роліч* (Седльце) та інших щодо ролі просвітницької діяльності селянських громадських організацій, зокрема Товариства народних університетів.

Третя група тем була пов'язана з аграрними рухами в країнах Центральної й Східної Європи. Цікаві статистичні дані та порівняння щодо селянських політичних партій у державах регіону навів *Е.Ольшевський* (Люблін), відзначивши особливості їх відродження в країнах колишнього СРСР. Усі вони представляли собою креативи колишньої партійної номенклатури й чиновництва. Цей висновок на прикладі сучасної Росії, де не було глибоких традицій селянського політичного руху, підтвердив *Г.Матвеев* (Москва). *А.Коменди* (Будапешт) подала картину сучасного розвитку й впливів селянських партій в Угорщині, наголосивши, що перші роки демократичної перебудови принесли значний успіх Незалежній партії дрібних власників. Проте в подальшому вона розкололася на кілька угруповань та поступово втрачає політичні впливи. *Б.Хмелєвська* (Варшава) навела цікавий статистичний матеріал щодо стану сільського господарства в європейських країнах з особливим наголосом на державах Центральної й Східної Європи. З її виступу виходило, що на Сході Європи процеси модернізації аграрного сектора ще не завершилися й це ставить країни регіону в залежність від технологічної та фінансової допомоги з боку розвинутих країн. Питання про вивчення аграрної проблематики в сучасній Україні висвітлив у доповіді на секції *Л.Зашикільняк* (Львів), наголосивши на тому, що тільки в останні десять років вона починає відроджуватися після застою радянського часу, свідченням чого є виникнення Товариства істориків-аграрників (Черкаси), видання часопису «Український селянин» і поява першого тому праці «Історія українського селянства» (2006), підготовленої вченими Інституту історії України НАНУ (за редакцією В.Смолія).

Чимало цікавих доповідей було проголошено під час роботи першої й другої секцій конгресу. У першій розглядалися питання взаємин людського руху з іншими польськими політичними партіями та міжнародними організаціями (*Ю.Р.Шафлік, А.Індрацик, М.Сліва, Г.Цимек, Я.Собчак, М.Пшеносло*), суспільно-політичної й культурно-просвітницької діяльності людських організацій (*Е.Малолепши, М.Беднажек-Лібера, А.Кордович*), міграції польського селянства наприкінці ХІХ і в ХХ ст. (*Я.Щепанський, Є.Мазурек*). Окремим великим блоком було заслухано доповіді про формування та розвиток селянського руху в Чехії (*Р.Турковський, М.Подставський*), Болгарії (*А.Косескі, М.Танти*), Хорватії (*С.Леєк, І.Шюте, В.Кухаренка*), Білорусі (*І.Грибко, Л.Козік*), Словаччині (*Я.Конефал*), Німеччині (*В.Стемнінський*), скандинавських країнах (*Г.Шельонґовска*), Ірландії (*І.Русінова*), Іспа-

нії (З.Якубовська). Г.Стронський (Тернопіль) виголосив доповідь про репресії проти польських селян в Україні у 20–30-х рр.

Робота другої секції була присвячена переважно змалюванню становища селян і селянських рухів у період Другої світової війни та комуністичного режиму. К.Пишибиш (Варшава) зупинився на позиції польських селян у ті роки, П.Матусак (Седльце) наголосив на їх масовій участі у русі Опору європейських країн. Низка доповідей висвітлила ставлення польських селян до подій війни, воюючих таборів, політичних партій, їхніх програм (М.Адамчик, Г.Слабек, Б.Новак, П.Вечоркевич, Я.Піотровський та ін.). Чимало виступів було присвячено ролі селян у післявоєнному розвитку Польщі (А.Мешковський, Т.Борута, Б.Якубовська, Я.Врона, М.Шумило та ін.), міжнародним зв'язкам і взаєминам польських людовців із селянськими партіями в інших країнах (Н.Приступа, А.Добронський), репресіям проти селянства в Польщі й інших країнах радянського блоку в роки колективізації сільського господарства (В.Важневський, М.Надольський, Ф.Грицюк), розвитку польського людового руху в еміграції (Р.Турковський, Д.Кваніш).

Обговорення доповідей та дискусії навколо окремих проблем у секціях конгресу продемонструвало загалом підвищення інтересу істориків до минулого й сучасного села та селянства. Цей інтерес стимулюється проблемами, що з ними зіштовхується як польське, так і центрально- та східноєвропейське сільське господарство в ході інтеграції у світовий ринок, а також суперечливістю оцінок минулого села, передусім у часи так званого «соціалістичного будівництва». Сьогодні дослідникам краще зрозуміло, що процес модернізації села є неминучим, але його способи й наслідки не є однозначними. Технологічні здобутки йдуть поряд із втратами соціально-культурного плану, нівелюванням цілого пласту традицій і звичаїв. Історична ретроспектива дозволяє уважно стежити за змінами, що відбуваються, визначати їх позитивні та негативні суспільні наслідки. Порівняльний аналіз трансформацій, що відбуваються в селі й сільському господарстві в сучасному світі, дає можливість їх гармонізувати залежно від регіональної та національної специфіки. Історія в даному разі виступає «оком чербера», що застерігає від повторення минулих помилок. Тому історія села й селянства в Польщі та інших європейських країнах, на нашу думку, надалі привертатиме увагу багатьох дослідників.

А.В.Блануца (Київ), Л.Ю.Жеребцова (Дніпропетровськ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА БАЛТІЙСЬКОГО РЕГІОНУ: ЛИТВА ТА ПОЛЬЩА»

8–10 червня 2006 р. у м. Клайпеді (Литва) відбулася перша міжнародна наукова конференція, присвячена висвітленню багатограних аспектів історії й культури Балтійського регіону. Організатором такого представницького форуму (його учасниками були науковці з Литви, Польщі, України та Японії) виступив Інститут історії й археології Балтійського регіону Клайпедського університету в особі його керівництва С.Поците й Р.Слюжинскаса.

Учасниками конференції стали вчені з провідних литовських (Вільнюський інститут культури, філософії та мистецтв, Інститут литовської мови й фольклору, Клайпедський університет, Литовська академія музики й театру, Литовський інститут історії, Литовський університет архітектури в Каунасі, Університет Миколаша Ромеріса у Вільнюсі, Вільнюський педагогічний університет, Вільнюський університет та Університет Вітовта Великого в Каунасі), польських (Інститут археології й етнології Польської академії наук, Університет у Білостоці, Ягеллонський університет, Університет Казимира Великого в Видгощі, Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Університет Миколая Коперніка в Торуні, Університет у Щецині, Шльонський університет у Катовіце, Варшавський університет), українських (Інститут історії України НАНУ, Дніпропетровський національний університет) та японських (Киотський університет) наукових інституцій. Загалом на 7 секційних засіданнях була виголошена 81 доповідь.

Секція соціальної історії проводила засідання в камерній атмосфері, де, окрім суто історичних, порушувалися проблеми релігії, моди, ментальності, ідентичності населення Литви й Польщі від середньовіччя до наших часів. Представниця України Л.Жеребцова висвітлила роль євреїв-митників в економічній системі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у кінці XV – середині XVI ст. на прикладі найбільш заможних орендарів. Інший представник України А.Блануца розглянув діяльність князів ВКЛ і Речі Посполитої щодо земельного обігу в XVI ст. на прикладі Луцького повіту Волинського воєводства. Литовська дослідниця В.Камунтавічене зупинилася на формуванні та розвитку Каунаського деканату та його приходів у XV–XVII ст., а Я.Клачков приділив увагу діяльності вільнюського протестантського костелу у XX ст.

Деякі вчені у своїх виступах аналізували литовські періодичні видання. Так, дослідниця з Японії С.Кай простежила географічний образ Литви, сформований у свідомості її інтелектуалів початку XIX ст. на основі сатиричного журналу «Відомості Брукові». Торунська вчена Й.Гомолишек розглянула історію функціонування газети «Іскра», що була голосом студентської молоді в Литві в міжвоєнний період.

Проблемам польсько-литовських відносин у діаспорі в Сполучених Штатах Америки в кінці XIX – на початку XX ст. була присвячена доповідь *Д.Данкуте*. *А.Янужит* зупинилася на дискусії литовських істориків П.Клімаса й А.Вольдемара, яка точилася на початку XX ст. щодо понять «націоналізм», «національна ідентичність» і проблем подальшого розвитку Литви після Першої світової війни. *Р.Мікніс* торкнувся проблем історичної пам'яті, багатокультурності Вільнюса у зв'язку з формуванням сучасної литовської національної ідентичності на основі переосмислення історичної, політичної та культурної ролі ВКЛ.

Дослідження ментальності того чи іншого історичного періоду завжди викликали жвавий інтерес. Так, *Я.Думановський*, вивчаючи моду XVIII ст., зокрема зміну типів форм шляхетського вбрання, намагався дослідити механізми суперництва в суспільстві, простеживши процеси вдосконалення й девальвації моди, пов'язані з ідентифікацією особи чи групи. Його колега *С.Роцак* виділив особливості ментальності шляхетського стану Речі Посполитої обох народів XVII–XVIII ст. в порівнянні з дворянським станом Західної Європи на основі рукописних джерел (щоденники, особисті нотатки, рукописні книги, газети).

Чи не найбільш представницькою була секція «Політична та військова історія», у роботі якої взяла участь 17 учених. Зокрема *Е.Вішка* висвітлив особливості морської служби козаків за часів королювання Владислава IV. Кілька доповідей було присвячено повстанням у Литві: *М.Кухарський* розглянув особливості повстанського руху 1788 р., *Д.Наврот* – 1812 р., а *Г.Гзелла* – 1862–1864 рр. Проблеми воєнної історії Східних Прус були порушені у виступах польських істориків *Я.Центека* й *М.Голона*.

Низка доповідей стосувалася різних військово-політичних аспектів міжвоєнного періоду. Так, *С.Григаравчюте* розглянула історіографію проблеми політичних відносин між Литвою та Польщею в 1918–1939 рр., *А.Гумуляускас* проаналізував литовсько-польські відносини між двома світовими війнами, а *Т.Туменас* висвітлив латвійську реакцію на литовсько-польський конфлікт 1920–1921 рр. Польські ж учені у своїх виступах розглянули питання виборів до Віленського сейму в 1922 р. (*З.Беганський*), політики II Річпосполитої щодо литовців протягом 1920–1939 рр. (*В.Шлечинський*), розстановки військово-морських сил у Балтійському регіоні міжвоєнного періоду (*М.Кротофіл*) і створення полку уланів у польському війську в 1918 р. (*А.Смолінський*). Кілька виступів стосувалися відносин Литви й Польщі в радянський період (*Г.Шехович*, *А.Лазаускаіне* й *Я.Гзелла*).

Не менш жваво проходила робота й у секції культурології. Польська вчена *Й.Гвюжджик* розглянула діяльність жіночих монастирів у Литві (переважно тих, що підпорядковувалися Вільнюсу) за часів ВКЛ та до XVII ст. на основі книг із відповідних бібліотек. Подібне дослідження зробила її колега *І.Петжкевич* відносно чоловічих монастирів Вільнюса. Народженню міфу про Литву в польській культурі XIX ст. присвятив свою доповідь *К.Буховський*. *М.Литвинович* розглянула відображення литовських старожитностей у творах польських письменників XIX ст. (*Й.Крашевсько-го*, *Т.Нарбута*, *Л.Юцевича*). *Г.Ілгевич* висвітлила діяльність польських нелегальних культурних організацій у Вільнюсі на рубежі XIX–XX ст. На думку *І.Міклашевич*, навчання рідною мовою було одним із джерел формування національної свідомості поляків у Литві після Другої світової війни.

В.Апанавічене розглянула польські впливи на розвиток литовської музики кінця XIX – початку XX ст., а *Р.Гайдамавічюте* – зв'язки литовських і польських музикантів другої половини XX ст. Деякі доповіді відображали особливості розвитку культурних поглядів литовської та польської молоді. Зокрема *А.Миколайтите* звернула увагу присутніх на два альманахи, які видавалися в 1920-х рр. польською молоддю в Литві й були присвячені тогочасним літературним зв'язкам між обома народами. Сучасні особливості розвитку соціально-культурної орієнтації литовської та польської молоді після переломних подій 1989 р. дослідила *А.Стейкунене*.

Слід виділити також виступи *В.Ольшевського*, який висвітив особливості етнографічних праць литовського етнолога, директора Етнографічного музею в Торуні (Польща) Марії Знамеровської-Пруфферової, присвячених рибальству й ремісництву часів ВКЛ, *М.Шулакевича*, присвячену деяким аспектам проблеми часу в сучасному литовському суспільстві й колективну доповідь *Р.Повілайтіса* та *В.Вазноніса*, які відобразили село і його культуру в сучасному глобальному світі в Литві й Польщі.

Секція археології була найменш чисельною. Проте це не завадило вченим плідно попрацювати. *К.Пермінас* виділив особливості культурного ландшафту та місцезнаходження човнів-довбанок, що були знайдені біля озера Плателай. *М.Бразаускас* розглянув перспективи використання методу дендрохронологічного датування для визначення часу походження деревини на прикладі знайдених у басейні рр. Вістули й Немана дубових дощок. Серія доповідей була присвячена підводним знахідкам. *В.Шульта* дослідив залишки середньовічних литовських мостів, які були знайдені в ході підводних археологічних розкопок у Тракаї й Плотелах, а його колега *А.Кола* розглянув залишки ранньосередньовічних мостів на території Польщі. Нарешті, *В.Жулкус* розповів про результати та перспективи підводних досліджень у територіальних водах Литви.

На конференції працювала й секція етнології, де доповіді були присвячені традиційним звичаям литовців та поляків. Так, *Г.Южала* розповів про весняні колядки обох народів, їх жанри, провів паралелі між різними культурами. *К.Рутковська* виділила регіональні особливості народних обрядів на межі литовської та польської мови й культури, а *Л.Петрошене* порівняла мелодії народ-

них пісень литовців і польських етнічних груп (мазурів, кашубів). *А.Томашевич* та *Й.Мардоса* дослідили польські весільні традиції на південному сході Литви в кінці ХХ ст. в аспекті міжкультурних досліджень. Також слід виділити доповіді *А.Надольської-Стичинської*, яка представила предмети культури Західної, частково Північної й Східної Африки з колекції Морського національного музею в Щецині (Польща), а також *Й.Дембінського*, котрий висвітлив історію караїмської меншини на території Литви з часів ВКЛ до сьогодення.

Сучасні проблеми та історичні екскурси з політичної історії Литви й Польщі обговорювалися в секції політології. *А.Пукіто* нагадав про ідею відродження Речі Посполитої на початку ХХ ст., *В.Юрєніє* порівняла активність руху литовських та польських жінок наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на північному заході Литви, які створювали просвітницькі гуртки, брали участь у національному русі, боролися за рівні з чоловіками права. *А.Вишняускас* розглянула ідею створення законодавчих зборів у Литві в 1920-х рр. *С.Червона* дослідила національний литовський рух і польське питання в Литві у 1980-х – 1990-х рр.

Сучасним проблемам були присвячені доповіді *О.Тетерської*, яка виділила спільні й відмінні риси вступу Польщі та Литви до Європейського Союзу (ЄС), *Г.Новіцького*, котрий розглянув сучасне місцеве самоуправління в контексті його регуляційних механізмів. *З.Карпус* висвітлив позицію Польщі стосовно вступу Литви до структур ЄС, а *Б.Стахов'як* проаналізувала шлях країн Балтійського регіону до інформаційного суспільства.

На конференції також працювала секція літературознавства й філології, яка займалася виключно специфічними питаннями.

Загалом робота форуму була організована на високому рівні, про що свідчить і вихід до його початку тез англійською, польською, литовською й російською мовами (Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija. Tezes. 8–10 birželio 2006 m. – Klaipėda, 2006. – 207 p.).

В.М.Мельниченко (Черкаси)

VI ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ СИМПОЗИУМ ІЗ ПРОБЛЕМ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

Всеукраїнські симпозиуми з проблем аграрної історії мають свою історію. I Всеукраїнський симпозиум відбувся 10–12 жовтня 1996 р. на базі Уманської сільськогосподарської академії. У ньому взяли участь науковці з Києва, Донецька, Харкова, Черкас, Умані, Ужгорода, Львова, Запоріжжя, Івано-Франківська, Сімферополя та інших міст України. До оргкомітету входили д-р іст. наук, заступник директора Інституту історії НАН України *С.В.Кульчицький* (голова), професори *М.І.Бушин*, *О.М.Геркіял*, *В.С.Зубов* (заступники голови), *А.Г.Морозов*, *Р.Д.Лях*, *В.В.Калініченко*, *В.І.Ілько*, *П.П.Панченко*, *О.Г.Перехрест*, *С.М.Тимченко*, *А.Ю.Чабан*.

Другий і наступні симпозиуми з проблем аграрної історії проводилися в Черкасах. Незмінний голова оргкомітету – професор *А.Г.Морозов*, а організаційне забезпечення взяли на себе історичні кафедри, передусім новітньої історії, Черкаського національного університету ім. *Б.Хмельницького*.

Всеукраїнські симпозиуми набули широкої популярності в наукових колах, ставши своєрідним центром досліджень аграрної історії нашої держави. Ваги цьому науковому заходу додає публікування його матеріалів у фаховому виданні – збірнику наукових праць «Український селянин».

Відрядно, що організатори й учасники симпозиумів, окрім суто теоретичних розробок проблем аграрної історії, значну увагу приділяють сучасному розвитку українського села. Зокрема, секційні засідання III симпозиуму (травень 2001 р.) проводилися на базі Інституту садівництва ім. *Л.П.Смирненка* в Млієві (Городищенський р-н), а учасники V симпозиуму (жовтень 2004 р.) вивчали досвід роботи господарств Чорнобаївського району.

VI Всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії – помітна подія в науковому й громадському житті нашого краю. Звернення до проблем аграрної історії України має особливу актуальність. Передусім, з огляду на те, що аграрна галузь України і її безпосередній творець – українське селянство, завжди відігравали винятково важливу роль не тільки в примноженні господарсько-культурних надбань українського народу, а й були важливим чинником його історичного поступу на шляху до політичної незалежності.

Україна по праву вважається одним із найдавніших регіонів хліборобської культури, витоки якої сягають далеких трипільських часів. Визнання у всьому світі здобуло не тільки українське рільництво, а й садівництво, тваринництво. Завдяки українському селянинові, його працелюбності й дбайливому ставленню до землі про Україну знають у різних куточках планети, скрізь, куди доля заносила наших співвітчизників.

Упродовж багатотисячолітньої історії України селянство суттєво впливало на добробут і суспільне становище усього українського народу, залишалось основним носієм і хранителем матеріальних і духовних цінностей українства.

Однак ще дуже багато сторінок далекої й близької історії українського села не набули належного наукового висвітлення. Їх дослідження потребує нових, звільнених від ідеологічних стереотипів, дійсно

неупереджених методологічних підходів. Це важливо ще й тому, що ґрунтовне вивчення проблем аграрної історії має сьогодні значення не тільки для всебічної реконструкції історичного процесу, а й для застосування історичного досвіду при виробленні засад сучасної аграрної політики України.

VI Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії відбувся 16–17 березня 2006 р. в Черкаському національному університеті ім. Б.Хмельницького.

Директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України *В.А.Смолій*, відкриваючи роботу симпозіуму, наголосив на актуальності й своєчасності проведення цього заходу, зазначив, що він покликаний розширити межі наукового пізнання й осмислення невичерпного історичного досвіду у сфері аграрних відносин. Розвиваючи цю тезу, д-р іст. наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАНУ *С.В.Кульчицький*, д-р іст. наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ *В.І.Марочко*, д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького *А.Г.Морозов*, д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри Миколаївського державного гуманітарного університету *П.М.Тригуб*, депутат Черкаської обласної ради *П.Г.Душейко* у своїх доповідях зупинилися на актуальних завданнях та методології досліджень аграрної історії, торкнулися різних проблем минулого та сучасного українського села.

У роботі секцій «Століпінська аграрна реформа та революційний процес 1917–1920 рр.», «Аграрний розвиток українських земель від середньовічних часів до середини ХХ ст.», «Аграрні проблеми України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: соціальний розвиток села, господарське життя, поширення сільськогосподарських знань та освіти серед населення», «Соціальні, економічні та культурні процеси в українському селі радянської доби. Сучасні аграрні проблеми» взяли участь науковці з Києва, Харкова, Львова, Черкас, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Тернополя, Сімферополя, Чернігова, Умані, Переяслава-Хмельницького та інших міст України.

Учасників заходу привітав проректор з наукової роботи Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького професор *В.В.Масненко*. Відбулося покладання квітів до пам'ятників Т.Г.Шевченку й Б.Хмельницькому в Черкасах.

КОВАЛЬСЬКИЙ Микола Павлович

6 жовтня 2006 р. після тривалої хвороби пішов із життя видатний український історик, доктор історичних наук, заслужений діяч вищої школи України, професор Національного університету «Острозька академія» Микола Павлович Ковальський.

Народився Микола Павлович Ковальський 19 березня 1929 р. в старовинному Острозі (на той час у складі Волинського воєводства Польщі) у спадковій учительській сім'ї. Волинський рід Ковальських дав Україні православних священників, педагогів, учених та громадських діячів. Його дядько – Микола Ковальський – був членом Центральної Ради, а на еміграції в Польщі очолював Український центральний комітет, загинув у нацистському концтаборі Дахау. Чоловік його тітки Марії – Лев Биковський – був видатним українським бібліографом, одним із засновників на еміграції Української вільної академії наук (УВАН).

Після закінчення із золотою медаллю Острозької середньої школи №1 (1946 р.) та Острозького педучилища (1947 р.) Микола Павлович вступив на історичний факультет Львівського держуніверситету ім. Івана Франка, де його однокурсниками були майбутні професори В.Грабовецький, З.Матисякевич, В.Овсійчук, доцент М.Кучернюк. Його улюблені викладачі – відомі вчені й педагоги І.Вейцківський, Г.Гербільський, Г.Глядковська, Я.Кісь, Д.Похилевич. Під їхнім впливом у молодого науковця сформувалась любов до історії взагалі та історії України зокрема, розуміння ролі історичних джерел у процесі реконструкції історичного минулого, були отримані глибокі знання в галузі методики джерелознавчого аналізу. Складні життєві обставини змусили його після закінчення III курсу перевестися на заочне відділення й останні два курси він навчався без відриву від роботи. Саме тоді, восени 1950 р., почалась трудова діяльність М.П.Ковальського і як викладача (в Острозькій середній школі №3 він викладав історію, англійську мову, географію та малювання), і наукового працівника (в Острозькому краєзнавчому музеї). Уже тоді його праця здобула визнання у педагогічному колективі й серед учнів.

У листопаді 1953 р. М.П.Ковальський вступив в аспірантуру на кафедрі вітчизняної історії Львівського університету й став працювати над кандидатською дисертацією з теми: «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI–XVII ст.)», у ході якої він глибоко опрацював джерела в архівах Львова, Києва та Москви. Із того часу архівна евристика стала одним з улюблених видів його наукової діяльності й цю любов він потім прищепить своїм учням. Глибоко зацікавився він також соціально-економічною та культурною історією України періоду феодалізму, історією українських міст. Досить сказати, що перші його п'ять наукових статей, що з'явилися 1956 р., були присвячені історії Львова XV–XVIII ст. Кандидатську дисертацію молодий учений блискуче захистив у Львівському університеті в червні 1958 р. Після цього він працював у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів (1956–1958 рр.), Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові, став завідувачем відділу етнографії. Тут учений зосередився на історії сільськогосподарських знарядь українського селянства XIX – початку XX ст., також на історії формування Львівсько-Волинського вугільного басейну. Він зібрав цінну етнографічну колекцію, активно розробляв нову методику, яка включала те, що сьогодні називається «усна історія», застосовував методи соціологічного опитування. Одночасно він пропагував народні промисли, влаштовував конференції з демонстраціями зразків народного одягу, вишивки, мистецтва в Галичині. Дуже багато молодому вченому дали контакти з колегами по музею, насамперед із Павлом Жолтовським – мистецтвознавцем зі світовим ім'ям, Зоряною Болтарович, Катериною Матейко та ін.

Новий етап у житті й творчості М.П.Ковальського почався з його переїздом до Кривого Рогу, де він очолював Криворізький загальнонауковий факультет Дніпропетровського держуніверситету (1963–1967 рр.) й особливо з переїздом до Дніпропетровська, де він працював як доцент на кафедрі історії СРСР та УРСР (1967–1972 рр.), а з 1972 р. – як доцент, пізніше – професор та завідувач кафедри джерелознавства та історіографії. Тривалий час при цьому він працював також деканом історико-філологічного факультету та заочного факультету ДДУ. Це був найплідніший період життя вченого. Він блискуче читав лекції з джерелознавства, історіографії, бібліографії, історії південних та західних

слов'ян, спецкурси з джерелознавства та бібліографії, вражав слухачів своєю ерудицією, здобув заслужене визнання як учений і викладач. Він чимало прислужився справі відродження історичного факультету ДДУ, який після тривалої перерви було відновлено в 1965 р. Уже тоді він наполегливо працював над докторською дисертацією «Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.», активно працював у бібліотеках та архівах багатьох міст колишнього СРСР та за його межами. Досконало знаючи польську мову, він став одним із перших українських істориків повоєнної пори, які проводили архівні пошуки в польських архівах (Варшава, Краків). Видав 9 книг, присвячених джерелам з історії України зазначеного періоду, цикл статей, які принесли йому заслужену славу одного з провідних джерелознавців України, званого далеко за межами України. Спеціалісти відзначали заслуги Миколи Павловича в справі наукової класифікації джерел, розробки методів їх досліджень, вичерпність джерельної бази, комплексність їх аналізу, наукову об'єктивність, його праця була навіть названа «бenedиктинською» (часто ченці-бenedиктинці присвячували своє життя надзвичайно трудомісткій та копіткій праці на полі історичної науки). А ще ж були праці, присвячені окремим комплексам джерел (Литовська метрика, записки іноземців тощо), життю й діяльності видатних історичних осіб (друкар І.Федоров, історики В.Антонович, Д.Яворницький, І.Крип'якевич та ін.), рідному краю (Волинь, насамперед Острог), також Галичині й Наддніпрянщині, цінні методичні розробки, насамперед із хронології світової історії. Не слід забувати, що це робилося в ті часи, коли історія України козацької доби майже не досліджувалася й ученому доводилось долати численні перепони на шляху до успішного захисту докторської дисертації, що врешті й відбулося в листопаді 1984 р. у стінах Московського держуніверситету.

Саме в Дніпропетровському держуніверситеті, буквально на голому місці, Микола Павлович створив визнану школу з джерелознавства історії України, яку називали «дніпропетровською», а тепер все частіше називають «школою Ковальського». Студенти завжди тяглись до Миколи Павловича, і він ніколи не шкодував свого часу для наукового керівництва працею молодих істориків, виховував їх у дусі поваги й любові до обраної професії, сумлінності в науковому пошуку, водночас і любові до своєї Батьківщини, великої й малої. Найталановитіші з них приходили в аспірантуру й досліджували переважно проблеми джерелознавства та археографії історії України. У результаті вихованці «школи Ковальського» склали значний загін українських науковців (понад 10 д-рів іст. наук, понад 25 кандидатів іст. наук), які працюють нині в провідних академічних інститутах та університетах України й за її межами, виховують нове покоління істориків. Природно, що саме М.П.Ковальський був одним із тих, хто стояв біля джерел відродженої Археографічної комісії, потім – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, певний час (1991–1992 рр.) очолював Дніпропетровське відділення цієї установи.

Із проголошенням незалежної Української держави вчений докладає значних зусиль, щоб добитись відродження найстарішого вищого навчального закладу України в рідному Острозі – Острозької академії. Ці зусилля не пропали марно. У 1994 р. було створено Національний університет «Острозька академія» й Микола Павлович став його першим проректором із наукової праці, очолив кафедру історії та культурології, добився переводу сюди кількох своїх талановитих учнів, налагодив міцні контакти з провідними науковими центрами України й зарубіжжя (Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті, Українське історичне товариство), створив в Острозі філію Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ. На той час Микола Павлович був автором понад 400 наукових праць, у т. ч. монографій, підручників, посібників, енциклопедичних та археографічних видань. За свою багатогранну діяльність М.П.Ковальський неодноразово відзначався.

Після досягнення 70-ліття здоров'я вченого значно погіршилося, він усе більше був прикутий до ліжка, але не поривав зв'язків з університетом, старався прислужитися Батьківщині в міру своїх танучих сил, зокрема до останнього дня успішно здійснював наукове керівництво аспірантами.

Миколі Павловичу Ковальському були притаманні чесність, принциповість, доброзичливість, порядність, безкорисливість та інші високі людські чесноти. Таким він і залишиться в наших серцях...

**НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ В 2005 Р.**

Авторські видання

Блануца А.

Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 129 с.

Вирський Д.

«Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 111 с.

Гедьо А.

Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 416 с.

Герасименко Н.О.

Історія Межигір'я. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 288 с.

Горак В.С.

Літопис української революції. Книга П.О.Христюка «Замітки і матеріали до історії Української революції»: історіогр. аналіз. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 103 с.

Євсєєва Т.М.

Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: Конфлікт національних ідентичностей у православному полі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 362 с.

Котляр М.Ф.

Воєнне мистецтво Давньої Русі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 414 с.

Кульчицький С.В.

Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид = Голод 1932–1933 в Украине как геноцид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 220 с.

Молчанов В.Б.

Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 318 с.

Одрін О.

Природні ресурси та торговельно-економічний потенціал античних держав Північного Причорномор'я: Нижнє Подністров'я та Нижнє Побужжя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 94 с.

Рєєт О.П., Шевченко В.М.

Історія України у схемах і таблицях: Навч. посіб. для вузів і шкіл. – К., 2005. – 162 с.

Рєєт О.П.

Перечитуючи написане. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.

Ричка В.М.

«Київ – Другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 243 с.

Русина О.В.

Студії з історії Києва та Київської землі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 346 с.

Терентьєва Н.О.

Таємне грецьке товариство «Філікі етерія»: Організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 352 с.

Толочко О.

Замітки з Галицько-Волинського літописання. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 33 с.

Толочко О.

Чи була «візантійська реформа» Володимира Святославича? – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 48 с.

Толочко О.

Юрій Долгорукий в «Історії Російській» Василя Татищева. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 16 с.

Федорова Л.Д.

Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі

Наддніпрянської України початку 20 ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 261 с.

Шандра В.С.

Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 427 с.

Колективні видання

Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біогр. довід.: У 2 ч. / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1. – 351 с.

Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біогр. довід.: У 2 ч. / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2. – 346 с.

Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали / Редкол.: В.А.Смолій (голова проекту) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Т.4. – 202 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.1. – 401 с.

Зневажена Клію: Зб. ст. / Голов. ред. Ю.З.Данилюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 594 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.8. – 368 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.15: Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст. – 620 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А.Пінчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.16: Михайло Максимович і українська історична наука: (Матеріали круглого столу, проведеного в Ін-ті історії України НАН України 10 листоп. 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича). – 469 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. наук. пр.). – Вип.29: У 2 ч. Зразок вірного служіння Батьківщині... [Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України Петра Тимофійовича Тронька] / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1. – 217 с.; іл.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. наук. пр.). – Вип.29: У 2 ч. Зразок вірного служіння Батьківщині... [Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України Петра Тимофійовича Тронька] / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2. – 217–392 с.; іл.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.30: [Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України П.Т.Тронька]. – 360 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.31. – 240 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: (Зб. ст.). / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.32. – 496 с.

Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.14: На пошану проф. Бориса Михайловича Гончара з нагоди 60-річчя ученого. – 386 с.

Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: Історія, історіографія, ідеологія: (Матеріали міжнар. «круглого столу») / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 224 с.

Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / Редкол.: О.П.Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.9. – 332 с.

Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: Зб. наук. пр. / Редкол.: О.П.Реєнт (голова) та ін. – К.: Ін-т історії

України НАН України, 2005. – Вип.10. – 298 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.13. – 448 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.14. – 491 с.

Ruthenica: Зб. наук. пр. / Наук. ред.: В.М.Ричка, О.П.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Т.4. – 307 с.

Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. ст. / Наук. ред. Ф.М.Шабельдо. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 172 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.5. – 304 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 12: У 2 ч. На пошану акад. НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1. – 424 с.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Число 12: У 2 ч. На пошану акад. НАН України, Героя України, д-ра іст. наук, проф. Петра Тимофійовича Тронька з нагоди 90-річчя від дня народження / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2. – 456 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.9. – Ч.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 378 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.9. – Ч.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 499 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – Вип.9. – Ч.3. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 396 с.

Сучасна українська історіографія: Проблеми методології та термінології. Матеріали науково-методологічного семінару (Київ, 17 черв. 2004 р.) / Наук. ред. Г.В.Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 107 с.

Україна в Центрально-Східній Європі. (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.5. – 715 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.8. – 429 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип.9. – 505 с.

Україна соборна: Зб. наук. ст. Вип.2: У 3 ч. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1: Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні. – 415 с.

Україна соборна: Зб. наук. ст. Вип.2: У 3 ч. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2: Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – 483 с.

Україна соборна: Зб. наук. ст. Вип.2: У 3 ч. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.3: Історична регіоналістика в контексті соборності України. – 468 с.

Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1918. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. А.Гриценко, О.Щусь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 402 с.

Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1919. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. О.Бойко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 236 с.

Україна: Хроніка ХХ століття: Рік 1920. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. О.Михайлова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 311 с.

Україна: Хроніка XX століття: Рік 1922. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. О.Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 335 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1941–1943. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. Т.Пастушенко, Т.Заболотна, М.Дубик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 533 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1944–1945. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. І.Дерейко, В.Левикін, О.Лисенко, М.Лобода. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 279 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1946–1960. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. О.Рабенчук, М.Смольницька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1. – 286 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1946–1960. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. М.Смольницька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2. – 287–613 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1961–1975. Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. В.Крупина. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1: 1961–1965. – 293 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1961–1975. Довід. вид.: У 2 ч. / Редкол.:

В.А.Смолій (голова); упоряд. О.Бажан, О.Рабенчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.2: 1966–1975. – 294–613 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1991–1995. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. О.Андрощук, С.Падалка, Л.Ковпак. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.

Україна: Хроніка XX століття: Роки 1996–2000. Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова); упоряд. Л.Ковпак, Н.Барановська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

Український історичний збірник. 2005: 36. наук. пр. / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип.8. – 554 с.

Член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Реснт: Біобібліогр. покажч. / Уклад. Н.І.Тарасова, Г.І.Германчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 89 с. (Серія «Біобібліографія вчених України»).

Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ
В 2006 р.**

С Т У Д І Ї

До 15-річчя незалежності України

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.).....	4
Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування.....	4
Кульчицький С.В. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006 рр.).....	4
<i>До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського</i>	
Гирич І.Б. М.Грушевський та І.Франко: до історії взаємин	5
Масненко В.В. (Черкаси). Формування образу М.С.Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства	5
Пиріг Р.Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою	5
Солдатенко В.Ф. Ідейний опонент М.Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і слово»)	5
Тельвак В.В. (Дрогобич). Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ–ХХ ст.)	5
Шаповал Ю.І. Загадка смерті Михайла Грушевського	5
* * *	
Барановська Н.П. Суспільний вимір чорнобильської катастрофи	2
Біла С.О. Досвід ліберального реформування української економіки (1991–2005 рр.).....	6
Блануца А.В., Ващук Д.П. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина ХV–ХVІ ст.)	2
Васильєв В.Ю. Еволюція поглядів керівництва РКП(б) та КП(б)У на світову революцію в контексті радянсько-польської війни 1920 р.	5
Веселова О.М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні	6
Вовк Я.О. Формування політики Польської держави стосовно протестантських конфесій (1918–1926 рр.).....	6
Волошин Ю.В. (Полтава). Урядова політика щодо російських старообрядців на Стародубщині у ХVІІІ ст.	1
Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни.....	3
Гедьо Г.В. Дипломатична діяльність І.Каподістрії та його роль у формуванні державної адміністрації Греції	2
Гогун О.С. (Москва, Російська Федерація). Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942–1944)	3
Гурбик А.О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)	6
Даниленко В.М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні	3
Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (ХІХ ст.).....	3
Єскабсонс Ерікс (Рига, Латвія). Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР	2
Єфіменко Г.Г. Економічні аспекти національної політики Кремля щодо радянської України (1918–1919 рр.)	1
Заболотна Т.В. Житлова проблема в окупованому Києві	3
Заплотинська О.О. «Формалізм чи новаторство?»: Інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні	1
Іваненко-Коленда С.І. (Чернігів). Митрополит київський, галицький та всієї Русі Гавриїл Коленда	5

Іщенко Я.О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки та невирішені проблеми	3
Калініченко В.В. (<i>Харків</i>), Шабельник Г.П. (<i>Полтава</i>). Витоки світогляду та політичної свідомості революційних народників в Україні 70-х рр. XIX ст. (соціально-психологічний аспект)	2
Капраль М.М. (<i>Львів</i>). Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права)	5
Коляда І.Д. Козацький романтик Д.І.Яворницький	1
Корновенко С.В. (<i>Черкаси</i>). Розробка білогвардійськими урядами А.Денікіна та П.Врангеля проектів земельної реформи (1919–1920 рр.)	1
Котляр М.Ф. Феномен княжого двору на Русі	4
Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму	2
Кульчицький С.В. Голод 1932 р. у затінку голодомору-33	6
Кураєв О.О. Український чинник у системі політичних інтересів Відня та Берліна (1843–1914)	1
Липинський В.В. (<i>Донецьк</i>), Рощина Л.О. (<i>Донецьк</i>). Православна духовна освіта в Україні (1991–2001 рр.)	6
Маслійчук В.Л. (<i>Харків</i>). Сумський полковник Герасим Кондратьєв	4
Матяш І.Б., Мушка Ю.Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919–1924 рр.)	1
Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві	1
Моця О.П. Рівні етнічної самосвідомості давньоруського населення	2
Музичко О.Є. (<i>Одеса</i>), Хмарський В.М. (<i>Одеса</i>). До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов	5
Наумов С.О. (<i>Харків</i>). Створення Революційної української партії	2
Пащенко В.О. (<i>Полтава</i>), Нагорна Т.В. (<i>Полтава</i>). Л.М.Толстой і духобори: основні етапи взаємин наприкінці XIX – на початку XX ст.	3
Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі	3
Плецький С.Ф. (<i>Запоріжжя</i>). Паспортна система Нової Січі (1734–1775 рр.)	2
Пришляк В.В. (<i>Луцьк</i>). Український історик Іван Джиджора	6
Рабенчук О.П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр.	4
Ричка В.М. «Галич – другий Київ»: середньовічна формула чи історіографічна метафора	1
Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006)	6
Русина О.В. Міжконфесійні взаємини й суспільно-політичні рухи XV – початку XVI ст. на теренах України	3
Свистович С.М. Громадські об'єднання національних меншин України в період НЕПу: історико-правовий аналіз питання	3
Скржинська М.В. Найдавніші державні нагороди на землях України	4
Сокирко О.Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр.	4
Соловйова В.В. (<i>Бердянськ</i>). Консульська служба УНР у Центральноєвропейському регіоні	3
Сухобокова О.О. Никифор Григорій про Україну в системі міжнародних відносин напередодні та під час Другої світової війни	3
Терентьева Н.О. «Філікі егерія» та його роль у грецькому національно-визвольному рухові першої чверті XIX ст.	1
Федорова Л.Д. Становлення й розвиток містознавчого музейництва в Україні в XIX – перших десятиріччях XX ст.	1
Франко О.О. (<i>Львів</i>). Наукова діяльність Федора Вовка	3
Хобта Л.Ю. Суспільна значущість меценатства, благодійності та спонсорства: світовий контекст	2
Шляхов О.Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст.	1

Юсов С.Л. Наукова й педагогічна діяльність В.Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період	2
Юсова Н.М. Ідейна й термінологічна генеалогія поняття «давньоруська народність»	4
Якубова Л.Д. Діяльність відділу національних меншин НКВС УСРР (1921–1924 рр.).....	5
Якубова Л.Д. Тенденції етнокультурного життя УСРР у контексті коренізації (1924–1935 рр.).....	2
Ясь О.В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича	1

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Верменич Я.В. Територіальна управлінська система в Україні: теоретико-методологічні проблеми оптимізації.....	6
Герасимчук Т.Ф. (<i>Рівне</i>). Теоретико-концептуальні основи та методи дослідження міжнародних відносин	5
Герасименко Н.О. До історії дворянства роду Лазаревських	5
Ігнатуша О.М. (<i>Запоріжжя</i>). Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920–1930-ті рр.).....	2
Кіян О.І. (<i>Кіровоград</i>). Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича	2
Ковальчук М.А. Джерела до історії українсько-білогвардійської війни 1919 р.	5
Космина В.Г. (<i>Запоріжжя</i>). Теорія культурно-історичних типів М.Данилевського й методологія історії	1
Космина В.Г. (<i>Запоріжжя</i>). Історичний метод Освальда Шпенглера	6
Котляр М.Ф. Імовірна спадковість структури й форми Галицько-Волинського літопису (спостереження історика)	3
Кушнеж Роберт (<i>Люблін, Польща</i>). Львівська українська преса про голодомор в УСРР.....	3
Маркітан Л.П. Постать Івана Франка в кінофотодокументах	5
Марочко В.І. Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація?	3
Нікольський В.М. (<i>Донецьк</i>). Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.).....	3
Осіпан О.Л. (<i>Краматорськ</i>). «Реляція» львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова ..	2
Палієнко М.Г. Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання).....	1
Сас П.М. Рукописне «Євангеліє П.Сагайдачного»	4
Шевченко В.М. (<i>Чернігів</i>). «Матеріали по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст	6
Яковлева Т.Г. (<i>Санкт-Петербург, Російська Федерація</i>). Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела	4
Ясь О.В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження).....	4

О Г Л Я Д И

Даниленко В.М., Склярєнко Є.М. Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей	4
Казьмирчук Г.Д. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. Х	2
Кучер В.І. Літопис УПА. Нова серія. – Т.1–7.....	2
Шандра В.С. Р.С. Уортман. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России	1
Шандра В.С. Уортман Р.С. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии: В 2-х т.	2

РЕЦЕНЗІЇ

Білецький Б.Ф. (<i>Чернівці</i>), Карпо В.Л. (<i>Чернівці</i>). І.П.Фостій. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939–1945 рр.	4
Борисевич С.О. В.С.Шандра. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст.	2
Бушин М.І. (<i>Черкаси</i>). А.А.Попок. Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії: Довідник	1
Винокур І.С. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). М.Ю.Костриця. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті	1
Войцехівська І.Н. І.Б.Матяш, Ю.Ю.Мушка. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи	3
Даниленко В.М. В.М.Шейко, Ю.П.Богущий. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.)	2
Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н. О.Д.Огуй. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774–1918/21 рр.)	5
Дмитрієнко М.Ф., Ю.В.Легун. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела	2
Дмитрієнко М.Ф., Іщенко Я.О. М.Вавричин, Я.Дашкевич, У.Кришталович. Україна на стародавніх картах. Кінець ХV – перша половина ХVІІ ст.	4
Задорожний В.Є. (<i>Ужгород</i>). Р.Офіцинський. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу)	3
Кудлай О.Б. Д.Я.Бондаренко. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады	2
Кучер В.І. О.Р.Давлетов. «Гітлерюгенд»: від «Загону Адольфа Гітлера» до єдиної державної молодіжної організації «третього рейху» (1922–1939 рр.): нариси	6
Мадієвський С.А. (<i>Ахен, Німеччина</i>). Гетц Алі. Народна держава Гітлера. Грабунок, расова війна й національний соціалізм	3
Мартинов А.Ю. Історія європейської ментальності	1
Мартинов А.Ю. В.Косик. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 р. – лютий 1918 р.)	5
Мартинов А.Ю. М.М.Варварцев. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна	6
Мицик Ю.А. С.А.Копилов. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина ХVІІ – початок ХХ ст.)	1
Мицик Ю.А. С.Р.Кагамлик. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (ХVІІ–ХVІІІ ст.)	5
Пиріг Р.Я. Ю.І.Шаповал, І.В.Верба. Михайло Грушевський	3
Скржинська М.В. Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. Очерки истории и культуры	5
Стельмах С.П. Яровий Валерій. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття: Підручник для вищих навчальних закладів	4
Тюрменко І.І. Листування митрополита Іларіона (Огієнка)	6
Удод О.А. О.П.Реєнт. Перечитуючи написане	2
Удод О.А. З.І.Зайцева. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	6
Шевченко В.Ф. В.С.Лозицький. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991 рр.)	1
Шербак В.О. І.Дзира. Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. ХVІІІ ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти	3

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Бакалець О.А. (<i>Бар</i>). Міжрегіональна науково-практична конференція «Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського»	1
Барановська Н.П. Міжнародна наукова конференція «Скривджене людство: 20 років після Чорнобиля»	3
Барановська Н.П. Конференція до 20-річчя чорнобильської катастрофи	4

Блануца А.В. (Київ), Жеребцова Л.Ю. (Дніпропетровськ). Міжнародна наукова конференція «Історія та культура Балтійського регіону: Литва та Польща»	6
Горелов Д.М. Міжнародна наукова конференція «Еліти й цивілізаційні процеси формування «націй»	3
Зашкільняк Л.О. (Львів), Руда О.В. (Львів). IV Міжнародна наукова конференція «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в XIX – першій половині XX ст.»	1
Зашкільняк Л.О. (Львів). III конгрес польських істориків села й селянського руху.....	6
Латиш Ю.В. Десяті Декабристські читання	2
Мельниченко В.М. (Черкаси). III Всеукраїнська наукова конференція «Соборна Україна: історична ретроспектива»	1
Мельниченко В.М. (Черкаси). До 60-річчя доктора історичних наук, професора А.Г.Морозова	4
Мельниченко В.М. (Черкаси). VI всеукраїнський симпозиум із проблем аграрної історії	6
Мицик Ю.А. V Довнарівські читання	1
Мицик Ю.А. Міжнародна наукова конференція «Ad Fontes / До джерел» (Києво-Могилянській академії – 390)	3
Пиріг Р.Я. До 60-річчя доктора історичних наук, члена-кореспондента АПН України В.Ю.Мельниченка	1
Станчев М.Г. (Харків), Страшнюк С.Ю. (Харків). IV Дріновські читання в Харкові	4
Тельвак В.В. (Дрогобич), Педич В.П. (Івано-Франківськ). VIII Міжнародна наукова конференція «Краків-Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття»	2
Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи	5
Янковська О.В. Круглий стіл «Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС)».....	2
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2005 р.	6
Повідомлення про збірник	2
Повідомлення про захист докторських і кандидатських дисертацій	4
Нові книги	1, 2, 3, 4, 5
Волковинський Валерій Миколайович	4
Ковальський Микола Павлович	6
Пріцак Омелян	4
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2006 р.	6

C O N T E N T S

A R T I C L E S

Rubliov O. S., Yurkova O. V. Institute History Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine: Milestones of the History (1936–2006)	4
Hurbyk A. O. The Incursion of the Forces of the Grand Lithuanian Duchy into Ukraine and the Defence of Kyiv (1651).....	35
Pryshliak V. V. (<i>Luts'k</i>). Ukrainian Historian Ivan Dzhydzhora.....	56
Kul'chyts'kyi S. V. Famine of 1932 in the Shade of Starvation-33	77
Veselova O. M. Post-war Tragedy: Famine of 1946–1947 in Ukraine	98
Bila S. O. Experience of Liberal Reforming in Ukrainian Economics (1991–2005)	125
Lypyns'kyi V. V. (<i>Donets'k</i>), Roschyna L. O. (<i>Donets'k</i>). Orthodox Clerical Education in Ukraine (1991–2001)	145
Vovk Ya. O. Forming of Policy of Poland Concerning Protestant Churches (1918–1926)	166

M E T H O D O L O G Y . S O U R C E S

Vermench Ya. V. Territorial Administrative System in Ukraine: Theoretical and Methodological Problems of Optimization	177
Kosmyna V. H. (<i>Zaporizhia</i>). Historical Method of Oswald Spengler	189
Shevchenko V. M. (<i>Chernihiv</i>). «Materials on the Statistics of Movement of Landed Property in Russia» as a Source of the Studies on Evolution of the Land Affairs in Ukraine of the Second Half of the XIX – the Beginning of the XX Centuries	203

B O O K R E V I E W S

Kucher V. I. O.R.Davlietov. «Hitlerjugend»: from «The Detachment of Adolf Hitler» to a single youth organization of «Third Reich»	212
Martynov A. Yu. M.M.Varvartsev. Guiseppe Mazzini, Madzinism and Ukraine.....	213
Turmenko I. I. Correspondence of Metropolitan Ilarion (Ohiyenko)	217
Udod O. A. Z.I.Zaitseva. Ukrainian Scientific Movement: Institutional Aspects of Development (the End of the XIX – the Beginning of the XX Centuries)	220

C H R O N I C L E O F S C I E T I F I C L I F E

Zashkil'niak L. O. (<i>L'viv</i>). The III Congress of Polish Historians of Village and Rural Movement	223
Blanutsa A. V. (<i>Kyiv</i>), Zherebtsova L. Yu. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). International Scientific Conference «History and Culture of Baltic Region: Lithuania and Poland»	225
Mel'nychenko V. M. (<i>Cherkasy</i>). The VI All-Ukrainian Symposium of the Problems of Agrarian History	227
Koval's'kyi Mykola Pavlovych	229

Publications of the Institute History Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2005	231
Alphabetical Index of Materials Published in the Journal in 2006	235